5339 К

УНИВЕРСИТЕТСКА БИБЛИОТЕКА

№428

МАРИЯ ТОДОРОВА

БАЛКАНИ – БАЛКАНИЗЪ

УНИВЕРСИТЕТСКО
ИЗДАТЕЛСТВО
„СВ. КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ“

УНИВЕРСИТЕТСКА БИБЛИОТЕКА №428

МАРИЯ ТОДОРОВА

БАЛКАНИ – БАЛКАНИЗЪМ

На моите родители, от които
се научих да обичам Балканите,
без да е необходимо да се
гордея или срамувам от тях.

УНИВЕРСИТЕТСКА БИБЛИОТЕКА

№428

МАРИЯ ТОДОРОВА

БАЛКАНИ – БАЛКАНИЗЪМ

Второ преработено и допълнено издание

УНИВЕРСИТЕТСКО ИЗДАТЕЛСТВО
„СВ. КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ“
СОФИЯ • 2004

5339 ИСТ

1-0000053495

© 2004 Павлина Йосифова-Хеберле – превод
© 2004 Мария Тодорова
ISBN 954-07-1770-1

Съдържание

КЪМ БЪЛГАРСКИЯ ЧИТАТЕЛ 7

ПРЕДГОВОР 11

Първа глава
БАЛКАНИЗЪМ – РАЖДАНЕТО НА ЕДИН ДИСКУРС 17

Втора глава
БАЛКАНИТЕ: NOMEN 45

Трета глава
„БАЛКАНИТЕ“ КАТО САМОНАЗВАНИЕ 67

Четвърта глава
ОТКРИВАНЕТО НА БАЛКАНИТЕ 99

Пета глава
МОДЕЛИ НА ВЪЗПРИЕМАНЕ ДО 1900 Г. 135

Шеста глава
ОТ ОТКРИВАНЕ КЪМ ИЗОБРЕТЯВАНЕ,
ОТ ИЗОБРЕТЯВАНЕ КЪМ КЛАСИФИКАЦИЯ 177

Седма глава
МЕЖДУ КЛАСИФИКАЦИЯ И ПОЛИТИКА 211

Осма глава
БАЛКАНИТЕ
REALIA: QU'EST-CE QU'IL Y A HORS DE TEXTE? 239

ЗАКЛЮЧЕНИЕ 277

ИСТОРИЧЕСКОТО НАСЛЕДСТВО КАТО АНАЛИТИЧНА КАТЕГОРИЯ
(ПРИМЕРЪТ НА ЮГОИЗТОЧНА ЕВРОПА) 285

БЕЛЕЖКИ 309

БИБЛИОГРАФИЯ 373

Към българския читател

Тази книга е замислена през последното десетилетие на XX в. и е окончателно оформена и написана през 1994–1995 г. на английски език. Тя е предназначена за т. нар. западна аудитория. Предговорът към нея беше предаден през февруари 1996 г. В него споменавах, че ако бях останала в България, „щях да се чувствам задължена да напиша различна книга, която да изследва и покаже вътрешните ориентализми в района, да изобличи деструктивните и изхабяващи последствия от етническия и държавен национализъм". Когато през 1994 и 1995 г. излязоха студията ми „Балканите – от откриване до измисляне" и студията ми за османското наследство на Балканите, почти веднага се появиха преводи на гръцки, турски, сърбохърватски и румънски. В момента преводи на книгата се подготвят или довършват в Германия, Гърция, Турция, Югославия и Румъния*. Инициативата за българския превод дойде от Иван Кръстев и тук искам да изкажа своята признателност към него.

В известен смисъл има определена ирония, да не говорим за риск, в това книга, написана от български автор на английски и предназначена за небългарска публика, но третираща въпроси, които вълнуват хората в България и на Балканите, да бъде превеждана на български. Бях изправена пред алтернативата да се „самопреведа" или да изпадна в абсурдното положение да бъда превеждана на родния си език. Избрах абсурдното положение. Бях мислила книгата на английски, имах достатъчно съмнения относно предназначението ѝ и евентуалното ѝ приемане в българска среда и се боях, че докато я превеждам, ще се откажа от начинанието, защото, започвайки да мисля на български, се вплитах и вълнувах от проблеми от по-различно естество. Чисто практически един „външен" превод също означава и един пръв дълбок прочит на книгата от българин, което щеше да ми подскаже кои идеи, формулировки или просто стилни особености се нуждаят от пояснения или уточнения. С тази задача блестящо се справи Павлина Йосифова-Хеберле. В продължение на половин година между нас пътуваха първоначални варианти, редакции, допълнения, придружени с разговори, които още повече укрепиха нашето приятелство. Дължа сърдечна благодарност на фондация „Българска наука и култура", с чието любезно съдействие тази книга вижда бял свят на български език. Най-сетне благодаря на Диана Мишкова, Алексей Кальонски и Върбан Тодоров, които заедно с мен умуваха върху непреводимото английско заглавие.

---

* Вече са излезли немски, италиански, гръцки, сръбски, словенски, румънски и македонски преводи, а турският и албанският ще бъдат публикувани скоро.

На първоначално преведения английски ръкопис бяха наложени известни съкращения. Те бяха направени преди всичко за сметка на текстовото съдържание на бележките, които бяха сведени единствено до библиографски посочвания. В българския вариант голяма част от полемичните или историографските коментари бяха възстановени. Има и някои, макар и неголеми добавки към оригиналния текст. Материалите относно еволюцията на отношението към Балканите у по-малките европейски нации (по-специално поляци, чехи, унгарци и др.) останаха изключени поради това, че не променят основните нишки на аргументацията и изводите, но и че се нуждаят от по-изчерпателна разработка.

Този предговор е писан през лятото на 1998 г., когато бях за по-дълъг период в България и същевременно посетих Гърция, Турция и Югославия. Тук още по-ясно за мен се очерта рискът от превода на балкански езици, за който споменах по-горе. Най-вече в Сърбия и Черна гора и в много помалка, но засилваща се степен в България, се наслушах на конспиративни теории за западни заговори по отношение на Балканите. Турция все още е под силната вълна на зашеметяване от унизителното отношение на Европейския съюз към кандидатурата ѝ. Дори Гърция, все по-стабилна в изграждащото се европейско самочувствие, е особено чувствителна по отношение на положението си на относително бедния роднина в рамките на европейската общност.

В тази връзка си давам предварително ясна сметка как може да бъде злоупотребено с определени, извадени извън контекста аргументи от книгата. Независимо от всички заявени намерения, в края на краищата текстът не е подвластен на автора и habent sua fata libelli. И все пак недвусмислено искам да подчертая, че тази книга е диаметрално противоположна на растящите и обезпокоителни според мен, макар и обясними, тенденции на самоизолация, агресивно почвеничество и примитивна евро- и американофобия. Стереотипите, колкото и да са унизителни, не са непременно погрешни. Най-често те имат някаква реална основа. Критичното отношение към тях не би следвало да отрича напълно съдържателната им страна, а да постави под съмнение именно статута на тези характеристики като стереотипи, т. е., от една страна, прекомерната генерализация на индивидуални, макар и реални и дори разпространени във времето и пространството черти и, от друга страна, инструментализирането на тези стереотипи при изграждането на поведение (било на индивидуално или на държавно ниво) спрямо Балканите.

При все че този текст е адресиран преди всичко към западна аудитория, той има и своя адресат в България и другите балкански страни. Това са преди всичко интелектуалци, които, наранени от недостатъците на собствените си държавно-политически и икономически системи и съпътстващо-

то ги унизително западно отношение, са възприели като справедлив дискурса и стереотипите, създавани на Запад. Лайтмотивът „Заслужили сме си го“ има благородната цел да мобилизира вътрешните усилия за преодоляване на онези характеристики, окачествявани като типично балкански. На практика обаче той често води до пасивна абдикация. В други случаи той се превръща в квазилиберално заиграване със западните представи. Приемайки безкритично проблематичната дихотомия Изток — Запад, редица интелектуалци по този начин изразяват своята алиенация от обществената си среда и правят заявка за духовна съпричастност с „другия“, западния свят. Би ми се искало тази книга да допринесе малко за преодоляването на тези комплекси и да насочи вниманието към една спокойна и рационална оценка на балканската действителност.

И сега, и когато писах книгата, в сърцето и мисълта ми са всички онези прекрасни български интелектуалци, които продължават да творят с достойнство и всеотдайност и успяват да запазят професионалното си равнище въпреки трудностите и изолацията, на която са подложени.

София, август 1998 г.

* * *

Настрани от обичайните за едно второ издание корекции и допълнения, този текст се отличава от първото издание с добавеното приложение. Това е все още непубликувана статия, в която развивам темата за понятието „историческо наследство като аналитична категория“. Статията е включена в предстоящия сборник *Europa und die Grenzen im Kopf* (Wiener Verlag).

Изказвам дълбоката си колегиална признателност към Историческия факултет на Софийския университет „Св. Климент Охридски“ за предложението да включи този труд в престижната серия „Университетска библиотека“. Специалната ми благодарност е отправена към доц. Петко Петков, чиято инициатива и усилия направиха това възможно.

Сърдечна благодарност изказвам на Живко Кушев, управител на издателство „Парадигма“, за помощта при предпечатната подготовка на второто издание.

Предговор

Надеждата на интелектуалеца не е в това да окаже влияние върху света, а че някой ден някъде някой ще прочете това, което е написал, точно така, както го е написал.

Теодор Адорно

Тази книга винаги е била с мен повече от всяка друга тема, върху която съм работила. Затова е трудно да подредя по какъвто и да е смислен начин (хронологически или по значимост) всички лица, творби или събития, които са повлияли върху мисленето ми по тази тема. Работейки върху нея, по необходимост многократно навлизах в сфери, в които имам малък или никакъв опит, затова може да пропусна да упомена важни влияния. Това по никакъв начин не е следствие от интелектуална арогантност, а от спонтанните и често несистемни набези в непозната територия, които обаче винаги са били продиктувани от любопитство и уважение към постиженията на другите.

Амбициозността на това, с което се залавям в тази книга, е очевидна. Тя предполага огромна вторична литература, както и възможно най-пълни първични източници. В идеалния си вид това би трябвало да бъде начинание на интердисциплинарна група от учени и резултат от дългосрочна задълбочена дискусия. Че това е невъзможно при практическото осъществяване на настоящия проект, е съвсем ясно. Принудена съм да започна с една от многото уговорки, с които тази книга е орисана да изобилства, а именно, че напълно съзнавам, че не мога да напиша това, което за мен отдавна е идеалният научен труд, един сложен гоблен с изпипан и смислен дизайн, изтъкан плътно с богата бродерия във всички детайли. По необходимост трябва да прибегна до фрагменти, лаконични композиции и еклектичен стил. Основната си задача виждам в изграждането на приемлива структура и очертаване на възможни линии на дебат. Дори ако успее да възбуди просто дискусия, тази книга ще е изпълнила своето предназначение. Убедена съм, че проблемът заслужава цял жанр от трудове по „балканизъм".

Част от *comme il faut* маниера на много американски научни книги е да започват с теория, да осмислят усилията си още в началото на своята работа, така че допълнително да фрустрират усилията на своите читатели: те трябва не само да проследят потока на авторовия разказ или аргументация, но са длъжни (най-малкото несъзнателно) да бдят доколко изповядваният теоретичен контекст наистина е органично втъкан, доколко не е израз единствено на интелектуални симпатии или политически пристрастия и най-сетне – доколко не е само празни думи прословутият синдром на цитиране. Слава богу, читателите следват своя стратегия. Някои пропускат теоре-

тичните претенции изцяло и търсят това, което смятат за здраво съдържание; други, точно обратното, четат само теорията и приемат останалото просто като незначителна емпирична илюстрация. Само шепа посветени и храбри професионални читатели подхождат към труда такъв, какъвто е в своята привидна или явна интертекстуалност.

Само частично следвам този стил, почти на шега (не съм напълно сигурна дали ударението трябва да бъде върху следвам или на шега). И не защото не се отнасям сериозно към теорията си: точно обратното, дълбоко я уважавам. Обаче да направиш пълен и честен самоанализ на своя „Хотел Куилу", метафората на Мери Дъглас за голямата теория, ако я имаш и особено ако я нямаш, изисква мъчителни и най-вероятно безплодни разсъждения. Ще се ограничa да посоча дълга си към много теоретици, от които съм възприела и приложила редица полезни понятия или които чрез ясно изразените си и майсторски разработки са ми помогнали да разреша много от мъглявите съмнения, които са ме обхващали. Надявам се, че начинът, по който съм ги използвала или по който дискретно са повлияли на моята аргументация, е много по-голямо признание, отколкото повторението на главните им идеи, особено защото нито се стремя да следвам, нито имам претенцията да съм усвоила тяхната мисъл *in toto*: Ърнест Гелнър, Ерих Хобсбаум, Бенедикт Андерсън, Том Нейрн и цялата богата обмяна на идеи около национализма, модерността и стереотипизирането; Ървинг Гофмън за клеймото и широката и плодотворна дискусия, която неговата работа откри сред неговите последователи; Мери Дъглас за всичко от култура, през обективност, скептицизъм и обзалагането до очерняне и особено граничност; нарастващата литература по въпросите на маргиналността; постколониалната литература с цялата ми дължима почит към нея, но най-вече, че успях да изразя по-ясно основните точки на скептицизъм и несъгласие с нея с помощта на Ариф Дирлик и Айджаз Ахмад; Фредерик Джеймисън за цялостната му ориентация в това, което той нарича „ера на мултинационалния капитал" и „глобална американска култура на постмодернизма"; най-новата литература върху империя и империализъм от Ричард Кебпър и Хелмут Дан Шмид до Волфганг Момзен; Пиер Бурдийо върху описване, предписване, представяне като цяло и в частност политическата сила на „наименуването"; новите трудове върху таксономията, науката за класификация (категории, наименуване, етикиране, подобност, проекция); понятия като „дискурс" и „знанието като сила" вече имат такава гражданственост, че би било излишно да се позовавам на цялостната теоретична постановка на Мишел Фуко; и най-вече Дейвид Лодж, чиито „Смяна на местата", „Малък свят" и особено „Добра работа" са моето най-добро встъпление в света на критичната теория, семиотиката, метафората, метонимията, синекдохата, апорията и постоянното приплъзване на означаемото под означителя.

Понеже се разполагам в богатия и нарастващ жанр „изобретяване на традиция“ и поради очевидните аналогии между моето начинание и „Ориентализма“, в началото на работата си бях посъветвана да избягвам пряко интелектуално ангажиране с Едуард Саид, за да не нося товара на нарастващите критики срещу неговите идеи. Не на последно място поради вроден анархизъм искам още тук да заявя интелектуалната си задълженост към Саид. Със сигурност неговото влияние върху мен не е единственото, нито пък най-стимулиращото или най-плодотворното, но то е безспорно важно. Мисля, че достатъчно съм се дистанцирала и съм показала основните различия (но и прилики) в анализа на моето понятие балканизъм и ориентализма на Саид. Би било обаче върховна интелектуална непочтеност да не призная стимулиращата и наистина вдъхновяваща сила на мисълта на Саид и на неговата страст. Неговата емоционална критика му създаде както последователи, така и опоненти, което в края на краищата е желаният ефект от всяко истинско интелектуално начинание. През последните няколко години се появи цяла група важни изследвания върху балканския регион, продиктувани от същите или подобни на моите безпокойства. Някои от тези изследвания са писани от приятели и аз получих много от плодотворния диалог с тях; други са работи на колеги, които не съм срещала лично, но дълбоко уважавам научния им опит. Посочила съм тяхното влияние надлежно в текста. И накрая от само себе си се разбира, че единствено аз съм отговорна за всички допуснати грешки и пропуски.

Изказването на благодарност е същевременно изповед. Мотивите ми за написването на тази книга са сложни и разнообразни, но преди всичко целта ѝ не е да бъде просто морализаторска притча, изобличаваща западните предубеждения в рамките на империализма или ориентализма (въпреки че може да се каже нещо в полза и на двете перспективи). Като реагирам срещу стереотипи, създадени *на* Запад, не желая да създавам контрастереотип *за* Запада, т. е. да изпадна в заблудата на „оксидентализма“, огледалния образ на „ориентализма“. Преди всичко не вярвам в един хомогенен Запад и освен това има съществени разлики вътре и между различните „западни“ дискусии за Балканите. Второ, убедена съм, че голяма част от западните учени имат важен, дори решителен принос в балканските изследвания. Тенденциозни и предпоставени идеи дори сред онези, които се опитват да ги отхвърлят, са почти неизбежни и това се отнася както за външните, така и за вътрешните наблюдатели. Наистина външният поглед не е непременно по-непълноценен от вътрешния и вътрешният наблюдател не е миропомазан с истина поради екзистенциална близост с обекта на изучаване. Това, което има значение в крайна сметка, е самият процес на съзнателен опит да се отхвърлят предубежденията и да се потърсят начини да се изрази действителността на другостта дори пред лицето на парализиращ епис-

темологичен скептицизъм. Без важните научни приноси, направени на Запад и на Изток, нямаше да мога да предприема написването на тази книга. Няма да е справедливо към всички онези учени, които имат заслуга за оформянето на възгледите ми, да спомена само някои от тях, а е невъзможно дори да започна да ги изброявам.

Тази книга в никакъв случай не е и опит да се покажат балканските народи като невинни жертви, да се окуражи „чувството на обидена първична невинност".1/ Напълно съм наясно с двусмислената си позиция, която споделя привилегията и отговорността да бъда едновременно отвън и отвътре както на обекта на изучаване, така и на процеса на получаване на знание за него. В „Реториката на империята" Дейвид Спър използва примера на Жак Дерида и Юлия Кръстева, които произхождат от „места, които определят външните граници на западноевропейската култура: Дерида от колониална Африка, където френската империя залязва в голямото отворено пространство на Африка; Кръстева от България, пресечена земя на кръстоносните походи и историческата територия на съперничеството между християнска Европа и Османската империя. В такива места е възможно да живееш както вътре, така и отвън Запада, знаейки границите на неговия език и гледайки южно или източно като към райони на неочакваното."2/

Привеждам този пример не за да претендирам за авторитет по аналогия (особено след като нито съм изучавала задълбочено произведенията на посочените автори, нито приемам някои от техните централни възгледи), а за да споделя съзнанието за „опасността и свободата на граничната ситуация". Напълно съм наясно (и в същото време това ми носи наслаждение) със собствената си маргиналност по отношение на страната, в която съм се родила — България, така и спрямо страната, в която живея — Съединените щати. Това не е новопридобито съзнание, просто неговата география се е увеличила. Дори в България съзнанието за смесен етнически произход и професията ми — изследване и преподаване на хибридното общество на Османската империя в условията на господстващия дискурс на националната държава, ми даваха луксозното чувство на интелектуален изгнаник. Ако бях останала в България, нямаше да напиша точно тази книга, въпреки че идеите в нея и емпиричният материал щяха да диктуват моето преподаване и поведението ми. Щях да се чувствам задължена да напиша различна книга, която да изследва и покаже вътрешните ориентализми в района, да изобличи деструктивните и изхабяващи последствия от етническия и държавен национализъм (без непременно да бъде критикуван догматично национализмът като такъв). Това, без да бъде израз на носталгия по имперските формации, би могло да разкрие онези възможности за алтернативно развитие от османското и по-новото балканско минало, които биха обогатили нашата обща човешка култура. Може би все пак ще я напиша.

Но, както се случва, аз живея *тук* и за момента *тази* е аудиторията, на която искам да разкажа, да обясня и да се противопоставя на нещо, което е произведено *тук*, и има неблагоприятни последици *там*. Разбира се, никога не е сигурно, че стигаме до аудиторията, към която се обръщаме; еднакво несигурно е дали този, на когото мислим, че говорим, действително разпознава и приема казаното от нас. Втората ми уговорка е, че не искам тази книга да бъде упражнение в това, което Питър Гей нарича „сравнителна тривиализация", с една дума, не искам да лишавам Балканите от тяхната отговорност, само защото външният свят се държи по не по-малко безвкусен начин; нито искам да подкрепям погрешната идея за тях, която Ханс Магнус Енцесбергер определя като „няма действащи лица, а само марионетки и задкулисни играчи". Не пиша в полза на хомогенна балканска абстракция, макар че съзнавам, че има аспекти в моята работа, които могат да се изтълкуват превратно в такава насока. Вече добре съм осъзнала границите на контрол, който човек може да упражнява върху своя текст, и че е невъзможно да наложиш правила върху това как някой трябва да го разбира или използва. Говоря по-скоро за онази част от балканските интелектуалци, които мислят за проблемите на идентичността и са възприели разделенията, наложени им от по-рано оформени и изключващи ги идентичности. Като правя това, опитвам се да ги освободя не само от омаломощаващия ефект на западната отчужденост, но и от по-емоционалното отхвърляне на техните довчерашни партньори в общата им източноевропейска съдба.

Отправям специална благодарност към Международния научен център „Удроу Уилсън", който ме удостои със стипендия за академичната 1994–1995 г. и където е написана по-голямата част от тази книга. По времето, когато Балканите създаваха силни емоции и когато търсенето на бързи решения способстваше за лансиране предимно на проекти с политическа целесъобразност, центърът „Уилсън" реши да подкрепи едно чисто интелектуално начинание, което на любителите на ясни и прости рецепти не може да не изглежда непонятно, усукано и мистериозно. Получих много от богатите знания и критично вникване на участниците в моя семинар (Лари Уулф и Шериф Мардин) и от дългите и приятелски разговори с други колеги от центъра: Лиляна Смайлович, Матей Калинеску, Амели Рорти, Грегъри Джусданис, Брук Томас, Джефри Хартман, Джоел Кайпърс. Специални благодарности дължа на моите асистенти Деби Фитцл и Ангелики Папантониу.

В различни научни срещи съм се възползвала от критични забележки и приятелски съвети. При лични разговори или кореспонденция Милица Бакич-Хейдън, Робърт Хейдън, Владимир Тисманеану, Олга Аугустинос, Герасимос Аугустинос, Елизабет Продрому, Енгин Акарлъ, Паскалис Китромилидес, Щефан Трьобст, Теодор Кулумбис, Рифат Абу Ел Хедж, Диана

Мишкова, Филип Шашко, Боян Кулов, Евелина Келбечева и Бонка Бонева са споделяли с мен информация, ценни възгледи и критични бележки.

Особена благодарност дължа на Марк Търнър и други мои колеги от групата за постколониална история и теория в Университета Флорида, чийто интердисциплинарен състав помогна да облекча съмненията, които имах при навлизането в непознати води. Благодарност изказвам и на Алис Фрайфелд, която изчете ръкописа по времето, когато той имаше нужда от радикална хирургия. Оригиналният ръкопис беше по-дълъг с около една трета. Съкращенията, наложени от съображения за обем и цена, в редица случаи допринесоха за по-ясен и дисциплиниран език, но доведоха и до отстраняването на интересен материал, което обаче не се отрази на основната аргументация. Благодаря на редакторите от „Оксфорд юнивърсити прес", които ме накараха да сторя това. Все пак съжалявам за съкращенията в бележките, които в първоначалния си вид съдържаха полемични разсъждения и пространни историографски оценки. „Изкуството на бележките" може би губи почва, но поне искам да документирам тук носталгията си по него.

Както винаги, основният ми дълг е към моето семейство. Съпругът ми винаги е окуражавал заниманията ми и е бил изпълнен с по-високи очаквания и с повече уважение към моята професия от мен (това, което аз винаги съм изпитвала, е удоволствие). Вълнувам се, когато наблюдавам как Ана и Александър носят своите многообразни идентичности не като бреме, а като украшение. И накрая тази книга е посветена на моите родители и е написана за моите приятели.

Грейнсвил, Флорида
Февруари 1996 г.

Първа глава

БАЛКАНИЗЪМ – РАЖДАНЕТО НА ЕДИН ДИСКУРС

Призрак броди из западната култура – призракът на балканизма. Всички сили са влезли в свещен съюз, за да го прогонят – политици и журналисти, консервативни учени и радикални интелектуалци, моралисти от всякакъв вид, пол и мода. Къде обвиняемите не са заклеймявани като „балкански" или „балканизиращи се"? Къде обвинените не отвръщат с позорния укор – „балканизъм"?

В началото на XX в. Европа прибавя към своя репертоар от порицания или Schimpfwörter едно ново. Въпреки че е изковано наскоро, това порицание се оказа по-устойчиво от други, които имат вековна традиция. Думата „балканизация" влиза в този век, за да даде име на процеса на раздробяване на големи и жизнеспособни политически единици на малки и предполагаемо нежизнеспособни от икономическа или политическа гледна точка. Тя става и синоним на връщане към племенното, недоразвитото, примитивното, варварското. В най-новото си превъплъщение думата е напълно изведена от контекста и особено в американските академични среди служи като парадигма при обсъждането на различни проблеми. Това, че Балканите напоследък се описват като „други" спрямо Европа, не се нуждае от специално доказателство. Твърди се, че техните жители не се стараят да се приспособят към нормите на поведение, издигнати от и за цивилизования свят. Като всяко обобщение, и това е изградено на основата на редукция, но редукцията и стереотипите за Балканите са достигнали такива размери и интензивност, че темата заслужава и изисква специален анализ.

„Цивилизованият свят" (в случая терминът се използва не в ироничен смисъл, а като самопровъзгласен етикет)1/за пръв път е сериозно обезпокоен от Балканите по време на Балканските войни (1912–1913). В Европа прииждат новини за варварствата, извършени на този отдалечен европейски средиземноморски полуостров; те заплашват мирните движения, които не само са набрали сили, но вече са започнали да се институциализират. Фондацията за световен мир, основана от Ендрю Карнеги през 1910 г. и наречена на негово име, създава международна комисия, която „да разследва причините и хода на Балканските войни". Тя е съставена от осем известни обществени фигури от големите държави: барон Д" Естурнел дьо Констан, сенатор, и Жюстен Годар, адвокат и член на Камарата на депутатите (Франция); Самюел Хъгън, професор от Колумбийския университет (САЩ); Франсис Хърст, редактор на сп. „Икономист" (The Economist), и журналистът Х. Н. Брейлсфорд (Великобритания); Павел Милюков, професор по история

и член на Държавната дума (Русия); Валтер Шукинг, професор по право (Германия); Йозеф Редлих, професор по публично право (Австро-Унгария). Докладът на комисията е публикуван като отделна книга през 1914 г. Това е един magnum opus, който разглежда в детайли историческите корени на балканския конфликт, представя гледните точки на различните воюващи страни, както и икономическите, социалните и морални последствия от войните и как те се отнасят към международното право. Изданието включва подробен и задълбочен увод, написан от барон Д" Естурнел дьо Констан, който повтаря основните принципи на движението за мир: „За онези, които ни обвиняват в „хленчене за мир на всяка цена" нека повторим това, на което винаги сме държали: по-добре война, отколкото робство, по-добре арбитраж, отколкото война, по-добре споразумение, отколкото арбитраж."2/ Съобразно това Дьо Констан разграничава първата от втората Балканска война. Първата според него е отбранителна и е война за независимост. Тя е „върховният протест срещу една жестокост и като цяло е протест на слабия срещу силния... и поради тази причина е победоносна и популярна сред цивилизования свят". Втората Балканска война обаче е грабителска, в която „и победители, и победени губят морално и материално". Въпреки разликите и в двете Балкански войни „са пожертвани безценни материални богатства, човешки живот и героизъм. Установявайки тези жертви, ние не можем да не изразим протеста си, да не осъдим цената им и опасността, която носят за бъдещето". Завършвайки трудната си мисия, членовете на комисията не хранят оптимизъм относно близкото политическо бъдеще в района. Все пак те търсят начини да насочат курса на събитията към обнадеждаващо разрешение: „Какъв тогава е дългът на цивилизования свят спрямо Балканите?... Ясно е, че, на първо място, трябва да престанат да използват тези нации за своя изгода. Трябва да ги окуражават да сключат арбитражни договори и да настояват за изпълнението им. Трябва да дадат добър пример чрез търсене на юридическо разрешение на всички международни спорове." Дьо Констан обобщава: „Истинските виновници за този дълъг списък от екзекуции, атентати, удавяния, пожари, кланета и зверства, представени в нашия доклад, не са, повтаряме, балканските народи. Тук съчувствието трябва да победи възмущението. Нека не осъждаме жертвите... Истинските виновници са тези, които от интерес или поради склонност, обявявайки войната за неизбежна, я направиха такава, твърдейки, че са безсилни да я спрат."3/

Този увод заедно с изводите и целия дух на доклада трябва да се имат предвид, когато ги сравняваме с тяхното превъплъщение осемдесет години по-късно. През 1993 г. фондация „Карнеги" явно нямаше средства или вдъхновение да предприеме мисия за установяване на фактите и се задоволи с решението да препечата изданието на „Доклада..." от 1914 г. Самата пуб-

ликация целеше да подчертае аналогията между 1912–1913 г. и днес и за да подпомогне асоциативното мислене на по-малко проницателните читатели, фондацията я издаде под заглавието „Другите Балкански войни". Увод-ът е на Джордж Кенън, прословутия посланик на САЩ в СССР през 50-те години, а по-късно през 60-те посланик в Югославия, прочул се най-вече като padre padrone на политиката на „ограничаване" (containment) срещу СССР. Този увод, озаглавен „Балканските кризи през 1913 г. и 1993 г.", още по-силно набива в по-малко гъвкавите мозъци съответствията между двете исторически събития. Уводът е предшестван от кратък предговор в две страници, в който президентът на фондацията Мортън Абрамовиц споделя как почти случайно го споходила идеята да разгърне отново доклада на комисията отпреди осемдесет години. Това го убедило, „че и другите трябва да имат възможността да го прочетат. Това е документ, който ни разказва много истории в това здрачно десетилетие на XX в., когато отново един конфликт на Балканите измъчва Европа и съзнанието на международната общност". Човекът, който според М. Абрамовиц може най-добре да хвърли мост между двете събития и да насочи правилно съзнанието на международната общност, явно неизмъчвана от нищо друго от историята на XX в., е Кенън. Ние „всички сега сме облагодетелствани от неговата проницателност, сигурен усет за история и прекрасния му стил". 4/ Уводът на Кенън бе публикуван и като отделна статия в бр. 13 на „Ню ривю ъв букс" (The New Review of Books) от 15 юли 1993 г., издание, което по различни начини претендира да отразява, ако не и да налага интелектуалните моди в САЩ.

Приблизителната структура на увода – статия е следната: похвала на движенията за мир в САЩ, Англия и други части на Северна Европа (които не са уточнени), стремящи се да създадат нови законови кодекси на международно поведение. Независимо че инициативата за международна конференция за разоръжаване принадлежи на руския цар Николай II, тя е характеризирана като „незряло дилетантство... произтекло от присъщите за руските правителствени среди по онова време недоразумения ... и не е сериозен акт". И въпреки че не е сериозено, предложението е „прегърнато с ентусиазъм" от защитниците на мира, които свикват двете мирни конференции в Хага и предизвикват други международни инициативи. След като установява кои са добрите и лошите, сериозните и незрелите, и по този начин ретроспективно въвежда основните противостоящи групи в Студената война, Джордж Кенън продължава с описанието на историческия контекст от началото на века, избухването на Балканските войни и работата на комисията, изпратена на Балканите през 1913 г. от фондацията на Карнеги, изготвила обстойния доклад, изпълващ следващите над 400 страници от изданието. „Този доклад е важен за света през 1993 г. главно заради светлината, която хвърля върху мъчителната ситуация, преобладаваща днес в същия

този балкански свят, описан в доклада. Най-голямата ценност на доклада е, че показва на хората от този век доколко са дълбоки корените на днешния проблем и доколко не са."5/ Като потвърждава по този начин вярата си в максимата „Historia est magistra vitae", Кенън преминава към втората част на изложението си – анализ на аналогиите и уроците от тях. Същността на неговия подход се открива вече в малкия неволен гаф *„същият* (к. м. – М. Т.) този балкански свят". Историци с по-малко „сигурен усет за история" биха били вероятно някак скептични към такава замразена историческа представа. Други, педантично внимателни към историческия детайл, навярно биха се подразнили от на пръв поглед маловажните неточности. За България, Сърбия, Черна гора и Румъния Кенън казва, че са възникнали като нови държави в началото на XX в. Всъщност автономията на Сърбия е гарантирана през 1830 г., а независимостта ѝ, заедно с тази на Черна гора, през 1878 г. Румъния се обединява през 1859 г. и скоро след това получава международно признание. България е създадена през 1878 г. и обявява своята фактическа независимост през 1908 г., така че тя е единствената страна, спрямо която твърдението на Кенън е валидно технически. След като Гърция дори не е спомената сред четирите страни (Кенън очевидно знае, че тя е създадена през 1830 г.), твърдението му не може да бъде интерпретирано като неутрално обобщение, че в началото на XX в. са съществували вече няколко независими балкански страни. По-нататък Гърция е изключена от описанието на избухването на Балканските войни, въпреки решаващата ѝ роля в Балканския съюз. Вместо това четем, че „враждебните действия са започнати от балканските славяни през първата война". Търсейки „дълбоките исторически корени" на балканския проблем, Кенън ги открива „не само в столетията на турското господство, но и в по-ранното византийско проникване на Балканите. Да се говори за византийско проникване на Балканите е абсурдно както исторически, така и концептуално. Югоизточна Европа е била владение на Византийската империя и във Византия проникват различни племена, най-вече славянски, които създават в различни нейни части свои независими средновековни държави. Освен това да се говори за Балканите (под това название) като доосманско образувание, показва анахронично отношение, което може да бъде извинено у един журналист, но обикновено се приема за невежество у историк.6/

Новосъздадените балкански държави са представени обобщено като монархии, чиито лидери са „по правило някак по-умерени и внимателни от поданиците си. Техните правомощия обикновено са оспорвани от неопитни и непокорни парламенти"7/ и човек се чуди кое е правилото и кои са изключенията. Българският цар Фердинанд („Фердинанд Лисицата"), въпреки че получава по-умерени съвети, направо хвърля страната си във Втората балканска война, за да удовлетвори своите диви (не балкански, а цен-

тралноевропейски, по-точно Сакскобургготски) амбиции и да влезе в Цариград като победител. Той плаща за това с короната си и непокорният парламент постановява, че кракът му не трябва да стъпва повече в България. „Умереният" Милан Обренович вкарва и унижава Сърбия в една авантюристична война с България през 1885 г., използвана от Джордж Бърнард Шоу при написването на неговата собствена пацифистична вариация на балканска тема. Умерността на Обреновичите се увеличава към края на века и Кенън навярно би използвал събитията, свързани с кървавия атентат от 1903 г. срещу последния патетичен Обренович – Александър, за да илюстрира типичната балканска жестокост, ако не ставаше дума за кралска кръв. И накрая, въплъщение на умереността е може би поведението на династията Хохенцолерн – Зигмаринген в Румъния и особено това на подобния на герой от сапунена опера Карол II. Но негова майка е красивата кралица Мария, една „обикновена, обикновена, обикновена царстваща кралица", както четем в един надпис в „Тайм" (Time) в броя от 4 август 1924 г., любимата внучка на кралица Виктория и близка приятелка на фамилията Уолдорф.8/

От друга страна, обяснението за балканската иредента, бляновете за слава и териториално разширяване са обобщени в едно изречение: „Хора, които неотдавна са получили толкова много, трудно могат да преценят къде да спрат." Изобщо не се споменава, че неотдавнашните балкански прощъпалници, водени от „умерени", най-често германски второстепенни принцове, подражават ревностно на „пестеливото" имперско поведение на западноевропейските си модели. Кенън критикува оригиналния доклад за това, че в него „не е направен опит да се анализират политическите мотиви на различните правителства, участвали във войните", но самият той е верен последовател на същата традиция. Ето как обобщава възгледа си за причините за Балканските войни: „Основният мотивиращ фактор в Балканските войни не е религиозен, а агресивен национализъм. Но характерните черти на този национализъм, проявен на бойното поле, имат по-дълбоки корени, вероятно в далечното племенно минало... И това не се е променило и до днес." И продължава: „Това, което не можем да приемем, е тъжният факт, че процеси от тези ранни векове, не само от времето на турското владичество, но и по-ранни, се проявяват в югоизточните краища на Европейския континент и прокарват пътя на определено неевропейска цивилизация, която и до днес е запазила много от неевропейските си черти."9/

Ако есето на Кенън беше увод към оригиналния доклад, човек лесно би потиснал моралното възмущение, дори би си затворил очите за концептуалните неточности. Оригиналният доклад с благия увод на барон Дьо Констан е публикуван една година преди избухването на Първата световна война, когато въпреки мъдростта на опита е изглеждало, че с известно мал-

ко усилие belle epoque ще продължи вечно. Мери Едит Дърам е отвратена от това, което вижда и научава за Балканските войни, но е убедена, че това не може да сполети човешките същества, населяващи земите на запад от Балканите: „Войната свърши. През цялото време си казвах: „Войната е толкова гнусно нещо, толкова деградиращо, толкова лишено дори от едничка оправдаваща искра, че е напълно невъзможно да се случи в Западна Европа.“ Това беше единствената мисъл, която ме утешаваше в цялото зверско изпитание. Войната изважда всичко най-долно в човешката раса и дори най-отвратителната животинска жестокост се представя като добродетел. Колкото до балканския славянин и неговото призрачно християнство, струва ми се, че цялата цивилизация трябва да се вдигне и да го спре от извършване на по-нататъшни жестокости.“10/ Кенън от своя страна пише работата си с пълното знание за двете кланета, наречепи световни войни, иначе можем да си представим, че духът на Мери Едит Дърам е напуснал земята през 1913 г. и се е преродил в Кенън, затова страда от амнезия за времето между 1913 г. и 1989 г. Днес много малко сериозни историци твърдят, че Балканите (или по-специално сърбите) са първопричината за Първата световна война, въпреки че не подлежи на съмнение, че поне технически барутната искра идва от там. Втората световна война обаче няма нищо общо с Балканите, които се включват в нея относително късно и с неохота. Вероятно поради пълната невъзможност да припише на Втората световна война нещо балканско, Дж. Кенън не я спомепава нито веднъж в текста си.

Целият период между 1913 и 1993 г. е обобщен по следния начин: „Ето ни в 1993 г. През тези осемдесет години на огромна промяна в останалата част на Европа и на продължаващи въгрешни конфликти на Балканите е направено много малко, за да се реши проблемът, който този географски район представлява за Европа.“ Наистина има нещо явно неевропейско в това, че Балканите изглежда никога не успяват да стигнат размерите на европейските (или западните) касапници. След това, което знаем за Втората световна война, следното благонамерено признание е меко казано арогантно: „Тези умонастроения не са особеност на хората от Балканите... те могат да се срещнат и сред други европейски народи... Но всички тези разлики са относителни. Тези особени качества, а могат да се споменат и други, са неизмеримо преобладаващи сред балканските народи.“11/

Есето на Кенън предизвика отклика на твърде много американски журналисти, които изглеждаха истински изненадани от жестокостта в Европа в края на XX век. Роджър Коен е явно искрен, когато пише, че „идеята да се избиват хора заради нещо, което може да се е случило през 1495 г., е немислима в западния свят. Не и на Балканите.“12/ Той е напълно прав, разбира се. На Балканите се убиват заради нещо, станало преди 500 години, а в

Западна Европа, която явно има по-продължителна цивилизационна памет, се убиват заради нещо, станало преди 2000 години.

Човек се изкушава да попита дали холокостът е „измеримо умонастроение" като противоположност на „неизмеримо преобладаващите" умонастроения на Балканите. Някой може да опонира, че това е станало преди цели петдесет години, но двете балкански войни са още по-назад във времето. Освен това Кенън пише есето си само година след „светкавичната" военна операция в Залива. За седемнайсет дни американската технология успя да убие (в това, за което Жан Бодрияр твърди, че е просто телевизионно събитие) поне половината от общия брой на жертвите, дадени от всички страни в конфликта по време на двете балкански войни.13/ Ако това е прекалено скорошно събитие, то нека погледнем към войната във Виетнам, където дори „В ретроспекция" на Робърт Макнамара „картината как най-голямата световна суперсила убива или сериозно ранява хиляда невоюващи хора на седмица... не е приятна". При лекотата, с която американските журналисти раздават обвинения за геноцид в Босна, където броят на жертвите варира някъде между 25 000 и 20 000, е интересно да се знае как те определят трите милиона мъртви виетнамци.14/ Дали Балканите са неевропейски или не, е въпрос най-вече на академичен и политически дебат, но те със сигурност нямат монопол върху варварството.

Целта на тези бележки не е само да се регистрира морално възмущение спрямо нечие друго морално възмущение. Истинският въпрос, който се крие зад това, е как може да се обясни упоритостта на тази замръзнала представа за Балканите? На първо място, как може невинното географско наименование да се трансформира в едно от най-мощните, широко използвани и силно обидни названия в света на историята, международните отношения, политическите науки, а днес дори в обхвата на културата?

Значението на този въпрос надхвърля тясно академичното. Това е историята (разгледана в глава 1), първо, на невинни неточности, прораснали от недотам добро географско знание и с авторитета на интелектуалната традиция пренесени през вековете; второ, на споменатото изпълване на чисто географското название с политически, социален, културен и идеологически смисъл, с началото на използването на „балканско" като пейоративно понятие около времето на Първата световна война; трето, на пълната откъснатост на названието от неговия обект и последвалата независима еволюция на името в контекста на политическа и идеологическа сфера, напълно отделно от неговата географска и социална основа. Същевременно се появява обратно и ретроактивно приписване на идеологически натоварено название на района (особено след световните промени от 1989 г.). Всичко това се отразява и на самовъзприемането на жителите на Балканите и на тяхното самоназвание (глава 2).

Историците добре съзнават, че на полуострова са станали драматични промени, но историческият дискурс за Балканите като географско-културна общност далеч не може да се състезава с размера и формата на дискурса, който представя Балканите като могъщ символ, удобно плаващ извън историческото време. Все пак самият този символичен дискурс е продукт на близо двувековна еволюция, както ще бъде показано в следващите глави.

В днешно време се появи цял нов жанр, който се занимава с проблема и представянето на „другостта". Този жанр минава през различни дисциплини – от антропология, през литература и философия, до социология и история. Появи се дори съвсем нова специална дисциплина – имагология – занимаваща се с литературните представи за другите.15/ Дискусията върху ориентализма в една от многото му същности (наред с тези за властта и познанието, империализма, исляма и християнството и др.) е един от поджанровете на другостта. Днес ориентализмът има важно и закономерно място в академичните търсения като критика на определен дискурс. Наред с другите си дефиниции след формулирането му като термин от Едуард Саид той обозначава „общата институция, занимаваща се с Ориента – която дава изявления за него, утвърждава възгледите за него, описва го, преподава го, урежда го, властва над него накратко ориентализмът (може да се дискутира и анализира) като западен стил на доминиране, преструктуриране и упражняване на контрол над Ориента".16/

Почти две десетилетия по-късно Саид повтори, че неговото несъгласие с ориентализма има по-дълбоки корени от простото антикварно изучаване на езиците, обществата и народите в Ориента че „като система на мислене той подхожда към една хетерогенна, динамична и комплексна човешка реалност от некритична есенциалистична гледна точка; това предполага както постоянно продължаваща ориенталска реалност, така и противоположна, но не по-малко продължаваща нормирана западна същност, която наблюдава Ориента отдалеч, иначе казано отгоре.17/

Ориентализмът преживява вече две десетилетия шумно съществуване на Запад и въпреки че още предизвиква положителни или отрицателни страсти, като цяло е надминат. На Балканите положението е по-различно. От една страна, книгата на Саид не е преведена и издадена на съответните балкански езици и затова още не е станала предмет на общо обсъждане. От друга страна, идеята е представяна и популяризирана от интелектуалци, които са запознати с нея и намират, че тя описва изчерпателно или поне адекватно отношенията на Балканите със Запада. Ясно е, че след като съществува растящо и широко безпокойство относно тази връзка, обсъждането ѝ започва да се описва чрез категорията ориентализъм дори когато това не е изрично посочено.

В тази книга се опитвам да докажа, че това, което може да бъде описано с термина балканизъм, не е просто подвид на ориентализма, въпреки че използвам термина точно защото двете понятия се римуват.18/ Така че твърдението ми цели да е нещо повече от една „ориенталска вариация на балканска тема".19/ Поради споменатото предчувствие за нарастващо влияние на термина ориентализъм на Балканите категорията заслужава по-задълбочена дискусия.

Особено вдъхновен от Фуко, от когото заема не само термина дискурс, но и централното внимание към отношението знание – сила, Саид показва опасностите от определянето на Ориента като „друг". Явно е, че той е повлиян силно и от разграничението на Грамши между гражданско и политическо общество и най-вече от идеята за културна хегемония, която изпълва ориентализма с неимоверна продължителност и сила.20/ Друг въпрос е доколко точно мисълта на Саид се съотнася с цялостното творчество на Фуко или Грамши и някои критици не пропускат да посочат това.21/

Както може да се предположи, реакцията спрямо книгата на Саид беше напълно поляризирана. Появиха се почитатели, последователи и епигони. Книгата предизвика и тежка критика от страна на теоретиците на модерността или от позициите на класическия либерализъм. Стигна се обаче и до сериозна и прецизна епистемологична критика, до опит да се смекчат крайностите и да се отиде отвъд Саид и отвъд ориентализма.22/ Някои от най-прозаичните обвинения към Саид са, че той отхвърля и дори демонизира работата на поколения честни и добре информирани ориенталисти, които са направили значителен принос в човешкото познание. Изявленията на Саид, че не приписва злонамереност или немарливост на всеки ориенталист, а просто обръща внимание на факта, че „гилдията на ориенталистите има специфична история на усложняване с имперска сила", не бяха достатъчни да успокоят избухването, че самата идея за дезинтересирани, т. е. обективни учени била унизена.23/ Дори по-незначителни забележки към книгата на Саид съдят работата му на основата, че в част от арабския свят тя е приета като систематична защита на арабите и исляма, и приписват на Саид всеобхватно антизападничество. Самият Саид убедително е отхвърлил това обвинение, посочвайки, че то се основава на една широко разпространена склонност към есенциализъм. В този случай „фундаментални характеристики" се третират като неисторични категории, защото „за никого не е лесно да живее безстрашно и без оплаквания с мисълта, че човешката действителност постоянно се гради и разгражда и че всяко нещо, което напомня стабилна същност, е под постоянна заплаха".24/ Това обаче, както Саид добре съзнава, не може да разреши големия и общ проблем за ограничения контрол, който авторът може да упражнява върху собствения си текст, новите контексти, които придават на труда различен жи-

вот и значение, и несправедливостта на интелектуални обвинения, основани на ретроспективни оценки и непредвидени последствия.

Съществуват обаче и по-основателни и задълбочени критики на труда на Саид, които целят по-скоро да подобрят, отколкото да опровергаят работата му. Една от най-ранните сочи неисторичните, есенциалистични неиздържаности в подхода на Саид. Без да се отрича неговата обща позиция, Саид е критикуван и за прекалено обобщаване на западното отношение, изключително на основата на френски и британски парадигми. Някои от доброжелателните критики се дължат на преувеличени очаквания, че Саид е трябвало да направи по-задълбочени проучвания в някои области или че е изпуснал други. Най-често и с основание Саид е обвиняван в липса на социална и икономическа контекстуализация, че критиката му е изключително в областта на идеите, че се концентрира върху текстуалността и текстуализма, че използва предимно идеалистичен подход.25/

В един от най-съществените критични прегледи на работата на Саид Майкъл Ричардсън прави опит едновременно да изложи противоречията на Саид и да предложи оправдание за нападаната дисциплина антропология. Според Ричардсън дискурсът на Саид нанася смъртен удар върху същността на антропологичния проект. Той е обезпокоен особено от разпадането на отношенията между субект и обект. Гневът му е еднакво насочен и срещу Йоханес Фабиан, който прилага Саидовите идеи за цялостна критика на антропологията. И двамата според Ричардсън са част от постмодернистката атака, която „измества идеологическите аспекти, за да фокусира критиката върху самите методологически категории". Ричардсън директно обвинява Саид, че само добавя нова степен на мистификация и че играе върху европейското чувство за вина и мазохизъм. Той набляга основно на това, че, поставяйки въпроса за погрешния ориенталистичен образ, Саид не се обръща към логичното следствие, „че трябва да съществува поне възможността за *верен* образ". Като при повечето страстни опровержения Ричардсън неизбежно опростява. Саид успешно опровергава обвинението, че негативната му полемика не предлага нов епистемологичен подход. Той посочва, че подходът към Другия не като онтологична даденост, а като историческо творение дава възможност да се разбият стереотипите за изключителност, които приписваме на различни култури. В такъв случай културите могат да бъдат описани като „зони на контрол и освобождаване, на спомен и забрава, на сила и влияние, на изключителност или взаимодействие, всички в рамките на глобалната история, която е наша същност".26/

Макар по-късно твърдо да отрича, че придава есенциализъм и неисторизъм на определението си за ориентализма, Саид обобщава прекалено, говорейки за такъв род Ориент, в който има място за Есхил, Виктор Юго, Данте и Карл Маркс. Може би той не може да устои на желанието да пока-

же литературна ерудиция, но представянето на Есхиловите „Перси“ или „Бакхите“ на Еврипид като начало на европейските географски представи, артикулиращи Ориента, брилянтно интуитивни в същността си, със сигурност не му помага да се предпази от справедливите обвинения, че есенциализира Европа и Запада.27/ Присвояването на древногръцката култура и издигането ѝ в основа на европейската цивилизация е само постепенен и противоречив процес, докато замахът, с който Саид обяснява разделението Изток – Запад, представлява подозрителен континюитет.

Всъщност вниманието на Саид е фокусирано върху Близкия изток (основно арабския). В послеслова на новото издание на „Ориентализъм“ той твърди, че книгата му се отнася конкретно до отношението между ислямо-арабския ориентализъм и европейската култура на новото време. Но в първото издание той не е достатъчно точен.

Айджаз Ахмад вижда в непоследователността на Саид нещо повече от изкушение да се покаже ерудиция. Според него заблудата на Саид се дължи на особеното напрежение между привличането, което Саид изпитва към Ерих Ауербах (като мислител и екзистенциален модел на интелектуалец в изгнание), и едновременното и несъвместимо привличане от Фуко. Въпреки че щедро използва терминологията на Фуко, двойствената лоялност на Саид към хуманистичния проект в същността си е непримирима с теорията на Фуко за дискурса с нейните „ницшеански антихуманистични и антиреалистични теории за репрезентация“. Нещо повече, неговият трансисторически ориенталистки дискурс изглежда антиисторичен не само в обикновения смисъл, но методологически е анти-Фуко, тъй като дискурсът на Фуко е решително основан върху европейската модерност.28/

Може би е така, но вероятно трябва да се вслушаме по-внимателно в последните самоинтерпретации на Саид, в които той постоянно се позовава на ислямския и арабския ориентализъм, без дори да споменава разходките си в Античността и средните векове. Когато казва, че „причината толкова много мислещи незападняци да се противопоставят на ориентализма е, че съвременният му дискурс се възприема, и то правилно, като възникнал в ерата на колониализма“29/, аз съм склонна да видя в квалификационното измъкване „съвременния му дискурс“, едновременно прекомерната самоувереност и слабостта на академична примадона, която, макар и дискретно, иска да защити и прикрие своите предишни грешки и непоследователни твърдения, вместо да ги признае открито. Тогава би било възможно да припишем погрешните му литературни отклонения (които така или иначе заемат относително малка част от изложението му) на вътрешното противоречие между професионалната му същност на общ литературен критик и растящата идентичност на палестински интелектуалец, нещо, което може да обясни защо теоретичната ясност отстъпва на всеобхващащия емоционален ефект.

Въпреки всички ясни и неясни възражения мястото на книгата „Ориентализъм“ и терминът ориентализъм в академичните библиотеки и речници са осигурени. В по-тесен смисъл терминът придоби завиден, макар и оспорван, престиж в авангардната културна теория; в по-широк смисъл той показва възможности за съпротива и подривна дейност. Саид несъмнено е този, който успя да изкристализира едно съществуващо безпокойство в точния момент и по точния начин.30/

Здравословно е да се реагира срещу иконообразността, която Саид е придобил както сред апостолите си, така и сред опонентите си. Да се отрича обаче или дори да се подценява връзка със Саид, напомня (макар и на несравнимо по-скромно ниво) опитите да се отхвърля всякаква връзка и дори да се проповядва отвращение към Маркс, докато съвсем отделно от последствията, към които водят неговите самопровъзгласили се последователи, огромният принос на Маркс е дълбоко вкоренен и несъзнателно се възпроизвежда в начина, по който днес теоретизираме обществото. Продължаващият резонанс на категорията на Саид може би се обяснява най-добре с растящото съзнание на изучаващите обществени и исторически науки за „ролята на техните академични дисциплини при възпроизвеждането на доминиращи модели“.31/

Погледната в по-широк контекст, атаката на Саид срещу това, което той определя като ориентализъм, е специфична критика на т. нар. обща криза на репрезентацията. Още по-важно е, че той поставя въпроса не само в епистемологични, но и в морални термини: „Основният интелектуален въпрос, поставен от ориентализма, е следният: може ли някой да раздели човешката реалност, която създава впечатление, че е истински разделена на ясно очертани различни култури, истории, традиции, общества, дори раси, и да оцелее като човек с последствията от това разделение?“ 32/

Нито една дисциплина не е толкова силно засегната от тази криза както антропологията, тъй като нейната методологична основа е онтологията на обособеност, различие, другост. Антрополозите отдавна са наясно с това, което във физиката е известно като ефект на Хайзенберг: съзнанието, че в процеса на измерване ученият взаимодейства с обекта на наблюдение и в резултат изследваният обект се разкрива не какъвто е, а като функция на измерването. Това е един от проблемите, който доведе антропологията като par excellence дисциплина, която изучава далечното, екзотичното, чуждото в отдалечените общества и маргиналното в близките, в нейната сегашна дълбока теоретична криза.33/ Доведе я към артикулиране на един често изтънчен и честен, но вербално безпомощен солипсизъм. Все пак, както отбелязва Витгенщайн, „това, което солипситът има предвид, е напълно вярно; но то не може да бъде изречено, а само проявено“.34/ Но случаят не би трябвало да е такъв. Осъзнаването на границите на познани-

ето, което съпровожда самосъзнанието в акта на придобиване на знание, не поражда задължително паралитичен ефект. Джеймс Кариер, който фокусира вниманието си върху есенциализацията не просто като несъзнателен атрибут на антропологичните изследвания, а като неизбежен съпровождащ продукт на мисленето и комуникацията, е прав, виждайки проблема не в самия есенциализъм: „Проблемът е в липсата на съзнание, че есенциализъм съществува, било в предположенията, с които подхождаме към нашия предмет, било в целите, които мотивират това, което пишем."35/ Може би усещането за философска несъстоятелност в антропологията и в другите дисциплини, засегнати от преразглеждането на собствените им методи, ще изчезне просто със свикване, но не и със забравяне на проблема. Близкото познаване понякога подхранва здравословно игнориране на крайните философски импликации на дадена теория, но по никакъв начин не отменя необходимостта от твърдо и отговорно настройване на методологията на наблюдение (измерване). Точно такъв е случаят с физиката, въпреки и отвъд несъгласията, с които се сблъсква философията на познанието на Хайзенберг от страна на такива значителни фигури като Айнщайн, Шрьодингер и Луи дьо Брой.

Още в книгата „Ориентализъм" Саид предупреждава, че „отговорът на ориентализма не е оксидентализъм", но нито той, нито последователите му обръщат достатъчно внимание на есенциализацията (или по-скоро на самоесенциализацията) на Запада като хегемон в дихотомията. Джеймс Клифърд посочва, че въпреки по-рядкото напоследък използване на категорията „изток", небрежната употреба на категорията „запад" не е намаляла: „Дори теоретици, поддържащи тезата за деконтинюитет и деконструктивност, като Фуко и Дерида, продължават да градят анализите си въз основа на и срещу една западна цялост."36/ Джеймс Кариър се обръща към този проблем по следния начин: „Подходът към „ориентализма", като към диалектичен процес ни помага да разберем, че той не е просто налагане на западна представа за въображаемо реална идентичност на някаква отдалечена група от хора. То е и налагането на една идентичност, създадена като диалектична опозиция на друга идентичност, която, изглежда, е също толкова измислено реална, т. е. западната. Западният човек определя Ориента от гледна точка на Запада, но и Другият определя себе си от гледна точка на Запада, а същевременно и двамата определят Запада от гледна точка на Другия. Така че можем да очакваме да видим нещо аналогично на „ориентализма" в редица вътрешно свързани разбирания на хората за самите тях и за другите... Разбира се, начинът, по който представям нещата, дава привилегия на Запада като стандарт, според който се определят всички Други, което е обяснимо от гледна точка на историкополитическата и икономическата сила на Запада." 37/

Както беше споменато, при дискурса, който описва връзката на Балканите с един предполагаем Запад, съществува нарастваща тенденция тя да се приема като структурен вариант на ориентализма. Въвеждайки понятието „гнездящи ориентализми", Милица Бакич-Хейдън предпочита да разглежда дискурса, включващ Балканите, като вариант на ориентализма, защото „начинът на увековечаване на изначалната логика е... която прави балканизма и ориентализма варианти на един и същ вид явление". Същия подход използва и Ели Скопетеа.38/ Можем да се съгласим, че между реториката на двата дискурса съществува припокриване и допълване, но реторично припокриване може да бъде открито при всеки силов дискурс, идващ от хегемонична Европа или от Запада: реториката на расизма, на развитието, на модернизацията, на цивилизацията и т.н. Моята цел е да доразвия на пръв поглед идентичното, но всъщност само подобно явление, което наричам балканизъм, и да го сравня с дискурса за ориентализма. Какви са тогава, ако има такива, разликите между категориите ориентализъм и балканизъм?

На първо място, това е историческата и географска конкретност на Балканите, противопоставена на неопределената същност на Ориента. В послеслова към новото издание на „Ориентализъм" Саид категорично твърди, че той „няма никакво намерение, още по-малко възможност и способност да покаже какво са истинските Ориент и ислям". Предпоставка за това е справедливото убеждение, че Ориентът и Западът „не отговарят на никаква стабилна реалност, съществуваща като естествен факт".39/ Разбира се, самият Саид не е последователен и разглежда Ориента двояко. От една страна, той отрича съществуването на „реален Ориент", а, от друга, атакувайки текстове или традиции, изопачаващи или игнориращи някои автентични характеристики на Ориента, му дава истински онтологичен статут.40/

Наистина противопоставянето между абстрактните Изток и Запад е старо колкото писаната история. Древните гърци понякога са използвали Ориента, за да илюстрират антагонизма между цивилизовани и варвари, въпреки че едно по-внимателно вглеждане ще ни накара да признаем, че тяхната основна дихотомия върви по линията между културния Юг и варварите от Севера (траки и скити). Персийците от Изтока са по различни начини квазицивилизования Друг.41/ От времето на Диоклециан нататък римляните въвеждат в администрацията делението Изток–Запад и приемат за Ориент диоцезите в Египет и в Анатолия. През Средновековието разделението се използва в по-тесен смисъл и изразява противопоставянето между католическата и православната църква, а в по-широк смисъл обозначава противопоставянето между исляма и християнството като цяло. Във всички тези случаи интерпретацията на противопоставянето Изток–Запад ясно определя пространствени величини. Съпоставят се общества, които съществу-

ват едновременно и са противопоставени едно на друго по политически, религиозни или културни причини, следвайки своето географско положение.

Изтокът невинаги и не задължително е бил негативната съставна част на противоречието. За Византия, която няколко века след падането на Рим става неоспорван център на цивилизования европейски свят, Западът е синоним на варварство, суровост и липса на изтънченост. Чак след падането на Константинопол през 1453 г. и залеза на православната църква в Османската империя и най-вече с неповторимия икономически скок на Западна Европа Изтокът започва да се възприема дори и вътре в православния свят като по-малко привилегированата страна от противостоящата двойка.

Както Лари Улф убедително показва, общоприетото разделяне на Европа на Източна и Западна, с което толкова сме свикнали, е относително късно откритие на философите от XVIII в. и те са отговорни за концептуалната преориентация на Европа по оста Изток–Запад от предишното ѝ основно деление на Северна и Южна.42/ Въпреки че то също е географско, т. е. пространствено, това ново деление започва постепенно да придобива и различни обертонове, произтичащи от и приспособени към вярата в еволюцията и прогреса, която процъфтява по време на Просвещението. Тъй като географският изток на Европа и изобщо светът, разположен източно от Европа, изостава от нея предимно в икономически аспект, Изтокът започва да се идентифицира изключително и най-често с индустриална изостаналост, липса на социални отношения и институции, типични за развития капиталистически Запад, с ирационални и суеверни култури, небелязани от западното Просвещение. Това добавя допълнителен вектор в отношението между Запада и Изтока: вектора време, в което движението от минало към бъдеще не е просто ход, а се разбира като еволюция от просто към сложно, от изостанало към развито, от примитивно към култивирано.

Елементът време (в аспекта му на развитост) е важен и днес вероятно е най-важната характерна черта на съвременното възприемане на Изтока и Запада. Доколко това разбиране е безусловно, може да се проследи например в писменото предложение за трансформиране на паметниците от тоталитарния период на един млад руски художник: „отношението между Изтока и Запада... много често се приема като израз на абсолютното Минало и респективно на абсолютното Бъдеще. При такова разбиране за време Русия става единствената реална същност, единственият носител на абсолютното Настояще."43/ Така от времето на древните гърци досега, Изтокът винаги е съществувал като еластично и противоречиво понятие. Всеки има и е имал своя собствен Ориент, отнасящ се към пространство или време, или най-често към двете. Затова възприемането на Ориента е относително, зависещо от нормативната ценностна система и от гледната точка.

Дори ако Саид беше се придържал към по-ясна и по-тясна историческа рамка, която да се занимава само с Ориента (както всъщност прави, без да го подчертава изрично в началото, и както продължава в работите си, публикувани след „Ориентализъм"), той пак би имал трудности с две много широки и променящи се категории. Близкият и Среден изток не са единствените аморфни и неподдаващи се на описание термини, изобретени и използвани от Запада.44/ Вътре в тази неопределена област са османският и турският ориентализъм, които са съвсем отделни от арабския ориентализъм, а най-вероятно трябва да се направи разлика и между различните арабски ориентализми. Освен това понятието ислям като една общност е крайно проблематично както в географски, така и в хронологически смисъл, и много автори твърдят, че съществуват различни видове ислям.45/ Ако се беше опитал да предотврати известна критика, Саид щеше да е това, което не е, т. е. предпазлив и точен, органично, не само словесно отдаден на идеята за историческа специфичност, на идеята, че „човешката реалност постоянно се създава и разрушава". Тогава той щеше да говори внимателно за ориентализма на арабския ислямски Близък изток в относително краткия период, засегнат от разрастващия се френски и британски империализъм преди разпадането на предполагаемата арабска идентичност. Но тогава той нямаше да напише „Ориентализъм".

Балканите имат съвсем конкретно историческо съществуване. Ако относно Ориента може да се играе с известния афоризъм на Дерида „il n"y a pas de hors-texte" (няма нищо извън текста), въпросът дали те съществуват не може дори да се постави спрямо Балканите; правилният въпрос е: „qu" est-ce qu"il y a hors de texte?" (какво има извън текста?). При изучаването на различните исторически наследства, които са формирали югоизточния европейски полуостров като цяло (Гръцка античност, елинизъм, римско владичество и т. н.), две наследства могат да се посочат като решителни. Едното е хилядолетното съществуване на Византия с нейното цялостно политическо, институционално, правно, религиозно и общо културно въздействие. Другото е половинхилядолетното османско управление, което дава на полуострова името му и установява там най-дългия период на политическо обединение, което този район е преживявал.

По време на османския период част от Югоизточна Европа не само получава ново име – Балкани, но главно османските елементи или тези, които се възприемат като такива, най-вече пораждат съвременния стереотип за Балканите. Наред с необходимостта от задълбочен теоретичен и емпиричен подход към проблемите на османския период и османското наследство като континюитет и като възприемане (вж. глава седма), смятам, че не е пресилено да се твърди, че Балканите са османското наследство. И докато в тесния смисъл на думата съществуването на Османската империя

на югоизточния европейски полуостров обхваща времето от XIV до началото на XX в., то османското наследство носи първо и най-вече характеристиките на XVIII и XIX в. Практически във всички сфери, в които османското наследство може да се проследи (политическа, културна, социална и икономическа), рязко прекъсване настъпва по време на отделянето на различните територии от империята и този процес завършва като цяло в края на Първата световна война. В демографската сфера и в сферата на народната култура османското наследство обаче има по-устойчив и продължителен живот. Освен това то ще има продължително съществуване като наследство на възприемане, което постоянно се открива и преоткрива, и дотогава, докато историческата самоидентичност е решаваща в балканските общества.

Съществува широко разпространено мнение, че Балканите са започнали да губят балканската си идентичност, когато са започнали да се европеизират. Очевидно е, че тази фраза предпоставя различието на Балканите от една предполагаема Европа. Далеч по-интересен е фактът, че процесът, известен като „европеизация", „вестернизация" или „модернизация" на Балканите, протича през XIX и XX в. и включва разпространяване на рационализма и секуларизацията в света на идеите, интензивна търговска активност и индустриализация, формиране на буржоазия и други нови социални групи в икономическата и социалната сфера и освен това – триумфа на бюрократичната национална държава. От тази гледна точка Балканите са последният остатък от имперско наследство, който става европейски, добросъвестно променяйки имперския си характер, широко възприеман тогава като аномалия, и възприемайки (като, разбира се, ревностно ѝ подражава) хомогенната европейска национална държава като нормативна форма на социална организация. Възможно е следователно това, което наблюдаваме в част от Балканите и което погрешно се приписва на някаква балканска същност, да е последната вълна на европеизация на Балканите, напреднал стадий на края на Балканите, ако Балканите са, както аз мисля, равностойни на османското си наследство.

Тясно свързана с неуловимата същност на Ориента, обратно на конкретността на Балканите, е ролята, която Изтокът играе като бягство от цивилизацията. Както Саид и много други изследователи показват, за Запада Изтокът е като екзотично вълшебно царство, обиталище на легенди, приказки и чудеса, той обобщава желан и предложен свободен избор, обратно на прозаичния и скверен свят на Запада. Ориентът става утопия, „той представлява миналото, бъдещето и средните векове". Той, разбира се, е възхищението от романтиката, създадена от „Чайлд Харолд", „Гяур" и „Абидонската невеста" на Байрон, „Пътуване от Париж до Йерусалим" на Шатобриан, „Westostlicher Diwan" на Гьоте, „Ориенталски песни" на Вик-

тор Юго, „Романцеро“ на Хайнрих Хайне, стиховете и други произведения на Пиер Лоти, Теофил Готие, Самуел Колридж, Томас Мур и др. Ориентът подхранва и обогатява въображението на романтиците, но той става и начин за бягство за либералите и националистите, които се чувстват задушени от разрастването на консерватизма и реакцията след Наполеоновите войни, когато Ориентът „става символ на свобода и богатство“.46/

Последният компонент, богатството и неотделимата от него идея за излишество и разкош, превръща Ориента в мечтано място за бягство и за охолните романтични консерватори. Английските джентълмени от XIX век откриват желани модели на поведение и облекло, на които с готовност подражават. „Пушенето беше обичай, който се асоцииране главно с Турция, Персия и останалата лениво пушеща територия на Северна Африка.“ Бенджамин Дизраели възхвалява „благоприличието и развлечението“ по модел на турските паши, което му позволява лукса да пуши, когато си почива. „Западните „султани“ след вечеря се оттеглят в стаите за пушене, за да се насладят на социалните волности на мъжкото общество по подобие на арабския свят. Те са облечени в халати и роби, небрежно одеяние, което кореспондира със западното неглиже.“ Понякога дори си слагат фес с пискюл в тази „смятана за здравословна, екзотично тълкувана дейност“.47/

Въображаемият Ориент служи не само за убежище от отчуждението в бързо индустриализиращия се Запад, но и като метафора на забраненото. „Съчетан от западно желание и въображение“, Изтокът предлага пищен гардероб и още по-екстравагантна голота. Съществува определена връзка между Ориента и женското и се твърди, че ориенталските дискурси включват теория за сексуалност и чувственост под маската на аскетизъм.48/ Покрай „източната жестокост“, която е главна тема в ориенталистичните описания и картини, се появява още един компонент, който има силен отзвук в Европа – похот: „Сцени на хареми, бани и пазари за роби са претекст за много западни художници, чрез който те успяват да предизвикат у купувача похотлив интерес към еротичните теми... Такива картини се поднасят на европейците, разбира се, с „документален“ привкус и чрез него художникът ориенталист може да удовлетвори търсенето им и в същото време се освобождава от всякаква морална отговорност, като набляга, че тези сцени представят едно нехристиянско общество, което има различни морални ценности.“49/

Балканите, от своя страна, с тяхната земна конкретност и почти пълното отсъствие на богатства, предизвикват просто и ясно отношение, обикновено негативно, но рядко нюансирано. Известни изключения има по времето на романтичния национализъм в словата и делата на филелинисти или славянофили, но тези опити са извънредно краткотрайни, обикновено докосват идеята за свобода и са напълно лишени от мистерията на екзоти-

ката. Дори единственото известно ми изключение, което пряко възпява балканската романтика, е от съвсем друг характер. През 1907 г. американецът Артър Дъглас Хоудън Смит се присъединява към една македонска чета, организирана в България, с желанието „да види нещата сам за себе си". Той е оставил живо описание, което започва с размисли за прозаичния характер на съвременната цивилизация, лишила хората от живописността и колорита на отминалите дни. „Няма нищо чудно тогава, че романтиката в известна степен е изчезнала от нашия живот, оставяйки слабо ухание, още посвидно за душите ни поради своята рядкост." Решен да следва своя повик за приключения в „отдалечените ъгли на земята, където мъжете и жените все още водят романтичен живот", Смит тръгва към Балканите, които отдавна го интересуват. „За тези, които не са били там, Балканите са сенчеста земя на мистерия; за тези, които ги познават, те стават още по-неясни... В известен смисъл ставаш част от обаянието, магията и чара на цялото. Придобиваш навика да се свиваш над сутрешното си кафе в кафенето и когато срещнеш някой познат, поне половината от това, което казваш, е зловещ шепот. Интриги, заговори, мистерии, голяма смелост и отчаяни дела – нещата, които са душата на истинската романтика, днес са душата на Балканите."50/

Отново, както при Ориента, съществува мистичното бягство към средните векове, но без прищявката на съпровождаща огненост и откритите сексуални обертонове на ориентализма. Това е ясен мъжки повик: повикът на средновековното рицарство, на оръжието и заговорите. В Белград, пише Смит, човек улавя първия дъх на Балканите: „Интригата е във въздуха, който дишаш. Хората в претъпканите белградски кафенета се държат като конспиратори. Навсякъде е пълно с войници."51/ И все пак разказът на Смит е един от малкото примери, където „мъжествеността" на Балканите е представена позитивно. Практически във всички други описания балканският мъж е нецивилизован, примитивен, недодялан, жесток и без изключение чорлав. Маниите да се впечатляват от прическата на мъжете (или по-скоро от липсата ѝ) особено ясно се забелязва днес в журналистическите описания на воюващите страни в Югославия. Главата за „Разбойничеството" в Македония от книгата на Хърбърт Вивиан, писана по същото време като разказа на Смит, започва с представяне на Балканите като все още намиращи се в Средновековието; за него разбойниците съответстват на средните векове и той се чувства, „сякаш е срещнал духа на сър Уолтър Скот или слуша нови приказки от някой дядо". Главата завършва с носталгична забележка, че следващото поколение може да погледне на това като мит от средните векове: „Няма съмнение, че светът ще се накичи с еднообразието на цивилизацията, но пътешественикът вече няма да има възможност за романтично приключение." Снимката, която Вивиан избира, за да илюстрира

този добре контролиран текст, изобразява облечен чорлав македонски разбойник в едър план, с две отсечени и не по-малко чорлави глави на негови врагове, а приятели.52/ Обратно на стандартния „ориенталистки дискурс", който метафоризира обекта си на изследване като женски, „балканският дискурс" е единствено мъжки.

Единствената жена, която въодушевява въображението на Смит, притежава качества, които привидно са мъжки, въпреки неговото твърдение, че „тя е жена до мозъка на костите си". Това е българката Цвета Бойова, родена в македонско село, завършила медицина в Софийския университет, която, след като изгубва съпруга си, баща си и двамата си братя при едно турско нападение, предлага услугите си на македонските чети като медицинска сестра и лекар. Смит е очарован от факта, че обяд от три блюда му е поднесен от жена, която поради недостиг на сребърни съдове ги мие след всяко ястие: „За човек, който почти е забравил какво означава цивилизация и който щеше да е склонен да се ококори тъпо, ако види редингот, беше като манна небесна да получи кафе в 5 часа следобед, сервирано от жена, която знаеше Толстой, Горки, Бебел, Карл Маркс и водачите на социализма от А до Я, жена, за която Шекспир не беше просто име, което имаше идеи върху драмата и съвременното общество – революционни, но интересни."

Описвайки я като своего рода Жана д"Арк, Смит очевидно е завладян от нейните неподдаващи се на определение качества: „Никога не съм срещал мъж или жена, равни на нея по храброст и дързост. В нея имаше нещо, което не можеше да се определи, нещо, което я правеше забележителна."53/

Дори при рядкото изключение в случая със Смит загадката на Балканите е пълна. Когато пристига в София през 1907 г., той заварва града, осветен с електричество, с трамваи и телефони, уредена полиция – ситуация, която би могла „да разочарова туриста, търсещ живописност". Но разочарованието може да е само повърхностно: „София не е дотолкова цивилизована, че да загуби чара на стария свят, пикантния аромат на Изтока. Лустрото на цивилизацията е засегнало повърхностно само някои страни, а в други не е извършило забележими промени. Когато излезеш от коридора на вагона и стъпиш на платформата на чистата жълта софийска гара, инстинктивно чувстваш, че Европа е зад теб и ти стоиш в сянката на Ориента."54/

Излиза, че не някаква присъща на Балканите характеристика хвърля върху тях сянката на загадъчност, а отразената светлина на Ориента. Човек просто се изкушава да изкове нова латинска фраза: „Lux Balcanica est umbra Orientis." Като изключим горния единствен пример на романтично виждане на Балканите в едно относително късно време – началото на XX век, представите, които те предизвикват, най-често са крайно прозаични. Дъ-

рам тръгва към Балканите също „за да забрави за известно време домашните несгоди“, но от самото начало не вижда или не очаква да види Балканите като нещо повече от „рай, населен с живописни и забавни хора, от които да събира приказки и скечове“. Любимият ѝ рефрен за Балканите е, че там се разиграва опера буф, написана с кръв.55/ Както се показва и анализира в трета и четвърта глава, представите за Балканите преживяват бавна еволюция и в края на XIX век се сливат в две основни – аристократичната и буржоазната, за да се включат по-късно в по-широки схеми на класификация (разгледани в пета и шеста глава).

Горните примери и практически всички описания на Балканите сочат като тяхна основна характеристика състоянието им на преход. Западът и Ориентът обикновено се представят като несравними същности, антисветове, но завършени антисветове. Саид описва собствената си работа като „изследване, основано на преосмисляне на това, което от векове се приема като непреодолима пропаст, разделяща Изтока и Запада“.56/ Балканите от своя страна винаги са предизвиквали представата за мост или кръстопът. Мостът като метафора на района е толкова силно свързан с литературното творчество на Иво Андрич, че човек е склонен да забрави, че употребата ѝ в описанията на външни хора, както и в самопредставите на всички балкански литератури и в ежедневната реч граничи с баналното.

Балканите са сравнявани с мост между Изтока и Запада, между Европа и Азия. Един английски автор в началото на века, описвайки гърците, обобщава състоянието на Балканите като цяло: „Един грък, когато отива във Франция или Италия, казва, че отива в Европа. Той нарича англичаните, германците или които и да е западни хора, които посещават или живеят в Гърция, европейци, като белег за различие от гърците. Западните хора правят същото, когато са в Гърция. Те са европейци и в подтекста стои идеята, че гърците не са... В расово и географско отношение гъркът е европеец, но не е западняк. Той има предвид точно това, използвайки термина европеец, и различието се приема както от гърка, така и от чужденеца. В неизброимо много отношения той е ориенталец, но ориентализмът му не е азиатски. Той е мостът между Изтока и Запада...“57/

Балканите са и мост между различни стадии на развитие и това провокира щампи като полуразвити, полуколониални, полуцивилизовани, полуориенталски и т. н. В един кратък пасаж, който по чудесен начин показва английската антипатия и усещане за безнадеждното положение на балканското изостанало общество, като в същото време дискретно съпоставя цивилизованата откритост на британските дипломати (според които полуориенталците са противни, за разлика от истинските ориенталци) с физически осезаемата руска двуличност, през 1925 г. Дърам пише: „За един англичанин всяка балканска легация е място, което той се надява да напусне скоро

и да го замени с по-приятна атмосфера в някоя друга част на Европа. Колкото до консула, той често смята, че е по-умно да не учи местния език, да не би знанието му да го задържи по-дълго в някоя непоносима дупка... За руснака обаче постът на Балканите е много важен; атмосферата на полуориенталско интригантство, противно за англичанина, за него е като свеж въздух, а и нито един славянски диалект не му представлява трудност."58/

Постановката за полуколониалния, квазиколониалния, по явно не чисто колониалния статут на Балканите заслужава по-задълбочено внимание. Наистина категориите колониализъм, доминиране или зависимост могат да се приемат в основата си като синоними. За В. Е. Б. Дюбоа юридическото различие между колонизиран и подчинен е ефимерно. Той приема и осмисля идеята за полуколониализъм. За него „освен някакви седемстотин и петдесет милиона лишени от граждански права колониални народи има повече от половин милиард души от различни нации и групи, които са квазиколониални и по никакъв начин не формират свободни и независими държави". За Дюбоа названието „свободни държави" е фикция, която прикрива реално потисничество и манипулиране: „На Балканите има 60 000 000 души, населяващи „свободните държави" Унгария, Румъния, България, Югославия, Албания и Гърция. В масата си те са невежи, бедни и болни хора, върху които Европа вече планира „сфери на влияние"."59/

Точно този вид дискурс прави идеята за „ориентализма" много приемлива за доста интелектуалци на Балканите, които бързат да я приложат като модел, включващ Балканите. Аз обаче бих предложила да не се подценява спорният въпрос за законовата разлика. Не само предразположение към историческа специфичност ме кара да се противопоставям на сливането на исторически определени, характерни за дадено време и ясно ограничени категории като колониализъм и империализъм с широко разбирани и не обезателно исторически описани понятия като сила и подчинение.

Преди всичко формалната законова разлика е решаваща при обяснението защо Балканите остават извън сферата на дискусиите за „ориентализма" и постколониализма. Но истинският въпрос е: дали, дори ако се включеха, методологическият принос на постколониалните изследвания (разработени за Индия, а сега са разширени и за Африка и Латинска Америка) може да се приложи за Балканите. С една дума, ако използваме жаргона на епистемологично еманципиращите се неевропейски общества, възможно ли е с успех „да се провинциализира Европа", когато говорим за Балканите? За мен това е невъзможно, тъй като Балканите са Европа, част от Европа, въпреки че през последните няколко века те са нейна провинциална част или периферия. В случая с принадлежността на Балканите към Европа противоречието се основава на различията в териториалния обхват между географска, политическа и културна Европа. Но, както предупреж-

дава Самир Амин, европоцентризмът „не е банален етноцентризъм". Той е „специфично явление на новото време, чиито корени идват от Ренесанса, явление, което процъфтява едва през XIX в. В този смисъл то е едно от измеренията на културата и идеологията на модерния капиталистически свят".60/

Второто, което не бива да се забравя, е самовъзприемането – колониален или не. Въпреки крещящите балкански теории за конспирации и склонността да винят една или друга, или всички велики сили за своята участ, усещането, че са жертви, не е много силно на Балканите. Напротив, винаги съществува съзнанието за известна степен на автономност. Дори номиналният политически суверенитет има огромно значение за онези, които са или са се чувствали подчинени, управлявани или маргинализирани, но не колонизирани. Именно затова се изковава или се приема тази иначе безсмислена категория „полуколониален". Макар и безсмислена за по-нататъшно изследване, тази категория е показателна както за възприемането, така и за самовъзприемането на Балканите, тъй като още повече подчертава техния преходен характер.

Обратно на ориентализма, който е дискурс за вменена противопоставеност, балканизмът е дискурс за вменена неопределеност. Както Мери Дъглас елегантно показва в изследването си върху понятието омърсяване, обекти или идеи, които объркват или противоречат на лелеяни класификации, провокират като реакция мерки срещу омърсяването, които отхвърлят тези обекти или идеи, тъй като „мръсотията е безредие в същността си". Тези объркващи или противоречащи елементи Дъглас нарича двойствени, аномални или неопределими. Като се съгласява най-общо, че „всички наши впечатления са схематично предопределени", че „интересите ни се ръководят от тенденция за вкарване в модел", тя твърди, че „в хаоса на непрестанно сменящи се впечатления всеки от нас си изгражда стабилен свят, в който обектите имат познати форми, дълбочина и постоянност".

„Неудобните факти, които не ни пасват, ние игнорираме или изопачаваме, така че да не нарушават тези изградени възприятия. Всичко, което забелязваме, е предварително подбрано и организирано по време на самия акт на възприемане. Подобно на някои животни ние притежаваме вид филтриращ механизъм, който пропуска първо само усещания, които знаем как да използваме." Въпреки че Дъглас признава разликата между аномалия (елемент, който не подхожда на даден ред или серия) и неопределеност или двусмислие (предизвикването на две интерпретации), тя стига до извода, че „ползата от разграничаването на тези два термина при практическото им приложение е много малка". Така че на практика неопределеността се приема като аномалия. Поради неопределения си характер личности или явления в преходни, както в маргиналните състояния, се смятат за опасни –

те са едновременно в опасност и излъчват опасност за други. Когато съществуващи факти и идеи не могат да бъдат напъхани в предварително съществуващи схеми или приканват към повече от една интерпретация, можем или да си затворим очите пред несъвместимостта на представите, или сериозно да застанем пред факта, че някои реалии се изплъзват от схемите.61/

Именно това раздразнение от комплексността кара Уилям Милър да възкликне в края на един параграф, описващ необикновената смесица от раси и езици, където „българинът и гъркът, албанецът и сърбинът, османецът, испанският евреин и румънецът живеят един до друг“: „Накратко Балканският полуостров е, общо казано, земя на противоречия. Всичко е точно обратното на това, което логически може да се очаква да бъде.“62/ Тази междинност на Балканите, техният преходен характер можеше да ги превърне просто в незавършения Друг на Европа; вместо това те не са изградени като Другия, а като самонезавършеност. Разширявайки и прецизирайки новаторската идея на Арнолд Ван Генеп за лиминалността (границата на чувствителността), редица други социолози, антрополози и психоаналитици въвеждат разлика между лиминалност, маргиналност и усещането за най-ниско състояние. Докато лиминалността предполага значителни изменения в доминиращата самопредстава, маргиналността обозначава качества „на равнището на доминиращата его-представа“. Накрая идва третото разграничение – усещането за най-ниско състояние, което предполага „сянката, структурно презряното alter-ego“.63/ Причините, поради които Балканите могат да се представят като илюстрация на случая за „усещане за най-ниско състояние“, за незавършеността на собственото (европейско) аз, са две: религия и раса.

Вече беше посочено, че една от версиите на противопоставянето Изток–Запад се проявява в противоречието между източното или гръцкото православие и католицизма. Използвам „католицизъм“, а не късното обобщение „западно християнство“, което се появява доста време след кървавите стълкновения между римокатолическата църква и различните течения на протестантството. Всъщност политическото и идеологическото съперничество между Рим и Константинопол създава пукнатина между двете вероизповедания и православието се смята за схизматично, еретично отклонение (и обратно). Реформацията, от друга страна, прави неуспешни опити да стигне до съгласие с православната църква в една съвместна борба срещу папското върховенство. Противопоставянето на цялото западно християнство срещу предполагаемото източно православие е, и това е интересно, не толкова теологична идея, колкото относително късна културна и неотдавнашна политическа научна категория, например при Тойнби или Хънтингтън, когато религиозни представи се употребяват за легитимиране или

затъмняване на истинския характер на някои геополитически съперничества или граници. Наистина в католическия дискурс има ясно забележима двойственост и в някои крайности на спора от ранния период турците и гърците са поставяни в едно цяло. Но все пак това е твърде ярко изключение. Съществуват и сериозни опити за помиряване и общ език, идващи точно от религиозната институция. Въпреки цялата враждебност на католиците срещу православието те не гледат на него като преходна вяра към ислама. Това, което обикновено се подчертава, е непреодолимата граница между християнството (дори в неговия православен вариант) и мюсюлманската религия.

Ориентализмът на Саид много ясно се идентифицира с ислама. Ели Скопетеа, която изучава представите за Балканите в края на османското управление в рамките на ориентализма на Саид, е склонна да приеме, че няма разлика в отношението към ислямския и християнския Изток. Според нея реална разлика съществува, но западните наблюдатели ги възприемат по един и същ начин. Тя твърди, че в западната традиция няма никакъв монопол на християнството и съответно определя Балканите като „запада на изтока".64/ Струва ми се, че Скопетеа обединява две различни западни отношения и мнения, които са присадени едно върху друго – религиозно и класово. Там, където ислямът се приема безусловно като религиозно друго (от кръстоносното отрицание до просвещенското агностично приемане), съществува двойствено отношение към османската система на управление, което открива пътя на много ясно класово отношение на солидарност с мюсюлманските османски управници в частност. Това е в ярък контраст с отношението към бедните и недодялани, но християни парвенюта, които са описани почти идентично със западните низши класи като жив паралел между лондонския Ийст енд и източния край на Европа.

Расовият компонент предлага по-комплексен анализ. От една страна, съществува дискурс, който описва Балканите като расова смесица, като мост между раси. От прокрадващата се, но не ясно разграничена тема за расовата смесица на Балканите в чуждите пътеписи до края на XIX в. тя се вплита точно в доминиращия през XX в. общ расов дискурс и се стига до открити расови обиди в междувоенния период. От друга страна, въпреки темата за расовата неопределеност и въпреки важните вътрешни йерархии, в крайна сметка Балканите все пак се възприемат като разположени от тази страна на основното противопоставяне: бели срещу цветни, индоевропейци срещу останалите. Това също обяснява прекаленото внимание към войната в Югославия пред лицето на по-сериозни и кървави конфликти, протичащи по същото време на други места по земята.65/ Както показват социологичните проучвания, „различието е същностна част от процеса на типизация. Казано най-просто, разликите са вариации между или вътре в типовете."66/

Моята теза е, че докато ориентализмът се занимава с различие между (приписани) типове, балканизмът се отнася към различията вътре в един тип.

Това, което определям като „балканизъм", се формира постепенно в течение на приблизително две столетия и кристализира в отделен дискурс за Балканите около времето на Балканските войни и Първата световна война. През следващите десетилетия темата придобива допълнителни черти, но те най-често са детайли, а не основни характеристики. В общи линии балканизмът се предава и продължава да се предава почти непроменен, след като е преминал през т. нар. дискурсивно втвърдяване по удачния израз на Джеймс Клифърд.67/ Саид обяснява механизма на създаване и оформяне на дискурса чрез въвеждане на категорията „текстуално отношение", т. е. заблудата, „че гъмжащата, непредсказуема и проблематична неразбория, в която хората живеят, може да бъде разбрана на основата на онова, което казват книгите – текстовете; да се приложи буквално наученото върху реалността". Саид задълбочава изследването на условията за такова текстуално отношение, но излиза, че той с примирение го отнася към човешката натура изобщо: „Изглежда, че предпочитането към схематичния авторитет на текста пред дезориентацията, произтичаща от преките сблъсъци с човека, е характерна човешка слабост."68/ Той изследва сложната диалектика на взаимодействие между опита на четящата публика, който се определя от съдържанието на прочетеното и едновременно влияе на писателите, които от своя страна прибягват към сюжети, предпочитани от тяхната публика. Саид изразява това с езика и понятията на Фуко. Текстът, който претендира да изразява автентичното познание, не може да бъде лесно отминат и дори му се приписват експертни качества: „Авторитетът на учени, институции и правителства се прикрепя към него и го обгръща с престиж, много по-голям от практическия му успех. Нещо повече, такива текстове създават не само познание, но и самата действителност, която те видимо описват. С времето такова познание и такава действителност създават традиция или това, което Мишел Фуко нарича дискурс."69/ Още Ницше дава описание на този процес: „Репутацията, името и външността, обичайната мярка и тежест на едно нещо, неговото значение – поначало почти винаги грешно и спорно ... – преминава от поколение в поколение просто защото хората вярват в него, докато постепенно това става част от нещото и влиза в неговата същност. Това, което в началото е само външност, накрая почти сигурно става същност и действа като такава."70/ Балканисткият дискурс, колкото и яростен да е, не е засегнал с еднаква сила различни интелектуални традиции и институции. Той присъства преди всичко в журналистичните и квазижурналистични литературни форми (пътеписи, политически есета и особено в този нещастен хибрид, наречен академичен журнализъм), което говори, между другото, за неговата широка разпространеност. Тези жанро-

ве са най-важните канали и пазители на балканизма като идеален тип. Относно расовите отношения Роланд Барт отбелязва, че колективните представи и мисловност могат да бъдат изключително замръзнали, задържани в неподвижност от властта, пресата и управляващите ценности.71/ Дейвид Спър показва как в Третия свят пресата продължава да се придържа към нормативни възгледи за цивилизация, формирани по време на колониалната епоха, докато антропологията и културният критицизъм са оспорили последствията от такива възгледи. Това още не е станало с Балканите, вероятно защото техният неколониален статут ги е оставил извън сферата на интереси на постколониалната критика и културен критицизъм и защото балканската и европейската антропология като цяло са някак в периферията на общата антропология. Макар да засягам някои аспекти на академичния дискурс, въздържам се на този етап да правя каквито и да било обобщения по този въпрос. Проблемът за академичното изследване на Балканите е изключително важна и интересна тема и заслужава отделно и задълбочено изучаване. Не се опитвам да избегна това, но по този въпрос не съм направила достатъчни проучвания, за да стигна до по-определено мнение. Въпреки изкушението да се види академичното изследване за Балканите като част от цялостния балканистичен дискурс, отношението между научното познание и идеология и/или пропаганда не е пряко: „В края на краищата изглежда, че двете форми на дискурс остават разделени, че научната продукция се движи по линия, която само в отделни случаи се пресича с линията на продукция на популярната митология."72/ В интерес на справедливостта трябва да се каже, че академичните изследвания за Балканите, въпреки че не са изцяло имунизирани против болестта балканизъм, са успели да опазят себе си от най-явните ѝ симптоми. Това не означава, че голяма част от западните балканисти не хранят огромно количество предразсъдъци спрямо Балканите, а че като цяло правилата на научния дискурс забраняват откритото изразяване на тези предразсъдъци.

Балканизмът се развива до голяма степен независимо от ориентализма и в определени аспекти – срещу или въпреки него. Една от причините е геополитическа: отделното отношение към Балканите в комплексната история на Източния въпрос, на Югоизточна Европа като стратегическа сфера, различна от Близкия или Средния изток. Отсъствието на колониално наследство (въпреки често употребяваните аналогии) е също важна разлика. Краят на XVIII и началото на XIX в. бележат края на просвещенската мания спрямо Египет и идеализацията на египетската мъдрост. Както сочи Мартин Бернал, реакцията срещу египтофилията на франкмасонството и общо срещу рационализма на Просвещението става инструмент за създаване на интереса към „класиката" по време на един от най-консервативните периоди в европейската история (1815–1830 г.). Това е обединение между

романтичната реакция, издигаща първо „художествените“ постижения на гърците, и изгряващия европоцентризъм и расизъм, които даряват гърците с повече мисловни сили като жители на места с умерен климат. Това идейно явление съвпада с гръцката война за независимост, която поне временно обединява Европа срещу исляма. Балканизмът се развива частично като реакция от разочарованието на европейските „класически“ очаквания за Балканите, но това е разочарование в рамките на една парадигма, която вече е оформена като отделна от ориенталската.73/ Освен това предимно християнският характер на Балканите подхранва още дълго кръстоносния потенциал на християнството срещу исляма. Въпреки многото опити балканските (православни) християни да бъдат представени просто като подвид на ориенталския деспотизъм и поради това неевропейци или незападни хора, все още границата между исляма и християнството продължава да се приема за принципната. Накрая формирането на особена балканска самоидентичност или по-скоро на няколко балкански самоидентичности през XIX и XX в. представлява значително различие. Те без съмнение са издигнати срещу „ориенталския“ друг. Този друг може да е географски съсед и противник (най-често Османската империя и Турция, но също така вътре в самия район, както в случая с гнездящите ориентализми в бивша Югославия); той може да бъде и „ориентализирана“ част от собственото историческо минало (обикновено османският период или османското наследство).74/

Втора глава

БАЛКАНИТЕ: NOMEN

Балканският призрак, който броди из западната академична култура, не е образ, а име, означител. Това съответства на съвременната втораченост върху проблемите на езика, тенденция, която в някои дисциплини е достигнала степента на парализираща обсесия, но в други все още предлага нови методологически възможности и разрушава традиционната самоувереност и самодоволство. В системата на Фердинанд де Сосюр този означител е в пряко отношение с означаемото, тъй като двете са части на едно цяло. Подчертавайки разграничеността между означител и означаемо, в същото време Сосюр набляга на деликатния баланс между двете, на успокояващото равновесие и съотношението между слово и реалност. Постструктурализмът въвежда йерархия в това съотношение, като дава доминиращо място на означителя. За Дерида съвпадение между дума и нещо или мисъл никога не може да се появи. Вместо това означителите и означаемите постоянно се отделят един от друг и след това се съединяват в нови комбинации.1/

При такава перспектива е напълно нормално да се предположи, че означителят „Балкани“ ще се отдели от своя оригинал и от следващите означаеми, с които се свързва. Всъщност това е едновременен процес. По времето, когато „Балкани“ се приема и започва широко да се използва като географски означител, той вече е пропит със социален и културен смисъл, което разширява неговото означаемо далеч извън непосредственото му конкретно значение. По времето, когато вече той обхваща и означава комплексно историческо явление, някои от политическите аспекти на това ново означаемо са екстраполирани и стават на свой ред независими означаеми. Във виждането на Дерида изводът, че този процес е непрекъснат, би бил просто тривиален. Интересно би било да подходим към означителя „Балкани“ като към упражнение по многозначност или полисемия, технически термин, който описва „начина, по който определен означител винаги има повече от едно значение, защото „значение“ с ефект на разликите вътре в една по-широка система“. Както посочва Саймън Дюринг, ползата от термина полисемия е неговата способност да покаже „как отделни индивиди и общности могат активно да създават нови значения от знаци и културни продукти, идващи отдалеч“.2/ На този фон можем да проследим одисеите на последователните добавки към означителя, с една дума, да извършим това, което през XIX в. просто и ясно би се нарекло Begriffsgeschichte (история на понятията).

Каква е историята на името Балкани? През 1794 г. британският пътешественик Джон Морит, току-що завършил Кеймбридж, тръгва да обикаля Леванта. Страстта му към „остатъците от античното величие“ го повежда от Лондон през Европа към Константинопол и оттам към мястото на древна Троя, планината Атон и Атина. По пътя от Букурещ до Константинопол той прекосява планината Балкан при Шипченския проход в България и описва чувствата си в едно писмо до сестра си: „Доближавахме се до класическата земя. Трепощувахме в подножието на една планина, която пресякохме на следващия ден; тя разделя България от Романия (древната Тракия). Тази планина, макар сега принизена с името Бал.Кан, не е нищо друго, освен античния Хемус.“3/ Естествено за един от „лунатиците на Леванта“ и бъдещ виден член на „Обществото на любителите“ територииите на Османската империя са преди всичко „класическа територия“ и всичко, което напомня за съвременността, е, меко казано, дразнещо и издребнява величието на античната традиция. Въпреки това по-късните наслагвания са факт и независимо че са неприятни, Морит надлежно ги отбелязва.

Това е един от първите случаи в англоезичната пътеписна литература, когато планината, която разделя България от изток на запад успоредно на р. Дунав, е наречена Балкан. Практически всички британци, минаващи през тези земи (пътешественици, дипломати, търговци) преди Морит, и много от тези след него използват само античния термин Хемус (за древните гърци и Haemus за римляните).4/ Онези, които не се задоволяват само да споменават името, използват древногръцкото описание на планината, което почти две хилядолетия шества неоспорвано от никого. Едуард Браун, лекар и пътешественик от Норуич, публикувал през 1669 г. известното „Кратко описание на някои пътувания из различни части на Европа“, твърди, следвайки древните автори, че планината Хемус продължава на запад, разделяйки Сърбия от Македония, и че под различни имена се простира между Черно море (Pontus Euxinus) и Адриатическо море.5/

Подобно на английските, повечето европейски пътешественици преди XIX в. предпочитат да използват класическия термин Хемус, но преди англичаните са наясно, че това не е единственото название на планинската верига.6/ Най-ранното споменаване на името Балкан, което ми е известно, е от XV в. Италианският писател хуманист Филипо Буонакорси Калимако (Philippus Callimachus, 1437–1496), преследван от папа Павел II, се установява в Полша и става близък съветник на полския крал. Той е автор на една история за делата на полския крал Владислав III Варненчик, в която е оставил кратко описание на Хемус. През 80-те години на XV в. Калимако посещава османската столица с няколко дипломатически мисии. В меморандум до папа Инокентий VIII от 1490 г. той пише, че местните хора назовават планината с името Балкан: „quem incolae Bolchanum vocant“.7/

През 1553 г. бъдещият хабсбургски император Фердинанд I изпраща дипломатическа мисия до Високата порта да преговаря за примирие между неговата империя и османците и да осигури признаване на хабсбургски контрол над Унгария и Трансилвания. Мисията е поверена на Антон Вранчич, епископ на Печ след 1549 г. Вранчич е далматинец от виден босненски род, избягал след османското нашествие. Преди да предложи услугите си на Хабсбургите, Вранчич е епископ на Трансилвания при Янош Заполиа. Завършен хуманист, той е автор на многобройни исторически и географски трактати. По време на посещението си в османската столица през 1553 г. Вранчич води дневник, в който описва пътуванията си от Виена до Адрианопол, но дневникът е публикуван едва през 1774 г. В него той използва изключително названията Haemus и Haemi montes и цитира като авторитети древните автори, които според него са учудващо точни в много отношения. Той цитира Полибий и други географи, които твърдят, че от най-високия планински връх могат да се наблюдават Черно море, Адриатическо море и река Дунав. Въпреки че знае за възражението на Страбон, според Вранчич това не е невъзможно предположение. Повече от десетилетие след това, през 1567 г., Вранчич е изпратен отново с мисия до Портата, този път да подпише мирния договор с новия султан Селим II. По време на второто си посещение в Османската империя той води бележки, които по-късно са обединени под две различни заглавия и публикувани едва през XIX в.: „Diarium legationis nomine Maximiliani II“ и „Ratio itineris, quod est a Viena ad Constantinopolum“. Първото представя писмата на Вранчич до хабсбургския император, писани по пътя до Константинопол. Второто е подробен пътепис, отбелязващ разстоянията между селищата, изпъстрен с географски и други коментари. В този пътепис Вранчич споменава българското славянско име на Хемус – Стара планина (Ztara planina). Италианецът Марко Антонио Пигафети, който пътува с Вранчич през 1567 г., също посочва Стара планина като българското име на Emo(Емо).8/ Всъщност Вранчич е първият пътешественик, който дава българското славянско име. Тъй като роденият му език е хърватски, той без съмнение разбира в известна степен местния говор. Стара планина е име, което рядко се появява в западните описания и Герард Корнелиус Дриш (пътувал през 1718–1719 г.) е едно от редките изключения.9/

Германецът Саломон Швайгер минава през Балканите през 1577 г. като свещеник в дипломатическа мисия, изпратена от император Рудолф II до султан Мурад II. Той остава три години в османската столица и е известен най-вече с усилията си, успоредно със Стефан Герлах, да постигне сдобряване между лютерани и православни и дори съюз срещу папата. Възпитаник на университета в Тюбинген, Швайгер превежда от немски на италиански краткия катехизис на Мартин Лутер, тъй като много християни в Ос-

манската империя разбират италиански. След като се завръща в Германия, той публикува превод на Корана на немски. По време на пътешествията си през 70-те години на XVI в. Саломон Швайгер води дневник, който издава през 1608 г.10/ В него е дадено подробно описание на планината Хемус, за която са употребени имената Emum, Hemo и Hemus (Емум, Емо и Хемус). Швайгер е и единственият пътешественик, който споменава едно българско славянско име (което той смята за хърватско), Comonitza (Каменица):

"[Хемус] е 6000 фута висока, т. е. една и половина германски мили (Плиний, IV). В историите човек може да прочете, че крал Филип Македонски, бащата на великия Александър, изкачил планината Хемус за четири дни и се спуснал от нея за два дни, за да види земите около нея. Вярвало се, че от върховете на тази планина може да се види Дунав, Адриатическо море, а също Германия и Италия, нещо, което е много чудно, тъй като Венеция или Адриатическо море се намират на повече от сто мили от споменатата планина. Германия също е на повече от сто мили. Хемус е известен със сребърните мини, които някога е имал, затова италианците го наричат Сребърната планина. Турците я наричат Балкан, а местното население ѝ казва на хърватски Комоница."11/

Балкан е използвано от Мартин Грюнберг през 1582 г., въпреки че той приписва това име на Родопите.12/ Райнхолд Лубенау, който през 1628 г. завършва ръкопис за пътуванията си между 1573 г. и 1587 г., явно използва информацията на Швайгер и е единственият след него, който пише за турското име на планината (неправилно взето като Balban) и за славянското име Комоница.13/ Арменският пътешественик Симеон Лехаци също използва Балкан през 1608 г.14/ Сред французите името Балкан за пръв път е споменато през 1621 г. в дневника на извънредния посланик Луи Дезе дьо Кормани: „Тази планина, която разделя България от Романия, италианците наричат „Верига на света", а турците Дервент, име, давано на всички планини, покрити с гори, както Балкан е име за голи скали, т. е. това, което древните са знаели под името Хемус."15/ Това е единственото споменаване и по-нататък Дезе използва древното име.

През XVIII в. Хемус и Балкан все повече се използват като взаимнозаменящи се названия. Капитан Шад, който пътува из тези земи през 1740 г., винаги пояснява „Балканът или планината Хемус" или „Хемус, който османците наричат Балкан".16/ Руджер Бошкович от Дубровник, виден европейски учен и изследовател (когото Ребека Уест описва като див славянски вариант на френските енциклопедисти), пресича планините през 1762 г. Бошкович разпознава българския език като славянски и предпочита да използва названието Балкан, въпреки че знае античното му име.17/ През 70-те години на XVIII в. барон Франсоа дьо Тот използва постоянно името Балкан, но през следващите десетилетия граф Д"Отрив, секретарят на френс-

кото посолство Жан Батист Льошевалие, барон Феликс Божур и ученият пътешественик Франсоа Пуквил използват както Балкан, така и Хемус.18/ Арменците от конгрегацията Мъхитар през XVIII в. употребяват основно Балкан, въпреки че също знаят древното название Емос. Арменският историк, географ и филолог Хугас Инджерджиян заедно със Степанос Кювер Агонц пише известната дванайсеттомна „География за четирите страни на света", издадена през 1804 г. В нея Балканите са описани като планинска верига, която започва от венецианската граница, т. е. в Далмация и Босна, и пресича България по средата. Тези автори дават и името на едно от планинските разклонения, което не се среща в останалите пътеписи – Ченге.19/

През XIX в. продължават да се използват и двете форми на название на планината.20/ В картата на Европейска Турция от 1829 г., съставена от австрийския картограф Фон Вайс, планината е отбелязана като Mons Haemus oder Veliki Balkan Gebirge (планина Хемус или планина Велики Балкан). Освен това частта между р. Искър и Пирот е дадена като Стара планина.21/ През 20-те години на XIX в. името Балкан започва да се предпочита, въпреки че британските пътешественици все още използват и Хемус. Едва през 40-те години на миналия век А. У. Кинглейк употребява само Балкан.22/ Руските пътешественици, които не са толкова обременени с класическата топонимия, използват изключително името Балкан. През 1808 г., по време на руско-турската война от 1806–1812 г., капитан Александър Краснокутский е изпратен в Константинопол с дипломатическа мисия да предложи преговори на великия везир Мустафа паша Байрактар. По пътя към османската столица той прекосява планината при град Сливен, а на връщане минава през прохода Шипка и оставя удивително описание за красотата и могъществото на това, което той нарича Балканские горы (Балкански планини).23/ Явно местното население също нарича планините Балкани, защото Краснокутский, който среща българи и е развълнуван, че чува и разбира един близък на руския език, не би пропуснал да отбележи употребата и на друго название.

Нарастващото предпочитание към Балкан е трансформация, която отначало засяга само името на планината. През 1827 г. Робърт Уолш повтаря грешната представа, че планинската верига Хемус е дълга над 500 мили и се простира от Венецианския залив до Черно море. Той добавя, че сега веригата се нарича Балкан, което означава трудна планина.24/ Показателно е, че никой от пътешествениците за времето от XVI в., когато започват да преминават планината, до XIX в. включително не използва Балкан като общо название за полуострова. То се използва изключително като синоним на планината Хемус. Първият, който измисля и използва термина Балкански полуостров (Balkanhalbeiland), е немския географ Аугуст Цойне през

1808 г.25/ В англоезичната пътеписна литература за пръв път названието Балкан е отнесено към целия полуостров от Уолш през 1827 г. Той обяснява, че епископите в този район са винаги гърци и използват собствения си език като литургичен „на Балканите" – в южните части навсякъде, а в северните почти навсякъде.26/

Причината Балкани да стане едно от най-често употребяваните названия на полуострова (заедно с Югоизточна Европа) е слабо свързана с точната география. Повече от две хилядолетия географите възпроизвеждат древногръцката представа, че Хемус е величествена планинска верига, която свързва Адриатическо и Черно море и заема основно място на полуострова като негова северна граница. Това име всъщност е тракийско и е прието от гърците, както голяма част от балканската топонимия, благодарение на контактите между гръцките колонисти в пристанищата на Егейско и Черно море и тракийците, населяващи близкия хинтерланд. Сред логографите то се среща като „Aimov ró ὄpos". През V в. пр. Хр. Херодот е първият, който дава по-подробна информация за планинската верига, но тя е твърде неясна. През следващия век Теопомп от Хиос съобщава, че полуостровът е толкова тесен, че от най-високия планински връх може да се видят Адриатическо и Черно море. Това сведение става известно и древните автори след Полибий (географ от Мегалополис от II в. пр.Хр.) го преповтарят. Страбон (63 г. пр. Хр. – 26 г. сл. Хр.) го предава така, сякаш Полибий е свидетел на гледката на двете морета. В труда на Тит Ливий, съвременник на Страбон, текстът на Полибий разказва историята как цар Филип изкачва планината. Въпреки че е преразказвано дори в ново време като живописно сведение, то никога не е будило особено доверие. Още Страбон успешно го оспорва. Самият той обръща внимание най-вече на значението на планината като вододел и като естествена граница между трако-елинистичния свят и варварските земи по течението на Дунава.

Най-старата запазена римска география, тази на Помпоний Мела от първите десетилетия на нашата ера, „De chorographia", също предава идеята за видимостта на двете морета. Плиний указва височината на планината 6000 фута, а Птолемей я споменава като граница между провинциите Тракия и Мизия. Амиан Марцелин в края на IV в. уподобява планината с полукръга на величествен естествен театър, който опасва Тракия от север. Идеята, че балканската планинска верига свързва Черно и Адриатическо море не само продължава да присъства във византийския период, но е обогатена с мнението на Ана Комнина, видната византийска писателка и принцеса, че след като е прекъсната от Адриатическо море, планината продължава на другия му бряг в западна посока. Най-вероятно италианският хуманист Йобус Верациус възприема тази идея именно от Ана Комнина, защото през 1553 г. той пише за величествената „catena mundi", простираща се от

Пиренеите до града Месемврия на брега на Черно море. През целия Ренесанс географските описания на древните автори са редактирани и печатани в многобройни издания и техните идеи не само се приемат безкритично, но съвсем съзнателно са представяни като най-висш авторитет. Италианските географи хуманисти говорят за „catena mundi" или „catena del mondo" (веригата на света), идея, която включва представата за балканските планини като част от верига, която преминава през цяла Европа, от Пиренеите до Черно море и се свързва с нея някъде в Хърватия. Въпреки че в началото на XVIII в. размерът на балканската планинска верига е оспорен (от граф Луиджи Марсили и географа Дриш) и правилно ограничен до р. Тимок, това не успява да преобърне доминиращото дотогава мнение.27/

През 1808 г. Аугуст Цойне, който дава името на полуострова, все още се придържа към това мнение: „На север този Балкански полуостров е отделен от останалата част на Европа от дългата планинска верига Балкани или предишната Албанус, Скардус, Хемус, която на северозапад при малкия полуостров Истрия се съединява с Алпите, а на изток в две разклонения слиза в Черно море."28/ Точно тази погрешна представа за Балкана като северна граница на полуострова (освен желанието му да намери име, аналогично на Апенинския и Пиренейския (Иберийски) полуостров) вдъхновява Цойне да го нарече Балкански.29/ Въпреки тази голяма грешка още през XVIII в. пътешествениците са били добре и точно запознати с конкретната география на планината, нейните главни проходи и т. н. През 30-те години на XIX в. френският геолог и географ Ами Буе авторитетно и окончателно разрушава широко разпространената представа и правилно описва планината с дължина 555 километра от запад на изток, от долината на р. Тимок до Черно море, и с ширина между 20 и 40 километра. Ами Буе прави и подробно описание на полуострова, който той нарича „La Turquie d"Europe" (Турция в Европа или Европейска Турция).30/

Дори по времето, когато името Балкан става преобладаващо в речника на наблюдатели и коментатори, твърде малко от тях наистина знаят точното му значение. Някои като Морит например не обясняват (а най-вероятно и не могат) намаляването на употребата на древното название Хемус. Думата „балкан" означава планина. Повечето османски и турски речници я обясняват като планина или планинска верига, някои допълват, че става дума за гориста планина, някои я обясняват като проход през гъсти гористи и скалисти планини. Балканлък се обяснява и като гъсти гористи планини, и като скалисто място.31/ В Северозападна Турция и до днес се употребява за означаване на каменисто място.32/ Според Халил Иналджък османците за пръв път са използвали думата „балкан" в Румелия с нейното общо значение на планина и са добавяли допълнителни имена или определения за конкретното географско място. Емине Балкан са наричани най-източните

склонове на балканската верига, които слизат до Черно море; Коджа Балкан (голямата планина) е основната част; Кючюк Балкан (малката планина) е разклонението северно от Шумен; Унгурус Балкан (Унгарски планини) е името за Карпатите и т. н.33/ Трябва да се добави, въпреки че Иналджък не обръща внимание на това, че съчетанието Емине Балкан всъщност е буквален османски превод на Хемус планина. Византийците предават древното „Aimov" или „Aimos" като „Aimos", „Εμμων" и „Εμμονα" откъдето османците вземат тяхното „Емине". Без допълнителните пояснения нарицателното балкан започва постепенно да обозначава това, което за древните и средновековни географи е Хемус. Така в един документ от 1565 г., запазен в Basbakanlık Arşivi, Балкан се използва за име на планината, където е основано ново дервентджийско селище, днешният град Трявна.34/

Широко възприето е мнението, че балкан е дума, която се появява на полуострова с идването на османските турци. Халил Иналджък приема персийско-турската етимология на Ерен, която извежда думата от кал, тиня (балк) с турския умалителен суфикс -ан. Вярно е, че няма никакво документално споменаване на думата в района в предосманско време, въпреки че тюркски или турко-ирански племена са се заселвали или минавали през полуострова и преди османците и са оставили неизличим отпечатък върху неговата история: българите в края на VII в., които създават българската държава; печенегите, узите и куманите между XI в. и XIII в., като последните изиграват важна роля в унгарската, българската и румънската история. От друга страна, терминът Balkhan съществува като име на две планински вериги в района източно от Каспийско море, който от XI в. насам е гъсто населен с тюркменски племена.35/ Това дава основание за появата на по-малко популярни хипотези, че името би могло да е доосманско (с вероятна етимология от персийското „Bala Khana", т. е. голяма, висока, горда къща) и да е донесено на полуострова през XI–XII в. от куманите, печенегите и други тюркски племена, на които планината Хемус е напомнила Балханските вериги.36/ Съществува и едно недоказано любителско мнение, че името има прабългарски произход, което заслужава да се спомене, само защото се възпроизвежда в някои съвременни работи и защото илюстрира важното място, което заемат планината и понятието в съзнанието на българите.37/

По времето, когато античната географска грешка е установена, „Балкан" все още не е станало основно или най-често използвано название. Всъщност едва към средата на XIX в. терминът Балкан започва да се свързва от повече автори с целия полуостров и все още не претендира за първенство пред предпочитаните названия, които се асоциират с античното и средновековното минало: Елинистичен, Илирийски, Дарданийски, Римски, Византийски, Тракийски и пр. полуостров. През XIX в. до Берлинския конгрес

през 1878 г. най-често употребяваните названия са свързани с присъствието на Османската империя на полуострова – Европейска Турция, Турция в Европа, Европейска Османска империя, Европейски Левант, Ориенталски полуостров. Започват да се използват все повече и етнически названия – гръцки полуостров, славяно-гръцки полуостров, южнославянски полуостров и т. н.38/ Вътре в района името Балкани също не е най-широко разпространеното географско самоназвание. За османските управници тази територия е Рум-ели, Румелия, буквално „земята на римляните", т. е. на гърците; също „Rumeli-i sahane" (имперска Румелия), „Avrupa-i Osmani" (Османска Европа).

Все пак се оказва твърде късно името Балкани да се отхвърли напълно. През втората половина на XIX в. „Балкански полуостров" или просто „Балкани" се утвърждава на мястото на „Европейска Турция".39/ Феликс Каниц публикува известната си творба „Дунавска България и Балкана" през 1879 г. и ако през 1887 г. В. Томашек все още пише за „Полуостров Хемус", това изглежда повече като научна ексцентричност.40/ Друг автор, американският пълномощен министър в Османската империя през 80-те години на XIX в., Самюел Кокс, разграничава двете имена и пишейки за многобойните величествени планини в империята, споменава „Атлас и Кавказ, [...] Пелиан и Хемус, Карпатите и Балканската верига", но американците никога не са били особено силни в географията.41/

През 1893 г. и по-късно, през 1909 г., германският географ Теобалд Фишер с намерението да поправи грешката на Цойне и като се позовава на нови и правилни географски знания за балканските планини, предлага полуостровът да се нарича Югоизточна Европа. Терминът Югоизточен европейски полуостров всъщност е въведен за пръв път през 1863 г. от прочутия учен, дипломат и специалист за Балканите Йохан Георг фон Хаан.42/ Тази инициатива пропада тогава, въпреки че Уйлям Милър, най-вероятно съвсем независимо от Фон Хаан, използва и двете понятия – „Балкански полуостров" и „Югоизточна Европа", като синоними. Милър също употребява названието Близкия изток с пълното съзнание, че за него тези земи са неразделна част от Европа, макар да знае за навика на местните жители да наричат пътуванията си на запад „отиване в Европа".43/ Същото може да се каже за американския журналист Едуард Кинг, който през 1885 г. публикува дебел том с прекрасни описания на различни страни и народи в Европа, видени през последните две десетилетия на миналия век. Той използва названието Балкански полуостров, но по-често пише Югоизточна Европа, име, което предпочита пред Турция в Европа.44/ През 1919 г. албанецът Христо Дако използва „Близък изток" като синоним за „Балкани": „Албания да бъде главният ключ към Близкия изток; желаната ябълка както от Италия и Австрия, така и от останалите балкански нации."45/

В края на миналия век названието Балкани започва все повече да се изпълва с политическо съдържание. Употребата на името се разширява дотолкова, че през 1918 г. сръбският географ Йован Цвиич (може би най-големият географ на Балканите от Балканите), който е напълно наясно с неправилната употреба на термина, го използва в своя основополагащ труд за полуострова.46/ След 1918 г. терминът Балкански полуостров, който вече е атакуван заради географското му несъответствие и ценностна обремененост, започва да излиза от употреба, но не изчезва, особено от немскоезичната литература. През 1929 г. географът Ото Маул възобновява твърдението, че Югоизточна Европа е по-подходящо название за полуострова.47/ Според думите на Матиас Бернат Südosteuropa трябва да стане „неутралното, неполитическо и неидеологизирано понятие, което да премахне и съществуващото историко-политическо противопоставяне между Дунавската монархия и османските Балкани, станало вече неуместно".48/ Трийсетте и четирийсетте години на века обаче напълно дискредитират този предполагаемо неутрален термин в немската му употреба. Südosteuropa става важно понятие в геополитическите възгледи на нацистите и има определено място в техния световен ред като Wirtschaftsraum Grossdeutschland Südost, „естествено предопределеното икономическо и политическо допълване" на германския райх на югоизток.49/

В междувоенния период идеята да се замени компрометираният термин (Балкани) с неутрален (Югоизточна Европа) се появява и в Съединените щати с книгата на българина Теодор Гешков за балканския съюз.50/ Нейният лайтмотив е дебалканизацията на Балканите, описана чрез движението за балканско разбирателство по време на балканските конференции през трийсетте години. Авторът, както и американският автор на предговора на книгата, използва „Балкани" и „Югоизточна Европа" като синоними, но ясно показва, че „Балкани" и производната от него „балканизация" са станали обидни термини. По ирония на съдбата този опит да се отиде към привидно неутралното „Югоизточна Европа" съвпада с периода, когато немският му превод Südosteuropa е опорочен от нацистите. Всичко това, между другото, показва също как различните лингвистични традиции на предполагаемия относително единен Запад се развиват независимо една от друга, без да се интересуват от еволюцията на идеите в отделните дискурси.

През 1936 г., чертаейки програмата на бъдещия институт за балкански изследвания в Букурещ, Виктор Папакостеа разпалено пише, че тези, чиито вярвания са подхранвали театъра и музиката на древна Гърция и мисълта на Платон, тези, сред които Свети Павел е постигнал най-голяма победа на духа, тези, които са дали на Рим толкова много императори и сановници, никога няма да разберат как техните земи са могли да бъдат наречени с една турска дума и то от името на една сравнително незначителна планина,

„едно толкова несправедливо название“. Все пак Папакостеа признава, че „въпреки нашата критика и резерви промяната на името изглежда почти невъзможна“. След като разглежда останалите възможности за наименуване на полуострова, той стига до извода, че „терминът Балкански полуостров ще остане. В края на краищата терминът „планински полуостров“ отговаря на географската реалност на този полуостров, който е най-планинският от всички европейски полуострови.“51/

Най-вероятно именно злоупотребата на термина от нацистите го прави нежелан в периода непосредствено след Втората световна война. Затова апелът на югославския географ Йосиф Роглич през 50-те години да се върне названието Югоизточен европейски полуостров остава без отклик.52/ От друга страна, въпреки че е компрометиран, много германски учени продължават да използват този термин без никаква връзка със значението, което му е придавано във военния период.53/ В останалата част от Европа и в САЩ Югоизточна Европа и Балкани са като правило взаимнозаменяеми както преди, така и след войната, но с явно предпочитание към Балкани. Твърди се, че в определени случаи могат да се открият разлики в географския обхват, но най-често двете названия се употребяват като синоними.54/

Единствената разлика в използването на Югоизточна Европа и Балкани се среща в немскоезичната литература и се дължи на различните критерии за определение, но не е нито достатъчно разпространена, нито единодушна. Най-широката интерпретация на Югоизточна Европа, предложена от Карл Казер, се основава главно на географски подход и очертава границите на района на север с Карпатите, на изток с Черно море, на юг с Егейско море и на запад с Йонийско и Адриатическо море. В такъв случай Югоизточна Европа включва Словакия (но не и Чехия, дори преди разделянето на Чехословакия), Унгария, Румъния, бивша Югославия, Албания, България, Гърция и Европейска Турция. В интерпретацията на този автор Югоизточна Европа може да се приеме като обширен регион, в който Балканите са само субрегион.55/ Като определя Югоизточна Европа като единство, обект на световната история „в полето на напрежение между Рим и Византия, Хабсбургите и османците и между великите сили на новото време от Изтока и Запада“, според Матиас Бернат Югоизточна Европа включва Унгария, Румъния, Югославия, Албания, България, Гърция и Европейска Турция.56/

Най-често определенията за Югоизточна Европа засягат Унгария. Като правило в германските изследвания Унгария се включва в Югоизточна Европа, но се изключва от Балканите. Понякога, макар и рядко и с допълнителни квалификации, тя е включвана и в Балканите. Това става най-вече в случаите, когато Югоизточна Европа и Балканите се приемат като синоними. Колкото и рядко, правено е достатъчно често, за да предизвика сил-

ни протести от страна на унгарците, които „отказват да бъдат наричани балканци“.57/ В определени случаи Румъния също се изключва от Балканите и се покрива от по-широкото понятие Югоизточна Европа.58/

Така терминът Балкани се приема или като синоним, или като по-тесен от Югоизточна Европа. Най-общо определението за Балканите следва редица географски, политически, исторически, културни, етнически, религиозни и икономически критерии, а най-често комбинация от критерии. Въпреки че начинът, по който географи, историци и други учени определят Балканите, отразява класификаторски усилия и би трябвало да се анализира в четвъртa глава, той е накратко представен тук по две причини. Първо, опитите за класификация на географите и историците са все още тясно свързани с непосредствените физически характеристики на района и са следователно по-отдалечени от последвалото излизане на понятието от неговия контекст. Второ, това е мястото, където трябва да се покаже кой ще бъде разглеждан като част от Балканите в този текст, с една дума, да определя собствените си параметри за Балканите.

Като правило географите приемат, че полуостровът е добре определен от морета от изток, юг и запад, и концентрират споровете си върху северната и северозападната граница. Точно тук в обсъждането се включват историческият и културният критерий, въпреки че често това се маскира с географски съображения. Според Йован Цвиич за северна граница на полуострова трябва да се приемат реките Дунав и Сава. Това практически поставя Румъния извън неговото авторитетно, макар и спорно изследване. От друга страна, Цвиич прави изключение, когато обсъжда южните славяни, и включва политически и антропологически критерий, и така хърватите и словенците стават част от това, което той нарича балканска цивилизация.59/

Географът Джордж Хофман, който говори за „Балканския или Югоизточноевропейския полуостров“, въвежда смесен критерий с цел да изведе геополитическа интерпретация на района, което отразява характера на търсенията в периода на Студената война, когато е написан неговият труд. Той определя само три страни като отчетливо балкански: Албания, България и Югославия. Хофман признава, че Гърция и Румъния (особено Влахия и Молдова) трябва да бъдат включени в дискусията за „балканската същина“, но все пак ги изключва от изследването си. Що се отнася до Румъния, въпреки че приема река Дунав само като символична граница, за него това е достатъчна причина да изключи страната от общото понятие. В случая с Гърция той предлага изключително проблематично и механистично противопоставяне на Северна Гърция с областите южно от линията Влоньо – Солун. Според Хофман Гърция е средиземноморска държава и само части от нея – Тракия и Македония, могат да се включат условно в балканската същина.

За Унгария, въпреки че е дълбоко засегната от събитията на Балканите, връзките с Централна Европа са по-важни. „Освен това народът ѝ по традиция се смята за западен и за превъзхождащ балканските славяни.“ Хофман обаче пропуска да спомене, че словенците и хърватите имат същите чувства и претенции, и независимо от това ги включва в „балканската същина“.60/

Според стандартния географски подход между точното физикогеографско определение и това, което се използва за по-практични цели, съществува разлика. И двете приемат единодушно Черно, Мраморно, Егейско, Средиземно, Йонийско и Адриатическо море за източна, южна и западна граница на полуострова. За строгите географи северната граница най-често е линията от устието на р. Идра в Триесткия залив по югоизточното подножие на Юлианските Алпи и по-нататък следва течението на реките Сава и Дунав.61/ В съответствие с това много географи включват в Балканите страните Албания, България, Гърция, всички части на бивша Югославия, частта от Добруджа, която се намира в Румъния, и европейската част на Турция. Други, които са напълно наясно, че политикогеографските и физикогеографските граници не съвпадат, са склонни на практика да включат цяла Румъния (понякога и Молдова), но изключват Турция.62/

Този последният, в същността си политически подход, допада на мнозинството от историците, които добавят исторически и културни съображения. Като правило историците балканисти се занимават с историите на Гърция, България, Албания, бивша Югославия и Румъния. Славянските територии на Хабсбургската империя (Словения и Хърватия) обикновено също се изследват, въпреки че има и изключения. В повечето случаи се включва и кратко изложение на османската история, но не и на съвременна Турция. Съществуват и по-тесни дефиниции. Фриц Вилявец вижда Балканите като политическа общност със свои културни морфологични характеристики, формирани в периодите на Източноримската/Византийската и Османската империя, но напълно изключва от обзора си Румъния и Гърция, които според него са развили различни културни особености.63/ От друга страна, могат да се изброят и по-широки трактовки на Балканите, които включват всички републики от бивша Югославия (т. е. Словения, Хърватия, Сърбия и Черна гора, Македония, Босна-Херцеговина), Албания, България, Румъния, Турция и Кипър.64/

Веднага след Балканските войни и в навечерието на Първата световна война в една своя работа за австрийската политика на Балканите Томаш Масарик прави интересно разграничение. Според него преди първата Балканска война в Балканите не се е включвала Румъния, рядко Гърция, дори Босна, Херцеговина и Далмация често са били изключвани. След втората Балканска война понятието Балкани така или иначе включва целия полуостров заедно с Румъния и Гърция.65/

При всички дължими уточнения, че някои райони са повече балкански от други (в епистемологичен, а не в морален смисъл), тази книга разглежда като балканско населението на Албания, България, Гърция, Румъния и повечето от бившите югославски републики. Словенците, обратно на Цвиич, не са включени, но хърватите са, тъй като части от територии, населени с хървати, са били под пряко или непряко османско управление за значителни периоди от време. Васални територии като Дубровник, въпреки че само номинално са османски, имат такова силно влияние върху полуострова, че тяхната история не може да бъде откъсната от балканската. С някои уточнения турците също ще бъдат включени, още повече че географски те са частично на Балканите и заемат господстващо място в османското наследство.

Употребата на думата „Балкани" като описателен термин в различните езици позволява да се направят някои изводи за степента на важност на това понятие в отделните традиции. В основните европейски езици, които са решаващи за формирането на „твърд" балканистичен дискурс (най-вече английски и немски и в по-малка степен френски), или при тези, за които Балканите имат важно значение (руски и италиански), съществителното се появява само в една форма (било в единствено, било в множествено число). Единственото изключение е във френския, където се използват и двете: le Balkan, les Balkans. В немския der Balkan означава както планинската верига, така и полуострова, но се появява и в две прилагателни форми: като част от сложни съществителни (напр. „die Balkanländer", „die Balkanhalbinsel", „der Balkanpakt", „Balkansprachen" и т. н. и като прилагателното balkanisch, което има както неодобрително, така и неутрално значение. В английския и в руския език се употребява само формата за множествено число като име на полуострова и за неговите политически образувания. В английския формата в единствено число Balkan служи само като прилагателно и то може да има неутрален (както и много рядко срещаното Balkanic) и неодобрителен смисъл.66/ В руския език както съществителното Балканы, така и прилагателното балканский имат напълно неутрално значение. Италианците употребяват формата за множествено число Balkania за название на района, а прилагателното Balkano е най-често неутрално, но може да приеме и негативно звучене. Във френския с формата за единствено число le Balkan се означава планината, а с множественото число les Balkans – полуостровът. Съществува и неутралното прилагателно balkanique, въпреки че в някои случаи то може да има негативен смисъл.

В самите балкански езици употребата на името е разнообразна. Турците, които донасят думата на полуострова, днес я използват в две съществителни форми: първо, като неологизъм – съществително лично в множествено число – Balkanlar, което означава страните от Балканския полуостров,

и второ, като архаично съществително balkan със значение планина, но то се употребява рядко и само в някои райони. Използва се и като прилагателно, например в Balkan yarım adası (Балкански полуостров). Името има неутрално значение и не се използва в неодобрителен смисъл. В гръцкия и румънския съществителното има само множествено число: ta Valkania и Balcani и означава страните от полуострова. Съответните прилагателни са „Βαλκανιώς" като във „Βαλκανιοί λοί" (балканските нации) и balkanic. В сърбохърватския и албанския обаче съществителното (съответно Balkan, Ballkan) се появява само в единствено число като име на района със съответните прилагателни balkanski и Ballkanit. В албанския името като правило няма пренебрежителен смисъл. В гръцкия, румънския и сърбохърватския както съществителното, така и прилагателното се използват и неутрално, и негативно, в смисъл на изостанал, недозрял, неподреден и т. н. В сърбохърватския съществува и производно съществително, което се употребява в ежедневната реч като самокритика, когато някой с примирение признава балканската си принадлежност: „балканци сме".

В българския език има три съществителни форми за Балкан. Нарицателното съществително балкан може да се употреби като синоним на планина най-вече в разговорната реч или в някои диалекти, но много по-често отколкото в турския. Личното съществително в единствено число с пълен определителен член – Балканът, е другото наред със Стара планина широко разпространено име на планината. Накрая личното съществително в множествено число – Балкани, означава балканския район. И докато производното балканец (мн. ч. балканци) има пренебрежително и негативно значение, балканджия (ж. р. балканджийка) говори за човек с особен облик: независим, горд, смел, благороден.67/ С изключение на два езика във всички останали думата „балкан" може да се употреби с емоционална съставка, която варира от неутралност до пренебрежителност. Първото изключение е турският, където думата няма негативен смисъл, а второто е българският, в който съществува цялата палитра – от отрицателно през неутрално до положително.

Най-важната дума и понятие, която е производна на „балкан", е „балканизация". От края на XIX в. Балкани започва да се използва все повече с политически оттенък отколкото в чисто географския му смисъл и означава държавите, които са се появили от разпадането на Османската империя: Гърция, Сърбия, Черна гора, Румъния и България. По това време в думата почти няма следа от пренебрежение. Фактът, че думата „балканизация", която се използва най-често за означаване на процеса на фрагментация на бивши географски и политически общности и превръщането им в нови държави с проблематична жизнеспособност, не се появява през столетието, когато балканските нации постепенно се отделят от Османската империя,

е показателен. По времето, когато се появява тази дума, в края на Първата световна война, върху вече съществуващата карта на Балканите се прибавя само една балканска национална държава – Албания. Всички останали са образувания от XIX в. Още повече че новите малки държави на европейската карта – Полша, Австрия, Унгария, Чехословакия, Латвия, Естония, Литва, възникват като резултат от разделението на Хабсбургската и на Романовата империя след Голямата война. Към това наследство от следвоенния период трябва да се добави и Югославия, чието създаване технически е обратното на балканизация. Разпадането на Австро-Унгарската и на Руската империя напомня предишното разделение на Османската империя и терминът балканизация се използва като сравнение. Той не означава, разбира се, че балканските държави са приети за някакъв политически авангард на закономерния процес на разпадане на империите, на който Централна и Източна Европа подражават. До това време, или по-точно по това време Балканите са придобили вече напълно негативен смисъл.

Затова Ерик Хобсбаум е прав да сравнява балканизацията с Kleinstaaterei (системата от минидържави), но той греши, като отнася началото на употребата на термина балканизация към XIX в., и неправилно го свързва с разпадането на Османската империя, като твърди: „Всъщност думата Kleinstaaterei е съзнателно пренебрежителна. Това е процесът, срещу който се обявяват германските националисти. Думата „балканизация", идваща от разделянето на териториите на бившата турска империя на различни малки независими държави, все още съдържа негативен смисъл. И двата термина принадлежат към речника на политическите обиди."68/ Но не само германските националисти са против появата на малките държави. Либералната политическа мисъл споделя презрението към малките държавни образувания. По същия начин презрението на социалистите от XIX в. (и специално на Маркс и Енгелс) към „реакционните народи" и т. нар. „Völkerabfälle" (отпадъците от народи) на Балканите и в Източна Европа може да се обясни не само с тяхното пренебрежение към селото, но и с присмеха им към „Kleinstaaterei".69/ Трябва да се добави обаче, че това не се запазва в традицията на международното комунистическо движение през XX в. 70/

Но Хобсбаум не е единственият, който датира погрешно понятието балканизация. Много от съвременните речници и енциклопедии, подведени от етимологията на думата, правят същата анахронична грешка. Grand Larousse обяснява глагола „se balkaniser" със съответното съществително „балканизация" като процес на „национална фрагментация" на бивши географски и политически общности в нови малки държави, „както Балканите след Първата световна война", въпреки че всички балкански държави с изключение на Албания съществуват от няколко десетилетия, а някои почти

столетие преди Първата световна война. Duden също обяснява „balkanisieren" като процес на държавна фрагментация и безредие в политическите отношения, „както Балканите по време на Балканските войни от 1912–1913 г.". Дори енциклопедичният речник Meyers повтаря тази грешка в дефиницията си за „Balkanisierung" като политически термин за неоправдано държавно разпадане, съпроводено от политическа нестабилност; според този речник терминът „за пръв път е използван (без негативна оценка) при разделянето на османското управление на Балканите на независими национални държави през XIX в.". В Webster „balkanize" се определя като: „разделяне на малки, взаимно враждебни политически общности, както Балканите след Първата световна война".71/ Oxford English Dictionary поне разширява хронологичната рамка малко по-назад във времето, но все пак свързва въвеждането на термина с Балканите. Значението на глагола „balkanize" е дадено като „да се раздели [район] на няколко по-малки и често взаимно враждебни общности, както на Балканския полуостров в края на XIX в. и началото на XX в.". Само Норман Дж. Паундс е достатъчно внимателен и обяснението му в Academic American Encyclopedia е възможно най-общо: „Терминът балканизация се използва за означаване на разпадане на една географска област на малки и често враждебни общности."72/ Италианският речник дори не споменава значението на държавна фрагментация, а го обяснява само като синоним на атентати, деспотизъм, революции, контрареволюции, партизанска борба и т. н., „често срещани в балканските страни (и на други места)".73/

Както вече беше казано, изразът „балканизация" се появява за пръв път след Първата световна война. Първото регистрирано използване на термина е в „Ню Йорк таймс" (The New York Times) от 20 септември 1918 г. Под заглавие „Ратенау, човекът начело на голямата индустрия, предрича „балканизация на Европа" вестникът публикува интервю с известния шеф на германската електрическа компания AEG (Allgemeine ElektricitKts-Gesellschaft). През следващите четири години преди убийството му през 1922 г. Валтер Ратенау става основният защитник на идеята за централноевропейски икономически съюз, предлага варианти за разрешаване на репарационния проблем и спомага за подписването на договора в Рапало. Още през 1918 г. той започва активна кампания срещу заплашителните и резки термини в мирния договор: „Германия е разрушена за поколения напред. Това е най-голямото бедствие, което се е случвало на някоя страна от две хиляди години насам. Ние сме разгромени политически, индустриално и икономически... Сега си отиват колониите ни, също и Елзас и Лотарингия с всички руди и по-голямата част от произведеното. Съществува опасност да загубим и други части от страната си, датските и т. нар. полски райони, които всъщност са немски... След това идва и въпросът за контрибуциите. Ако те са високи,

плащанията ще погълнат нашите спестявания и няма да има с какво да разширим индустрията си. Ще се изправим пред черна разруха и ще последва голяма емиграционна вълна вероятно в Южна Америка, Далечния изток и със сигурност в Русия. Това ще бъде най-страшното и резултатът ще бъде балканизация на Европа. Изчезването на Германия като водеща сила ще бъде най-опасният факт в историята. Рано или късно източните сили ще смажат западната цивилизация."

Ратенау използва „балканизация", за да предаде ужаса от близко апокалиптично опустошение. Неговото изявление не съдържа никакво конкретно значение на „балканизация" и целта му е да внуши, че само една силна Германия може да бъде контрабаланс на това ужасно бъдеще. Все пак терминът с използван като ефективен призрак пред лицето на западните съюзници и се играе със страха от надвиснал сблъсък между Изтока и Запада. И което е по-важно, терминът е употребен много ясно като нещо, което е широко известно, и то е нещо страшно. Освен това първо споменаване през 1918 г. думата „балканизация" влиза в политическия речник след като системата от договори, завършващи Първата световна война, утвърждават новото деление на Европа. През 1920 г. „Найнтийн сенчъри" (The Nineteenth Century) съобщава, че Франция обвинява Великобритания във „водене на политика, която цели балканизация на балтийските провинции". През същата година „Публик апиниън" (Public Opinion) скърби, че „в този нещастен балканизиран свят... всяка страна има претенции към своите съседи". С. Граъм в своето „Местоназначение Европа" описва как Унгария през 1921 г. се оплаква, че голяма част от територията ѝ е балканизирана. През следващата година в „Западният въпрос в Гърция и Турция" Арнолд Тойнби дава своето определение за „балканизация": „Думата... е изобретена от германските социалисти, за да опишат какво се случва със западните части на Руската империя след Брест-Литовския мир."74/

Първото разширено тълкуване на думата „балканизация" е през 1921 г., когато европейският кореспондент на „Чикаго дейли нюз" (Chicago Daily News) Пол Скот Маурър публикува наречената от него „откровено журналистическа книга". „Каквато и ценност да се съдържа в нея, тя трябва да бъде представена на обществеността без никакво отлагане, затова трябваше да се лиша от удоволствието на бавното създаване и внимателна редакция и да пиша свръхбързо." Маурър разглежда няколко страни в Източна и Югоизточна Европа – Австрия, Унгария, България, Чехословакия, Полша, Румъния, Югославия и Гърция. Населението той характеризира като „объркана смес от коренно различни раси, чиято идентичност напълно се е запазила през вековете". Това е районът, който „сега е „балканизиран". По-нататък се обяснява, че под думата „балканизиран" се има предвид: „разделен между няколко номинално „национални" държави – малки, слаби, рев-

ниви, страхливи, икономически зависими, кълбо от интриги и гнездо на различни неприятности, да не кажем войни". Според Маурър съществуват само две алтернативи на този неприятен процес: хегемония или федерация. Първата е доказала своята несъстоятелност, затова той защитава втората. Маурър дава и свое определение за процеса „балканизация", което е първото известно засега: „създаването на разнообразни малки държави в район с безнадеждно смесени раси, с малко или много изостанало население, икономически и финансово слаби, хищни, интригантски, страхливи, постоянна плячка за машинациите на великите сили и за жестоките подтици на собствените им страсти".75/

Елементът на чужда намеса във вътрешните работи на малките държави е толкова всепроникващ, че мотивира един по-късен автор да определи като „балканизация в точния смисъл на думата" „постоянната намеса на чужди сили (Русия, Австро-Унгария, Германия, Франция и Великобритания) с цел да запазят или поддържат сферите си на интереси".76/ Така терминът балканизация влиза в лексикона на журналисти и политици в края на Първата световна война, когато разпадането на Хабсбургската и на Романовата империя на редица малки държави напомня процеса на отделяне на балканските страни от османската държава, започнал там много по-рано.

Употребата на понятието балканизация се възобновява в началото на процеса на деколонизация след Втората световна война.77/ В „Цвят и демокрация" Дюбойс чудесно показва как понятието балканизация се използва, за да увековечи безчестието и унижението сред онеправданите народи по земята и в същото време да осмисли практиката на доминиращите западни сили да държат по-малките държави в сферите си на влияние: „Свободните нации имат склонност да потъват в „сфери на влияние" и центрове за инвестиране, след което често се превръщат в онеправдани колонии. Всичко това се усъвършенства чрез всеобщ присмех над малките държави, над „балканизацията" и безпомощните Хаитита, докато мнозинството от хората по света започне да се срамува от себе си." 78/

Във френския политически речник понятието балканизация навлиза широко особено след отделянето на Черна Африка от френската общност. Политици и журналисти използват термина, за да означат проблемите, пред които се изправят осемте независими африкански държави (наречени „общности без реална същност"), изрязани от бившата френска Западна Африка (Afrique occidentale francaise) след 1960 г.79/ Английската преса също го употребява. През 1960 г. сп. „Икономист" (The Economist) пише, че „африканските водачи са длъжни пред себе си... да проумеят за какво се изказва мнозинството, преди да изберат балканизацията". През 1962 г. „Лисънър" (The Listener) се съгласява, че „в Западна Африка са налице всички обстоятелства за „балканска ситуация".80/

По това време думата „балканизация“ започва все повече да се откъсва от контекста на международните отношения. Австрийският автор Александър Водопивец описва недоволството си от австрийските институции в средата на 60-те години в книга със заглавие „Балканизацията на Австрия“: „Някога балкански беше синоним на непостоянство, летаргия, корупция, безотговорност, лошо управление, размазване на компетенциите и границите в законовия ред и много други неща. Отначало терминът се отнасяше само за югоизточните европейски държави. Едно неприятно развитие на процеса го изведе извън географските му граници.“81/

Германският журналист Клаус Харпрехт също е раздразнен от „развалянето и задушаването“ на институциите в страната си в средата на 60-те години на века и нарича този процес „лишена от чар балканизация“. „Ако някой пристигне в Западна Германия след дълго отсъствие, след две седмици мрачно ще попита дали центърът на Европа не се е върнал на Балканите, но без тяхната чаровност – една България без чесън, една Румъния без Букурещ, музика, цигани и шваби.“82/

Все пак, дори когато е в различен контекст, терминът не е напълно лишен от географския си произход. Това се случва все по-често през последното десетилетие и най-вече в САЩ, където позоваването на „балканизация“ започва напълно да се отделя от Балканите и се свързва парадигматично с различни проблеми; връзката между балканизация и Балканите започва да прилича на връзката между усмивката на чеширска котка и котката.83/ И докато значителна част от американската четяща публика трудно би показала дори бегли географски познания за Балканите, тя напълно ясно разбира алюзиите за балканско. Балканизация се използва като антитеза на идеята за „melting pot“ и американците се убеждават „да отхвърлят социалната политика, която спомага за балканизацията на нашето общество“.84/ В един литературен преглед от февруари 1995 г. Ричард Грант пише за пропастта между това, което Чарлс Пърси Сноу нарича „двете култури“, а Джеймс Джойс описва чрез неговите герои, превъплъщаващи научния и артистичния темперамент – Леополд Блум и Стефън Дедалъс. Като сочи колко е трудно да се свържат двата полюса „в нашето балканизирано общество“, Грант дава на читателите си подробни обяснения за Сноу и Джойс, но смята, че те са съвсем наясно за понятието „балканизирано общество“.85/ Дори Джон Стайнбек в „Пътувания с Чарли“ се оплаква, че страната му се е балканизирала: „Разделението на щати, което с горчивина беше наречено балканизация, създава много проблеми. Рядко се случва цената на бензина в два щата да е една и съща.“86/ С типично журналистичен американски маниер през март 1995 г. седмичният преглед на „Ню Йорк таймс“ обявява диспут за дефиниране на епохата, последвала периода на Студената война. Сред шаблонни предварителни предложения четем следното:

„Навлязохме ли вече във века на глобалната комуникация? На балканизация? На религиозни войни? На социален аскетизъм?... Главното събитие на нашия век с още неосмислените последствия от него може да бъде клането на Балканите, издигането на ислямския фундаментализъм или оправянето на Европейския съюз."87/ Патрик Клин от „Американ ентърпрайз институт" вече съобщи, че нашият век е „век на балканизация" и че „жестоката война на Балканите е манифестация на възродено варварство, което може да се открие из много части на света". В тези изказвания отсъствието на връзка между „балканизация" и „Балкани" е толкова явно, че човек може да усети как призракът на абстрактната „балканизация" посещава отново Балканите. Според Глин „първостепенната политическа реалност днес е нарастващият социален сепаратизъм и фрагментация – понякога жестоко разбиване на човечеството на етнически групи, раси, религии и дори (в не толкова драматична степен) на такива характеристики като пол и сексуална ориентация".88/

Именно с такова значение терминът се използва напоследък в академичния свят от представители на различни и често противоположни политически възгледи. Мултикултурализмът се сравнява с балканизация, която става име на крайна специализираност, метафора на постмодернизъм и посткомунизъм. 89/ Харолд Блум използва думата „балканизация", за да скърби за всичко, което мрази в своята дисциплина: разрастването на идеологиите за пола и различни сексуални убеждения, неограничен мултикултурализъм, клонингите на галско-германската теория: „След като цял живот съм преподавал литература, почти не вярвам, че обучението по литература ще преживее сегашната си болезненост... В името на социалната справедливост ние разрушаваме всички интелектуални и естетични норми в хуманитарните и социалните науки... Балканизацията на литературните изследвания е необратима."90/

В това изказване балканизация не означава просто парцелизиране, създаване на малки общности, които воюват една с друга. Тя става синоним на дехуманизация, деестетизация, разрушаване на цивилизацията. Ако Харолд Блум не беше отхвърлил толкова обобщено каквато и да е радикална критика, може би дори щеше да се съгласи с мнението, че „да се обърква фрагментацията в една област (академичната) с фрагментация в друга (политическата), означава да се пренебрегва възможността идеологическата фрагментация да представлява не разпадане на властта, а нейната по-нататъшна консолидация".91/

За левите сили Балканите също са станали лесна метафора: „Всяка разузнавателна служба е отделна балканска страна – географска сляпа улица, способна да вярва на всичко, пълна с историческа злоба към Турция и съседите си, разиграваща смъртоносни, опасни за цивилизацията студени вой-

ни. Всяка терористична секта също е една балканска страна и тайна служба, самоинформирана и самозамаяна. Интимната кръвна връзка между агент и терорист е особена ексцентричност на нашето време.“92/

Защо при наличието на такова богатство от понятия, думи и звуци името Балкани е откъснато от онтологичната му основа и е пресъздадено като абстрактен демон? Защо се превръща в лингвистичен плевел? Този реторичен въпрос се гради на убеждението, че онтологията на „Балкани“ не съвпада с понятието, което произлиза от употребата на прилагателното „балкански“ и глагола „балканизирам“ в съвременния политически и културен речник. От друга страна, пълното изхвърляне на термина от неговия контекст и обратното му приложение следват два много прости силогистични метода. Първият има екстраполативен характер: Балканите като реалност са придобили репутация, която далеч не е похвална (отделен въпрос доколко адекватна и заслужена е тази репутация); съществуват множество нежелани и неприятни явления, които напомнят модели от балканската реалност или най-често от създадената представа за Балканите; следователно можем да наречем тези явления балкански. Следващият силогистичен метод е в същността си интерполативен: „балкански“ е атрибут, наситен с чувство за опасност; някъде по света съществува малка или недостатъчно позната реалност, наречена балканска; тази реалност трябва да отговаря на смисловата натовареност на названието, затова към нея се проектират обратно автономните действия на означителя.93/

В много отношения „Балкани“ е nomen nudum, голо име, термин, който се използва за име, „което няма никаква постоянност, защото е въведено в употреба, без да му се даде пълно описание според правилата на ботаническата и зоологическата номенклатура“. Истина е, че днес името се използва в културната и политическата номенклатура, но проблемът е, че и преди, и сега то означава също така конкретна географска и историческа реалност с нейната флора и фауна, затова се подчинява на правилата на ботаническата и зоологическата (включително човешка) номенклатура. Според правилата за определяне допустимо е да се означи нов вид (в този случай абстрактен културен демон) с име, което вече съществува като „nomen nudum, т. е. не му е правено описание и затова няма постоянност“.94/ Това обаче със сигурност не е случаят с името Балкани. Желателно е, колкото и нереалистично да е това, тези, които употребяват името Балкани, да се възползват от метода на Мартин Хайдегер, който зачерква думата „Sein“, но я оставя в текста в зачеркнат вид, защото, макар и неадекватна, е необходима. Знакът за зачеркване понс би служил като предупреждение за метафоричното използване на термина.

Трета глава

„БАЛКАНИТЕ“ КАТО САМОНАЗВАНИЕ

И аз никога няма да излича името му от книгата на живота.
Откровението на Йоана, 3:5

При наличието на такава безславна представа за Балканите на Запад какво значи да бъдеш наричан балкански? Как се отнасят към името си тези, за които по географски или исторически причини е казано, че принадлежат към Балканите? Приемат ли се за балкански и какъв смисъл влагат в това? Тук следва да се направят няколко уговорки. Тази глава не е изследване на процеса на създаване на самоидентичност и самоназвание. Целта е по-скоро да даде идея за съвременните представи и чувства, така както са изразени в района. Този подход има някои от предимствата, но и всички недостатъци на една импресионистична картина. Тъй като се отнася до проблеми на съвременната идентификация на Балканите, от гледна точка на методологическата последователност изглежда, че хронологически тази тема трябва да следва разглеждането на еволюцията на термина Балкани. Прекъсвам тази последователност съзнателно, за да направя методологическа поанта: тук е мястото да представя най-важния компонент на този анализ на именуване, класификация, интерпретация и оценяване – хората от Балканите. Искам читателят да бъде осведомен за преобладаващото самовъзприемане на Балканите на един ранен етап, така че съзнанието за това да не го напуска, когато преминава през следващите глави.

Жива аксиома е, че редом със силно неодобрителното и пренебрежително възприемане отвън над Балканите поначало се носи негативно самовъзприемане. Напълно съм наясно, че понятие като „балканските народи“ и как те осмислят себе си намирисва на „национален характер“, категория, която отхвърлям и от методологична, и от морална гледна точка. За да не изпадна в същия есенциализъм, срещу който твърдя, че се противопоставям, бих желала да направя едно пояснение. Фразата „как Балканите осмислят себе си“ трябва да се разбира в следния смисъл: как онези индивиди измежду образованите елити на Балканите, които са натоварени със (или най-малкото съзнават) своята етническа, национална, религиозна, местна и различни други идентичности, определят (т. е. отричат, приемат, отнасят се противоречиво или безразлично) своята връзка с предполагаемата балканска идентичност. Както отбелязва Ървинг Гофман в един коментар относно клеймото като база за самовъзприемане, „представителите не са пред-

ставителни, тъй като представянето трудно може да дойде от тези, които не обръщат внимание на клеймото или са относително неграмотни".1/

Интересният въпрос е откъде идва това самовъзприемане? Независим продукт на самоосмислянето ли е или е подсказано и формирано най-вече отвън? Въпреки че, както ще видим, балканските народи са пасивни обекти при формирането на представата за тях отвън (не в смисъл, че безумните им действия не са допринесли за формирането на представата, а че нямат активно участие в артикулацията и разпространението на дискурса), те не са пасивни получатели на етикети и клевети. Едно от намеренията ми е да наблегна на степента, в която външната представа за Балканите се възприема в самия район. Същевременно искам да покажа, че критичното самоосмисляне поне в началото е относително независим елемент, провокиран от сравнение и информиран от очаквания, ценности и идеали, които се споделят както от външните, така и от вътрешните наблюдатели, но чрез общи културни извори, не чрез пряк обмен. Затова много от критичните самооценки предхождат втвърдяването на балканистичния дискурс през второто десетилетие на XX в.

Най-известната литературна представа, свързана с името Балкани, е безсмъртният литературен герой на българския писател Алеко Константинов (1863–1897 г.) Бай Ганьо Балкански. Очерците за Бай Ганьо започват да излизат в литературното списание „Мисъл" през 1894 г. като фейлетони и през 1895 г. са публикувани в отделна книга с подзаглавие „Невероятни разкази за един съвременен българин". Бай Ганьо (контрапункт на Тартарен и Швейк във френската и чешката литература) и производното съществително „байганьовщина" отдавна са се превърнали в най-популярните нарицателни имена, родени от българската литература, означаващи дебелащина, грубост, простащина. Няма да бъде пресилено, ако се каже, че това са името и книгата, които всеки българин знае и е чел. До голяма степен историята на българската литературна критика започва около този литературен герой, тъй като неговата интерпретация става пряк еквивалент на национален самоанализ. Страстната поляризация на българската литературна критика в течение на цял век се дължи на противопоставянето между етническия и социалния подход, т. е. дали Бай Ганьо трябва да бъде анализиран като биологичен, национален, културен и цивилизационен тип или като социо-исторически тип, характерен за определен преходен период в развитието на изостанали общества, с конкретен класов профил, но без етническа/национална специфика.

Най-добрият съвременен тълкувател на Бай Ганьо Балкански, Светлозар Игов, го поставя в балкански контекст и въвежда понятието homo balkanicus. Според Игов Алеко изразява дълбокото разочарование на „първото следосвобожденско поколение интелигенти, у които болезнено отзву-

ча сблъсъкът между светлите възрожденски идеали и бързата буржоазна поквара на „свободна" България". Той следва любимия модел на моралистичната европейска литература от Просвещението – дивака сред цивилизованите, използван като критика на лицемерието на европейските нрави. Алеко обаче го трансформира, за да предаде своята унищожителна критика на балканския парвеню. Има и един важен допълнителен нюанс. Докато в първата част на книгата, когато Бай Ганьо пътува из Европа, той е само смешен примитивен клоун, след завръщането си той става автентичен и страшен дивак. Сред своите той е новобогаташът и новоизлюпеният корумпиран политик. По думите на Игов „в началото той е смешен чешит от балканската провинция, в края е политическа сила, господар на положението, тържествуваща социална стихия, човекът-тълпа".2/

Няма никакво съмнение, че със създаването на Бай Ганьо Алеко се цели във вулгарността и в антикултурата, противоположни на понятието цивилизована Европа. Той показва явление, което презира – изкуствената мимикрия на цивилизовано поведение без истинско покритие на реални ценности. Бай Ганьо тръгва на пътешествие на Запад в селските си одежди и се връща в европейска премяна, но дисхармонията между външния му вид и характера му е дори по-комична. Уйлям Милър, който пише по същото време, когато е създаден Бай Ганьо, казва следното по този повод: „Въпросът за костюма в Близкия изток означава повече от просто художествен интерес; забелязал съм, че ориенталецът лесно се дезориентира морално, когато влезе в западно облекло... Човекът от Балканите, изглежда, рядко „съблича" примитивната си вяра и простите си идеи, обличайки черно сако. Балканският политик в рединготът в никакъв случай не е същият находчив човек като селянина от неговия род и копринената шапка много често превръща недодялания син на земята в много бледа имитация на парижкия космополит."3/

Сравнете този дълъг параграф и неговото имплицитно романтизиране на простия селянин с пестеливостта на известното Алеково начало на книгата: „Помогнаха на бай Ганя да смъкне от плещите си агарянския ямурлук, наметна си той една белгийска мантия – и всички рекоха, че бай Ганьо е вече цял европеец."4/ Централният елемент в очерците за Бай Ганьо е, че критиката не идва отвън, отдалеч, от гледна точка на чужденеца европеец, а отвътре, от гледната точка на българина европеец. Именно „българин европеец", а не „европеизиран българин", защото Алековият европеизъм идва не като резултат от пряка среща с някоя западноевропейска страна (той получава образованието си в България и Русия), а от участие в европейската култура, която по това време няма национален етикет и е общо достояние на всеки образован човек на континента.

Един от първите интерпретатори на Бай Ганьо, Иван Шишманов, отбелязва, че за да се разбере Бай Ганьо, трябва да се започне с Алеко: „Вземе-

те опакото на Бай Ганя и ще имате Алека."5/ Според Шишманов, историк, литературен критик и видна фигура в българската култура и образование от края на миналия и началото на нашия век, полярната противоположност на Бай Ганьо не е външен образ, а продукт на същата почва: авторът и неговият герой са свързани във вътрешна дихотомия. Това заключение е подсказано от самата композиция на книгата. Историите за Бай Ганьо се разказват от весела компания млади образовани българи. Всеки от тях споделя своите лични преживявания с Бай Ганьо. В този случай сънародниците, които представят Бай Ганьо, не изпитват никакъв сладникав романтизъм по селската идиличност. Това е разказ за един българин, разказан от други българи.6/ Затова стандартът, по който е измерван Бай Ганьо, въпреки че е наречен европейски, не е външен. Това е стандарт, поддържан от група негови сънародници. Вместо да ги обясняваме просто като вестернизирани или европеизирани елити, гледащи собствената си реалност отчуждено и презрително, понеже са приели преобладаващия или водещия дискурс на центъра, нека погледнем тези литературни образи в светлината на тълкуването за център и периферия на Едуард Шилс. В класическото си есе той твърди, че център не е просто пространствена локализация, а централна зона на символи, ценности и вярвания, които управляват обществото: „Съществуването на централна ценностна система почива основно на нуждата на човешките същества от обединяване в нещо, което надвишава и преобразява тяхното конкретно индивидуално съществуване. Те имат нужда да бъдат в контакт със символи с по-широки измерения от техните тела и по-централни в крайната постройка на реалността, отколкото е рутината на тяхното ежедневие."7/

В тази перспектива споделянето на т. нар. европейски ценности би се тълкувало не като механичното приемане от изостанали периферни елити на ценности, произвеждани само в определена географско-историческа общност (Западна Европа), а би изисквало тълкуване на културата като автономно явление в общочовешки контекст. Именно в тази светлина, а не като признание за неевропеизъм трябва да се погледне на известната Алекова фраза, станала почти афоризъм: „Европейци сме, ама не съвсем." Не е маловажно съвпадение и критиците не пропускат да подчертаят, че Бай Ганьо се ражда в литературното въображение на Алеко Константинов в Америка, когато посещава международното изложение в Чикаго през 1893 г. От една страна, героят е антитеза на западната култура и цивилизация, но, от друга, е органично свързан с хищните и себелюбиви механизми на едно общество, чиято основна мотивация е грабителско натрупване. По думите на Светлозар Игов Бай Ганьо е „балканско-ориенталски зародиш на този социален механизъм, но в крайна сметка и той е „чарк от машината за правене на пари".8/

Хърбърт Вивиан е уловил по свой начин този процес. Когато обобщава виждането си за Сърбия в началото на века, той отбелязва, че сръбският селянин е всъщност „здрав, приятен на вид, гостоприемен и весел..., богат на всичко, освен на пари; обикновен, суеверен, напълно средновековен". Той си представя мислено, че ако човек може да се върне петстотин години назад и поживее сред своите предци, те вероятно биха му играли на нервите по същия начин като съвременния сърбин, и че ако човек би могъл да отхвърли високомерието на цивилизацията, той би оценил техните многобройни добродетели: „Те предизвикват критика само когато надяват черни сака и тънкото лустро на прогреса. Те не са узрели за благата на демокрацията (такива, каквито са в момента) и подготовката ще им струва много болезнен опит. Не казвам, че не могат да преживеят подготовката, но не желая да ги виждам по време на този процес. Предпочитам да ги запомня такива, каквито ги видях – възхитителни оцелели хора от века на рицарството."9/

В същия дух описват Македония А. Гоф и Хю Фосет: „...живописна, със сериозни и работливи селяни. Но те лесно се заразяват от порочния живот в града, където гледат да заработят възможно най-много, без да подбират средства, по възможно най-лесния начин."10/ Така че презрението към Балканите в западния балканистичен дискурс не идва от тяхната средновековна, неразвита и примитивна природа. Тя е дори приятно възбуждаща, причина за квазиромантичната им привлекателност. Това, което Западът не желае да види, е не своята самопредстава от зората на човечеството, а самопредставата си едва отпреди няколко поколения. Неприятният герой, от когото еднакво се възмущават Вивиан и Алеко Константинов, принадлежи на един по-друг век на рицарството: Бай Ганьо с неговата белгийска мантия много точно е наречен „рицар на първоначалното натрупване на капитала".11/

Нито Бай Ганьо, нито Алековият патос са изключение на Балканите. Зараждането на буржоазното парвеню тревожи и други балкански литератури. „Изгубеното писмо" на Йон Лука Караджиале (1852–1912 г.) е просто най-изразителната и известна творба от голям опус в румънската литература, посветен на същата тема. Точно както Алековият Бай Ганьо влиза в българския език като нарицателно име, така много фрази от произведението на Караджиале влизат в румънската всекидневна реч.12/ Писателите от края на миналия век не търсят есенциалистични обяснения от областта на подозрителната категория култура, те са унищожително точни. Сатирата на Караджиале е насочена не към румънския етнически архитип, а към новата олигархия. Въпреки опитите на критиката да притъпи жилото на Караджиале, твърдейки, че той напада просто „тънкия слой на западната цивилизация, която твърде бързо е покрила ниските прослойки на обществото",

неговото послание е повече от ясно: „Мразя ги, човече. На това в Румъния най-сериозно му казват демократична система... И тази тъй неспособна да произведе полезна мисъл или продукт, тъй жадна за облаги и почести полукултурна или в най-добрия случай лъжливо културна олигархия е превзела държавната власт; с жестоко и отвратително безсрамие тя отказва на селяните (огромна смирена маса и здрав производител на природни богатства) право на каквато и да е намеса, извинявайки се с тяхното невежество и липса на политическа зрелост..."13/

На югославска сцена трансформацията на малката селскостопанска страна в бюрократично общество от западен тип е наблюдавана от Бранислав Нушич (1864-1938 г.). Неговите комедии представят дребната буржоазия в този „главоломен процес, когато скрупулите биваха отхвърляни, рушаха се човешки съдби, почтените се разоряваха и безскрупулни парвенюта въртяха сцената".14/ Крайностите на вулгарния класов анализ, който се опитва да постави случая Бай Ганьо като особен homo balkanicus само във времето на неговия генезис, не бива да ни затварят очите за неговата историческа специфичност. В опита си да се държи по средата между крайните интерпретации на Бай Ганьо, да го види като „своеобразен национален и исторически вариант на определен социален тип", Игов показва не само конкретния социално-исторически характер на литературния герой, но и неговите дълбоки корени в българската реалност, неговата жизненост като тип, нещо, което особено остро поставя проблема за вуците на Бай Ганьо. Почти примирено Игов отбелязва, че „този тип е с твърде здрави корени в действителността или пък тази действителност твърде бавно се променя, щом той продължава така жилаво да присъства, макар и да е модернизирал външността си, а може би и маниерите си".15/ От историческа гледна точка, разбира се, промените едва ли могат да се нарекат бавни: възрастта на тази реалност, в която Балканите са интегрирани във вид на западноевропейска периферия, с нейната икономическа и социална забавеност, е не повече от две столетия. Това не означава, че относителното изоставане на Балканите започва едва преди два века, а че технологическата пропаст между районите в Европа се изпълва със значение едва в рамките на новите структурни отношения между тези райони със създаването на това, което Валерщайн нарича свят-икономика.16/ По-важно е, че тази реалност продължава.

Как тази продължаваща реалност се отразява на съвременните самоидентичности? Изтъква се, че понятия като европейци или балканци в смисъл на колективни названия отсъстват от балканската ежедневна реч с обяснението, че самоназванията обикновено са по-малко от названията на другите.17/ По-вероятното обяснение е, че центрираността върху самоидентичността е типично интелигентска и като такава е свързана с литератур-

ните езици. Това, което съществува в ежедневната реч на Балканите през XIX – първата половина на XX в. и все още може да се срещне в речта на определено поколение, с фразата „да отида в Европа". В края на XIX в. Уйлям Милър пише, че „когато жителите на Балканския полуостров замислят пътуване до някоя от страните на запад, те казват „отивам в Европа", като така признават себе си за нещо съвсем отделно от европейската система".18/ В началото на следващия век Алън Апуърд говори за Балканите като за източния край на Европа или за най-малко известния ѝ ъгъл: „Европа, която за балканския свят е като част от Провидението, свършва при Адриатическо море. Земята, която е люлка на европейската цивилизация, островът, на който свещеният бик донесе Европа, не са част от тази Европа. Тя може да включва Русия по политически причини, но иначе за балканското ухо терминът Европа звучи повече като това, което е било Франк за византийското. С една дума Европа е латинското християнство; Париж е столицата, а езикът ѝ е френският."19/

Като англичанин Апуърд тъжи, че Франция и френският са центърът на тази представа за Европа, но той не е прав да я свързва с латинското християнство. При всички случаи, когато „Европа" се използва за разграничение от родните Балкани, тя не е синоним дори на западното християнство като цяло, още по-малко на латинското; тя е синоним на прогрес, ред, просперитет, радикални идеи, т. е. тя е представа, идеал; Европа – време (в смисъл на развитие), не Европа – географска общност. След Втората световна война фразата избледнява и в тази част от Балканите, която влиза в Източна Европа, понятието фактически изчезва и е заменено със „Запад". В случаите, когато все още се използва „отиване в Европа", то е равнозначно на „отиване в Западна Европа". Ако през 1904 г. Хърбърт Вивиан може все още да напише, че „обикновено навсякъде по Балканите говорят за минаването на Дунав и Сава като за „отиване в Европа", петдесет години покъсно на никой в България или в Румъния няма да му дойде наум да каже, че отива в Европа, ако се отнася за пътуване до Унгария, Чехословакия, Полша или Източна Германия, точно както никой в Гърция няма да употреби тази фраза, когато посещава Испания, Португалия и дори Италия, всички крепости на латинското християнство.20/

Как се изразява в днешно време връзката Европа – Балканите? До известна степен проследяването на употребата на думата „Балкан" в отделните балкански езици показва обхвата на оценяване и степента на толерантност спрямо предполагаемата принадлежност към Балканите. Все пак заслужава да се погледне по-отблизо как това се изразява в литературата и политическите дискусии в отделните балкански нации.

Туристическата реклама от 1988 г. „Гърция – европейската ваканция на европейците" се интерпретира от някои като опит за привличане на повече

американци, които обичат да подражават на европейците.21/ Но рекламата показва и маниакалното наблягане на гръцката принадлежност към Европа. Като единствената балканска православна страна, член на Европейската общност, гърците са особено чувствителни, ако някой им отрече тази принадлежност. Те не пропускат да напомнят на света, че дори думата „Европа“ е гръцка, и ако употребяват фразата „πάμεστημ Εορώπη“ (да отида в Европа), това не е примирен израз на непринадлежност. Ликуващата прослава на Гърция в есето на Спирос Мелас „Това е Гърция!“ въпреки присъствието на фаталната фраза свидетелства за неоспоримото чувство на гърците, че са център на европейската култура: „Когато се връщахме от Европа, изгонени от сиви облаци и бури, и в дъното на долината Стримон видяхме късче синьо небе, спътничката ми възкликна: „Това е Гърция!“ И тя не грешше. Точно под синьото късче небе започваше нашата граница. Това е люлката на нашия дух, тъканта на нашата история и цивилизация. Идеите на Платон и одите на Софокъл са обагрени от това синьо. Мраморните хармонии на паметниците и пукнатините в техните развалини са пълни с него. То се отразява в нашите морета и поставя релефно изрязаната ни земя между две безкрайни сини ленти – водната (морето) и въздушната (небето)... това е триумфът на синьото, което прониква не само във водата, ефира, настроението, речта, смеха, но и в камъните, планините, земята, и те стават по-светли, сякаш одухотворени.“22/

„Синята тема“ се появява и във възхвалата на Гърция на Стратис Мировилис, който също се наслаждава на възвишеността на своята страна, чиято история „е написана на нейните вълни, които са люлели и още люлеят нейната съдба“: „...като в разтворени сини страници виждам древни кораби, носещи духа на моята раса над цялото Средиземноморие..., в разтворени сини страници виждам да преминават византийските кораби с императорските орли... На високите мачти се вее флагът на Победата, който от хиляди години пази европейската цивилизация и изпраща Христовия закон на свещените народи... Вечно разтворени сини страници.“23/ Същите чувства споделя и Казандзакис, когато пише за родния си остров: „Крит е първият мост между Европа, Азия и Африка. И Крит е първата просветена земя в цялата тъмна Европа... Защото преди четири или пет хиляди години синята птица, Духът, преминава над това място и остава тук.“24/

Като всички национални идентичности гръцката също е йерархия от множество идентичности. Съвременният грък би описал себе си първо като грък, след това с местната си идентичност (критянин, македонец, спирец и т. н.), трето като европеец и едва след това като балканец, южноевропеец или средиземноморец. Без да проявяват особен ентусиазъм по повод на балканската си принадлежност, обикновено гърците я приемат с иронично примирение. Истинското им презрение е насочено към „Ориента“ (и

по-точно към Турция), не към Балканите. Те не отричат балканската си принадлежност. В тази насока все още действа историческият комплекс на превъзходство спрямо останалите балкански народи, който през последните няколко десетилетия става по-умерен. Гърция е не само исторически централна за балканския космос, но до неотдавна главните ѝ политически планове и въображение бяха фокусирани до голяма степен на Балканите.25/ В академичния живот „балкански" е неутрално понятие и има законно място като име на институции и издания. Водещ в интердисциплинарните изследвания за Балканите е Институтът за балкански изследвания в Солун с основно издание списанието Balkan Studies, а отскоро започна да излиза и списанието Ευρώβαλιανία Атина.

Гърция все още вижда своята роля на полуострова като централна, въпреки че днес той не е на първо място в списъка на приоритетите ѝ. Официалните изявления са недвусмислени: „За Гърция Балканите не са просто опасен район някъде по света. Гърция е част от Балканите." Когато определя себе си като единствения „балкански член" на Европейския съюз, Гърция чувства определена отговорност за стабилността на Балканите и неотдавна стана инициатор за създаване на „Отворен балкански университет".26/ Едновременно с гордостта, че са единствените европейски „балканци", гърците показват загриженост от заплахата спрямо техните национални особености. Налице е тенденция „да се запази едно статично органично понятие – обвързаност между държава, нация, религия и гръцкото – така както е формулирано в началото на XIX в.". 27/Очевидно е, че с разширяването на процеса на европейска интеграция Гърция ще усети нарастващ натиск за промени в идентичността си. Все пак, въпреки продължаващите в някои кръгове спорове около идентичността – т. е. загубата на уникалната същност (rwmeiosunh), мястото на Гърция в рамките на Европейския съюз ѝ даде значително чувство на сигурност. Перифразирайки популярното заглавие на Кундера – „непоносимата тежест на съществуването", в гръцкия случай можем да говорим за „поносимата тежест да бъдеш" балкански.

По подобен начин Албания, страната, която според Едуард Гибън „прилича на Италия, но е по-малко позната от вътрешността на Америка", никога не е отричала принадлежността си към Балканите. Името се употребява изключително в неговото напълно неутрално географско значение. В началото на албанската държавност техният признат лобист Христо А. Дако твърди, че албанците са най-старата и красива раса на Балканския полуостров и до средните векове са владели всички балкански страни; че националното им съзнание е по-силно от това на всички съседи; че те „не само са арийски народ, ами са европейци в националните си инстинкти; че особено отношението им към семейството е „европейско, не турско".28/ Това не се прави, за да се отделят албанците от някаква обезценена балкан-

ност, а за да се посочи тяхното пълноправно място като независима нация сред останалите балкански нации, „да се признае албанският народ, най-старият народ на Балканите, в кръга на семейството на народите", да се заяви стремежът на Албания „да стане елемент от реда и мира на Балканския полуостров".29/ В меморандума, изпратен до президента Уилсън и до външните служби на останалите велики сили, „арийството" и „европейските семейни ценности" на Албания се подчертават постоянно, но това просто и само потвърждава бързината, с която основните политически клишета са възприети от борците за албанската кауза.

Принадлежността им към Балканите не е оспорвана и в днешно време. В реч пред конференция на Демократичната партия в Тирана през март 1995 г. президентът Сали Бериша нарича Албания балканска и източноевропейска страна, но целта му е да покаже пряката ѝ непосредствена връзка с Европа, към която Албания се стреми: „Програмата е нашата честна дума, нашият договор с албанския електорат, демокрацията, Албания и Европа."30/ Обратно, автори, които пишат за Косово, подчертават „балканското призвание", „балканските измерения", „балканските перспективи" на провинцията, дори когато предупреждават, че тя може да стане нов „балкански барутен погреб". Общото желание обаче е Албания да бъде „предмостие на стабилността на размирните Балкани".31/

Въпреки че в Албания няма традиция на отрицателна употреба на „балканско", новите клишета от посткомунистическия период започват да я въвеждат. В статия, посветена на християнството в Албания, четем, че, „използвайки балканската и албанска патерналистична традиция, петдесетте години краен комунизъм разрушиха изцяло моралните и духовни ценности на човека". Този патернализъм „е типичен балкански социопсихологичен модел, засилен от ислямизацията на живота на Балканите и примитивното ни социално и икономическо развитие". Единствената надежда за Албания е младото ѝ поколение, „което обича европейската цивилизация и християнските ценности". 32/ Този открит призив за „християнски ценности" в страна, която, преди да стане атеистична, е 70 процента мюсюлманска, говори за наивността и прямотата на новия албански политически дискурс, който все още не е шлифовал благородната фасада на плуралистичния речник. Това обаче свидетелства и за здравите политически инстинкти на новите албански политически елити, които не са се подвели от претенциите за надрелигиозен, нерасистки и неетничен универсализъм на европейския или западния дискурс. Албанският автор на статията просто повтаря това, което са правили други преди него: прехвърля нежеланите качества върху някаква измислена балканска природа или характер.

Румънците обикновено настояват върху своите преки връзки със западния свят (дори не признават посредничеството на Централна Европа) и на

своята мисионерска роля на аванпост на латинизма и цивилизацията сред море от варвари (славяни и турци). Като репортер за Източния фронт по време на Първата световна война Джон Рийд съобщава от Букурещ: „Ако искате да вбесите някой румънец, трябва само да заговорите за неговата страна като за балканска. „Балканска! – извиква той. – Балканска! Румъния не е балканска държава. Как смееш да ни бъркаш с полудивите гърци или славяни! Ние сме латинци."33/

Но това е исторически ново явление. Дори през XIX в. с издигането на „румънската идея" и еманципацията ѝ от елинизма, с изчистването на силно славянизирания речник, отделността от Балканите не е обсебващият елемент на румънската идея. От разказите на повече от десетина румънски пътешественици от XIX в. – Тудор Кодреску, Йон Йонеску дела Брад, Димитрие Болинтиняну, А. Пелимон, Д. Ралет, майор Папазоглу, Цезар Болиак, Стефан Джорджеску, епископ Мелхиседек и др., ясно се усеща доколко у дома си се чувстват те, след като преминат Дунав на юг. Тези пътеписи са писани от свои хора, с интуитивно разбиране за ситуация, поведение и дума.34/

Идеята за изключителност и крайно различие, „културният нарцисизъм, често срещан в „малките култури", [който] е неразделна част от официално поддържан изолационизъм", е по-късно явление, доведено до крайности след Първата световна война.35/ Все пак в румънската самоидентичност съществува ясно напрежение, което присъства дори в творбите на Николае Йорга, най-големия румънски историк (поне според размера на трудовете му и влиянието му в Румъния и чужбина). В началото на своята „История на Румъния" (1919 г.) той поставя страната „между центъра на Европа и руските степи, сенчестите земи на севера и слънчевия Балкански полуостров на юг", ясно очертавайки северната граница на полуострова с река Дунав.36/ Йорга признава централното място на полуострова в еволюцията на румънската държава и нация, но в анализа си използва термина Югоизточна Европа. Според него L"Europe du sud-est или L"Europe sud-orientale представлява Балканите плюс Румъния, точно както в немската историография Südosteuropa е Балканите (включително Румъния) плюс Унгария. Във встъпителната си реч при откриването на Института за изучаване на Югоизточна Европа в Букурещ през 1914 г. Йорга говори за общите тракийски и илирийски корени на народите в района, чиито следи са живи в традициите на гърци, българи, сърби, румънци, турци, и за общия характер на западни, ориенталски и северни влияния върху тези народи.37/ Идеята за характерна югоизточноевропейска цялост е доразвита от Б. П. Хашдеу и особено от Виктор Папакостеа, един от малкото, които предпочитат термина Балкани.38/ Именно на вещото ръководство на Папакостеа се дължи функционирането между 1937 и 1948 г. на Института за балкански изследвания в Букурещ с научно списание „Балканика".

В междувоенния период политическата свръхчувствителност на Румъния към позорния географски термин намалява и тя слага подписа си под Балканския пакт.39/ Но по същото време може би най-блестящата група румънски интелектуалци, „румънските мистични революционери", както ги нарича Владимир Тисманеану, твърдо отказват да бъдат свързвани с Балканите – тяхната мярка е западна, дори не централноевропейска. Това поколение, описвано като двойник на революционния аристократизъм на Ернст Юнгер, е антибуржоазно, антимеркантилно, антидемократично и антисемитско. Трима от тях получават престижната награда на Асоциацията на младите румънски писатели през 30-те години: Емил Чиоран, Константин Нойка и Йожен Йонеско. Четвъртият, Мирча Елиаде, е „признатият духовен водач на Младото поколение". Те доминират на интелектуалния хоризонт в днешна постчаушескова Румъния, „където голяма част от новото поколение студенти и интелектуалци се идентифицират с духа на бунтовните радикали от трийсетте години".40/

Само един от четиримата, който е най-малко румънец, написал само една книга на румънски (първата си), не се поддава на болестта „носорожтина" („rhinoceritis"), както той нарича изкушението на най-близките си приятели от идеологията и действията на Желязната гвардия в сюрреалистичния си шедьовър „Носорог".41/ В едно свое произведение, писано през 1940 и публикувано през 1968 г., Йонеско приписва явлението Желязна гвардия на някаква предполагаема балканност:

„Оригиналната и автентична балканска „култура" не може да бъде истински европейска. Балканският дух не е нито европейски, нито азиатски. Той няма нищо общо със западния хуманизъм... Може да съществува страст, но не и любов. Може да съществува безименна носталгия, безлична и неиндивидуализирана. Вместо хумор, дори вместо ирония, съществуват просто недодялани и безжалостни селски задевки... Но най-вече са лишени [балканците] от милосърдие. Дори религията им не може да се смята за религия, толкова е различна тя в основата си от емоционалната, психологична и интелектуална религия на католиците и протестантите. От западна гледна точка [балканските] свещеници са материалисти, практици и атеисти; те са разбойници, сатрапи, зад черните им бради се крие лукавство, те са безмилостни, земни – истински „тракийци"... Желязната гвардия не е нещо преходно, тя е дълбоко балканско явление, истински, нешлифован израз на жестокостта на балканския дух."42/

Независимо че Йонеско отрича съществуването на балканска ирония, истинска ирония е, че единственото масово, народно фашистко и антисемитско движение на Балканите с напълно оригиналната, своеобразна, искрена и изключително румънска доктрина на Кодреану и Ко. е наречено балканско явление от най-крещящата за своята небалканност група. Но още тук

могат да се уловят основните характеристики на общия балканистичен дискурс: противоречива двойственост („ni europeene, ni asiatique") и извеждане на злото в абстрактна тъмна балканност. Неприкритата погнуса от селяните обаче не се среща в останалите балкански страни и е толкова изключително румънска, че може да удовлетвори румънските претенции за автентична небалканност. Фраза като Чиорановата: „мразещ народа си, страната си, нейните вечни селяни, влюбени в собствената си тъпота и почти пръскащи се от тъпоумие, аз се срамувах, че произхождам от тях, презирах ги, отричах тяхната непреходност, тяхната гъсенична сигурност, техните геологични бляновe", е невъзможна в който и да е друг балкански контекст, където традиционно и много съзнателно са се развивали проселски идеологии.43/

В представата на Емил Чиоран за Балканите също има определена противоречивост. Тя идва от последователното отричане на буржоазното общество както в междувоенния период, когато създава „Румънско преображение", 1937 г. („Schimbarea la fata a Romaniei"), така и в следвоенната „История и утопия" от 1960 г.44/ Той продължава да очаква антикапиталистическа революция, но разочарован от провала на руската, с отвращение, макар и уталожено от възрастта, наблюдава стабилизацията на декадентския Запад. Но дори в „История и утопия" ницшеанският огън присъства в „култа към силата, инстинкта, жизнеността на властта и стремежа към нея, които поради изтощението на Запада са представени от Русия и дори от балканските народи".45/ Хората от Балканите с техния „вкус към опустошение, вечен безпорядък, към вселена, подобна на кипящ бордей" са „последните примитиви в Европа, могат да ѝ дадат нова енергия, която тя няма да пропусне да приеме като свое последно унижение".46/

Дори като отдадем дължимото на Чиорановата любима и постоянна поза на стършел и на любовта му към парадокса заради самия парадокс, в мисълта му има нещо повече. Неговата представа се основава на вярата му в различието между големи, агресивни и месиански култури (като френската, германската и руската) и малки или второстепенни култури, които са слаби поради липса на световна мисия. Чиоран храни безкомпромисна омраза към неспасяемата селска румънска изостаналост, пасивност и фатализъм, но все пак мисли, че румънската култура може да достигне междинния статус между големите и малките култури (подобно на испанската култура) и да бъде водеща на Балканите.47/ Впоследствие и Чиоран, и Елиаде отричат връзките си с Желязната гвардия. Чиоран демонстрира дори ярост и презрение към движението, но през 30-те години той сътрудничи в ултранационалистическите вестници, както и в тези на Желязната гвардия, възхваляващи Хитлер и нацистите и „убеждаващи румънците да... се радват на политиката на делириум".48/ Елиаде от своя страна през 1937 г. публикува във вестника на Желязната гвардия „Буна вестире" („Buna Vestire") статия,

озаглавена „Защо вярвам в триумфа на легионерското движение“, в която казва: „Вярвам в съдбата на румънския народ. Ето защо вярвам в победата на легионерското движение. Нация, която е показала огромни съзидателни сили на всички нива от действителността, не може да бъде съкрушена на периферията на историята в една балканизирана демокрация, в една гражданска катастрофа.“48/ Дори отхвърлянето на демокрацията трябва да носи балканското клеймо. Най-сетне Константин Нойка, единственият, който не напуска Румъния, не отрича и не може да отрече временното си участие в гвардията, за което е преследван до 1964 г., става културен гуру на младата интелигенция от 80-те години.49/

Темата за румънската изключителност продължава да се развива в следвоенния период и достига френетична кулминация при управлението на Чаушеску като компенсаторен механизъм на самосъзнанието и тревожното чувство на румънците, че са хванати в капан между Изтока и Запада. Можеше да се надяваме, че състоянието на Румъния през последното десетилетие от управлението на Чаушеску ще поотрезви чувството за изключителност на румънските интелектуалци поне в отношението им към останалите балкански нации и поне за известно време. Има някои податки за това, но има и за обратното. Днес могат да се чуят различни мелодии в общия хор, зовящ за излизане от изолация. Някои са посредствени повторения на темата за латинския остров в едно славянско или азиатско море. Един от членовете на „Ватра романеска“ (Vatra Românească) изтъква толерантността на румънците, които приемали унгарците и евреите и били различни от лесните за манипулиране славяни с техния масов манталитет и от жестоките, брутални, по азиатски безсърдечни унгарци.50/ Луциан Пинтилие, аклamиращият режисьор на филма „Незабравимо лято“, заявява: „Ако има някакъв режим, с който да се идентифицирам, това е буржоазното управление преди идването на комунистите. И съм горд да принадлежа на народ, известен със своята толерантност.“51/

Някои по-задълбочени размишления на румънски интелектуалци говорят за идентичност, която нервно се колебае над отново отворената граница между Балканите и Централна Европа, и по-общо между Запада и Изтока, за страна, която въплъщава „прехода от Запада към големия азиатски Ориент“, „някакъв вид ничия земя, напълно неевропейска и напълно неазиатска“.52/ Като цяло балканността е неодобрителна категория, която румънците рядко споменават. Румънската академична общност е правила и продължава да прави важни приноси в балканските изследвания, но не използва този термин. Изследователският център се нарича Институт за югоизточноевропейски изследвания (Institut des études sud-est européennes) а основното му издание – Revue des études sud-est européennes (Списание за югоизточноевропейски изследвания).

През 1975 г. Ниязи Беркес, виден турски социолог и историк, пише: „Турция днес не е нито западна, нито мюсюлманска нация; тя не принадлежи към християнска, социалистическа или капиталистическа общност... Не е нито азиатска, нито европейска... Основното направление на османската история е насочено повече на запад, отколкото на изток. Но придържането ѝ към източна културна система пречи на Турция да бъде приета в западния свят."53/Това звучи като вечния балкански рефрен за междинността, но в турския случай Балканите далеч не са решаващ вектор. В дългия лист от дихотомии – азиатска или европейска; мюсюлманска или светска; уседнала или номадска; внуци на Мехмед Завоевателя или деца на Ататюрк; „мечът на исляма или наказание за християните"; османски сираци или турски граждани; завоеватели или завоювани; воини или граждани; част от Запада или защитници на Запада; армия, общност или нация; съвременно общество или исторически мост; „източна, анадолска или западна" – Балканите дори не се включват като алтернатива.54/

Причината за това може да е особен случай на репресия. От една страна, някои турски историци подчертават, че османската държава започва съществуването си като балканска империя, че Балканите остават приоритет през цялото съществуване на Османската империя и че през историческото си развитие нова Турция е балканска държава. Кулминацията на този възглед е изразена в страстния апел на последния турски президент Тургут Йозал за приемане на страната му в Европейската икономическа общност. Книгата му „Турция в Европа и Европа в Турция" е посветена на „на народите в Европа и на турския народ, който е един от тях".55/ Той поставя обичайната дихотомия Изток–Запад: „Отговарят ли на действителността категориите „Азия" за варварите и „Европа" за цивилизованите и цивилизиращи индоевропейци?" По-нататък той твърди, че османското завладяване на Анадола спасява и запазва православната църква, защото, ако е била завзета от Западна Европа и папството, е щяла да изчезне.56/ Накрая Йозал изпитва значителна гордост от византийско-балканското наследство, което Османската империя е получила: „Ако Римската империя представлява степента на разпространение на западна култура, то тя играе не помалка роля в структурата на Османската империя. Освен приноса на гърците османците (приели исляма или не) получават от Източноримската империя цялото балканско наследство, включително и самата Гърция."57/

От друга страна, Балканите са първият географски район, където османците започват да губят територии, и това създава чувство на възмущение и измяна: „Загубата на балканските територии действа като основна травма, която води до задълбочаване на грижата за оцеляване на държавата както сред османската управляваща класа, така и сред привържениците на младите османи и младотурското движение." Изглежда, че отговорът на

тази травма е „официалната тенденция да се забрави за Балканите", присадена в официалната републиканска идеология, която отрича каквато и да е приемственост между Османската империя и републиканска Турция.58/

Отношението към Балканите обаче е много по-сложно и отразява идеологически тенденции, групови интереси и индивидуални предпочитания. Има например основно съвпадение между официалната републиканска националистическа идеология и радикалния тюрко-турански национализъм в предпочитанието им да забравят за Балканите не само защото са свързани с нежелано имперско минало, но и защото са най-взривоопасният район в нова Европа. Ударението върху Анадола в построяването на териториалния аспект на турския национализъм довежда до широко разпространената идея, че Балканите са отклонили ценно внимание и енергия от „чисто турския" Анадол и накрая са „предали" турците. Именно това чувство най-често подхранва популярните серии вестникарски статии и интервюта от 60-те години на журналиста Йълмаз Четинлер в „Джумхюриет" под заглавие „Тази наша Румелия", по-късно преработени и публикувани в отделна книга.59/ Сред турцистите това разпалва „отмъстително, враждебно и унижаващо" отношение към балканските нации, без задължително да предполага реваншистки или иредентистки планове.60/

Паметта за Балканите е жива главно сред консервативната интелигенция, опозиционна на републиканската идеология. Това обаче не е почти доброжелателната и романтична носталгия на наследниците или дори на първото поколение турски имигранти от Балканите. Обратно, тази памет е враждебна и високомерна, насочена срещу „онези набързо направени държави, [които] не могат да бъдат благородни дори колкото един бивш роб, който седи пред вратата на господаря, загубил богатството си".61/

В същото време интересът към Балканите се увеличава, често от неоосманска перспектива, сред ляво ориентираните и западно ориентираните либерали. Известният писател Недим Гюрсел издава впечатленията си от посещенията си в Босна, Македония, Гърция и България през 1993 г. и 1994 г. в очарователната книга „Завръщане на Балканите", която посвещава на всички мъртви, почиващи в балканската земя, и на всички приятели, които живеят на Балканите. Това е топъл човешки разказ, зовящ към приятелство и взаимна помощ всички балкански народи. Въпреки това Гюрсел попада в капана на идеализиране на Османската империя като реален рах ottomana за балканските народи и приписва отделянето им от империята и особено Балканските войни единствено на подстрекателството на империалистическите държави.62/

Съществуват и много защитници на геополитическия подход като начин да се осигури европейската интеграция на Турция, т. е. те гледат на Балканите като на врата към Европа. По думите на Дженгиз Чандар „Бал-

каните още веднъж превръщат Турция в европейска и световна сила, точно както османците започват да се превръщат в световна сила с разширяването в Румелия... Затова в пътуването си към двайсет и първия век Турция трябва да стане балканска сила... Анадолът е район, който убива турския дух. Балканите водят Турция към световни измерения."63/ Няма никакво съмнение, че след седем десетилетия официална амнезия Балканите са влезли отново в обществените дебати за турската идентичност, но отношението към Балканите, колкото и многообразно да е, остава странична линия в тази дискусия.

От друга страна, дихотомията Изток–Запад е централна, особено в съвременното страстно търсене на групова идентичност между исляма и светската етатистка турска същност.64/ „Източността" има важно място сред всички останали балкански нации и всички без изключение я използват като принизяващо качество. Турците, които със сигурност усещат напрежението между Изток и Запад, изглежда, са стигнали до определен синтез и не говорят за несъвместимост в смисъла на Ръдиард Киплинг: „О, Изток е Изток и Запад е Запад, и те никога не ще се срещнат." За Зия Гьокалп ислямската общност и западната цивилизация органично се сливат в турския народ, който по думите на турския автор и критик Пейами Сафа е синтез между Изток и Запад, между турското и исляма.65/ Поетът Фазил Хюсню Даларджа чудесно изразява това чувство в „Епопея за завладяването на Истанбул":

Изток или Запад не могат да се изрекат отделно.
Разумът възвестява погребението на много представи.
Стъпалата ти, стъпалата ти
са издигнати над земята.

Органичен синтез между Изток и Запад не само съществува според поета, но той има свое място като част от Средиземноморието. Тази самоидентификация, която напомня гръцката, е изразена в една строфа от „Стихотворения за Средиземноморието" в поетичен цикъл, наречен „Агонията на Запада":

Между Рим и Картаген,
се носи с любов,
Истанбул.66/

С разпадането на Съветския съюз в изграждането на турската идентичност се появи нова вълна, особено с процесите, които се развиха в мюсюлманска и тюркска Средна Азия. Разпадането на Югославия и особено вой-

ната в Босна разпалиха ислямски страсти в Турция, дори по-силни от тези за Кипър преди двайсет години. Разпространеният лозунг, че Андалусия няма да се повтори, беше алюзия за испанската реконкиста и изгонването на мюсюлманите от Испания. Много наблюдатели обаче смятат, че ислямското възраждане в Турция не трябва изцяло да се приравнява с фундаментализъм. Говори се за особен вид западен ислям или евроислям, несъвместим с фундаментализма.67/

Живият интерес към Босна и съдбата на турските малцинства в балканските страни, активизацията на турската дипломация на Балканите, дори носталгията по „нашата Румелия" („bizim Rumeli") в някои кръгове, не бива да ни подвежда да преувеличаваме мястото на Балканите в турските политически и културни приоритети. Балканите са значими преди всичко като „западната" субстанция на османското историческо наследство и важността им се издига или отрича в сложна и не непременно пряка корелация с приемането или отричането на османското минало особено днес, когато практически целият турски политически и идеологически спектър страстно преоценява републиканското наследство на Ататюрк.68/ Важното в случая е, че категорията Балкани, макар да не е централна, е лишена от всякакво негативно значение. Балканските изследвания в турската наука не са изведени на преден план, но са успели да си осигурят достойно за уважение място. Фондацията за изучаване на Средния изток и Балканите (Ortadoğu ve Balkanlar Incemeleri Vakfı) издава ново списание Balkanlar и съществува Комисия за балкански изследвания (Balkan arastirmalari komisyonu) към Турското историческо общество. Освен България Турция е единствената страна, където „Балкан" се използва като собствено име. Въпреки че в турския език думата може да се появи като лично и фамилно име, честотата на употреба не може да се сравни с българското фамилно име Балкански. Във всички случаи понятието Балкани в турските културни и политически елити се колебае между неутрално и положително-носталгично, може би защото никога не е смятано за централна категория в идентичността.

По време на изострена криза идентичностите могат да станат смътни, но по-често е обратното – те са ясно определени. В един кратък шедьовър, писан в края на 1991 г., югославската (хърватска) писателка Дубравка Угрешич предава чувството на изгубеност, на липса на идентичност, но при точно очертани сфери на принадлежност или отхвърленост, чувство, което излиза на повърхността при силен стрес.69/ В условията на югославския проблем от последните години в нейния случай могат да се очакват сътресения и разместванията между пластовете на хърватската и югославската ѝ същност. Всъщност проницателното описание на Угрешич оставя впечатлението за образуване на пукнатина, за разкъсана тъкан и болезнени места, а не за ясен и чист прорез. Две години по-късно този процес за Угрешич все

още не е завършен и тя отказва да опише себе си чрез етническа категория и се определя като „ненационална" в рубриката „други".70/ За нас в случая е по-интересна по-широката рамка на идентификация, не вътрешното болезнено противоречие, а съизмерването с външния свят. В едно амстердамско кафене Угрешич чувства необходимост от по-широка от югославската рамка, за да определи мястото си (или липсата на място). И докато отпива кафето си, тя нахвърля на един лист в две колонки двойки противоположности: организирани – неорганизирани; толерантност – нетолерантност; цивилизованост – примитивност; рационално съзнание – митично съзнание; предсказуемост – непредсказуемост; гражданин – националност и т. н. Първата колона тя нарича Западна Европа, втората Източна Европа: „И изведнъж ми се струва, че ясно виждам тази Източна Европа. Тя седи на масата ми и се гледаме като в огледало. Виждам изкривени стари обувки, неподдържана кожа, евтин грим, израз на сервилност и безочливост. Тя изтрива устата си с ръка, говори прекалено силно, жестикулира и хвърля многозначителни погледи. В очите ѝ виждам пламък на отчаяние и лукавство. Виждам отчаяното желание да бъде „някой"... Сестро моя, моя тъжна Източна Европа."71/

Тази идентификация е много важна, тъй като през целия период на Студената война югославяните гордо отказват да се идентифицират с Източна Европа и гледат на нея отгоре. Самата Угрешич описва как в добрите дни на Югославия при въпроси за живота зад „желязната завеса" тя би обяснила, че „ние не сме „като тях", като Румъния, България или Чехословакия. Ние сме нещо друго." Едва след разпадането на самата Източна Европа, когато част от нея, която твърди, че дори не е Източна, а Централна, започна да гледа с отвращение и престорено неразбиране на югославската дилема, сякаш тя е присъща на съвършено различен вид същества, за югославяните стана възможно да се сравнят с нея и в момент на отчаяние да я разпознаят като свой огледален образ.

В отношението на Югославия към Балканите се отива още по-далеч. Угрешич споменава Балканите поименно два пъти. Веднъж, когато сред различните положителни качества на нейната Югославия, която тя нарича свой „коз", споменава „красотата на Дубровник, разнообразието на култури в една малка балканска страна, красотата на нашия морски бряг, предимствата на самоуправлението ни, относителната демокрация, открития паспорт, липсата на цензура, нашия вариант на смекчен комунизъм".72/ Всичко това са, разбира се, главните рекламни примамки на един туристически агент, скроени за западния купувач. Всички те се отнасят към целия спектър на въображаемите западни очаквания и предпочитания и биха удовлетворили различни, дори противоположни вкусове: за любопитни и авантюристични западняци или пък такива, които не могат да си позволят почивка

във Венеция или на Ривиерата – малко слънчева Адриатика с примес на цивилизована ренесансова дубровнишка Италия; за университетски професори и други политически коректни интелектуалци, любопитни да видят места от зората на човечеството – малко смес от култури á la balkanique и малко смекчен комунизъм; за онези, които се отвращават от комунистите – почти свободен пазар и почти демокрация.

За втори път Угрешич споменава Балканите във връзка с войната в Югославия. Тя е „гробовете с мъртви „там долу" на Балканите". По-късно, без да употребява името, тя използва „там долу" в кавички като етикет. Преди войната югославяните са различни от „тях" и въпреки днешното ударение върху цивилизационни деления между католици, православни и мюсюлмани югославяните изцяло бяха отрекли своята принадлежност към Балканите. Единственото изключение е академичният свят, където Балканите имат признато място и името се използва в названията на институти и списания. Още между 1934–1941 г. в Белград работи Балкански институт, който издава Revue internationale des études balkaniques.73/ Съвременният Балканоложки институт към Сръбската академия на науките публикува списанието „Балканика". В Македония се издава ново списание „Балкански форум". Извън научните среди югославяните предпочитаха да бъдат гледани като дунавско или адриатическо присъствие, а още по-добре, извън географски термини, като елита на псобвързания свят. Сега те започват да стават „ние там долу", „боклукът на Европа, нейният проблем, нейният бавноразвиващ се роднина", „ние, плашилата там долу".74/ В известен смисъл те са възприемани на Запад точно така – като тъмната страна вътре в обща Европа. Освен това балканското служи на бившите югославяни, за да поддържа чисто и неопетнено или поне да запази хърватското, сръбското, македонското и т. н., като същевременно им позволява да изнесат навън тъмната си същност.

Предчувствайки ужаса на бъдещата война, през септември 1990 г. сараевският ежедневник „Ослободжение" публикува статия с едно от първите споменавания на „Балкани", понятие, изчезнало от югославския речник и самовъзприемане през последните няколко десетилетия. „Така, вместо интегрална част от Европа, ние отново ставаме Балканите, еднакво потъваме в тях в Любляна и в Загреб, в Белград, Стара Пазова и Фоча, във Велика Кладуша, Прищина и Скопие."75/ Авторката посочва, че „балканизацията" е влязла в политическия речник като синоним на „ливанизация", т. е. разделения, съпроводени с кръвопролития. Пропита с либерални и демократични идеи, статията обвинява всички югославски политически лидери – Милошевич, Туджман, Изетбегович, Прашкович и др., че вместо към демократични свободи водят страната „в мрака на балканския зов за „земя и кръв". Наистина е нужно значително историческо невежество, за да се припише на Балканите нацистката идеология и практика на „Blut und Boden",

което прави това изявление несъзнателен и затова извинителен предшественик на грозното, но много съзнателно твърдение на Робърт Каплан за балканския произход на нацизма. Необходима е наивността и арогантността на някой, който никога не се е чувствал част от Балканите, за да стовари върху Балканите цялото бреме на собствените си югославски фрустрации. Това е и добре известен механизъм в психологията, когато клеймото има определена облекчаваща функция и служи за проекция и екстернализиране на репресирани мисли и чувства.76/

Друга бивша югославянка, Бранка Магаш, също употребява „балканизация" и „ливанизация", но не като синоними: „Не може да има никакво съмнение, че за Югославия е много по-добре да се разпадне на федеративните си части, отколкото да се раздели на безброй Войни Крайни. С други думи, балканизацията на Югославия е за предпочитане пред нейната ливанизация." В различието, което прави Магаш, няма никаква очевидна логика, освен че терминът балканизация за балканското ухо няма толкова зловещи обертонове и не е така заплашителен като напомнянето за Ливан.77/ Белградски автор твърди, че за постигането на правилно регулирани отношения между всички балкански народи на днешна Югославия е съдено да заеме позиция между „Изтока и Запада, каквато има Швейцария между латините и германците".78/ При всички дължими извинения към учените, живеещи под стреса на блокадата и изолацията, не може да не учуди стръвта и високомерието на някои автори, които продължават дори във военно време да твърдят, че Югославия олицетворява еволюцията между „балканската парадигма" и „европейския тип на развитие", че тя е „микро-Европа", „центърът на континента със сърцевина Югославия", кръстопът между Европа и Азия. Може би е простено на хора в състояние на силен стрес да се мислят за центъра на света, но съседите им не могат да приемат да ги мислят за център на Балканите.

По подобен начин в работата на американския теолог (хърватин по произход) Мирослав Волф върху „етническата чистота", иначе чудесна защита на толерантността и християнската любов, войната между сърби, хървати и мюсюлмани постоянно се описва като балканска: „нови демони са обсебили балканския дом и подготвят своя вандалски и кървав празник, първо в Хърватия и след това в Босна", нова Европа изчезва „в гъстия дим на разпаления балкански пожар", днес Балканите горят в името на сръбската идентичност", „балканският конфликт", „балканската война", „балканска съдба" и т. н. в този дух.79/ Славенка Дракулич също пише за „войната на Балканите" и за балканския експрес, въпреки че никога не се е смятала за балкански човек. Дори т. нар. хърватски синдром, термин, взет за означаване на следтравмения стрес на пациенти, които „са извършили или наблюдавали ужасни неща", се описва под заглавието „балканска жестокост". 80/

От друга страна, хърватският драматург Слободан Снайдер, космополитен югославски автор, живеещ в Германия, издигна глас за вдъхновена защита на Балканите: „Балканите са мистично място... Точно като Средиземноморието те могат да бъдат наречени люлка на човешката история. Искам да подчертая, че те не са само район на нещастия, но и пространство, в което са люлени здравите традиции на европейската култура. Балканите не бива да се свързват непременно с нещо негативно, дори когато думата „балканизация" ни кара да мислим за самоубийствена война."81/

Междувременно бившите „онези" на Балканите не воюват и нямат никакво намерение да воюват, въпреки постоянно разпространяваните апокалиптични сценарии, че югославската криза не е в състояние да бъде задържана в югославски граници. Освен това бившите „онези" се забавляват да наблюдават как някои бивши югославяни отскоро (и с нежелание) започват да откриват своята балканска същност, но разбират, че това е само нужда от солидарност в бездната. По думите на българския поет Борис Христов това е бездна с лабиринт на дъното.82/

Подобно на другите балкански нации българите понасят всички неудобства и тежести, произтичащи от факта, че са балкански. Въпреки това те са единствените, които сериозно съзнават и приемат балканската си същност – вероятно поради факта, че планинската верига, дала името на полуострова, лежи изцяло в тяхна територия. Не познавам друга литература, която да е посветила толкова много възхвали на Балкана. Всъщност не познавам никоя друга, в която той да фигурира като обект. Обратно на английските автори, които до XVII в. растат в равнини и са обременени от латинското и новозаветно наследство, демонизиращо планините, и трябва да преодоляват традиция на отрицателно отношение към тях, планините са близки до душата на българските писатели. Те нямат нужда западноевропейските романтици от XIX в. да им подсказват нито величието и красотата на планинския пейзаж, нито символиката на планината, олицетворяваща достойнство, свобода и демокрация.83/

Балканът се появява в много народни песни като дом и убежище на хайдутите; той е символ на българския стремеж към национална свобода в поезията на Добри Чинтулов (1822–1886 г.), Христо Ботев (1848–1876 г.), Иван Вазов (1850–1921 г.). През 1867 г. в повестта „Българи от старо време" Любен Каравелов започва обяснението си в любов към своята страна така: „Обичам те, мое мило отечество! Обичам твоите балкани, гори, сипеи, скали и техните бистри и студени извори! Обичам те, мой мили краю!"84/ „Балканският лъв" като изображение на българския победен дух се появява в първия национален химн на страната до 1944 г. по текст на Никола Живков, обработен от народния поет Иван Вазов:

Левът балкански, в бой великански
с орди душмански води ни крилат!
Балкански чеда, цял свят ви гледа,
хай към победа славна да летим!85/

Същата планина е централен образ и в настоящия национален химн. Най-страстният трубадур на Балкана е поетът Пенчо Славейков, може би най-интелектуалният поет от групата на авторите модернисти от края на XIX и началото на XX век. Той обезсмъртява планината в епичната си поема „Кървава песен":

Но все е спазена в душата ми една
тъжовна песен от ония времена...
Като вълшебна реч, таз песен ми отвива
от тия чудни дни завесата мъглива!
Сърцето с прежний жар метежно пак тупти:
Балкана виждам аз – в шеметни висоти
изстъпват връх до връх, и дивни и замайни,
и негли някакви тям поверени тайни
да скрият, те чела обвили са в мъгли;

– Бащице, стар Балкан, жестоко съдиш ти!
Вековний грях и срам на нашите бащи,
сълзите майчини – най-скъпа земна жъртва –
не ги л" изкупиха? Една ли само мъртва
робия виждаш ти през низ от векове?
От робско мляко ли сме ние синове
вкърмени? Рабски дух ли нази ни отхрани?
Виж, взри се в нашта гръд покрита с люти рани
и, ако мож, сметни безбройния ни брой –
по твойте върхове и дебри и усои
найдоха сладка смърт на робите чедата...
Не всуе с нашта кръв поена е земята –
изгре зорницата на бъдещите дни
из нея. Бащински ти поглед обърни
към Средната гора, царица на горите,
чуй звън от мечове, песен на песните:
летят дружини там на път, –
летим и ний сами към онзи славен кът,
където сетен път отсъждат съдба свята
юнашките съдби на наште живи братя...

Замлъкна гордий глас в незнайни далнини.
И само екот глух в надзвездни висини
като въздишка се болезнено пронесе...
И своя поглед горд Балкана стар унесе
на сенките подир метежний волен рой –
и в блян пророчески чело наведе той.86/

През 1904 г. Пенчо Славейков пише пространен предговор към лондонското издание на сборник български народни песни със заглавие „В сенките на Балкана". Той подчертава тясната връзка между Балкана и българите, за които „бащицата Балкан" е синоним на отечество:

„Думата „Балкан" в този случай не бива да се използва в тесния ѝ смисъл, т. е. просто като име на величествената планина, която започва своето мистично пътуване от северозапад към центъра на България и бърза на изток, където могъщите ѝ кули над Черно море слушат несравнимата песен на вечно будните вълни. „Балкан" е името на всички планини, разперили се над полуострова южно от „тихия бял Дунав", независимо че всяка планина има свое име, чисто, мелодично, изпълнено със спомени и поетични легенди."87/ В целия предговор няма и следа, че това име може да означава нещо позорно, въпреки че след по-малко от десет години то вече е пропито с негативен смисъл. Популярният разказ „Балкан" на може би най-големия български майстор на краткия разказ от първата половина на XX в. Йордан Йовков, писан през 1915 г., връща читателя към втората Балканска война от 1913 г., когато Румъния напада България. Балкан е името на граничарско куче, което става алегория на патриотизъм и човешко достойнство.88/

Балканът като стълб на българската независимост и символ на народността продължава да бъде централна тема в работите на съвременните писатели: Емилиян Станев, Йордан Радичков, Георги Джагаров и т. н. Той се използва от философи и историци, които наблягат на важната роля на планините в българската история като цяло и особено на Балкана.89/ Петър Мутафчиев е категоричен: „Без Балкана и без другите планини на нашата земя, тук, в Европейския Югоизток, тези, които съществуват от толкова векове под името българи, едва ли биха оцелели, а можеше и да не се появят [...] Без Балкана старата българска държава би останала само един мимолетен и отдавна забравен епизод." „Балканът в нашата история" е известно историческо есе на Мутафчиев, което илюстрира ролята на планината за поддържане и защита на българската държава през вековните борби и съперничество с Византия. Като медиевист Мутафчиев привежда много примери от византийски източници, за да покаже решаващото стратегическо значение на тази планинска верига за запазване на българската държавност. Есето завършва с времето на османското завладяване: „Като ис-

тински воин, поставен на стража, Балканът не измени на дълга си да закриля българската държава от нейния могъщ съсед. И ако няколко века покъсно не смогна да я запази от ордите на Баязида, то бе между другото и поради това, че средновековна България, изхарчила и сетните си жизнени сили в битие, изпълнено с неразрешими противоречия, неудържимо сама слизаше в своя гроб."90/

Забележителното в това есе, въпреки периодичните романтични екзалтации, които трябва да се разбират в контекста на историографската и общата политическа атмосфера на междувоенния период, е, че авторът употребява името Балкан безрезервно. Употребата на „Балкан" (название, донесено от „ордите на Баязид") от първокласен, запознат с изворите медиевист като Мутафчиев, който честно съобщава, че единственото съществуващо в тях име е Хемус, свидетелства просто колко дълбоко и здраво е вкоренено това име в българския език и представи. Тези литературни примери могат да продължат безкрай, но специалното място, което „Балкан" заема в съзнанието на българите, се доказва не само от литературата. Географията е важен предмет в учебната програма и е показателно, че учебникът за седми клас от 1944 г. е разделен на три части: Европа, Балканският полуостров и България.91/ България е страна, в която авиолиниите се наричат „Балкан", националните туристически агенции са „Балкантурист" и „Balkan holidays", звукозаписната индустрия е „Балкантон", най-добрият експортен продукт за бившия СИВ беше електрокарът „Балканкар", най-модерният хотел в центъра на София е „Шератон-Балкан", първата масонска ложа в България от 1879 г. носи името „Балканска звезда" и най-сетне хиляди български граждани носят фамилното име Балкански.

Но в българското съзнание също присъства стандартното негативно отношение към балканското. В книгата си за Балканския съюз от 30-те години на века, която иначе е задълбочено фактологическо изследване, Гешков до такава степен е възприел западния стереотип за Балканите, че пуска повърхностни психологически съждения за „пословичния балкански манталитет – невъзможността да прави компромиси".92/ В едно неотдавнашно журналистическо есе авторът страда за „закъснялото, частично и неравностойно влизане на Балканите в истинска Европа". Балканите отново са представени като кръстопът между два свята – Запада и Изтока: „Различни култури, езици, традиции и дори цивилизации. Демаркационната линия, наречена по времето на Студената война „желязна завеса", е същата, пред която е спрял преди няколко века турският завоевателен водовъртеж и е спасила Запада от насилия и асимилация. Поради несистематичната, импровизирана, провинциална европеизация на балканските страни, качества като великодушие, толерантност, доброжелателство, уважение към личността са чужди на балканските политици и обществени фигури. В резул-

тат на това „некорумпиран политик“ в нашия балкански речник звучи като „честен престъпник“.93/ Подобни изявления свидетелстват, че създадената и разпространена от Запада реторика на балканизма е напълно усвоена.

Въпреки че балканското име и балканската идентичност сериозно се приемат само от българите, и сред тях то е противоречиво и подчинено на стремежа им към европейското. По думите на един бивш заместник-министър на външните работи от СДС „ние живеем в Европа и на Балканите, които са част от Европа и имат свои собствени исторически особености“.94/ За българите Балканът е близък и познат, затова името е положение, от което те не само че не могат да избягат, но са намерили начин да го естетизират. Общопризнато е, че балканските изследвания са особено силно развити в България, където служат за преодоляване на обичайната ограниченост на националнодържавния подход, типичен за всички балкански страни.95/

Макар че някои възприемат с нежелание принадлежността си към Балканите, а други активно отричат всяка връзка с тях, всички балкански народи са съгласни, че Балканите съществуват, че има нещо, което може да бъде определено като балканско, дори то да е нежелано състояние или район. Това, което биха желали да докажат, е, че те не са отблъскващата представа, създадена за тях. Проблемът за идентифициране с Балканите е подвид на по-широкия проблем за идентичността на малките периферни нации. Риторичният въпрос на Пол Валери „Comment peut – on être ce que l“ on est?“ („Как да бъдеш това, което си?“) има различен смисъл в зависимост от разстоянието от това, което е или което се възприема за сърцевина. Докато някой от „центъра“ може да се запита „как някой може да е това, което е?“ и да стигне до абстрактни философски заключения, същият въпрос за някой извън „центъра“ е, както точно отбелязва Матей Калинеску, „като че ли по-малко абстрактен и по-малко ясен“.96/ Той по-вероятно ще предизвика чувства на завист, несигурност, непълноценност, „разстройство и злочестина от маргиналността или изостаналостта на неговата култура“. Освен това може да предизвика и самоомраза; и накрая може да провокира гняв, който в някои случаи може компенсаторно да се превърне в комплекс за превъзходство.97/

Във всички балкански случаи наблюдаваме не само различни начини за справяне с клеймото, но и на самозаклеймяване. Въпреки че психологическият механизъм на самозаклеймяване още не е изследван задълбочено, съществува явна връзка между самозаклеймяването и отхвърлянето на клеймото („Selbststigmatisierung als Entstigmatisierung“). Според хипотезата на Волфганг Лип самозаклеймяването е рефлективен процес, който е пренасочен или насочен не срещу заклеймяването, а срещу „контролиращите авторитети“.98/ Друга характерна за всички балкански нации черта е само-

възприемането като кръстопът на цивилизационни контакти, като мост между различни култури. Трябва да се добави, че в това отношение Балканите не са нито единствени, нито оригинални. Това е характерно за повечето източноевропейски нации. В този контекст фрустрациите на балканската интелигенция са неразделна част от фрустрациите на източноевропейската интелигенция като цяло, която „почти без изключения е изпълнена с утайката на материален недостиг и технологическа изостаналост".99/ Въпреки настойчивите твърдения на Вишеградската група, че те безусловно принадлежат към Запада, това обикновено е силен зов, предназначен за износ. Може би с изключение на чехите навсякъде метафората на моста и състоянието на междинност са елементи на вътрешните дискусии. През пролетта на 1994 г. етнографският музей в Будапеща откри прекрасна изложба „Унгарците между Изтока и Запада", която изследва тази очебийна двойственост в унгарската идентичност.100/ Стиховете на Елисавета Багряна за българския дух между Изтока и Запада не са много по-различни от размишленията на Гьорги Конрад върху „преходния, временен" характер на Централна Европа, „нито Изток, нито Запад; едновременно Изток и Запад".101/ Това напрежение е постоянна черта на руската идентичност и в малко по-приглушени тонове съществува и у поляците.

Изтокът е относителна категория и зависи от точката на наблюдение. Така източногерманците са „източни" за западногерманците, поляците са „източни" за източногерманците, руснаците са „източни" за поляците. Същото е и на Балканите с тяхното предразположение да създават свои вътрешни ориентализми, или както Бакич-Хейдън удачно го нарича – процес на „гнездящи ориентализми".102/ Сърбинът е „източен" за словенеца, но босненецът е „източен" за сърбина, въпреки че географски е западно разположен. Същото се отнася до албанците, които са в Западните Балкани, но се възприемат като най-източни от останалите балкански нации. Като единствена държава – членка на Европейския съюз, Гърция не се възприема от балканските си съседи като „източна", въпреки че в европейската институционна рамка е „източна". За всички балкански народи Турция е общият „източен" съсед, но турчинът вижда себе си като западен в сравнение с действително „източните" араби. Тази практика на вътрешни ориентализми на Балканите отговаря на това, което Ървинг Гофман определя като склонност на заклеймения „да напластява своето „собствено" клеймо според степента на явност и натрапчивост на клеймото на другите. Тогава той може да заеме отношението на нормалните към него спрямо тези, които са по-явно заклеймени от него... Колебанието в идентификацията на индивида най-ясно се забелязва в присъединяването или отделянето му от по-очевидно заклеймените."103/ С изключение на турците, в чиято самоидентификация Изтокът заема определено, макар и интензивно дискутирано място, всички

останали балкански нации са отказали да се възприемат като източни и мислят себе си ако не за напълно западни, то със сигурност не за източни. Те биха разрешили да бъдат белязани от Изтока, но за тях това е петно, а не знак в какъвто и да е положителен смисъл. Въпреки че се състезават в претенциите си да са по̀ „европейци“ от другите и създават свои вътрешни йерархии на повече или по-малко „ориентализирани“ членове, единствените, които са дамгосани с крайна и абсолютна „ориенталност“, са турците.

Възприемането на състоянието на преход, комплексност, смесване и двойственост като ненормално е симптоматично и по общо мнение – тревожно. Междинността се отрича не само от наблюдателите (обикновено западни), които я хвърлят върху Балканите като клеймо.104/ Мнозинството от наблюдаваните също смятат това състояние за нетърпимо: „Всеизвестно е, че човек не живее на мост или кръстопът... мостът е само част от път, при това ветровита и опасна част, а не е човешки дом.“105/ Метафората на моста или кръстопътя е заприличала на мантра, която повечето от пишещите за Балканите обичат да представят като централна характеристика за района: „Балканите винаги са означавали разпокъсаност и злополучие. Възел между западни и ориенталски култури и харман за различни народи (гърци, латинци, славяни, българи, турци) и религии (католици, православни и мюсюлмани), Югоизточна Европа във всякакъв смисъл е кръстопът на континенти.“106/ Метафората явно е предпоставена от утвърдената дихотомия Изток – Запад, от една есенциализирана противопоставеност, от възприето основно различие между Ориента и Окцидента. Както Теодор Гешков пише през 1940 г., „Балканският полуостров е район на преход между Азия и Европа – между „Изтока“ и „Запада“ – с техните несъпоставими политически, религиозни и социални идеали“.107/ Все пак при цялата противоречивост на преходното състояние главният патос на всички отделни балкански дискурси (с изключение на Турция) е, че те не само са несъмнени европейци, но че са жертвали себе си, за да спасят Европа от азиатското нашествие, жертва, която външно ги е покварила, но не е заразила същността им. Изправени пред постоянен, воден от Запада дискурс, който продължава да бъде пренебрежителен спрямо Балканите и който дава свидетелства за политизацията на есенциализирани културни различия (както в дебата около идеите на Хантингтън), едва ли е реално да се очаква от Балканите да изработят либерална, толерантна и приемаща всичко идентичност, в която да тържествуват едновременно двойствеността и отричането на есенциализма. Все пак има някои окуражителни симптоми на отстояване на основния стереотип. По време на пътуването си в Източна Европа Ева Хофман отбелязва забележителното „приемане на двойствеността“ и е поразена от факта, че то е типично и за българите, и за румънците, и за унгарците. Разбира се, полско-американската ѝ перспектива добавя инте-

ресен ракурс: „Вероятно такова приемане все пак е характерно за тези райони, които са по-близо до ориенталски Изток." Неологизмът „ориенталския Изток" може да дойде само от вътрешен човек или от някой, който гледа като вътрешен, някой близко запознат с вътрешните ориентализми в района.108/ Един ранен случай на реакция срещу предполагаемата ненормалност на живота на мост е отразен в кратка етнологична статия на българския учен Цветана Георгиева. Размишлявайки върху добре познатото явление на симбиоза между християнство и ислям, тя пише: „На моста и на кръстопътя се срещат и разминават и хората, и боговете. На Балканите те се съвместяват в религиозните и идеологическите доктрини. В еволюцията на човешката цивилизация Балканите не са преходна зона, а пространство, в което хората преодоляват противоречивостта на Бога и Боговете. Това е високата цена на живота на много поколения, която изисква ревизия на идеологемите и произтичащите от тях стратегии, изразявани чрез метафорните етикети мост и кръстопът."109/

Може да се добави, че за самоувереността на балканските интелектуалци ще е от помощ да си повтарят при случай мисълта на Ницше от „И тъй рече Заратустра": „Човек е велик с това, че е мост, а не цел." В този дух е написана статията на друг български учен, Румяна Михнева, която противопоставя „нашата Европа", т. е. Балканите, на „другата Европа" и заключава гордо: „Колко драма носи това междинно положение, но и колко сила! Нашата!"110/ Накрая, въпреки че твърдят обратното, всички балкански нации са дълбоко чувствителни към външната представа за тях. Това не се отнася само до политиката, но живо присъства в културната сфера, където може да бъде илюстрирано например с лудостта по балканския и особено по българския фолклор. Интересът към българските фолклорни песни и танци през последните две десетилетия се поддържа от няколко високопрофесионални и аматьорски групи – американски, японски, холандски, датски и др., а кулминацията му със сигурност е швейцарският запис „Мистерията на българските гласове", последван от световно турне на този фолклорен ансамбъл. Този интерес е слабо свързан с българския фолклор per se, т. е. с явлението в неговия органичен български контекст, където в същността си то е свързано със селското население. Жаждата за български фолклор на Запад, от друга страна, е в същността си градско явление.111/ То показва и особено предпочитание към определен тип фолклор – най-вече от Пиринския и Шопския край, т. е. полифоничните зони. Според определението на Тимоти Райс чуждите интерпретатори на българския фолклор следват два модела: подражание на оригинала със стремеж към точното му възпроизвеждане и асимилиране на музиката в т. нар. музикален колаж, като в един от парижките опити да се съчетае българска и заирска музика. За нас в случая е интересен не проблемът за приемането на изкуст-

во в различен културен контекст или обществена среда, а приемането на адаптацията на българския фолклор от българските музикални критици, т. е. в по-широк смисъл – проблемът за чувствителността на наблюдавания, който знае, че е наблюдаван. В статия, озаглавена „Другите в мистерията (Наблюдения върху българската народна музика, интерпретирана от чужденци)", двама български критици, Лозанка Пейчева и Венцислав Димов, задават въпроса дали колажът осигурява жизнена среда за българската народна музика и отговарят по следния начин: „Загубвайки самостойността си, оригиналните български фолклорни песни се превръщат в този абстрактен за чужденеца компонент, който, насложен провокативно върху реалния образ на неговото музикално мислене, става трамплинът, отпращащ възприемащия в неизвестното, отвъд познатото му, но и прескачайки над самия трамплин – оригиналния музикалнофолклорен български текст. А може би това е целено – съчетаването на два „примитива" (такива са от европоцентрична гледна точка и африканската, и българската народна музика) създава оня жизнен и екзотичен музикален коктейл, действащ като допинг на отегчения съвременен слушател."112/

Авторите посочват, че английската и по-късно американската преса сравняват Иво Папазов (по случайност циганин) с Бени Гудман и Чарли Паркър, но акцентират върху грубата му мъжествена сила. Тоновете на кларнета му са наречени „потискана буйност на духове, стояли затворени столетия в шишето", музиката му – „страховита, ободряваща, възбуждаща". Физически е обрисуван като „нещо средно между третокласен боксьор и кръчмар", оркестърът му – като впечатляващ отбор от брадати момчета в грозни ризи, а публиката е на земята от „дивашката" гледка, когато той прави „бързо соло на флейта през дясната си ноздра". Статията завършва с обобщаваща забележка: „Уникален или „дивашки", българският музикален фолклор е търсен от чужденците, защото ги хармонизира личностно... явно за тях (чужденците) изображенията на фолклорната ни музика (някой я беше нарекъл звукова икона на българите) не са анахронична реставрация на балканска екзотика, а нови хронотопи на собствената им виталност, постигната чрез нашата, на българските гласове жизненост. Пък дори и да не осъзнават тези гласове като български, достатъчно е, че имат нужда от тях, че ги търсят, пеят."

Дори като изказват мнението си напълно великодушно, авторите изцяло съзнават и всъщност говорят за това, което Цветан Тодоров нарича западна ксенофилия, която се характеризира с възприемане на чуждата култура, но като по-малостойностна. Авторите на статията са напълно наясно, че „за западняка нашите традиции... са възхитителни с примитивността, първичността, изостаналостта, екзотичността на дивото".113/

Обратно на западните наблюдатели, които при конструирането и копирането на балканистичния дискурс слабо са знаели (и знаят), а още помалко се интересуват от мислите и чувствата на техните обекти, балканските архитекти на различните самопредстави от самото начало са включени в сложно и творческо динамично отношение с този дискурс: някои са били (и са) изключително уязвими, други предизвикателни, трети параноични, много са арогантни и агресивни, но всички без изключение са се усещали и продължават да се усещат наблюдавани. Това не е нещо уникално балканско. Дипеш Чакрабарти показва как неевропейските учени изучават своята собствена история във връзка и съотношение с историята на Запада, докато западният академичен свят не отговаря със същия подход.114/

Бекер и Арнолд убедително разкриват, че „клеймо е не само универсално понятие в културата, но има универсално междукултурно значение". Заклеймяването, излъчвано от едно общество, може да има вълнообразен ефект върху други общества и неговата отговорност за конфликти както вътре, така и между обществата не бива да се подценява. Тези автори са убедени, че „представителите на социалните науки играят роля в тези понякога неуловими, понякога разрушителни сили – да разнищват критичните фактори в разбирането на клеймото, между- и вътрешнокултурно, и да разработят инструменти, с които да разберем собствената си и другите култури".115/

Мултидисциплинарните изследвания за клеймото разкриват неговите три най-важни аспекта: страх, стереотипизиране и социален контрол, които са негови основни (афективна, когнитивна и бихейвиористична) съставни части. Тези изследвания показват също, че заедно с обикновено търсения задържащ ефект, който има нежелани разлики в социалната реализация и възможности, решаващо в заклеймяването е натрапването на социален контрол. Такъв подход към клеймото подчертава неговата комплексна относителна рамка и позволява то да бъде разбрано „не предимно като свойство на индивидите, както са смятали много учени, но като създадено от човека възприятие, постоянно променящо се и узаконяващо нашите негативни реакции спрямо човешките различия.116/

Размишлявайки върху формалната симетрия на процеса на дефиниране чрез противопоставяне, Джеймс Кариер заключава, че на практика ние заставаме пред един асиметричен модел, който „привилегирова Запада като стандарт спрямо всички Други, които са определяни", заради неговата историческа, политическа и икономическа сила. Западняците имат относителна автономия при изграждането на представи за отдалечени общества поради съществуващата политическа небалансираност: „Западните антрополози, описващи общества, които може да са изучавали отблизо и със

симпатия, не разполагат с друг контрол като проверка на образа, който са създали, освен собствената си чест. Дори ако тези, които са описани, прочетат и отрекат образа, тяхното отричане едва ли би се чуло в академичния и социален контекст, който има най-голямо значение за антрополозите."117/ Слабо утешение е, че в сегашната действителност трябва да чакаме кога Западът ще се обърне към „собствената си честност" за проверка на образа, който създава.

Четвърта глава

ОТКРИВАНЕТО НА БАЛКАНИТЕ

Пътешественикът трябва да се пази от ентусиазъм, ако е изпълнен с такъв, и особено ако не е.1

Хелмут фон Молтке

Балканите сами по себе си, т. е. като отделна географска, социална и културна общност, са „открити" от европейските пътешественици едва след края на XVIII в. и особено през XIX в., когато Европа започва да разбира, че европейските владения на Османската империя имат свой собствен различен облик, който заслужава отделно внимание не само като провинции на османците или просто като археологически обекти. Дотогава Османската империя е възприемана като единство в Европа и Азия. Настъпилата промяна „разтърсва единния характер на ориенталския свят".2/Това е част от многостранен процес, резултат от дълбоките структурни промени, които настъпват в политическия, социалния и културния живот на Европа особено през XVIII в.: технологическите подобрения и промяната в начините на индустриално производство, растежът на вътрешната и външната търговия, по-добрите комуникации, предизвикателствата и промените в традиционния обществен ред, разпространението и прилагането на основните идеи на Просвещението и накрая – пълната реализация на революцията в печатното дело и образованието, което неимоверно увеличава броя на четящата публика, както и продукцията на литературни материали.

От друга страна, засилената активност на балканските народи за постигане на политическа независимост през XVIII и XIX в. обръща вниманието на външните наблюдатели към население, което дотогава е включвано под общото название османски и турски християни. Особената смес от романтизъм и Realpolitik в съзнанието на наблюдателите създава поляризиран подход към това население – било пропаганда в негова полза, било демонизирането му. Особено показателна в това отношение е модата на филелинизма, която залива Европа през 20-те години на XIX в., и последвалото разочарование от действителността в Гърция. Същото може да се наблюдава и в странната комбинация от туркофилство и славянофобия заедно с огледалното им явление туркофобия (или по-скоро ислямофобия) и славянофилство, появили се като преки функции от политиката на великите сили и специално специфичното за XIX в. отношение към Русия.

Към началото на XVIII в. започналата два века по-рано търговска дейност на Великобритания и Франция в Близкия изток се засилва и успява да

измести италианските градове-държави. През този век настъпва и постепенна промяна в интересите на пътешествениците на изток. В случая с английския Grand Tour в частност, след средата на века Гърция измества Италия, особено след практическото затваряне на Западна Европа по време на революционния период и последвалите Наполеонови войни. Това, разбира се, е мотивирано и от нарастващия интерес към литературата и паметниците от класическата древност, който става особено трескав в периода на Просвещението. Както се изразява младият Гибън, „...философският гений се състои в способността да се върнем към най-простите идеи, да открием и съчетаем първите принципи на нещата... Коя наука може да формира такъв гений?... Изучаването на литературата, навикът да се превръщаш поред в грък, римлянин, ученик на Зенон или Епикур."3/

Литературата и паметниците обаче постепенно се оказват недостатъчни да задоволяват големия роман с Античността. Просвещението прибавя нов стремеж, идващ от разбирането за етапите на еволюцията. Ключът за определяне на нечие място в историята на цивилизацията става реконструкцията на тези етапи и този тласък към корените на човешката история се постига чрез исторически изследвания и етнологични наблюдения. В година IX от Революцията Луи Франсоа Жофре, постоянен секретар на Обществото за наблюдение на човека, основано през 1799 г. в Париж, твърди, че най-добрият начин да се хвърли светлина „върху най-тъмните проблеми от нашата първобитна история" е да се сравнят обичаите, езиците, начинът на живот и работа на различни народи, „особено на тези, които все още не са цивилизовани".4/ Жозеф-Мари, барон Дьо Жерандо, в много отношения предвестник на антропологията и на по-късната хуманитарна география, се противопоставя на повърхностния подход на пътешествениците от миналото, които насочват вниманието си към минерали, флора и фауна, и препоръчва да се описва и изучава човекът в неговата природна и обществена среда, за да може „по този начин да се възстановят величествените връзки на универсалното общество": „Така ще можем да открием материала, необходим за построяването на точна таблица с различни степени на цивилизация, и да определим техните характерни свойства... Така... един вид ще се върнем към първите периоди от собствената ни история... Философски настроеният пътешественик, който плава към края на земята, всъщност пътува през времето... Тези непознати острови, до които стига, за него са люлката на човешкото общество.... Онези народи... пресъздават за нас състоянието на нашите собствени предци и най-ранната история на света."5/

Едно поколение преди него, в „Пътуване около света", Джордж Фостър, асистент естественик при второто пътуване на капитан Кук, открива много точки за сравнение между обичаите, физиката и дори политиката на древните гърци и таитяните.6/ Най-естествената следваща крачка е да се

обърнат към земята на самите древни гърци и Робърт Ууд, пътешественик и политик, тръгнал на изток, за да прочете „Илиадата и Одисеята в земите, където Ахил се е сражавал, където Одисей е пътешествал и където Омир е пял", накрая стига до извода, че Омир е представител на едно примитивно общество.7/ Опитът да се изучи древният свят чрез живота на съвременното население на класическите земи довежда до запознаване със съвременните гърци и техните проблеми.8/ Скоро този интерес се разширява и към различните славянски и други етнически групи на полуострова, които стават живите фигури в разрастващия се европейски Volksmuseum или музей на открито.

Оценките на качеството на пътеписите и други видове описания като исторически извори за Балканите варират от пълно възхищение и предоверяване особено в периодите, когато информацията е доста оскъдна, до пълно отричане (по-рядко), обосновавано с това, че тази литература е крайно повърхностна и може да служи само за илюстрация на национални предразсъдъци.9/ Очевидно и двата крайни възгледа са продиктувани от желанието за свръхобобщаване и недостатъчно внимание към достойнствата и слабостите на всеки конкретен случай. Днес пътеписите не само получават нужното внимание в най-добрата критична традиция, но се използват като незаменим материал в антропологията, изучаването на другостта и имагологията.

Датирането на „откриването" на Балканите в този относително късен исторически момент не означава, че пътеписите или други видове описания на района са явление, започнало в края на XVIII в. Много от по-ранните описания, особено събираните от специални политически наблюдатели, разузнавачи и дипломати, често свидетелстват за остра наблюдателност и следователно по-добра информираност от някои пътеписи от по-късните векове. „Откриване" също не е най-точният термин и за по-ранните описания, тъй като предпоставя, че територии, които са добре познати през Античността и средните векове, впоследствие са били заличени от паметта на Запада и е било необходимо отново да се „преоткриват". Всъщност византийски и балкански теми винаги са присъствали в някаква степен в западноевропейската историография и литература, но след XV в. може да се говори по-скоро за растяща индивидуализация и конкретност, отколкото за буквално „откриване".10/

Поради някои обстоятелства обаче по-късните пътеписи са по-важни и от по-голям интерес за настоящото изследване. Първо, чрез тях може да се проследи началото и постепенното формиране на възприемането на Балканите като отделна географска и културна същност, а не само като географското място на класическата история или провинциите, които трябва да се преминат, за да се стигне до османската столица. Второ, те са издава-

ни веднага след написването им, по време, когато вече има сравнително широка четяща публика, която ги приема въодушевено. Затова тези пътешественици могат да бъдат сравнени със съвременните журналисти. Те формират общественото мнение и са изразители на преобладаващите вкусове и предразсъдъци на своето време. Почти никое от по-ранните описания не е писано с цел да бъде публикувано. Въпреки някои забележителни и много влиятелни изключения, много от ранните пътеписи са публикувани или в много ограничен тираж, което веднага ги превръща в библиографска рядкост, или са издадени през XIX или XX в., което ги насочва основно към научните кръгове. Някои обаче са разпространени достатъчно рано, за да внесат по-ранни представи или предразсъдъци във формирането на общата представа. Трето, точно в по-късните пътеписи може да се проследи съчетанието между почти всички елементи, които са оформили голяма част от съществуващия стереотип за Балканите. Разбира се, някои от тези елементи могат да се срещнат и в пътеписите и описанията от XVI и XVII в. Това е естествено: противно на Troeltsch, който вижда началния акт на модерността едва през XVIII в., те са писани в началото на същия този нов период на историята, т. е. модерността, в който все още участваме, въпреки обявеното настъпване на постмодерността.

След монументалния труд на Анри Пирен „Мохамед и Карл Велики" много учени приемат, че с идването на исляма „средиземноморският свят" необратимо е разделен на два непримирими лагера – християнство и ислям, и че това откъсва средновековното християнство от близкоизточните му извори. При този подход неколковековният кръстоносен опит може да бъде видян като „величествен и продължителен, но напълно безплоден опит на Запада да възстанови тази връзка".11/ Установяването на османците в югоизточния ъгъл на Европа нанася последния удар върху този опит. Успешното османско разширяване към Централна Европа до края на XVI в. поддържа жива кръстоносната идея поне няколко десетилетия след битката при Лепанто от 1571 г., когато християнската коалиция, водена от хабсбургска Испания, спечелва временна, но решителна в морален смисъл битка срещу османците. Идеята всъщност продължава да се крепи във войните на Свещената лига до края на XVII в., когато отдръпването на Османската империя от Европа става окончателно и необратимо.12/

Би било опростяване да се твърди, че е съществувало нещо като цялостен и монолитен отговор на „Запада" срещу „османската опасност", но вероятно наистина преобладаващото възприятие е страх пред мощен враг, станал въплъщение на типичния чужд. Османското могъщество оказва такова омагьосващо влияние, че историческите и литературните трудове за османците значително надвишават тези,посветени на откриването на Новия свят.13/ Официалният християнски възглед, олицетворен от папството,

е в духа на кръстоносната традиция. Съществуват и други възгледи, но това, което започва да преобладава в отношенията с новата европейска сила, е разбирането за баланс на силите. Това е, което пряко вдъхновява известния френско-османски съюз, както и желанието да се опознаят и умиротворят новите владетели на важни търговски пътища и земи.14/

През полуострова винаги са минавали пътешественици, но повечето от тях се стремят да го прекосят възможно по-бързо и да стигнат до точките на привличане: светите места (особено след кръстоносните походи) и Константинопол.15/ През първите векове от османското управление на Балканите истинските пътеписи заемат относително скромно място в европейските писмени трудове. По-голямата част от тях са антиосманска полемика и пропаганда, описания на военни кампании и политически трактати, жанр, който се заражда и получава голямо разпространение в Италия, но сетне прониква и в останалите части на Европа.16/ Няма съмнение, че през ранния период най-добро познаване на османците и Балканите показват венецианците. По традиция Венеция има силни търговски и политически връзки с късната Византийска империя, обогатени от живия културен обмен през последния век от съществуването на Византия. Създаването на мощна гръцка интелектуална диаспора, особено след падането на Константинопол през 1453 г., и многобройните древногръцки и византийски ръкописи, занесени в Италия, осигуряват траен и плодотворен обмен и влияния, които много учени виждат като основополагащ елемент в хуманистичния дух на Ренесанса.17/ Жизнено зависима от запазването на своя разработен и сложен търговски механизъм, при нарастващата конкуренция на новите континентални европейски сили, Венеция успява чрез умела дипломация и лавиране между помиряване, съгрудничество, неутралитет и война да поддържа привилегированата си позиция в османските владения до края на XVI в. Дълго след залеза си Венеция продължава дори физически да присъства в някои части на Балканите (в Източна Адриатика и Пелопонес до началото на XVIII в.). Докладите на венецианските посланици се смятат за несравними по качество на информацията и само дубровнишките депеши се приближават до тях.18/ За Люсет Валанси, която изследва основно венецианските relationi от XVI в., те са ранна форма на политическа антропология, показател на еволюцията както на венецианския политически дискурс, така и на представите за Османската империя. Валанси разграничава два етапа на оценки в докладите на венецианските посланици при Портата, отразяващи съответно два етапа в техните политически идеали: „В по-ранните доклади имперската форма на управление изглежда легитимна и се явява като резултат от нормално развитие... Във втория етап османската държава, както и някои други влизат в презряната категория тирания."19/ Драстичната промяна се забелязва след 60-те години на XVI в. Преди това посланическите

депеши, макар традиционният християнски възглед за исляма да присъства винаги, се отличават с любознателност и рационално отношение към причините за османския успех. Това ги изпълва с възхищение, подплатено с познание и открито заявено уважение към вътрешния ред в империята, свързан с абсолютната власт на султана. Подобни възгледи оформят и отношението на патрициата в Рагуза. В следващия етап те са последвани от пълен и твърде рязък обрат: дискретното възхищение от абсолютната султанска власт се превръща в остра присъда над тираничното му управление. Османската империя започва да се рисува като образец на деспотизъм. Валанси е убедена, че това се дължи на промяната във венецианското разбиране за характера на тиранията, подсказано от политическите промени в Италия. След като във Флоренция се възстановява принципатът под властта на Медичите, венецианската република се вижда като самотна крепост на свобода и въвежда темата за тиранията, за да изрази контраста в политическата структура на двата града-държави. „След като концептуално е оформено противоречието между държавата на свободата и държавата на тиранията, то е приложено към Османската империя, която сега олицетворява изначалната тирания, защото това, което може да се заяви за Флорентинския принципат в по-широк смисъл, то за Османската империя може да се каже с абсолютна сигурност.“20/

По ирония на съдбата ренесансовата ценност свобода влиза във венецианския политически дискурс като основен принцип едва през втората половина на XVI в. по време на апогея на контрареформацията. Освен това антиосманският аспект добре обяснява един следващ парадокс – войнственият католицизъм на папството след Тридентския събор „приема много от ренесансовите ценности за собствените си чисто антиренесансови и антиреформаторски цели“. Наистина XVII в. е върхът на католическата пропаганда на Балканите чрез дейността на Конгрегацията за разпространение на вярата, основана в Рим през 1622 г. В мисионерската си политика най-вече сред балканските славяни контрареформацията е едновременно „идеологически мотивирана сила и резултат от система западни съюзи, насочени срещу турците“.21/ През 1637 г. Франческо Брачолини издава разширена версия на поемата си „Покръстена България“, написана няколко години преди това. Брачолини е секретар на кардинал Антонио Барберини, глава на Конгрегацията за разпространение на вярата, и посвещава поемата на него. Това става по времето, когато протестантизмът гледа на гръцкото православие като на по-близко до евангелистката традиция и прави няколко опита да установи по-тесни връзки с него. Открито полемична и пропагандна, поемата „Покръстена България“ е барокова морална приказка за борбата между доброто и злото, където злото е представено от тройствената сила на схизматичното православие в лицето на патриарх Фотий, ис-

ляма и протестантството.22/ Папската пропаганда, целяща да хвърли семена сред населението в района, прави сериозен и успешен опит да натрупа бързо и подробно знание за различните славянски народи. В този смисъл тя продължава венецианското дипломатическо наследство на точни и конкретни наблюдения. Близостта на венецианските, а и като цяло на по-късните италиански връзки с Балканите се дължи и на постоянното присъствие на балкански емигранти най-вече от процъфтяващата и влиятелна гръцка диаспора, но също и от различни славянски етнически групи.

През втората половина на XVIII в., когато активизацията на руската политика в Средиземноморието възбужда част от балканското население за открито въстание срещу Портата, Италия действа като посредник между Изтока и Запада в едно сложно взаимоотношение, наречено „итало-гръко-руска симбиоза". Традиционните италиански връзки с балканския свят подхранват „елинистичен ентусиазъм, солидарност с гръцките заточеници, неокласически идеи, откриване на руския свят", които оказват силно влияние върху културата на Венеция, Тоскана, Неапол и дори Пиемонт.23/ Италия, както и Франция, става най-важният културен канал за предаване на просвещенските идеи в Гърция, а оттам към останалите балкански народи.24/ В същото време, може би защото не е (или няма възможност да е) истински затормозена от цивилизаторска мисия, Италия никога не развива абстрактна и надута поза спрямо Балканите и никога не изгубва представата за тяхната конкретност.

Немскоезичният свят, както и италианският, има пряк контакт с османците. Хабсбургите стават основната бариера за по-нататъшната османска експанзия в Европа, а този процес съвпада с изтощителните борби за реформация в германските земи. Огромната антитурска пропаганда цели да създаде стереотипна представа за османците като диви, кървави, нечовешки и успява да произведе един демонизиран антагонист, който олицетворява вековния враг на християнството. Тази пропаганда се използва и във вътрешни политически проблеми, свързани с несъгласията с абсолютизма и „общественото дисциплиниране" на населението.25/ В същото време народното съзнание е дълбоко белязано с това, което става известно като „Türkennot und Türkenfurcht" (турски тревоги и турски ужас), отразено в многочислени народни песни, церемонии и характерни обичаи от XVI и XVII в.26/

От друга страна, представата за Османската империя, която прозира от пътеписната литература от същия период, е ако не напълно, то забележимо по-различна от абстрактните стереотипи на пропагандните материали. Всъщност интензивната и тънка наблюдателност на венецианските relationi е сравнима може би само с хабсбургската, а и като цяло с тази на немскоезичната пътеписна литература, която оставя най-много, най-детайл-

ни и най-информативни разкази за Балканите от XVI до XVIII в.27/ В повечето случаи тези описания на различни райони са дневници, водени по време на официални дипломатически мисии до Високата порта, но също дневници на търговци, богомолци или военнопленници. Пишещите обикновено са хора на високи постове в Хабсбургската империя, с отлично образование, често учени хуманитари. Някои от тях са от славянски произход (хървати, словенци, чехи и т. н.), което им дава допълнителна непосредственост при наблюдението. Точно тези пътешественици са оставили вълнуващи описания на състоянието на славянските християни, което те могат да усетят не само чрез наблюдение, но и чрез пряк контакт с хората.

Близкото познаване и детайлните интереси на хабсбургските емисари ги правят и много по-чувствителни към етническите разлики на полуострова и много от пътешествениците от XVI в. – Курипешич (1530–1531 г.), Врančич (1553–1567 г.), Дернщвам (1553–1555 г.), Бусбек (1553 г.), Герлах (1573–1578 г.), Швайгер (1577 г.), Лубенау (1587 г.) и др., правилно разграничават славянските групи и оставят ценни описания на костюми, танци и обичаи сред сърби, българи, далматинци и т. н. Много от разказите им изобилстват с конкретни знания, които често липсват в по-късните наблюдения на пътешественици от страни, които нямат непосредствени контакти с населението от Османската империя. Антон Врančич дава едно от първите и най-подробни описания на прическите и накитите за глава на българките, любима тема на европейските автори, а очевидно и на читателите от това време. Евтините накити на българските жени изглеждат „от една страна, странни и прости, и, от друга, леки и твърде смешни“ за вкуса на хабсбургската мисия, привикнала към дворцовите скъпоценности и церемониално облекло. Врančич обаче великодушно отхвърля аристократичната надутост на спътниците си с обяснението, че само тяхната наивност съответства на степента на предразсъдъците им: „Ако тази простота [на украшенията] не беше у един потискан от турците и предимно селски народ, ние мъчно бихме допуснали, че това са съзнателни хора. Не трябва да се говори за облекло у тях. Изобщо то е рунтаво, грубо и евтино, каквото може би са носили първобитните, направено от влакнести кожи.“ Все пак тази присъда е последвана от подробно описание на уникалните накити за глава пръстените и гривните на българските жени от Пиротско, и завършва с добронамерено философско отклонение по въпроса за модата: „Веднъж, когато бяха застанали много жени до нас, те се учудваха на нас, а ние на тях и на техните украшения, една запита дали нашите жени се украсяват така хубаво? Щастливи бяха тези жени, които не познаваха нашия разкош, а своя свеждаха до предмети, некостващи нищо. Те бяха не по-малко доволни от своята бедност, отколкото нашите от своето богатство.“28/

Галантните господа, каквито са почти всички хабсбургски аристокра-

тични наблюдатели, фокусират вниманието си върху красотата на селските жени, които срещат, и подчертават тяхната гостоприемност и трудолюбие. За разлика от по-късните френски и английски пътешественици, които също възхваляват красотата на балканските жени, но в контраст със зверския външен вид на мъжете им, германците предпочитат да отминат мъжете с мълчание. Изключение в това отношение са няколко пътници с неаристократично потекло, като Ханс Дерншвам или Райнхолд Лубенау, които се интересуват еднакво и неосъдително от мъжките костюми. Райнхолд Лубенау минава през Балканите през 1587 г. като аптекар на императорската мисия, която носи годишния данък на Портата. Произхождащ от старо бюргерско семейство от Кьонингсберг, протестантът Лубенау, получил добро образование, обхванат от силно желание да види чужди земи, се съгласява да служи в хабсбургската мисия въпреки презрението си към католицизма. С влизането си в България той започва да дава подробни описания на езика и облеклото на жителите. Без изобщо да се учудва от дрехите на българите, Лубенау отбелязва, че „мъжете ходят също като нашите курландци и литовци с дълги коси, с дрехи от сиво грубо сукно, повечето без шапка и ми напомнят за курландските и естонските селяни". Жените, с техните пъстро обшити ризи и украшения, се носят „също както правят при нас пруските, естонските, курландските, руските и литовските жени, така че няма никаква разлика. Когато отидох към Дунав, помислих, че от своите земи литовските жени са отишли там". Това описание идва сякаш от напълно различен свят в сравнение с подигравателната шокираност на Вранчич. То е писано от човек, привикнал с вида на селяните, човек, който ги е наблюдавал отблизо. Както и останалите пътешественици Лубенау също не може да се въздържи от коментар върху странните шапки и украшения на жените от Пиротско. След като знае полски и е научил малко чешки, за Лубенау не е трудно да общува с местните жители, говорещи според него хърватски или славянски. (Той твърди, че славяните от всички територии на Полша, Литва, Русия, чешките земи, Моравия, Унгария, Сърбия, България, Тракия, Македония, Далмация, Албания, Илирия и т. н. говорят един и същ език, който той нарича славянски или далматински.) Местните хора казват на Лубенау, че жените, които носят странно украсените, изплетени от слама шапки, са потомци на изчезнали стари български благородни родове. По този повод той смята за удобно да вмъкне някои от собствените си философски разсъждения за аристокрацията, използвайки България за сцена на морално поучителна приказка: „В тази страна България изобщо няма благородници, както и в цялата турска земя. Някой, който иска да се слави с благородство или родословие, не може да се изрази изискано... Мнозина от родовете на стари владетели, също и от рода на Палеолозите, се женят за овчарски дъщери, така че аристокрацията е напълно изкоренена. Такива

наши благородници, които твърде много се възгордяват и презират другите край себе си, нека добре да си помислят върху това, че тук сега нежни девойки от царски род се омъжват за селяни.“29/

Ожие Гислен Бусбек, фламандски аристократ, учен и полиглот, станал един от най-видните дипломати на хабсбургския двор, е автор на може би най-известното описание на Османската империя, едно от малкото, издадени приживе на автора. Със заглавие „Legationis Turcicae epistolae quatuor“, през XVI и XVII в. то претърпява над 20 издания на различни европейски езици. По същото време и в същия район подобно на Вранчич Бусбек наблюдава особените женски украси за глава, но според него те изглеждат сякаш „някаква Клитемнестра или Хекуба от времето на разцвета на Троя излиза на сцената“.30/ В този случай класическото образование и обсебеността от античната тема се отплащат приятно. Материалите, които Бусбек събира и изпраща в императорската библиотека във Виена, полагат основите на богатата колекция от гръцки ръкописи: „Нося безброй стари монети... Напълних много коли и кораби с гръцки ръкописи, които успях да събера. Изпратих около 240 книги по море във Венеция, а оттам ще наредя да ги пренесат във Виена, защото съм определил всичките за императорската библиотека.“31/ В това отношение Бусбек не е изключение. Всички посетители на Балканите са добре образовани, почти всички близко запознати с класиката, а много от тях са завършени учени хуманитаристи и страстни антиквари, които събират монети, надписи, скулптури и ръкописи.

Независимо от обилната странична информация в тези пътеписи основната мотивация за съставянето им е да се даде подробна представа за системата на османското управление. Въпреки силния прохристиянски уклон и общото впечатление, което оставят за мюсюлманската империя като за тирания, разорение, безредие и потисничество, тези описания са учудващо богати и по същество. Те дават полезни сведения за състоянието на военното дело, юридическата и административната система. Когато обясняват институции или събития, авторите често са впечатлени от ефективността на османската бюрокрация и организацията на военните сили, от трезвеността – положителен контраст на проблема с алкохолизма в германските земи, дори от дружелюбното отношение. В този период на вътрешни религиозни борби и войни в по-голямата част от Европа търпимостта към християните и евреите в Османската империя, въпреки подчинения им статут, прави огромно впечатление на наблюдателите, особено на протестантите. Деспотизмът на султаните в частност е обект на известно противоречиво възхищение, където съображението ефективност често е с предимство при цялостната оценка.32/

Австрийските пътеписи от XVI в. са уникални по качество в сравнение с по-късните, особено по отношение на вниманието, което отделят на обик-

новеното население.33/ Това не е учудващо, тъй като XVII в. с период на усилени идеологически и политически борби около Реформацията, Трийсетгодишната война (1618–1648 г.) и напрегнатия баланс на силите между Хабсбургите и османците, процеси, които обясняват културната стагнация в немскоезичния свят. Това прави възможно през 1743 г. в Йена да излезе книга със заглавие, предлагащо подробно описание на новооткрити народи, смесвайки етнически и местни имена, социални и професионални групи и прозвища: „хусари, хайдуци, дървеняци, бунтовници, славяни, пандури, варашдинци, ликарини (?), хървати, морлаци, сърби, власи, далматинци, ускоци и т. н.“.34/

Едно платно с маслени бои от Щирия, рисувано в началото на XVIII в., показва основните за времето представи за етническата йерархия и мястото на германците в семейството на европейските народи.35/ Това „Кратко описание на европейските нации и техните характеристики“ изобразява десет мъжки фигури, символизиращи различни нации, и очевидно подредени от положително към отрицателно: испанец, французин, холандец, германец, англичанин, швед, поляк, унгарец, московитянин, турчин или грък. Този ред не е изненадващ, но забележителното е, че турчинът и гъркът са представени от една-единствена мъжка фигура с тюрбан и изпълват отрицателния полюс в плана на картината. Тези фигури са сравнени според седемнайсет категории: темперамент, характер, интелект, пороци, страсти, знание, костюм, болести, военно мъжество, религия, политическа форма и др. Картината е забавна илюстрация не само на стереотипите, но и на мощните и неочаквани промени в стереотипите. По отношение на умствените качества испанецът е категоризиран като интелигентен и мъдър, французинът – предпазлив, германецът – остроумен, а англичанинът – без чувство за хумор. Интелектът на осмéните нации е: „ограничен“ при поляка, „дори по-ограничен“ при унгареца, „никакъв“ у руснака, „по-нисък и от това“ у турко-гърка. Картината явно е създадена от и за католици, тъй като църковните служби получават най-висока оценка в Испания, „добър“ във Франция и „среден“ в Германия. Англичаните са „променливи като луната“, поляците вярват във всичко, а руснаците са сектанти. Турко-гъркът е „същият“ като московитянина, един от редките случаи на смесване на православния уклон с ислямския. Облеклото им варира от „благородно“ при испанеца, „променливо“ при французина, „подражателско“ у германеца, „по френски образец“ у англичанина, до дългата роба на поляка, пъстрите цветове на унгареца, кожите на руснака и женското одеяние на турците и гърците. Докато испанците, французите, германците и англичаните са сравнени със слонове, лисици, лъвове и коне, то поляците, унгарците, руснаците и турко-гърците кореспондират с мечки, вълци, маймуни и плъхове. По-важното обаче е, че те са „европейски нации“. За нашата цел най-интересният

аспект, разбира се, е монолитното виждане на представителите на Османската империя, представа, напълно различна от обичайната двуполярност между християни (при все че са православни) и мюсюлмани, нещо, което може да се обясни с влошената степен на познаване на Европейския Югоизток през този период.

Едва след края на XVII в. настъпва съществена промяна в представата за османците в Европа, започнала с Просвещението, преоценката на ислама и създаването на положителна представа за османците в частност, първо във Франция и преминала постепенно и у германците.36/ Герард Корнелиус Дриш е „секретар и историограф" на „великото посолство" (magna legatio), изпратено от хабсбургския император в Константинопол да съживи Пожаревацкия мир от 1718 г. Той публикува подробния си дневник от 1721 г. на латински скоро след завръщането си във Виена, а веднага след това излизат две немски издания в Аугсбург и Нюрнберг. Разказът на Дриш е не само богат и точен, и представлява истинска находка за ежедневния живот в империята, но авторът открито се възхищава от някои аспекти на османската социална и политическа система, особено от липсата на наследствена аристокрация, което за него е положителен контраст с поведението на хабсбургските благородници.37/

Капитан Шад, преминал Балканите през 1740–1741 г., също споделя тези възгледи, но започва първата част на записките си с една фраза на Волтер: „Способни завоеватели сред тирани и лоши управници съществуват, но дори и те са близки до последните." Той предлага подробни и живи описания на ежедневния живот на Балканите и отбелязва, че християните в Европа са по-големи крадци от мюсюлманите. Вместо обичайните картини на мрачни еничари Шад им съчувства за жестоката цена (1,2 флорина, съпоставени с дневната им заплата едва от 6 флорина), която трябва да плащат за услугите на циганките проститутки близо до Разград.38/ Дневникът на Шад не е публикуван приживе на автора, но подобни пътеписи все повече се радват на вниманието на четящата публика: твърди се, че до 80-те години на XVIII в. немскоезичните читатели са основните потребители на пътеписна литература в Европа.39/ До края на XVIII в. в немскоезичния свят навлиза дори образът на добрия турчин, „le Turc genereux", популяризиран изключително с операта на Моцарт „Отвличане от сарая", която просто е най-известното от безброй други произведения на тази тема.40/

През XIX в. християнско-мюсюлманското противопоставяне практически излиза от политическия и културния речник поне в по-раншния му смисъл. Сега опозицията се изразява между нации, стремящи се да се развиват по пътя на европейския прогрес, и една изостанала традиционна държавност. Филелинизмът може да се определи като „международно протестно движение, в което играят роля национализъм, религия, радикализъм

и търговска алчност, заедно с романтични чувства и чист героизъм".41/ Германският вариант на филелинизма е съчетание изключително от последните два елемента. Въпреки че творческият авторитет на Байрон и обилната английска филелинистична литература създават впечатлението, че англичаните са най-пламенните и безкористни почитатели на Гърция, броят на германците, които в действителност отиват да се бият за Гърция, значително надвишава участието на която и да е друга европейска нация. От известните 940 европейци, които се бият в Гърция, една трета са германци, следвани от французи, италианци и едва след тях са англичани и американци.42/ Може би е интересно да се добави за сравнение, че когато се отчита чуждата помощ в гръцката война за независимост, ролята на европейците се издига внушително, въпреки че доброволците от другите балкански нации са далеч по-много. Само българите например по сведения на съвременен на събитията гръцки автор са повече от 14 000. Имената на най-малко 704 от тях са запазени в гръцки и руски архиви и това е повече от участието на които и да е европейски филелинисти.43/ Това, че участието на балканските доброволци не може технически да се вмести под тясното заглавие филелинизъм, не оправдава мълчанието, покрило тази изява на балканска солидарност, особено при непрекъснатото изтъкване на неизличимата междубалканска враждебност.

„Писма от Турция" на Хелмут фон Молтке са оценени като превъзхождаши дори „Италианско пътуване" на Гьоте по обективност в детайлите и красота на описанието.44/ Бъдещият военен гений в младостта си служи като инструктор в турската армия, която след унищожаването на еничарския корпус твърдо се стреми да стане ефективна армия от европейски тип. Молтке няма угризения да отдаде лошото състояние на Влашко на „турското иго, което е докарало тази нация до пълна робия". Какъвто прогрес да открива в страната – освобождаването на селяните от крепостно право, намаляването на данъците им, обучението на местната милиция, организацията на ефикасна античумна система, той го отдава на руските окупационни сили, командвани от генерал П. Д. Киселев. Но все пак той не твърди, че реформените опити на Портата са само политически трик за успокояване на великите сили, както правят много европейци. През 1837 г. Молтке придружава султана по време на обиколката му на Балканите. Слушайки изказванията му две години преди официалното обявяване на Танзимата, когато султанът провъзгласява равнопоставеност пред закона за всичките си поданици независимо от религиозната им принадлежност, Молтке изразява умерен оптимизъм, че това е правилният път, който води към успех.45/ Молтке е идеалният изпълнител на собствената си максима, че съвършеният пътешественик трябва да се придържа към златната среда между невъздържано въодушевление и липса на ентусиазъм, но по негово време и други автори пишат задълбочени висококачествени описания, които се от-

личават с кристална яснота, но се въздържат да раздават лесни присъди.

През втората половина на XIX в. широтата на погледа, разнообразието на интересите и качеството на осведомеността на учените от немскоезичния свят превъзхождат дори постиженията на германските хуманисти.46/ Изключителен пример в това отношение е книгата на Феликс Филип Каниц „Дунавска България и Балканите", резултат от пътувания в продължение на две десетилетия. Същинска мина на богата научна информация за българската и балканската география, етнография, демография, археология, лингвистика, фолклор, изкуство и т. н. Трудно може да се направи обобщена характеристика на постижението на Каниц, която да му отдаде дължимото. Този труд има и високи художествени достойнства, а до Първата световна война е несравним източник на сериозна информация за българите, които без съмнение са любимците, дори галениците на Каниц.47/

Големият археолог и филолог Карл Крумбахер, основател на немската византинистика, посещава новосъздадената гръцка държава и районите на Османската империя, населени с гърци, преди да навърши трийсет години. Описанието на пътуването му е посветено на „великия филелинист Лудвиг I, крал на Бавария". Крумбахер се противопоставя на несправедливите остри обвинения срещу Гърция, произтичащи от разочарование след големите очаквания, които идват било от прилагане на критериите на европейските държави, било от крайно идеализиран подход. Той проявява истинско топло разбиране на гръцките проблеми и на постигнатия от тях прогрес. Наблюденията и мненията му за развитието на езика и диспутите, които затормозват гръцкия културен и политически живот дори до втората половина на XX в., са изключително ценни. Той прави много тънки и точни наблюдения относно промените в идентичността на гърците, когато те постепенно отхвърлят самоназванието „ромеи" и названието „гърци", и приемат идентификацията „елини". Крумбахер е крайно критичен към механистичната методология на съвременната му европейска (особено германска) етнография, която чрез „статистическо изчисляване на процента руси и тъмни коси, броене на сини и кафяви очи и точни мерки на черепа" произнася авторитетни присъди над цели нации. Разбира се, и при него има елемент на самопохвала, когато сравнява гръцката упоритост, острота на ума и проникновеност в бъдещето с маниерите на пруската държава, но като цяло той ги преценява според собствените им достойнства. Най-важното в този смисъл е, че за Крумбахер Балканите определено съществуват като отделна общност и той вижда нейната оригиналност по-скоро в етническото разнообразие, различните костюми, особените обществени отношения, отколкото в някакъв вид дълбоко присъщо културно отношение или ценностна система. На едно място, когато пише за Корфу, той отбелязва неговия италиански характер, където само някои случайни албански улични ме-

тачи, влашки вретенари и гърци, облечени във фустанели, напомнят за близостта на Балканския полуостров.48/

Новосъздадената България също привлича вниманието и през 80-те години на миналия век вдъхновява дори един литературно-драматичен опит. След абдикацията на княз Александър Батенберг през 1886 г. българите отчаяно търсят нов княз, който да удовлетворява изискванията на великите сили, основно тези на Русия. До август 1887 г. този нов княз е намерен – Фердинанд фон Сакс Кобург Гота. Същата година излиза малка книжка, озаглавена „Интересува ли ви българската корона? Посвещава се във вид на предупреждение към всички, които биха желали да кажат „да". Написана от Юлиус Щетенхайм, известен берлински сатирик, книжката се състои от четири части: петнайсетминутна опера с акомпанимент на пиано – „Тромпетистът от Зекинген или решението на българския въпрос"; серия пародийни писма до принц Фердинанд, написани на берлински диалект – „Мукених и България"; и два кратки фрагмента: „Към разрешаването на горещия въпрос" и „Български разни". Съветът към Фердинанд е кратък: „Вземете само най-необходимото. Депозирайте всичките си ценности в Кобургската банка. Най-много три костюма, бельо, бръснарски принадлежности, няколко заредени пушки, готварска книга, няколко килограма препарат срещу насекоми и използван скиптър. С пристигането си ги накарайте да Ви платят аванс за първото тримесечие."49/ Присмехът на Щетенхайм е насочен срещу претенциите на второстепенните германски принцове, чиято мегаломания е обратнопропорционална на значението им у дома, но едновременно с това той добре документира тогавашното виждане за Балканите – Югоизтокът е изостанало място на безредие, манипулирано от руснаците, и германските принцове трябва добре да се оглеждат. Наистина новите ценности Ordnung und Gesetz (ред и законност) вече са толкова дълбоко залегнали, че един студент на Дройзен от началото на XX в., пишещ дисертация върху страха от Турция по време на Реформацията, я завършва с критика на съвременната политика на великите сили, че поддържат страна, която е невъзможно да бъде реформирана, тъй като се основава на завоевание и сила вместо на ред и законност.50/

Балканите, макар този път като част от Близкия изток, вдъхновяват силно и една по-различна муза: този път на един автор, който е въплъщение на романтизма – Карл Май (1842–1912 г.), чиито книги към 60-те години на XX в. достигат над 45 милиона тираж. Карл Май има лошия късмет да е четен и обичан от Хитлер и за известно време това несправедливо опетнява репутацията му. По-късно той е реабилитиран, като се набляга на пацифизма и дори на антиимпериализма му. Днес присъствието му в този странен черно-бял приключенски жанр, чиито рицарски герои не престават да вдъхновяват младите, е сигурно и авторитетно. Въпреки че популярността

му се дължи на незабравимите романи за червенокожите индианци и поколения европейски юноши са закърмени с неговите истории за Поразяващата ръка и Винету, Карл Май написва и серия романи за Близкия изток, „ориенталски романи-пътешествия“, които обезсмъртяват романтичния Кара Бен Немзи. Четвъртият роман от тази серия е озаглавен „В балканските планински проходи“. Карл Май не е посещавал Близкия изток и Балканите, точно както никога не е стъпвал и в Северна Америка. Близкоизточните му романи обаче са толкова добре основани върху исторически извори, особено върху пътеписите за района, че е възможно да се премине по неговите маршрути.51/ Може да се каже, че Карл Май е основоположник на нов жанр откривателски туризъм, който описва връзката между туризъм и седене вкъщи, и точно е наречен mcritour вместо mcriture.52/ През 1980 г. германският лингвист Хартмут Алберт, който посещава Косово и Албания, признава, че е имал твърде мъгляви идеи за тези земи, „малко повече от представата за преобладаващо селско, патриархално, консервативно общество, с непознати ориенталски уклони и белязано със смелост и храброст. Със сигурност тази представа отразява четените в детството романи на Карл Май.“53/

Въпреки че не е измислил този жанр, Карл Май вдъхновява и множество по-малко талантливи разказвачи на измислени приключения, рицарски спорове и по-малко рицарски битки, много от които се развиват на Балканите. Наистина такова изобилие от „карлмаевци“ се специализира във въображаеми битки, че Щетенхайм ги взема на прицел. В материалите си за сатиричните списания „Мефистофелес“ („Mephistopheles“), „Кладердач“ („Kladderdatsch“) и „Ди Веспен“ („Die Wespen“) той пише изключително популярни навремето фиктивни военни комюникета от руско-турската война на Балканите, подписани от измисления военен кореспондент Випхен (Wippchen). В немския речник тази дума влиза като означение за „фантазии“.54/ Забележително е как близките Балкани заедно с далечните северноамерикански прерии, независимо от тяхната романтичност или антиромантичност, могат да гъделичкат въображението като приказен фон за моралистически пиеси.

Просвещението внася преоценяване на представата за турците и никъде това не е толкова силно изразено както във Франция. При французите обаче това е по-скоро засилване на съществуващата представа, отколкото рязка промяна. Докато Венеция и Австрия преминават през пряк сблъсък с побеждаващите османци от самото начало, Франция няма близки отношения с тях поради отдалечеността си и защото е погълната от Стогодишната война с англичаните до средата на XV в. Единственото изключение е активната политика на Бургундското княжество при управлението на Филип II Льо Бон. Малкото разкази от този период черпят сведения от традицията и патоса на кръстоносните походи, в които на османците се гледа като на сара-

цини, въпреки че в някои случаи интелигентният наблюдател преодолява редица от преобладаващите клишета. Бертрандон дьо Ла Брокиер например, който през 1432–1433 г. минава през Балканите и Близкия изток със секретна мисия, оценява военната доблест на турците и по-голямата им дружелюбност в сравнение с гърците. Той ги предпочита пред гърците, които показват открита враждебност към представител на католическото благородно съсловие, враждебност, която без съмнение се подхранва от свежата памет за съмнителните действия на кръстоносците във Византия.55/

XVI в. е време на напрегнато съперничество между Франция и Свещената римска империя, което довежда до „кощунствения съюз между лилията и полумесеца" в борбата им срещу Хабсбургите. Това „нечестиво съглашение" е обречено да просъществува с различна интензивност чак до времето на Наполеон. Отразявайки хуманистични импулси, подтикващи към рационален и емпиричен подход, както и политическите съображения на френските държавни интереси, френската пътеписна литература от XVI в. създава твърде положителен образ на Османската империя.56/ Това, което най-силно впечатлява наблюдателите, е усещането за ред и спокойствие. Жан Шено се възхищава от отличната организация на полицията и сигурността през нощта, а Пиер Белон цитира един грък от Лемнос, който превъзнася ефекта от продължителния мир за просперитета на провинцията.57/ Въпреки че пътеписите са резултат от непосредствени впечатления, практически всички разкази от XVI в., с малки изключения, са писани от участници в дипломатически мисии до Портата: Жан Шано, Жак Гасо и Пиер Белон (1574 г.), Никола дьо Николе (1551 г.), Филип дю Френ-Кане (1572 г.), Пиер Лескалопие (1574 г.). Погледът им върху османските институции е важен не само за формиране на френската външна политика. Те оказват силно влияние върху френската есеистика, драма, проза и поезия, както и върху общото развитие на идеите за култура и религия.58/ Представата за деспотична, но добре функционираща Османска империя има важно влияние при формирането на европейската и особено френската идеология на абсолютизма.59/

Един от проблемите, който силно интересува чуждите наблюдатели, са религиозните институции на империята и съжителството между множеството религии и вероизповедания. Пиер Белон, виден учен естественик, явно впечатлен от факта, че различни християнски вероизповедания, както и изгонените от Испания и Франция евреи могат да имат свои храмове, отдава силата на Османската империя на това обстоятелство. „Турците не насилват никого да живее според техния обичай и всички християни могат да следват своя собствен закон. Точно това поддържа силата на турчина. Когато завладее една страна, той се задоволява, ако тя се подчинява, и щом получава данъците, той не се занимава с душите."60/ Такива впечатления са важен инструмент при създаването на широко разпространената представа за ос-

манската толерантност, но трябва да се подчертае, че те са породени по време на най-силната религиозна нетолерантност в Европа и особено във Франция, затова трябва да се поставят в правилен контекст в съвременната им сравнителна рамка. В същото време ефектът от положителните представи за османците върху масовото възприемане не бива да се преувеличава. „Гаргантюа и Пантагрюел" на Рабле, писана между 30-те и 50-те години на XVI в., при целия си хумор и хуманистичен пробив се основава на масовия кръстоносен дух и предразсъдъци, когато става дума за турците. Когато в „Гаргантюа" Пикрошол е осведомен, че армията му е превзела всичко от Британия, Нормандия, Фландрия до Любек, Норвегия, Швеция и е преодоляла Русия, Влахия, Трансилвания, Унгария, България, Тюркландия и сега е в Константинопол, той възкликва пламенно: „Хайде... нека бързо се присъединим към тях, аз ще бъда император и на Требизонд. Не трябва ли да убием всички тези кучета, турци и мохамедани?" Панюрж от своя страна, попаднал в ръцете на канибалоподобните „безчестни турци", най-вероятно ще бъде опечен на лопата, шпекован като заек, ако не е спасен по божия милост.61/

Към края на XVI в. нараства двойствеността в отношението към Османската империя, която продължава през цялото следващо столетие. Линията на действащо съглашение срещу Хабсбургите и интензивни търговски връзки продължава да се следва, но в същото време се оказва и силна подкрепа на католиците в империята, извършват се дори дипломатически действия, насърчаващи съпротивителните движения сред християнското балканско население. Отчасти това е резултат от общата активизация на католическата пропаганда на Балканите по време на Контрареформацията, отчасти е опит от страна на Франция да създаде контрабаланс на неблагоприятното впечатление от съюза ѝ с османците.62/ Тези две линии могат да се проследят в пътеписите от XVII в., които, както и предишните, са писани изключително от дипломати. Луи Жедоен, „Турчинът", е първи секретар на френското посолство в Константинопол от 1605 до 1609 г. и служи като френски консул в Алепо през 1623–1625 г. Той е свидетел на заговора на Шарл Гонсаг, Дюк дьо Невер, френски благородник от гръцки произход. Този заговор има поддръжката на папата, императора на Свещената римска империя, Испания, Полша и дори друзите в Сирия, организирани в Свещена християнска лига срещу османците, и в Сърбия и Босна са изпратени емисари, които да подготвят населението за въстание. В писмо от януари 1624 г., изпратено от Белград, Жедоен възкликва: „Бог е свидетел, че всичко това може да се постигне и този първи опит успява да събуди християните, които сега са заспали." Само след месец, този път от София, той стига до извода: „Левантийските християни се събуждат навсякъде и очакват с нетърпение подкрепата на християнските князе."63/

След Трийсетгодишната война Хабсбургската империя е толкова изтощена, че Луи XIV дори изпраща военно подразделение, което да се присъедини към победната коалиция срещу турците при битката при Сен Готар от 1664 г. Французите изпращат помощ и в Крит през 60-те години на XVII в., но никога не скъсват връзките си с Портата. По времето, когато Османската империя ясно започва да заема отбранителна позиция и дефектите в устройството ѝ излизат на повърхността, във Франция се появяват първите планове за бъдещото ѝ разделение. През 1660 г. католическият монах Жан Копен, мисионер и френски консул в Дамиета и Палестина, публикува пътеписите си заедно с планове за разделяне на османските територии между Венеция, Австрия, Португалия, Нидерландия, Савоя, Модена, Парма, папата и малтийските рицари.64/ Десет години по-късно Дьолакроа, син на известния ориенталист и официален преводач от турски и арабски, е изпратен в Османската империя със задача да събере ориенталски ръкописи. Твърди се, че събирането, редактирането и издаването на византийски и източни ръкописи е уникална черта на френската официална политика в Леванта.65/ След като прекарва повече от десет години в Близкия изток, Дьолакроа оглавява университетската катедра по арабистика и наследява поста на баща си при двора. Плодовит писател и преводач от турски, арабски и персийски, през 1684 г. той публикува спомените си, в които показва корупцията в основните османски институции. Възгледите на Дьолакроа за причините за османския упадък са продиктувани от тогавашните идеи за лукса като рушител на големи империи: „Нека заключим прочее, че Османската империя е много по-силна във въображението на чужденците, отколкото е всъщност, и че християнските управляващи няма защо да се обединяват, за да разсипят тази мощ. Достатъчно е само френското кралство да изглежда, че небето е запазило тази победа за Негово величество.“66/

Предишната линия на положителни представи също продължава, но губи доста от убедителността си. През 1657 г. А. Пуле минава през София и е впечатлен от красотата на жените в отдалечените села. Тези жени не покриват лицата си като останалите жени от Изтока и го поразяват с нежността си – „почти като нашите французойки“, учтиви и с френски темперамент. Още по-дълбоко впечатление му правят облеклото и огърлиците им от медни, сребърни и златни монети: „На гърдите имат платнени кърпички, така покрити с някои от тези монети, че те скриват всичко отдолу – чак до доста ниско, наредени и пришити върху това бельо, също като керемиди на покрив; от това може да се предполага, че потисничеството не е такова, каквото ни го рисуват нашите писатели.“67/ Пуле със сигурност е любител и познавач на женските прелести, тъй като преди това изразява презрението си към женския тоалет в Дубровник, който ги прави да изглеждат като „два бута без тяло“.68/ Използването на специалните покривала за

деколте като аргумент срещу прекалените обвинения в тирания е наистина твърде необикновено, но свидетелства за живото въображение на автора. Дори сред тези, които окуражават развитието на отношенията между двете страни, особено търговските, се прокрадват критични забележки, илюстрации на слабост, подкупност и общ упадък.

Противоречивостта в оценките продължава и през XVIII в. Шарл дьо Пейсонел, дипломат и писател, който проучва търговския потенциал на Османската империя и Крим, оставя ценни описания на тези територии за времето между 70-те и 80-те години на XVIII в. Той твърдо поддържа Османската империя особено от гледна точка на нейната роля като контрабаланс на разрастващата се сила на Русия. Друг не по-малък защитник на официалната френска линия, Еспри-Мари Кузинери, снабдява правителството си с подробна и полезна информация за териториите, в които служи като консул до 90-те години на XVIII в. Негов главен интерес и страст е античният свят и освен няколкото десетки хиляди древни монети и медали, които днес украсяват музейните сбирки в Париж, Мюнхен и Виена, той оставя едно от най-ценните и непредубедени описания на Македония, въпреки характерните класически превъзнасяния, изпъстрящи разказа му. От друга страна, барон Франсоа дьо Тот, съвременник на Пейсонел, дипломат и генерал, подпомагал опитите за обновяване на османската армия, не може да скрие презрението си към устойчивостта на погрешните представи за куража, величието, достойнството и дори справедливостта на турците. Неговата присъда е толкова остра, че дори е обвиняван в преувеличения.69/

В местата, където френските пътешественици са виждали само турци и гърци, след средата на XVIII в. те започват да откриват и други балкански народи.70/ Към края на века скептичните и критични мнения по повод на бъдещето на Османската империя се превръщат в открито отричане, особено сред онези, които са поели идеите и вкусовете на Просвещението и са формирани от събитията на Френската революция. Флиртът с идеята за добре работещия абсолютизъм приключва. Още през XVII в. Османската империя започва да се възприема като символ на източния деспотизъм, но френската монархия е пощадена от тази болест: „Не всички монархии са деспотични; само турската е от този вид." Все пак едва след огромната популярност на „За духа на законите" („De l" esprit des lois") на Монтескьо терминът става централен в политическата мисъл на XVIII в. С изключение на Волтер големите мислители от това време – Русо, Мабли, Холбах, Буланже и Тюрго, твърдят, че деспотизмът е определен вид управление, качествено различно от монархията и типично за всички големи империи в Азия и Африка.71/ Провъзгласеният антиклерикализъм на Просвещението, атаката срещу религията като убежище на консерватизъм, предразсъдъци и изостаналост произвеждат обрат и в оценяването на исляма. Представата за

Османската империя като въплъщение на деспотизма се съчетава с убеденост в невъзможността да се реформира мюсюлманската религия, страдаща от фанатизъм и сляпа вяра, повик, напълно различен от предишните възгледи за мюсюлманска търпимост. Граф Фериер дьо Совбьов, страстен якобинец, през 1790 г. пише: „Само ако можеха турците да се просветят някой ден! Напразни мечти! Пълни с невежество, фанатизъм, който закрива хоризонта им, и стремящи се само към развлечения... Османците могат да бъдат изгонени от Европа, но те никога няма да се променят. Техният фанатизъм ще ги следва навсякъде и покровът на религията винаги ще причинява тази липса на съзнание, което ги кара да презират всичко онова, което е близко до нашите навици, което може да ги отдалечи от предразсъдъците им."72/

Подобна е присъдата и на Франсоа Пуквил, лекар и член на френската научна експедиция в Египет през 1798 г., пленен от османците и прекарал три години в Османската империя, две от които в затвора: „Турците, потънали в пълно варварство, мислят само как да опустошават, нещо, което те правят с удоволствие, и това нещастие е свързано с религиозните им вярвания." През 1805 г. Пуквил става френски консул при двора на Али паша в Янина, по-късно е консул в Патра и публикува спомени, богати на ценни статистически данни и географски подробности. Той е един от първите, които използват идеята за Европа като общност, макар и повече в алегоричен, отколкото в чисто географски смисъл, за да разграничи османците от семейството на цивилизованите европейски нации. За него Константинопол е станал „град, в който живеят хора, които принадлежат към Европа само чрез мястото, което обитават".73/ Известният пътешественик и ентомолог Гийом-Антоан Оливие също отдава упадъка на Османската империя на фанатизма на „потисническата религия" и на моралната деградация на обществото.74/.

През 1829 г., когато граф Луи-Огюст Феликс дьо Божур публикува спомени, обобщаващи впечатленията от престоя му в Османската империя през 90-те години на XIX в., той споделя мнението на Пуквил и пише, че „откъсната от голямото семейство на европейските народи поради обичаите и вярванията си, както и поради деспотизма на управлението си, Турция не може да срещне никаква подкрепа, нито симпатия за политическото си съществуване. Тя се крепи единствено върху съперничеството между останалите правителства, които се страхуват, че някое от тях може да я завладее в ущърб на всички останали." От друга страна, когато се срещат примери на религиозна търпимост, те се отдават на невежеството на едно население, недокоснато от благата на цивилизацията, друга категория, изработена по време на Просвещението. Когато граф Д"Отрив посещава империята през 1785 г., той се възхищава на „религиозния скептицизъм" у българите, „голкова тих и добронамерен", и който той намира за „напълно извинимо". Той мисли, че странната симбиоза между християнство и ислям, която лейди Мери

Монтегю забелязва преди него сред албанците, е за предпочитане пред религиозните войни в Унгария и Трансилвания, които оставят след себе си повече от милион мъртви хусити, якобити и католици, но все пак отдава това не на някакво вътрешно благородство на характера, а на „невежеството и простотата на един народ без образование и просвещение". Тази „слепота", както я определя той, се дължи на факта, че „тези нещастници са толкова далече от цивилизацията, защото не притежават нито една от страстите, които предразсъдъкът предоставя толкова често и неизлечимо другаде".75/

Страстта на просвещенските им идеи и дори революционният плам не пречупва напълно практичната линия на мислене на тези мъже. Граф Мари-Габриел дьо Шоазьол-Гуфие публикува своето изключително популярно „Живописно пътуване в Гърция" през 1782 г., шест години след посещението си в тези места. Илюстрациите на книгата показват маниотите в пасторална идилия, но Шоазьол призовава Франция и останалите европейски държави да се обединят с Екатерина II и да освободят Елада. Две години след издаването на книгата Шоазьол е назначен за посланик на Луи XVI при Портата. Британският посланик сър Робърт Ейнсли надлежно уведомява султана за подривните идеи на своя френски съперник и показвайки му книгата, коментира с повдигане на веждите: „Това е човекът, който Франция Ви изпраща!" Без да му мигне окото, Шоазьол представя отделно отпечатана протурска версия и обявява оригинала за фалшификат.76/

Все пак идеите на XVIII в. довеждат до основна промяна в отношението към нетурското население на Балканския полуостров. Унижението на съвременните гърци в сравнение със забележителните им предци занимава авторите от XVI и XVII в., но когато размишляват върху причините му, те го отдават на „вътрешните сили на упадък и на отклоненията на гърците". Изразите на симпатия са не само редки, но практически няма никакво желание за освобождение на гърците. Макар и християни, те са схизматици и въпреки че ясно се различават от тези, които ги управляват, те се намират в „здрачната зона, неосветена нито от отражението на Запада, нито от екзотичния пламък на Изтока". През XVIII в. обаче, с разпространението на разбиранията за естествените и гражданските права на човека и мощната критика срещу абсолютната власт, на упадъка на съвременните гърци започва да се гледа като резултат от загуба на свободата им първо под византийска власт и сетне особено под турска. Политическото освобождаване на гърците започва да се приема като гаранция за възраждане на класическото минало с неговото подмладяващо влияние. До тази преоценка се стига благодарение на свързването на политика с култура.77/

Шатобриан е може би най-известният закъснял пример на предишното отношение. Едва по-късно този автор попада под влиянието на френския политически филелинизъм. Неговото „Пътуване", вдъхновено от посеще-

нието му в Гърция през 1806–1807 г., се приема за първия истински литературен пътепис във френската литература, който проправя пътя на такива пътешественици като Алфонс дьо Ламартин, Гюстав Флобер, Жерар дьо Нервал и Морис Баре. Това е нов тип пътепис, в който фокусът е не външната действителност, а субективният свят на автора. Напълно погълнат от собствената си романтична личност, Шатобриан става най-изтъкнатият поет на гръцката природа, която в неговия поглед понякога се разваля от присъствието на самите гърци. Съвременните гърци, както албанците и турците в околността, досаждат на автора с нецивилизованите си обноски. Когато един турчин го пита за причината за пътуването му, Шатобриан отговаря, че е дошъл да види хората и „особено онези гърци, които са мъртви". Живите той презира и рисува в изопачени карикатури. Едва през 1825 г., по време на върховия етап на гръцката борба за независимост, Шатобриан подкрепя гръцката революция и се обръща към Европа да ѝ помогне в името на елинизма, християнството и естествените права на човека. Въпреки че този порив е изключение в цялостните му възгледи за съвременна Гърция, той му осигурява безсмъртие в сърцето на благодарна Елада. Но дори когато прегръщат идеала за свободата на Гърция, французите не могат да се отърсят от „цивилизационната мисия" на европейци, превъзхождащи останалите в културно отношение, и „се опитват да излекуват съвременните гърци по собствен модел, а именно чрез ефикасна имитация на измислените от Запада класически модели. По ирония на съдбата, въпреки че тази рецепта предлага новото обединение на гръцката култура, в действителност тя насърчава нейното раздвояване, защото противопоставя по-новото ѝ християно-византийско-османско наследство срещу древното ѝ минало."78/

През XVIII и XIX в. за пръв път пътуващите дипломати са по-малко от тези, които пътуват заради самото пътешествие: антиквари, търговци, учени или просто търсачи на приключения. За много от тях Балканите са привлекателни преди всичко поради връзката с класическия свят. Мари-Луи-Жан-Андре-Шарл виконт дьо Марселюс, политик от времето на Реставрацията и страстен почитател на Античността, в описанието на пътуванията си между 1816 и 1820 г. си спомня Омир, Страбон и хумористичните стихове на Менандър за полигамията, докато боси млади и стари жени му сервират храна в едно селце в подножието на Балкана. Тази склонност да мечтае за древна Гърция не го лишава от практична проницателност и присъствието на прекрасната Венера Милоска в Лувъра се дължи на него.79/ Днес толкова сме свикнали с историите за продажността на османските служители и алчността на невежите балкански селяни, които продават и нехаят за класическото си и средновековно наследство, че си струва да се цитира оплакването на един по-ранен пътешественик, Пол Люка, който е отчаян, че не може да се сдобие с ръкописи от библиотеките на атонските манасти-

ри, защото монасите „биха се разгневили, дори само ако някой им предложи да купи нещо“. Женската красота не оставя безразличен почти нито един от френските пътешественици. Същият Пол Люка е смаян, че селските жени в долината на Марица имат обноски на благороднички, и ги сравнява с вакханките на Никола Пусен.80/ Божур описва свежестта на младите розоберачки в Долината на розите. Те му напомнят пасторалните сцени, описани от древните автори.81/

Мъжете се оценяват много по-зле. Пуквил изказва мнението, че развратните източни монарси трябва да търсят розите на любовта сред българките, надарени с голяма красота, висок ръст и благородна походка, а мъжете имат „приятна външност, но без благородна осанка; откритите им лица, малки очи и издадени чела ги описват по-добре, отколкото грубият им характер“.82/ Това е относително мека присъда над мъжката част от населението, което обикновено е характеризирано като „диво“ или „полудиво“. По-ранният пътешественик и почитател на жените, Пуле, е отвратен от необузданите танци на славяните католици по далматинския бряг и особено от религиозните им церемонии, в които тези мъже, „диви като животни“, пеят молитви „на техния полулатински, полуславянски език“.83/ Макар и странична, темата за расовите примеси започва да присъства все по-често в разказите на пътешествениците.

Издигането на Наполеоновата империя довежда до живото присъствие на французи на Балканския полуостров, особено в създадената френска провинция Илирия в Словения, Хърватия и Далмация. На Йонийските острови това е резултат от възстановяването на френското управление там, а в Сърбия, Влахия и Молдова, както и в полунезависимите владения на Али паша Тепеделенли и Осман Пазвантоглу в Северна Гърция и Западна България, това става поради активизацията на френската дипломация спрямо тези райони. Появява се нов тип пътешественик: военният (Жозеф-Клод-Маргерит, граф Шарбонел (1801 г.), Луи дьо Заманя (1807 г.), граф Арман-Шарл Гийемино (1826 г.), Жак-Жан-Мари-Франсоа Буден, граф Дьо Тромлен (1828 г.), Феликс дьо Фавие (1830 г.)), военният инженер (Антоан-Франсоа, граф Дьо Андреоси (1812 г.), Франсоа-Даниел Томасен (1814 г.), Жан-Жак Жермен, барон Дьо Пьоле (1826 г.), Ж.-Б. Ришар (1828 г.)) и географът (Ж.-Г. Барбие дьо Бокаж през 1828 г.), които допълват важните дипломатически и разузнавателни мисии. Това довежда и до нов жанр: пътни описания с подробна информация за топографията, състоянието на пътищата, селата и градовете, фортификациите и т. н., но в тях местното население е на последно място и етнографските сведения често отстъпват по качество на предишните описания. Няма съмнение обаче, че тези описания, много от които се появяват в научни списания или остават непубликувани, неимоверно увеличават конкретните знания за полуострова.84/

Големият френски поет, дипломат и политик Алфонс-Мари-Луи дьо Ламартин преминава през Балканите в началото на 30-те години на XIX в. За него те са част от пътя към отдавна мечтаното пътуване до Източното Средиземноморие. Въпреки че е реализация на предимно романтична фантазия, това пътешествие е продиктувано и от политически и обществени мотиви. През 1835 г. Ламартин публикува впечатленията си, известни със заглавието на многобройните по-късни издания „Пътуване в Ориента". Въпреки смесения прием от четящата публика, още първото издание се продава добре.85/ Приковаващата вниманието емоционална проза на Ламартин, виждания му по Източния въпрос и особено огромната му популярност като поет оказват силно влияние върху общественото мнение, като го обръща срещу официалната външнополитическа линия на поддържане целостта и неприкосновеността на Османската империя. Ламартин използва всички ключови думи на своето време: свобода, разум, цивилизация, прогрес; той е един от първите пропагандатори на борбата за национална независимост. Но парламентарните му речи, произнесени веднага след завръщането му във Франция, все пак са наситени повече със загриженост за европейския баланс на силите, нарушен от упадъка на Османската империя. Ламартин предлага европейски протекторат над Средния изток, за да се изключи възможността за самостоятелна интервенция на някоя от европейските сили.86/ Когато се разболява и изпада в силна треска, поради което прекарва повече от месец в едно българско село, Ламартин опознава и оценява селяните. Той става един от първите проповедници на идеята, че те са узрели за независимост. Според него българите и сърбите ще положат основите на нови европейски държави. Въпреки благосклонното му мнение за Махмуд II и неговите реформи Ламартин смята, че империята е залязла. Той призовава Европа да не подстрекава, но и да не пречи активно на този процес: „Не подкрепяйте варварството и ислямизма срещу цивилизацията, разума и по-напредналите религии, които те потискат. Не участвайте в игото и опустошението на най-красивите части на света."87/

Българските селяни напомнят на Ламартин за алпийските селяни от Савоя – костюмите им са като на германските селяни, а танците – като тези на френските. Като знаем, че той пише по време на най-голямото опиянение от фолклора, когато уникалността е единицата мярка за стойност, не можем да не видим в това търсене на подобия и едно друго отношение, класовото: „Обичаите на българите са обичаи на швейцарските и савойските селяни. Тези хора са обикновени, покорни, трудолюбиви, уважават своите свещеници. " Единственото изказано неодобрение е, че както и савойците, те изглеждат примирени, което се дължи на робското им положение. Сърбите от своя страна го впечатляват с любовта си към свободата и му напомнят швейцарците в малките кантони. Ламартин посвещава няколко емо-

ционални параграфа на паметника от човешки черепи, издигнат от османците в нишките възвишения след потушаването на сръбското въстание. Точно защото смята, че свободата оставя неизличим отпечатък върху хората, авторът възприема турците като „човешка раса, като нация, все пак първостепенна и най-достойна сред нациите в огромната им империя". Само дегенерацията на управлението и обичаите им, невежеството и беззаконието са ги превърнали в неспособни господари.88/ Творбата на Ламартин е пълна с неточности и е типичпо романтично произведение, но живият личен интерес па поета подхранва подобен интерес към народите в Османската империя и във френската публика.

Когато четем някои от работите, писани през XIX в., не можем да не изпитаме дълбоко уважение към широкообхватното усилие, огромната ерудиция и неуморния труд, вложени в тези творби, чиято цел е да съберат и натрупат позитивно знание въпреки съвременния скептицизъм, който храним към претенциите за обективност на същия този позитивизъм. Не може да се отрече, че на места проблясват предпоставени идеи или открит предразсъдък, но сдържаните и критични наблюдения неимоверно надхвърлят всички дребни недостатъци, които винаги могат да се открият. От този тип са работите на Хелмут фон Молтке и Каниц. Може би завършващото постижение в тази насока е многотомният труд на Ами Буе, истински енциклопедист, един от водещите геолози и географи на своето време, който оставя научни произведения по геология, минералогия, орография, география, топография, ботаника, картография, както и ценни наблюдения по етнография, топонимия, история, фолклор, демография, лингвистика и литература на народите, населяващи Османската империя.89/

Ами Буе си поставя задачата да поправи „вродените или придобити европейски предразсъдъци срещу османците и техните поданици". Той знае, че, следвайки средния път, ще разочарова както крайно ентусиазираните почитатели на султанските реформи, така и техните опоненти. Като приветства освобождението на Гърция, той обръща внимание и на другите народи в империята, особепо славяните, които също трябва „да се присъединят към развитието на европейската цивилизация и равновесието на силите". Въпреки че използва мъглявите категории Изток и Запад, Ами Буе е своего рода предшественик па теорията за конвергенцията и се надява, че „при взаимното проникване на Изтока и Запада последният, след като приложи полезните аспекти па своята цивилизация върху древните азиатски обичаи, ще открие в Изтока много идеи, които могат да поправят неговия прекалено изкуствен и усложнен живот, подобно на промените, доведени в Европа от кръстоносците".90/

„Начин да се пътува в Турция" приложението към последния том на неговия труд, е подробно въведение в ежедневния живот и разкрива чувстви-

телност и възприемчивост на завършен антрополог. Съветите на Буе как да се слуша и получава информация от местните хора са валидни дори за съвременните изследователи. Той явно успява да „говори открито със сериозните и добронамерени османци, както и с остроумните албанци, изисканите гърци или отраканите власи; с работливите българи, както и с войнствените сърби, суровите босненци и ведрите херцеговци".91/ Този огромен труд, който е едно систематизирано знание, организирано и анализирано от Буе, не само дава силен тласък на различни клонове на обществените и естествените науки, занимаващи се с този район, но продължава да бъде един от най-богатите извори за Балканите през XIX в. Ами Буе ни кара да повярваме, че е възможно да се достигне или поне да се приближи тази деликатна точка на баланс, където наблюдателят е преодолял „ентусиазма" си, но не го е загубил напълно. Същото може да се каже за неговия забележителен сънародник Емил дьо Лавеле, както и за Сиприан Робер и Луи Леже. Лавеле има свое твърдо мнение по Източния въпрос и е привърженик на идеята за балканска федерация, което не му пречи да описва Балканския полуостров безпристрастно и информативно. Сиприан Робер е автор на многобройни трудове за славяните, някои от които посветени изключително на балканските славяни – „славяните на Турция". Той вижда основната роля на славянството в историята като посредник между „Азия и Европа, между неподвижността и прогреса, между миналото и бъдещето, между съхраняването и революцията", канал между гърците и латините, между Изтока и Запада. Интересно е, че противно на последвалите скоро след него неласкави оценки за междинността на Балканите, Робер възхвалява тази неопределена посредническа роля. Луи Леже също оставя ценни описания на словенците, хърватите, сърбите и българите от 80-те години на XIX в., въпреки че на места у него излизат наяве чувствата на цивилизования посетител, който приветства завръщането на тези нации в лоното на европейското семейство. Фрази като тази, че Европа ще внесе във „възраждащия се Ориент ценните елементи сила, ред и цивилизация" напомнят за преобладаващия европейски дискурс в края на века.92/

В сравнение с италианските, френските и германските, руските описания на полуострова са по-късни. Това е съвсем естествено, тъй като, следвайки политиката на „събиране на руските земи", започнала през втората половина на XV в. при Иван III, Русия се разширява на изток и през XVII в. е заета главно с овладяването на Сибир. Едва в края на XVII в. и през XVIII в. тя се обръща в югозападна посока, където през следващите два века пряко се сблъсква с Османската империя. При Петър I руснаците успяват да стъпят на Черно море, но едва при Екатерина Велика се превръщат в черноморска сила. Руските пътешественици са три типа: духовни лица, тръгнали към Светите места или атонските манастири; военни, изпратени обикновено с разузнавателна мисия; и интелектуалци (учени или писатели), водени

от определен проект за изследване. Съществуват и различни дипломатически и журналистически доклади, които, макар да не са точно в пътеписния жанр, имат значение за формиране на тогавашните представи.

Въпреки че в малкото руски описания от XVII в. се прави разлика между славянското и неславянското (главно гръцко) християнско население, както и между различните славяни, няма и следа от по-късния патос за славянска и дори православнохристиянска солидарност.93/ Дори подробното и професионално описание на финансите, военното състояние и дипломацията на Османската империя от руския посланик в Константинопол граф П. А. Толстой от 1703 г. безпристрастно определя турците като „горд, могъщ и смел народ", забележителен с трезвеността си, жесток не само към християните и представителите на други религии, но и със силна тенденция към изтребителни борби и антидържавни бунтове. Когато посочва подчиненото състояние на гърците, Толстой не ги отделя от сърбите, власите, арабите и останалите, които страдат от непоносимото данъчно бреме и постоянно унижение от страна на турците. Дори идеята за християнското братство (той изобщо не говори за православни, а за християни като цяло) е използвана не за легитимиране на руската политика, а като илюстрация на чувството за страх, което Русия внушава у турците, и зараждащите се надежди на гърците и останалите подчинени народи, че освобождението им ще дойде от Русия.94/

За няколко десетилетия през XIX в. и с развитието на Източния въпрос, когато Русия става основният опонент на Османската империя, руските пътеписи се изпълват с истинска страст и неприкрита поддръжка на потиснатите християни. Писмата на Феликс Петрович Фонтон, руски дипломат в Берлин и Виена, служил във военните части на Дунавската армия по време на руско-турската война от 1828–1829 г., са недвусмислени: „Съвместното съжителство на мюсюлманите с християните е епидемичният грях на днешното състояние. Докато тази съобщност не се прекрати чрез преселването на турците, не може да се мисли за установяване тук на приемлив ред за българите."95/

Всички балкански народи по едно или друго време са любимци на една или друга от великите европейски сили. Поради магнетизма на Античността и влиянието на просвещенските идеи най-често тези избраници са гърците. Българите, поради географското им положение, липсата на величествено антично минало и относително късното им национално мобилизиране (няколко десетилетия след гърците), не само са „открити" последни, но извън редките изключения, когато вдъхват известна степен на съчувствие, традиционното отношение към тях е безразличие или незабелязване. Частично това може да се обясни с факта, че българите попадат в полезрението на западноевропейците заедно с нарастващите опасения, свързани с Русия и панславизма. Затова руснаците, разбира се, са

истинското изключение от това правило. Те не само откриват самобитността на българите достатъчно рано, но ги отделят като най-силно страдащата от турците нация.

Почти едновременно с Фонтон, през 1830 г., Юрий Иванович Венелин, филолог и историк, заминава за североизточните райони на Османската империя, за да изучава българите. Двайсет и осем годишният украинец, с кръщелно име Георгий Хуца завършва Московския университет и започва да се интересува от българските колонии в Южна Русия. Двутомният му труд по българска история, език и етнография, както и следващите му публикации имат несравнимо значение за събуждане на национално съзнание у българите.96/ Обобщението на Венелин за състоянието на българите в Османската империя в сравнение с останалите балкански народи и досега преобладава в тяхното самовъзприемане: „За турците този нещастен народ е като овцата за човека, т. е. най-полезното и необходимо животно. От него се получават мляко, масло, сирене, месо, кожа (кожух, шапка), вълна, т. е. храна и облекло... Толкова по-зле за българите, че те са най-добрите зидари и майстори в Турция. С една дума, турското господство и съществуване в Европа се крепи най-вече и едва ли не единствено на българите. Молдовците и власите винаги са били полусвободни. Някои от сърбите са се смесвали с турците, други изцяло са се потурчвали, трети са отстоявали своята независимост, и въобще всичките са се ползвали от защитата на планинските местности. Албанците винаги са били полунезависими, по природа горди воини и са служили при турците само по изгода и срещу възнаграждение. Огромните планински хребети са ги защитавали в тяхното ъгълче. Същото може да се каже за гръцките планинци в Морея. Гръцкият народ по островите е имал различни предимства и е дишал по-свободно... А от славяните най-много са страдали българите..."97/

Подробни сърцераздирателни истории за българското тежко състояние присъстват практически във всички руски описания на района, нещо уникално за пътеписната литература като цяло. Сред най-значимите руски пътеписи са тези на Ф. П. Фонтон (1829 г.), Е. П. Ковалевски (1840 г.), В. И. Григорович (1844-1845 г.), Е. П. Южаков (1859 г.), О. М. Лернер (1873 г.) Поради езиковата връзка и загрижеността им за православието руснаците са първите, които отблизо се интересуват от българо-гръцкия църковен конфликт.98/ Това се забелязва особено в разказите на духовниците.

Въпреки пренебрежителната забележка на Фридрих Енгелс, че руснаците най-добре разбират истинското състояние на Турция, тъй като самите идват от „полуазиатска по условия, обноски, традиции и институции" страна, най-интересното обстоятелство при руските пътешественици е, че те се самоопределят като европейци.99/ Фонтон говори за безкористната политика на Русия и несправедливите подозрения на „Европа" (като общо име на оста-

налите велики сили) без никакво вътрешно колебание относно европейската същност на Русия. Поетът Виктор Григорисвич Тепляков, затворен в Петропавловската крепост за връзки с масоните и декабристите, след помилването му с изпратен като военен кореспондент по време на руско-турската война от 1828–1829 г. Истински познавач на древността, Тепляков успява да събере колекция от 36 мраморни барелефи и надписи, две статуи, 83 монети и т. н. и да ги натовари на кораби за Русия – руска версия на лорд Елджин в по-скромен мащаб. Очарован и развълнуван от ориенталския вид на Варна, от суетнята, шума и цветовете на нейните улици, той пише: „Сред тази азиатска тълпа можеш да срещнеш много синове на Израел и много европейци: руснаци, французи, италианци, германци, англичани.“100/ В същия дух М. Ф. Карлова, вероятно първата руска жена, която пътува из Македония и Албания, възкликва: „Мъжете спират, оглеждат пътниците и изследват крайно учудени мен, невиждането чудо: европейска жена!“101/ Според Всеволод Владимирович Крестовски, известния руски писател, който придружава руските войски като кореспондент на официоза „Държавен вестник“ („Государственная газета“) във войната от 1877–1778 г., Дунав е вероятната граница между румънска „Европа“ и българска „Азия“. „Колкото и да е непривлекателна сама по себе си, Зимница е все още „Европа“. По нейните улици се задушаваш от прах, но тези улици са достатъчно широки и следват регулиран квартален план. Тук е обратното, няма прах, има много вода във водосмите, но тези стени на каменните огради и тези до невъзможност тесни улици, преки и сокаци са такъв лабиринт, че ако не е свикнал с него, както се казва, и дяволът ще си счупи крака... С една дума, там е Европа, а тук – Азия, но нейната външност и целият този, така да се каже, първобитен и наивно откровен житейски уличен ред са до такава степен нови и своеобразни за нас, че неволно будят любопитство и симпатия именно със своята новост и оригиналност.“102/

Крестовски не само е привлечен от чара на Ориента, той открито го предпочита. Описанието на семейните обичаи в дома на богатия търговец Вълко Павурджиев е цепен етнографски портрет както на градския живот в България през 70-те години на XIX в., така и на покровителствените чувства на образованата руска средна класа, пленена от европейската романтична мода: „Бродираните покривки за маси, постелките на диваните и ниските масички са част от изяществото и разкоша на източната мебелировка на стаите. И колко неприятно се набиват в очи, наред с подобни предмети, понякога в същата гостна, витите виенски столове, маси за игра на карти и тям подобни предмети от общоевропейски, така да се каже, цивилизовано пошъл вид. Те се връзват с оригиналността на тази обстановка точно толкова, колкото и европейското облекло на българина и българката.“103/

Руското отношение към българите често напомня на общоевропейския филелинизъм. Точно както европейците откриват своите гърци като източ-

ник на цивилизацията си, така руснаците откриват своите българи като носители на корените на славянската култура. Въпреки че някои руснаци са пленени от античните мраморни паметници и надписи, истинският аналог на западноевропейската лудост е руската лудост по славянски ръкописи. За това свидетелстват разказите на архимандрит Антонин, глава на посолските църкви в Атина и Константинопол през 50-60-те години на XIX в., търсенията на славистите М. О. Бодянски и И. И. Срезневски и особено тези на Виктор Григорович, който успява да открие безценни славянски ръкописи.104/Южаков, сътрудник на списание „Съвременник", пътува през 1859 г. и разказва как българите от Кукуш го помолили да прочете църковната служба на славянски език: „Боже мой! Този народ, от който сме взели църковнославянските книги, който ни е научил да четем и пишем на славянски, този народ сега ни моли да четем службата на славянски език – те ни молят да ги ощастливим да чуят славянски звуци в своята църква... Иска ти се да извиниш, да оправдаеш тези, които са ги довели до такова състояние... да молят затова пришълците. Но как да ги оправдаеш?"105/

„Откриването" на българите в апогея на славянофилските чувства след средата на XIX в., когато културният славизъм на чехите и руският на М. П. Погодин, А. С. Хомяков, Н. Я. Данилевски, Т. Н. Грановски, Ю. Ф. Самарин, К. С. и И. С. Аксакови въпреки прокрадващите се тонове на имперска идеология все пак вдъхновяват всеобща солидарност и съпричастие със славянския свят, внася допълнителен нюанс в преобладаващата съчувствена мелодия: „Тъжно и болно е да видиш как по времето, когато толкова славяни се наслаждават на всичките блага на мира и свободата, гордо и съзнателно гледат на своето бъдеще, възползвайки се сега от вече утешителното настояще, и бързо крачат по пътя на прогреса, който накара европейците да гледат с уважения на тях, българите – този силен и здрав народ, стремящ се с всичка сила напред – със сърца, изпълнени с отчаяние, обръщат погледите си към тежките окови, които ги обвързват и не им позволяват да стигнат желаната цел."106/

По време на Източната криза от 1875–1878 г. кълновете на солидарност с южните славяни надминават всички прояви на западен филелинизъм, който обикновено идва само от образованите слоеве. Руската интелигенция е единодушна в страстния си протест срещу потисничеството на балканските славяни и много от нейните представители подкрепят политическите опити за получаване на независимост от Портата. Известните руски писатели И. С. Тургенев, Ф. М. Достоевски, Л. Н. Толстой, М. Е. Салтиков-Шчедрин, В. Г. Короленко, Г. И. Успенски, В. М. Гаршин, В. И. Немирович-Данченко и много други имат огромна заслуга за създаването на обществено мнение, което настоява Русия да обяви война на Османската империя. Самият Толстой, чувствайки, че „цяла Русия е там, и аз също трябва

да отида“, много трудно е разубеден да не се записва за доброволец.107/ Сред чудесните описания на предвоенния ентусиазъм и неотложността на войната кореспонденциите на Евгени Утин се открояват със своя реализъм и критично отношение към руското поведение, политика и очаквания.108/

Но силата на славянофилските чувства и влиянието им върху формирането на руската външна политика, характеризирана от Барбара Йелавич по-скоро като отбранителна и мирна, отколкото експанзионистична, и по-скоро патерналистична, отколкото месианистична, не бива да се надценява.109/ Истинските интереси и внимание на Русия през XIX в. – икономически, стратегически, военни и дори културни, въпреки че включват Балканите, не са обезателно фиксирани върху тях. Те дори не са насочени толкова настойчиво към Мала Азия, а са концентрирани изключително върху Централна Азия и по-късно към Далечния изток.

Познаването на славянството, особено на южното славянство, съвсем не е широко разпространено явление в Русия. Дори в началото на XX в. се чуват оплаквания, че не само обикновените руснаци, но и образованите високопоставени служители и интелектуалци са по-добре информирани относно Германия, Франция, Италия, Испания, Англия, Швеция и т. н., отколкото за съседните славянски нации. Кадетите във Военната академия предполагат, че сърбите са протестанти, и се чудят дали са от румънски или унгарски произход, а вестниците често допускат родови грешки при изброяването на славянските езици, например: чешки, бохемски, сръбски, черногорски, далматински, „хорватски“ и „кроатски“.110/

Но дори за „специалистите по Балканите“ апологиите не са единственият жанр. Един от най-своеобразните руски мислители с голямо влияние, но без непосредствени последователи, формира своите основни политически, религиозни и естетически възгледи по време на дипломатическата си служба. Константин Николаевич Леонтиев е секретар на посолството, вицеконсул и консул на Русия на о. Крит, в Янина и Тулча през 60-те и 70-те години на XIX в. Потомък на стар дворянски род, той е явен, звучен и неразкайващ се представител на аристократичното превъзходство, насочил убийственото си презрение към посредствеността на буржоазните стандарти. Напълно откъснат от моралния патос и острата социална критика на руската литература от XIX в., той обявява, че „величественото столетно дърво е по-ценно от двайсет обикновени селяни и аз няма да го отсека, за да им купя лекарства срещу холера“.111/ Въпреки че е дълбоко православен (но в твърдата монашеско византийска версия), Леонтиев се възхищава от католическата йерархия и вижда в католицизма най-мощното оръжие срещу егалитаризма. Ницшеанец преди Ницше, предшественик на Ибсен и френските естети, този „философ на реакционния романтизъм“, самопровъзгласил се „приятел на реакцията“, е много близо до Жозеф Мари дьо

Мастр, жадувайки за революция от дясно, която ще освободи красотата, религията и изкуството от буржоазната нечистотия. Неговата най-жестока присъда е над „тумора на прогреса", този фетиш на позитивизма. Във философията на Леонтиев обществото преминава през три етапа на развитие: първоначална простота – преддържавно състояние; цветущо обединяване и сложност през средните векове, които са зенитът на човешката еволюция с нейната сложна йерархия, рицарство и ясно определени съсловни различия; и накрая – вторично опростяване на обществото, съпроводено от упадък и смърт на индивидуализма, т. е. буржоазната ера. Според Леонтиев само разнообразие и деспотизъм могат да осигурят мощно и динамично общество. Западна Европа е обхваната от патологична болест, чиито симптоми са равенство, свобода и всеобщо щастие, и те започват да заплашват и славянския свят. Разграничавайки се от славянофилите, Леонтиев презира боготворенето на народа. Въпреки симпатиите му към католицизма като олицетворение на дисциплина, той не е нито западник, нито представител на евразийската идея. В неговата система на мислене държавата има предимство пред всички други принципи, а византинизмът е универсална идея, заплашена от национализма. Това са основните философски идеи, обуславящи отношението му към славянските и балкански нации, изказани в много негови творби, но най-ярко във „Византинизъм и славянство".112/

В представата на Леонтиев съществува някаква основа, която разграничава руснаците и поляците от всички други славяни. Само тези две нации имат продължителен държавен живот и собствено благородническо съсловие. Леонтиев съжалява, че това не е истинската западна феодална аристокрация, но все пак и в двата случая „при всичките им противоречия и несъгласия откриваме нещо много важно – съсловното възпитание на нацията, което у австрийските славяни не е оставило почти никакви следи и което съвсем няма да открием в нравите на славяните в Турция". За него чехите са германци със славянска кръв, словаците – маджари, говорещи на славянски език, а българите – гърци, които говорят славянско наречие. Сърбите, от друга страна, са най-раздробената нация, пръсната между четири държавни формации, три религии, две династии и разнообразни силни чужди влияния, така че те не само не са успели да изработят собствена юридическа, религиозна и художествена система, но са започнали да губят своите най-самобитни славянски характеристики. Най-окаяни обаче са българите: „Българският народ е прост (не простодушен или добродушен, както мислят у нас, не е и глупав, както погрешно смятат някои гърци, а именно прост, сиреч недоразвит). Освен това българинът не е горещо и пламенно религиозен като обикновения русин например, който е много по-чувствителен. И тъй, народът в България, най-вече по селата, е прост. За сметка на това малобройната българска интелигенция е лукава, твърда и, види се, доста

единна; възпитанието, което е получила от гърците, от русите, от европейците и отчасти от турците, е точно толкова, колкото ѝ е необходимо, за да води една успешна национално-дипломатическа борба.“113/

Ярък противник на национализма, Леонтиев го смята за проява на либерална демокрация, въображаемо търсене на равенство между хората, съсловията, провинциите, нациите, едно наистина всеобщо равенство, което непрекъснато излага на опасност „големите западни култури“ през цялото време след 1789 г., когато простолюдието за пръв път издига тези идеи.114/ Той сравнява „успешно възродилите се и неудачно въставащи през XIX в. малобройни или второстепенни народи“ и стига до заключението, че нито един от тях, т. е. поляци, чехи, гърци, унгарци, „няма такова прогресистко знаме, каквото са развели изостаналите, невинни и уж скромни българи“. Леонтиев е дълбоко обезпокоен от църковния спор между гърци и българи в неговия кулминационен етап през 60-те и 70-те години на XIX в. и го приема като последното предизвикателство срещу духа на византинизма. „Най-изостаналата, последната от събуждащите се славянски нации – българите – са започнали своя исторически живот във война с традициите и основанията на византинизма, който е в основата на нашата великоруска държава, която ни е дарила със смисъл, заобиколила ни е с топлота... Не външният враг, който ние винаги държим под око, е опасен... Не германците, не французите, нито поляците – нашите полубратя и съперници. Най-опасният е най-близкият, по-млад и уж беззащитен брат, щом е заразен от болест, която при най-малкото недоглеждане може да премине и към нас... Нито в историята на просветното чешко възраждане, нито в движенията на войнствените сърби или въставащите срещу нас поляци можем да срещнем това мистериозно и опасно явление, което можем да видим в мирното и привидно набожно движение на българите. Едва с българския въпрос двете начала на руската държавност – съзнанието за принадлежност към славянската раса и църковният византинизъм, за пръв път в нашата история разбиват руското сърце.“115/

Болестта на българите се нарича демокрация. Тези, които ги съжаляват, че са слаби, бедни, подчинени и млади, Леонтиев предупреждава с думите на Сула, казани за младия Цезар: „Имайте предвид, че у този млад мъж има десетмина мариусовци (демократи)!“ У тях няма нищо „аристократично и монархично“; всичко е в ръцете на лекарите, търговците, парижките възпитаници и учителите; дори духовенството им се подчинява. „Съвсем ясно е, че тази буржоазия, свързана чрез произхода си частично с градското, частично със селското население на Дунавска България, Тракия и Македония, се радва на пълното доверие на народа.“ Упоритите, мрачни и хитри българи въобще не могат да бъдат поставени редом с добродушните и лекомислени великоруси; „те са тъй различни помежду си както северняка немец и южняка италианец, както механика и поета, както Байрон и Адам Смит“.

Българите са толкова заразени с демокрация, толкова упорито следват Франция и Съединените щати в тяхната заблуда, че „никой и нищо няма да бъде над народа", че единственото им спасение е в независимостта и силата на султана. Леонтиев отива толкова далеч, че заявява: „Тук, на Изток, истинското православие и славянски дух са запазени единствено благодарение на турците." Причината българите, както и гърците, да са обсебени от духа на конституционализма и демагогията, е липсата на съсловен принцип в империята и „прекалена любов към свободата, нездраво развита сред народа, който е поробен, но не напълно асимилиран от своите завоеватели".116/

В най-добрия си, макар и незавършен роман „Египетски гълъб", публикуван през 1881–1882 г. в „Русский вестник", Леонтиев описва християнския beau monde в Константинопол и дипломатическото съперничество между великите сили. В епизод, който се разиграва в дома на австрийския консул Остеррайхер при посещение на руския консул Ладнев, меко дегизиран прототип на автора, след една от пламенните речи на Ладнев срещу досадата на германската „социална революция" от 1848 г. българският драгоман Бояджиев отбелязва, че е напълно нормално един руснак да симпатизира на милитаризма и аристокрацията, тъй като и двете са типични за Русия. На това Ладнев отговаря, че този деспотизъм явно не е достатъчен, за да спре подобни глупости, които напоследък изобилстват в безотговорните писания. Бояджиев веднага отговаря, че точно в Русия не се пише много, защото за развитието на една литература са нужни читатели, а руснаците, както и българите, в голямата си част са неграмотни. Ладнев избухва: „Слушайте, господин Бояджиев... Ако някой като господин Остеррайхер например говори за Русия, дори без да познава добре страната, това не е толкова важно. С него мога да споря – той е син на великата немска цивилизация, на която руснаците са задължени. Но, Вие? Какви права имате Вие?... Най-настойчиво Ви умолявам да не се вмесвате в нашия разговор и да не се обръщате към мен никога и по никакъв повод."117/

Това е епизод, който много от по-късните руски дипломати научават наизуст, без да се поучат от него. Не само българите, но изобщо християните в Турция, без разлика дали славяни или гърци, лесно сменят своите „патриархални обичаи с буржоазнодемократични" и от действащи лица на Омир или Купър се превръщат в герои на Текери и Гогол. Леонтиев хиляди пъти предпочита турците, защото те са „честни, безхитростни, приятни събеседници, добри и меки, докато не се разпалят религиозните им чувства". Той е убеден, че турците се възхищават от административната система на руснаците, от почтителността и покорството им. „Сигурен съм, че ако утре турското правителство напусне Босфора и не всички турци го последват и останат на Балканския полуостров, те постоянно ще се надяват, че ние ще ги защитим от неизбежните тревоги и унижения, които ще им наложат поробе-

ните преди балкански нации, които са прекалено жестоки и груби.“118/

В статия за националната психология на руснаците, гърците и южните славяни, писана няколко години по-късно, Леонтиев описва всички балкански нации като по-практични, по-хитри, по-дипломатични и по-предпазливи от руснаците. Това според него идва от търговския дух, който преобладава над идеализма. Българският интелигент е „буржоа par excellence“. Цялата „източнохристиянска интелигенция – гърци, сърби и българи“, е белязана с „по-голяма склонност към работа, за да направи живота си сравним с нашата висша класа“, с грубост, липса на съзидателност, недостатъчна изисканост на чувствата и слаба изисканост на мисълта. Освен това те са приели ролята на парвеню, копирайки Европа и прогреса. Наистина само аристократ от типа на Леонтиев може да опише работата като порок. 119/

Присъдата на Леонтиев е напълно противоположна на романтичното възхищение на Крестовски от българските патриархални нрави. За Крестовски „балканската и предимно българската славянщина е едва ли не единственото кътче в Европа, където семейната нравственост се е запазила с такава неприкосновена чистота. И това е така, защото общоевропейската цивилизация още не е успяла да внесе тук своите блага и своя разврат.“120/ За Леонтиев това е по-скоро свидетелство за слабото въображение и скука, които царят на Балканите. Дори убийствата нямат нищо общо с поезията: българинът, сърбинът и гъркът могат да убият от ревност, алчност или за отмъщение, но не от отчаяние, разочарование, жажда за слава или просто от досада, както в Русия. Предишната първобитност и простота на източните християни са заменени от буржоазно опростяване и европейски радикализъм. Но те прескачат средния етап, истинския разцвет, чиято последователност е инструмент за запазване на нацията и което най-ясно е показано в развитието на „аристократична Англия, по-малко в континентална Европа и още по-слабо, но все пак забележимо в Русия“.121/ Югозападните славяни, както Леонтиев нарича чехите, хърватите, сърбите и българите, поради младостта си и без изключение са демократи и конституционалисти. „...общата им черта, въпреки разликите между тях, е предразположението към равенство и свобода, сиреч към идеалите на американците и французите, а не на византийците и британците.“122/

Свързването на Великобритания с Византия е много интересно и приканва за коментар мислителите в стил Хантингтън. Още по-поразително е, че чистото и откровено аристократично високомерие на Леонтиев много рядко е надминавано и от най-арогантните измежду описанията на англичаните, от които той силно се възхищава. Иронията обаче е в това, че подобни обертонове, само че с обратна оценъчна стойност на думата демокрация, можем да открием в някои от най-новите филипики срещу Балканите.

Пета глава

МОДЕЛИ НА ВЪЗПРИЕМАНЕ ДО 1900 Г.

Пътеписната литература става моден жанр в цяла Европа, но най-широк и гостоприемен е пазарът за пътеписи във Великобритания. Там тази литература има най-добрата възможност да разпространява определени възгледи сред относителпо най-широка публика. Вероятно не е възможно да се направи справедливо и точно сравнение между пътеписите на различните страни, но няма съмнение, че Великобритания е страната, където в продължение на няколко века те са предпочитаното след романите четиво. Те са важна част от английската литература и „въпреки че пътеписът не е най-високият вид литература, и всъщност не може да бъде наречен отделен клон в литературата, все пак историята на английската литература отрежда отделно място за такива книги, защото този вид писмено творчество може би повече от всеки друг едновременно изразява и влияе върху националните предпочитания и националпия характер".1/ През XVIII в. едва ли има значим английски писател, който да не е написал някакъв пътепис и третият граф Шафтсбъри, който ги смята за „главните материали за обзавеждане на една библиотека", сравнява пътеписите с рицарските книги от дните па своите деди.2/

Ако се разглеждат конкретно като исторически извор, даващ полезна информация за Балканите, британските пътеписи преди края на XVIII в. не издържат конкуренцията на по-ранния, подробен и последователен интерес на немските или френските. Това е лесно обяснимо, тъй като преди XIX в. британското присъствие в континенталните дела е твърде дискретно и отношенията с Османската империя се задълбочават доста по-късно. През XIX в. обаче британските пътеписи стават информативни и познавателни и се изкачват високо в сравнителната скала на европейската пътеписна литература. Но особеното внимание, което им се отделя тук, не е свързано с качеството и значението им на исторически извори. Причините за особеното отношение към тях са две. Първо, те представят пътеписната литература на най-важната световна колониална сила. Но по-важно е, че разпространяването на представите в англоговорящия свят (това, което в Европа става известно като англосаксонска традиция) се извършва преди всичко чрез тези произведения.

Както беше посочено, европейските писмени творби за Османската империя през XV и XVI в. се състоят от политически трактати, писани обикновено от учени и дипломати, които са слабо или косвено запознати с темата. Роден като жанр в Италия, политическият трактат бързо пуска коре-

ни в Англия и се разраства след създаването на търговската Турска компания (Turkey company) от 1581 г. и установяването на постоянни дипломатически отношения между Лондон и Високата порта през 1583 г., което „бележи истинското влизане на османските неща в съзнанието на англичаните".3/ „Обща история на Турция" на Ричард Нолс, която претърпява седем издания през XVII в., е събрана от човек, който никога не е стъпвал в страната, но въпреки това тя става „най-трайният паметник на интереса към Османската империя от времето на Елизабет".4/ Пристигането на гръцки емигранти в Англия няколко десетилетия преди това не успява да събуди никакъв интерес и докато гръцката литература се радва на внимание и любов, самите гърци са възприемани като лукави интриганти. „По времето на Шекспир думата „грък" в говоримата реч означава мошеник."5/

Английските представи за турците през XVI в. и по-голямата част на XVII в. се покриват с тирания, произвол, грабителство, робство, пиратство, жестоки наказания и изтезания на християните. Те описват чуждото и странното и са изпълнени с филипики срещу исляма. В същото време описанията дават представа за сила, те са картина на империята в нейния зенит. След Лепанто Европа за известно време се радва на триумфа си и си представя, че Османската империя върви по пътя на необратимо оттегляне. Наистина XVII в. започва с бунтове и анархия в османските предели и завършва с началото на действителното оттегляне на османците от Европа. За западните и централните части на Стария континент този век е дори по-напрегнат, наситен с революции, религиозни сблъсъци и кръвопролитни войни, както и онзи процес, който влиза в историческия речник като „криза на XVII в.". Именно тези процеси довеждат до равновесие на силите между османците и континенталните държави, което е нарушено едва в края на века.

Забележителното в английските пътеписи от това време е съзнателният опит на много наблюдатели да създадат „обективно" мнение за различията в цивилизациите. Илюстрация на този подход е „Пътуване в Леванта" на Хенри Блаунт, публикувано през 1636 г. и характеризирано като „нов стандарт за честност и безпристрастност в английската пътеписна литература".6/ Син на основателя на оксфордския колеж Тринити, самият той високообразован адвокат, в различни аспекти Блаунт е практическо въплъщение на емпиричната философия на Бейкън, който твърди, че знанието може да се постигне само чрез опит и обобщенията могат да се правят само въз основа на наблюдение. Убеден в това, Блаунт решава „да наблюдавам религията, обноските и поведението на турците, не задълбочено (нещо, което би било задача по-скоро на жител, отколкото на минувач), но дотолкова, че да задоволи колебанието дали за непревзетата мисъл турският начин изглежда напълно варварски, както ни се казва, или по-скоро това са друг тип обноски, различни от нашите, но не по-малко впечатляващи".7/ Това е

един от първите опити да се опишат османските порядки в собствения им контекст без обичайната доза християнски предразсъдъци срещу исляма. Разказът на Блаунт по думите на негов изследовател „се вписва в историята на деизма в Англия".8/ В него се усеща неприкрито възхищение от османците, тъй като „те са единственият съвременен народ, който е велик в делата си и чиято империя така внезапно нахлу в света и се установи твърдо, както никоя друга досега; аз мисля, че онзи, който иска да види това време в най-голямата му слава, не би могъл да намери по-добра сцена от Турция". Според Блаунт, „ако някога се е появявал човешки род, способен да подчини целия свят пред себе си, смятам, че това е турчинът... Великодушните могат да бъдат опорочени с надменна наглост, макар и в известна степен щедра. Такъв е именно турчинът – жалостен към тези, които се надигат, и затова погрешно смятан за звяр. Той не е такъв, защото непрекъснато приема унижение с голямо търпение. Това е, което открих за тяхна чест и за свое удоволствие."9/

Въпреки критиката и постоянния страх, че турците могат да го продадат като роб заради откуп, той стига до заключението, че „като изключим това, турският характер е щедър, мил и честен; той е дотолкова неспособен да наруши обещание, че сложи ли ръка на гърдите си, на брадата си или на главата си, както им е обичаят, или най-често разчупи хляб с мен, ако разполагах със сто живота, бих ги заложил срещу неговата дума, особено ако е истински турчин, а не мавър, арабин или египтянин".10/ Би било много привлекателно да обясним това великодушно отношение на Блаунт с неговата цялостна философия. Наистина той смята за своя първостепенна задача непредубеденото наблюдение на турците. Но когато изявления като предишното се обединят с други, става ясно, че зад благосклонните твърдения за османците (които Блаунт като много други нарича турци), се крият други мотиви. Втората му голяма задача, както обяснява в увода, е „да се запозная в известна степен с тези други секти, които живеят под властта на турците, като гърци, арменци, франки и цигани, но най-вече евреите; един народ, напълно противоположен на другите и по природа, и институции, който се хвали с това, че е избран сред останалото човечество. [Този народ] остава упорит и достоен за презрение."11/

Това, което всъщност прозира от разказа на Блаунт, е почти несъзнателното преклонение към политическия успех. В османците той цени най-вече техния характер на господстващ народ. Блаунт може да се идентифицира с това. Един господстващ народ в процеса на създаването си (английския) открива друг, вече утвърден. Това е идея, изразена в по-голямата част от пътеписната литература и със сигурност свойствена на английските посланици при Портата, чието „общо отношение... към османската управляваща класа е благосклонно, дори одобрително". За сър Ричард Бълстро-

уд, дипломат при Стюардите, Константинопол е „по-достоен и по-доходен пост от Париж“, а Уилям, лорд Паджит, английски посланик между 1693–1703 г., намира турците „мрачни и горди и все пак досега те ме приемат и се отнасят към мен при всички случаи много любезно“, така че той успява да свърши „твърде много неща в общите работи“.12/

Три десетилетия след Блаунт Пол Рико създава своя основен труд „Съвременното състояние на Османската империя“ (1668 г.), писан въз основа на непосредствено наблюдение. Рико повтаря опасенията на Блаунт, че някои неща се наричат „варварски, като всичко, което се различава от нас по Начин на живот и Обичай и не е облечено по начина и модата на нашето време и страна; понеже си навличаме предразсъдъци от невежество и търсене на познатото“. По-добре запознат с османското общество, през следващите четирийсет години гласът на Рико се променя от „кръстоносния контекст към контекста за мирно общуване по пътя на търговията“. Освен това той пише във време, когато ислямът и Западът свиват „съдраните знамена на кръстоносците и джихада“.13/

През XVIII в. „мирното търговско общуване“ се задълбочава и макар това да не довежда до драстична промяна в мненията, пътеписите стават по-подробни и конкретни. Писмата на лейди Мери Уъртли Монтегю от Истока са публикувани в годината на смъртта ѝ – 1763 г., но явно преди това са разпространявани в ръкопис. Лейди Мери е една от първите, които имат удоволствието да усетят вкуса на древните автори в родните им земи. Голямата ѝ известност обаче е свързана с въвеждането на ваксината срещу едра шарка в Англия, практика, която тя неочаквано открива сред гърците в Константинопол. Освен това като съпруга на британския посланик тя предпочита да общува с турското висше общество. Описанието ѝ на турската баня в София, „женските кафенета, където се разказват всички градски новости и където започват скандалите“, вдъхновява картината на Енгр „Турска баня“. В софийските бани лейди Мери се възхищава на турските жени, които имат „блестяща, светла“ кожа, докато българските селянки, които среща по път , „не са грозни, но със загорели лица“, но това е по-скоро пример за класови естетически предпочитания, отколкото за расови.14/

Срещата с подчинените народи в империята провокира особено и противоречиво отношение. Но в напрегнатото двоумение между естествената симпатия към управляващите и традиционната вражда срещу мюсюлманите много често първото чувство взема връх. Потопени в изучаването на класиката, много посетители търсят живи илюстрации на античните музейни архитипове. Това е особено присъщо за онези, които са тръгнали на Голямата обиколка (Grand Tour), която през втората половина на XVIII в. все повече се отклонява от Франция и Италия към Гърция.15/ Както пише Ейснър, „беше започнал великият век на пътуването към Гърция – да я ри-

суват, да я плячкосват, да пишат за нея".16/ Пътешествениците или туристите, дума, създадена през този период, обикновено са разочаровани, особено от гърците, частично поради липсата на ярка физическа прилика с предците им, но най-вече поради отсъствието на класически нрави. Липсата на приемственост между древните гърци и изродените им съвременни наследници, иначе казано, пропастта между големите очаквания и живата действителност, е тема, изпълваща много работи, което може да се нарече проява на осуетен филелинизъм дори преди появата на това явление. Никъде викът на разочарован класически вкус не е толкова отчаян, както при Морит, когато наблюдава смеха, танците и борбите на гърците в Пелопонес през 1796 г. „Мили боже! Ако един свободен древен грък можеше да види за момент подобна сцена, само в случай, че съдбата му в онзи свят е била изключително тежка, не би помолил да го върнат там веднага."17/

Тези безмилостни присъди са спестени само на младите момичета. Като правило те се рисуват поразително красиви, традиция, която почтително се следва и създава чудесна репутация на гръцките жени. Ето как същият Морит, който иначе е отчаян от гръцката раса, описва гъркините около Смирна през 1794 г. „Вие, разбира се, ще попитате дали хвалбите, които пътниците ръсят за гръцките красавици, са заслужени. Наистина те са заслужени. Ако бяхте с нас, мисля, че щяхте да се съгласите, че лицата на тукашните селски хубавици далеч надминават всяка колекция от балните зали, която някога сте виждали. Всички те имат хубави очи и зъби, но главната им красота е в тяхното изражение... То разкрива сладост и интелигентност, която рядко съм виждал, и се променя с такава бързина и деликатност, която нито един художник не може да предаде... Освен това видът им в тяхното елегантно облекло не напомняше с нищо на селянки и това, прибавено към изящното им отношение и обноски, ни караше да се чувстваме сякаш сме сред маскирани благороднички."18/

Тези изявления естествено показват по-скоро мечтите на млади и здрави английски аристократи с класическо образование в преходния век между Просвещението и романтизма, отколкото достойнствата на гръцката женска физика в края на XVIII в. Съществува обаче много ясна илюстрация на класово отношение, което в различна степен, но без изключение присъства в повечето разкази. „Маскирани благороднички" е черта, приписана на гъркините. Отсъствието на джентълменско отношение е основното оплакване спрямо гръцките мъже и най-високата похвала спрямо турските господари. По-късно, през XIX в., това довежда до популярния лозунг: „Джони Турчина беше джентълмен."

В Атина Морит намира подслон у британския консул, „който е беден и грък, две обстоятелства, които в комбинация винаги правят човека мошеник". Без изключение гърците са описвани като измамници и крадци, въп-

реки че единственото действително споменаване на кражба е едно снизходително съобщение как британската група се сдобива с антични мраморни паметници. „Някои от тях крадяхме, други купувахме и нашият двор е добре украсен с тях.“19/ Без да навлизаме в големия спор за мраморните паметници на лорд Елджин, може би тук е мястото да се напомни написаното от пътешественика и археолога Едуард Додуел за реакцията на местните хора. „Всички атиняни, дори самите турци, оплакваха разрушенията, които се извършваха: и гласно, и открито виняха своя господар за разрешението, което е дал!“20/ Султанът е несправедливо или твърде сурово обвиняван, тъй като ферманът, който той издава на лорд Елджин, дава право на група художници да поставят скеле около древния храм (Партенона), да копират орнаменти и фигури от хоросан и гипс, да измерят останките от други разрушени сгради, да разкопаят основите с цел да открият надписи, и едва в края на този дълъг списък най-общо е споменато, че някои каменни предмети със стари надписи или скулптури могат да се вземат. Експедицията по измерване и рисуване бързо е реорганизирана в група за демонтиране и един друг пътешественик, Едуард Кларк от Кеймбридж, споделя как дисдаринът, който наблюдава свалянето на една особено хубава метопа от Партенона, „просълзен, каза с най-прочувствен глас: „Телос!“, заявявайки с това, че нищо няма да го накара да се съгласи с каквото и да е по-нататъшно разнебитване на сградата“.21/ Самият Додуел не е особено сантиментален спрямо гърците или престорено скромен по отношение на начините, по които се сдобива с богатата си колекция от бронз, мрамор, керамика и монети. Известен заради подкупите, които дава, като „франкот с много пари“, той продава по-голямата част от сбирката си на по-богати и по-въодушевени колекционери. Вазите му (143 от тях, сред които известната „Додуелова ваза“) са купени от мюнхенската глиптотека, а други предмети са продадени на кронпринца на Бавария.22/

В пълен контраст с гърците е описанието на великодушното поведение на техните турски господари. Уморени от бедната гръцка обстановка в Лесбос, Морит и спътниците му успяват да се самопоканят у местния ага, който ги приема много любезно. Обилната вечеря с чудесно кипърско вино уталожва отвращението на Морит от Леванта: „Започнах да мисля, че сред всички нации има джентълмени. Тези аги живеят много удобно. Къщите им са просторни, хубави и добре приспособени към климата... Имат много коне, обичат да ловуват с пушки и със соколи и често имат не по-малко от триста-четиристотин слуги заедно със селскостопанските.“ В Тесалия и Беотия Морит се възмущава от мизерните села, изцяло населени с гърци и евреи. Според него гърците упражняват своето самоуправление по такъв мошенически начин, че „ние търсехме турци така усилено, както на друго място бихме търсили англичани... Уверявам ви, турците са много по-дос-

тойна раса, отколкото мислех, и ако някога тази страна мине в ръцете на гърците или руснаците, едва ли би било възможно да се живее в нея.“ Морит повтаря това в друго подробно писмо от 1795 г.: „Тук сме много добре с турците и особено с управителя на града, който ни посети, изпрати ни дивеч, направи за нас ловни групи, предложи ни кучета, коне и др. и е много весел, сърдечен човек. Често ходим да изпушим по една лула при него и сме в най-добри отношения. Наистина ще стана мюсюлманин. Ако са невежи, това е грешка на правителството и религията им, но винаги ще казвам, че никога не съм виждал по-добре разположени и човечни хора. Видът им, от най-високопоставения до най-нисшия, е на господари, каквито те са, и в тяхната любезност има нещо достойно и сърдечно, като от мъж на мъж; в същото време в мен има достатъчно английска кръв и съм почти готов да ударя гърка заради раболепната сервилност, която той смята за учтивост.“23/

Това, което у Блаунт изглежда като несъзнателно признаване на господарската раса, тук е казано съзнателно и открито. Единствената разлика е леката смяна на ролите: световната господстваща нация признава една, която е започнала да умира.

Отношението на Морит се споделя от повечето английски наблюдатели, въпреки че неговата съзнателна безчувственост, породена от аристократично високомерие и младост, понамалява в описанията на неговите сънародници. Като цяло те предпочитат турците пред гърците и не само осъждат липсата на класическа образованост и вкус у гърците, но смятат изродената им религия за отблъскваща. Гърците са разколници, недружелюбни, раболепни, невежи, престорени, мързеливи, алчни, продажни, интриганти, мръсни, неблагодарни и лъжци.24/ Все пак през XIX в. благодарение на усилената търговия и нарасналата активност в областта на политиката, военното дело, религията и образованието контактите с балканското население стават по-интензивни и постоянни. Съответно пътеписите отразяват много по-добро познаване и понякога свидетелстват за дълбоки прозрения и неподправено човешко съчувствие.

Големият роман на англичаните през този период е Гърция. „Ние всички сме гърци“, казва Шели в предговора на поемата си „Елада“, написана скоро след началото на гръцкото въстание. Шели никога не е стъпвал в Гърция. Тези, които го правят, често си спомнят максимата на Шатобриан: „Никога не посещавайте Гърция, монсеньор, освен у Омир. Това е най-доброто.“ В чудесната си книга „Филелиписти“ Уудхаус вижда английския филелинизъм като кратка цезура в продължителен период на „предразсъдъци и безразличие“. „Преди Байрон да разпали пламъка, който по-късно угасва, въпреки че известен интерес към Гърция съществува, няма никакъв филелинизъм.“ Интересът към Гърция е рожба на класицизма, на Голямата обиколка и на стратегическите съображения в Източното Средиземномо-

рие, първо френски, а по-късно основно руски. Никога обаче този интерес не е към гърците сами по себе си. Уудхаус чудесно обобщава тази любов към Гърция. „Те обичат Гърция от мечтите си – земята, езика, античните паметници, но не и хората. Само да можеше, мислят те, хората да приличат малко на британските учени и джентълмени; или ако това е прекалено неосъществимо, поне малко да приличаха на своите предшественици; но най-добре изобщо да ги нямаше там."25/

Преди началото на гръцката война за независимост преобладаващото мнение е, че докато гърците не станат по-образовани, тяхната независимост е преждевременна. Това мнение изказват не само европейци, но и някои от водачите на гръцкото просвещение, особено Адамандиос Кораис. По време на самата война симпатиите към гърците се увеличават, подхранвани от прогръцките списания и памфлети. „Така гърците се присъединяват към другите потиснати националности – испанци, италианци и латиноамериканци (но не и ирландци), за които британските сърца трябва да се облеят в кръв и за които британците трябва да бръкнат в джобовете си." Романът е кратък. Малко от филелинистите са последователни в усилията си да помагат през цялата война и още по-малко подкрепят гърците в изграждането на независима Гърция. Епитетите, използвани спрямо гърците преди и изчезнали напълно по време на филелинистичната треска, се появяват отново в пълен комплект. Новото оплакване е, че гърците не са способни да се самоуправляват, подхранвано от наблюденията върху тромавото изграждане на новите гръцки институции и политика. Няколко десетилетия гръцка независимост заличават филелинизма и Константинопол и провинциите стават много по-популярни сред пътешествениците. Въобще не става дума обаче за възстановяване на османската власт; гръцката независимост е свършен факт.26/

Без да навлизаме дълбоко в проблема за взаимовръзката между външната политика и обществения дискурс, достатъчно е да се каже, че между тона на повечето британски пътеписи и основните направления във външната политика се усеща ясна корелация. Трийсетте години на XIX в. определено са граница както в британската близкоизточна политика, така и в характера на тази литература. Без да навлизаме в детайли в англо-турските отношения, необходимо е да се напомни, че преди средата на XVIII в. отношенията между Англия и Османската империя са главно търговски и едва през XVIII в. дипломатическите задължения постепенно вземат преднина.27/ До края на XVIII в. Великобритания без съмнение става водещата индустриална и търговска нация в света. След победата над Наполеон с увеличаването на отвъдморските си територии Великобритания става и най-голямата колониална сила, чиято цялостна политика е насочена към запазване и увеличаване господството на „Pax Britannica". В Европа тази поли-

тика се изразява чрез поддържане на системата на „равновесие на силите", а Османската империя е една от важните съставни части на този баланс. Все пак до 30-те години на XIX в. Великобритания няма точно формулирана външнополитическа линия спрямо Османската империя. Едва появяването на Русия като централна фигура на европейската сцена и териториалните ѝ успехи срещу османците стават решаващ фактор за оформяне на определена линия на действие. Британската външна политика след 1830 г. не е съвсем нова, но сега придобива вид на определена програма за запазване целостта и неприкосновеността на Османската империя.28/ В някои от най-новите изследвания убедително се твърди, че извънредното налагане на британска сила от страна на Палмерстон към средата на XIX в. води до опит „да се преобърне световното равновесие на сили с надежда за влизане в период на глобална британска хегемония и да се укрепи псевдолибералното статукво у дома".29/

През този период се наблюдава и много бърза политизация на пътеписните разкази. По-голямата част от тях все по-силно са обагрени от политическите възгледи на авторите, които почти не се разграничават от официалната правителствена линия, освен когато се престарават да я надминат, като видния туркофил и краен русофоб Дейвид Ъркърт. С малки изключения политическата основа на пътеписите през XIX в. е, както Барбара Йелавич точно отбелязва, „това, което е общоприета истина".30/ В обширната панорама от западни присъди над Османската империя и Балканите може би е освежаващо да се чуе един глас от другата страна. В началото на XIX в. Алън Апуърд описва срещата си с турски държавник, прославен със своята далновидност, който му казва: „Забелязал съм, че вашата управляваща класа винаги може да накара хората да мислят това, което тя иска." Апуърд е склонен да се съгласи с него: „Въпреки Парламента и Пресата, вероятно няма друга страна в наше време, в която бюрокрацията да упражнява толкова неконтролирана сила както в Англия и в която влиянието на обществото да е толкова слабо."31/

Развитието и кариерата на Дейвид Ъркърт представят може би найяркия пример на разочарован филелинист. След като почти е жертвал живота си за Гърция (брат му наистина загива), впоследствие Ъркърт открива османците и ги дарява с цялата мощ на неумерените си страсти. В „Духа на Изтока", неговото най-известно произведение, целият стереотип е обърнат. Турската тирания вече не е причина за сервилността на гърците, а гръцката сервилност е корумпирала простотата на турските пасторални нрави.32/ Накрая изглежда, че Ъркърт се чувства лично отговорен, че е допринесъл за отслабването на Османската империя.33/ Той тръгва да поправи стореното зло със същото усърдие, този път чрез подкрепа на османската кауза срещу Русия. Дейността на Ъркърт на Изток не само се радва на мъл-

чаливото одобрение на британското правителство, но неговата пламенна антируска журналистика променя неимоверно общественото мнение и оказва известно въздействие дори върху политическия курс, ранен пример за политическия натиск, който пресата може да упражнява.34/

Бенджамин Дизраели обаче никога не е бил заразен от филелинизъм. Неговото отвращение към националните движения на подчинените народи в Османската империя е твърдо и последователно. По време на Голямата обиколка през 1830 г. той дори се присъединява към османската армия в кампанията ѝ за потушаване на въстанието в Албания. В Янина получава аудиенция от великия везир и изразява в дневника си „удоволствието да бъде почетен от човек, който през деня е обезглавил половината провинция". Последователен ценител на имперските ексцеси, Дизраели не само ги одобрява в качеството си на млад пътешественик, но по-късно ги провежда, когато е начело на Британската империя.35/

Политиката обаче не оставя следа върху този пътепис, който по-късно става известен като пример за пътеписен шедьовър в англоговорящия свят: „Еотен" на Александър Кинглейк. Освободен от „гнилата цивилизация на Европа" благодарение на Изтока, Кинглейк описва пътуването си през 1834–1835 г. през Сърбия, България, Гърция, Турция, Кипър, Ливан, Палестина, Египет, Йордания и Сирия. Едва десет от общо над двестата страници на този труд са посветени на маршрута през Балканите до Константинопол. Кинглейк и спътникът му се радват на своето „собствено прекрасно бягство" от „европеизираните страни" и вкусват с удоволствие пътешествието в Изтока, което става за тях „начин на живот", и въпреки това по пътя между Землин и Константинопол те често забравят Стамбул, забравят цялата Османска империя и си спомнят само доброто старо време. „Тормозехме Кийт, присмивахме се на Лари Милър и Оукс; яздехме и се смеехме високо и говорехме на мрачната Сръбска гора, като че ли беше горичката Брокас."36/ Както един по-късен критик на „породата Кинглейк" отбелязва, Кинглейк е външен наблюдател на културата, през която минава, но „именно неговата егоцентрична отстраненост доставя такова удоволствие на читателите му" и му спечелва „покани за вечеря, затова че така приятно е погалил културните предразсъдъци на аудиторията си".37/ София и България са просто обстановка за началото на екзотично приключение. Те не предлагат нищо особено интересно и човек чувства, че „не е призован „да пролее сълза" над гробницата на нечие „някога прекрасно" тяло или да отдаде „дължимото уважение" на нещо мъртво или живо; няма такава сръбска или българска литература, пред които със сигурност да се чувстваш засрамен, че не ги познаваш". Околността също не изобилства със значими класически паметници. „Единствената обществена сграда по пътя, която представлява някакъв интерес, е от ново време, но казват, че е добър образец на източна архитектура; тя има форма

на пирамида и е направена от три хиляди черепа на сръбски въстаници от началото (струва ми се) на този век; изобщо не съм сигурен, но си мисля, че първият череп е положен през 1806 г. Срамувам се да кажа, но в тъмнината на ранната сутрин минахме, без да разберем, покрай този триумф на изкуството, така че се въздържахме да се възхитим на „простото величие на архитектурния замисъл" и „изключителната красота на изработката"." 38/

Всичко това е представено с тънка ирония и пословичното каменно аристократично изражение пред лицето на бруталността, но е далеч от изобличенията срещу балканско варварство, появили се в началото на следващото столетие; далеч е и от каквото и да е морално възмущение срещу османските извършители на престъпления, характерно за някои от сънародниците на Кинглейк няколко десетилетия по-късно. Десет години след Кинглейк, Уилям Мейкпийс Текери пресича Средиземно море на борда на „Иберия" и спира в Атина. Въпреки репутацията си на единствения значителен романист от XIX в. с истинско класическо образование, той не показва особен интерес към паметниците на класическата древност. Действащият дворец на гръцкия крал по-силно привлича вниманието му. „Мизерният вид на двореца наистина бие Ирландия и това е силна дума. Палатът на василевса е огромна постройка от хоросан, намира се на един площад с още шест къщи, три магарета, никакви пътища и никакви фонтани (с изключение на този от една картина на странноприемница)." Текери не се интересува особено и от останалата част на Средиземноморието и по думите на Ейснър „се държи като буржоазен солипсист".39/

Едуард Лиър става известен като талантлив пейзажист, въпреки че преди това си създава име с орнитоложките си рисунки и е известен най-вече на децата с „Книга с глупости". Пейзажите му са хвалени заради смелите идеи и точните детайли. Повечето от изящните му рисунки, акварели и маслени платна са от пътуванията му в Южна Европа, основно в Албания и Гърция през 40-те и 50-те години на XIX в.40/ Хората вдъхват на Лиър помалко любов и той рядко ги рисува. Те му харесват само ако подхождат на живописността (негова любима дума) на пейзажа. „Нека художникът посети Акрокеравния – докато не е направил това, той няма да знае нищо за най-големите фази на дива и все пак класическа живописност – илирийска или епирска – хора или планини; но нека отиде с добър водач, иначе може да не се върне." В този дух Лиър представя албанския си слуга Гиоргио Кокали – „полуцивилизован сулиот, почти като див Роб Рой", който му е предан по зверски. Обаче в районите, които изглеждат по-покорни и цивилизовани, Лиър се отвращава от „мелезния вид на всеки човек и всяко нещо", тема, която става дискретен припев в много описания.41/

В цялостното взаимодействие между външна политика, пътеписни оценки и обществено мнение различни страни на триъгълника в различни мо-

менти играят ролята на агент (източник на влияние) или мишена (обект на влияние).42/ В случаите, когато пътеписите са инструмент във формирането на общественото мнение, това невинаги е отглас и разпространение на официалната външнополитическа линия. В британските симпатии спрямо Истока всъщност винаги е имало плурализъм и едва ли има група или нация, която да не е привлякла подкрепата на определена група в английското общество в определено време, въпреки че като цяло (при всички полагаеми се изключения в едно голямо обобщение) съществува аристократично протурско пристрастие и либерално прохристиянско буржоазно пристрастие.43/Важен пример на опозиционни гласове, предшестващи една важна, макар и временна промяна в традиционната външна политика на Великобритания спрямо Османската империя, са публичните лекции на двете пътешественички Джорджина Макензи и Аделина Ърби, обиколили България, Сърбия, Босна и Македония през 1861–1863 г. Техните популярни и оказали силно влияние в Англия „Пътувания в славянските провинции на Европейска Турция", издадени през 1867 г. и илюстрирани с рисунки на Феликс Каниц, запознават британската публика с един наистина неизвестен дотогава аспект – тежкото състояние на подчинените славянски народи в Османската империя.

Не е пресилено да се каже, че двете пътешественички откриват южните славяни за английското общество, което през 1860 г. все още „има неясната представа, че всички земи [на Балканите] са населени от турци и гърци", като в последната категория влизат всички немюсюлмани.44/ През август 1862 г. те посещават известния Рилски манастир, където са посрещнати от игумена Неофит Рилски. Той е обезпокоен от новината, че Цетинският манастир в Черна гора е изгорен от мюсюлманите. Когато неговите гости го убеждават, че Франция няма да позволи това да се случи, той възкликва: „Франция – може би; но Англия!" Дамите отговарят, че „интересът на Англия спрямо славянските християни в голяма степен е пораснал в сравнение с пълното им непознаване – когато човек наистина никога не е чувал името им". Реакцията на Неофит показва познаване на заплетените игри на великите сили: „Жалко е все пак, че такава велика страна, чиито деца са свободни да пътуват, където пожелаят, и да публикуват, каквото пожелаят, е трябвало да остане в такова дълбоко невежество за християните в страна, където тя е в толкова близки отношения с турците."45/

Макензи и Ърби не само откриват южните славяни, но стават техни предани защитници; „проникват в страната по-дълбоко, виждат зад навъсеността беднотията и нищетата на славянските християни и маниерните любезности и повърхностните обяснения на турските служители слабо ги удовлетворяват". Едната дъщеря на баронет, другата внучка на пер, „те са дами от викторианската епоха: дълбоко вярващи в своята религия, в прог-

реса, дълбоко уверени в своята националност и произход; и обхванати от страстен повик, който ги тегли напред". Резултатът е опит да се просвети не само английската публика, но и обектите на тяхната защита. През 1869 г. в Сараево се открива училище за християнски момичета и след смъртта на Макензи през 1874 г. мис Ърби му отдава цялата си страст като председател на управата до смъртта си през 1911 г. в Сараево, където е и погребана. Тя се посвещава на босненските хора и е техен непоколебим защитник, въпреки че никога не забравя своята класа и страна и е „горда със съзнанието за своето превъзходство по рождение, възпитание и култура". За нея босненците винаги остават „полуварвари" и въпреки опитите ѝ да възпита „селянка от по-висока класа", „непочтените надвишават почтените" и тяхната непоправима слабост е „неспособността им да работят здраво".46/

За едно десетилетие общественото мнение се променя толкова силно, че в предговора към второто издание на „Пътуванията" на Ърби и Макензи от 1877 г. Уилям Гладстон казва, че „почти всички, свободно или с неудоволствие, сега признават, че, като разглеждаме въпроса за Османската империя, не можем да се извърнем от състоянието на подчинените раси".47/ Преди това дори най-близките ѝ приятели, включително Флоранс Найтингейл, гледат на жара и ангажираността на Аделина Ърби в босненската и сръбската политика с неудобство и подозрение. Дори в това настъпва промяна: „През лятото на 1876 г. вече не беше неблагоразумно да имаш приятели сред „полуварварите", нито се смяташе за ексцентрично да познаваш турските провинции и сръбския език."48/ Публикувани са нови книги за южните славяни, които дават нова информация и открито критикуват британското правителство за това, че обръща твърде малко внимание на бъдещите преобладаващи нации на полуострова.49/

Гладстон посочва, че пресата „систематично пропуска твърде изобилните сведения за продължаващи турски безчинства в България", особено кървавото потушаване на Априлското въстание от 1876 г., и стига до заключението: „...вече е станало общоизвестно, че теророт все още продължава да властва в тази нещастна провинция." По-нататък той разкрива опустошенията в Босна и Херцеговина: „повече от една трета от населението са заточени или бездомни" и „жестоките безчинства... ги притискат все повече и са неотделими от турското име".50/

След ужасните кланета в България през 1876 г. виконтеса Странгфорд открива фонд за подпомагане на българските селяни, който с помощта на американската мисия в Самоков и особено на нейния председател Джеймс Франклин Кларк разпределя облекло и помощи за нуждаещите се. Виконтеса Емили Ан Странгфорд, най-малката дъщеря на адмирал сър Франсис Бофорт, преди брака си пътува и пише много за Изтока. Като потомка на Бофортите от кръстоносните походи тя получава от патриарха на Йеруса-

лим ордена на Светия гроб. Съпругът ѝ Пърси Елън Фредерик Уилям Смит, осми виконт Странгфорд, е син на известния английски посланик в Константинопол и Санкт Петербург през 20-те години на XIX в., а самият той е един от най-завършените филолози и етнолози на своето време. Прекрасно владеещ персийски, турски, арабски, афганистански, хинди и съвременен гръцки, с известни познания в славянските езици, той е аташе и секретар на британското посолство в Константинопол през 40-те и 50-те години на XIX в. и след признаването му за пер до женитбата си в началото на 60-те години продължава да живее в Константинопол „живот на дервиш". Възгледите му върху Източния въпрос в частност са публикувани в многобройните му дописки в „Пал Мал газет" („Pall Mall Gazette") и „Сатърдей ревю" („Saturday Review"). Той парича себе си не антифилелинист, а профилоромеос, интелигентно и значимо разграничение между абстрактното и изкуствено превземане по едно въображаемо минало и действителното ангажиране със съвременните проблеми на гръцката нация. Въпреки това той смята, че бъдещето на Югоизточна Европа принадлежи на българите, „най-многобройната и обещаваща част от християните в Турция".51/

Следвайки възгледите на починалия си съпруг, виконтеса Странгфорд се занимава с благотворителна дейност, едно от големите достойнства, както и една от големите моди на викторианското общество. Въпреки че мисията ѝ е „изцяло и само благотворителна", тя е „решена да избягва всичко, което може да доведе до обвинение, че ги вестернизира или че ги води към изкуствени нрави над нивото, до което са стигнали". Ако българите бяха „глупав народ, апатичен и тъп", тя би използвала възможността да ги подтикне; но тъй като те горят от желание за прогрес, всичко, от което се нуждаят, е окуражаване и самоусъвършенстване. Най-силно я впечатлява жаждата за образование, която според нея е „най-забележителната черта в българския характер... Молбите им за училища бяха много по-пламенни, отколкото тези за хляб. Те молеха за училищна сграда, преди да молят за покрив за себе си; и половината момчета, които видях, идваха за дрехи, за да идат на училище."52/ Този заслужен комплимент към българите от XIX в. е една от малкото положителни черти, която напълно се вписва в съвременната самопредстава на българите за национални характеристики. Те и днес периодически, но често без основание се позовават на нея.

За лейди Странгфорд българинът е „странна смесица от работливост и пестеливост, мързел и апатия; веднъж той изглежда съвсем като ориенталец, друг път е съвсем западен". Тя твърдо вярва в прогреса и смята, че чрез свобода и независимост „всички техни недостатъци – твърдият характер, бедната чувствителност и сърдечната апатия, дори любовта към пиенето, ще изчезнат като утринни облаци; и нацията ще заблести". Всички недостатъци, описани добродушно от виконтеса Странгфорд, са „недостатъци", присъщи

на бедните и преуморени от работа селяни по целия свят. Дори и най-слабата резервираност срещу качеството и възвишените подбуди на личната благотворителност на лейди Странгфорд би била повече от осъдителна (по-късно тя създава болници за турските войници по време на руско-турската война, открива болници в Кайро и Бейрут и организира Националното общество за подготовка на обучени медицински сестри за бедните), но нейният „Отчет" илюстрира някои от противоречията, които докарват на викторианската благотворителност подозрението в лицемерие. Описвайки една сцена, когато една неделя 46 български момчета „от по-горна класа от селяните, чиито родители са били заможни преди разрушаването на собствеността им", идват да ѝ благодарят за дрехите, които им е дала, и пеят благодарствени песни, тя се чувства засрамена за техния външен вид в „дълги черни фракове като пингвини, докато пееха толкова хубаво и тъжно. Но аз желаех любезните англичани, които бяха дали тези неща, да бяха изпратили по-подходящи дрехи... Трябва да добавя нещо към благодарността си към многото хора, които ми изпратиха вързопи и кутии с готови дрехи, защото съм най-искрено благодарна за милото, макар понякога погрешно намерение... Някои вързопи съдържаха неща, които... се оказаха изключително полезни... Някои, макар и рядко, бяха истински боклук – мръсни стари дрехи, които не си е заслужавало да бъдат опаковани и беше още по-неприятно да се разопаковат. Един денк съдържаше само стари, избелели, скъсани муселинени рокли; детски чорапи без пети или пръсти и обувки без подметки; евтини дрънкулки, части от развалени украшения и странни ръкавици... Надявам се да ми бъде простено, но умолявам благотворителните англичани в бъдеще да дават старите си дрехи на по-бедните си съседи, а в чуждите страни да изпращат пари, одеяла и обикновени тъкани."53/

Съвпадението между откриването на потиснатите християнски националности и откриването на викторианските бедни, както и появата на съответни дискурси след средата на века е особено забележително. Точно както „през по-голямата част от деветнайсети век англичаните виждат бедността и за тях тя е морално търпима, защото очите им са тренирани от евангелистката религия и политическата икономия", по същия начин политическото статукво в Близкия изток се приема за поносимо. Страстният дебат за наличието на две нации (бедни и богати) в английското общество е аналогичен на запознаването с „другите нации" на Балканите, въпреки че и в двата случая интелектуалният климат не вижда „много неща, които могат да се направят извън хуманитарната благотворителност, гледана с неодобрение от Малтус".54/ Благотворителността не е единственият полезен метод, който англичаните използват за идеологическо самосъхранение. Изтокът предлага лесна възможност да се намери просто решение на комплексните проблеми, пред които се изправя английската колониална метрополия.

Тревогите, свързани с Ирландия, например се трансформират в тревога за Македония; модата да се помага на бедните се трансформира в мода да се помага на потиснатите националности; феминисткото движение фокусира вниманието си върху живота в харемите; угрозенията относно Индия и Бурската война в края на века се превръщат във вина заради турските зверства.55/ Когато по време на пътуването си през Босна, Херцеговина и Македония Хари Томпсън страда, че „Англия с право е гледана във всички балкански страни като приятел на турците и враг на християнските им поданици", той стига до заключението, че поради нейната обсебеност от индийските й владения и съперничеството с Русия „Англия повече от всички други европейски страни е отговорна за опустошението и мизерията в тези части на Балканския полуостров, които още не са отхвърлили турското иго".56/ А един друг англичанин вижда емоционалното ангажиране на Англия с различните балкански групи така: „Малцинственият въпрос е неизменният победител. Той се обръщаше към два инстинкта в английския характер, единият напълно достоен, другият не чак толкова. Първият беше нашето напълно искрено, дори прекалено сантиментално желание да помогнем на победеното куче, без да проверим преди това дали то е добро куче. Другият инстинкт беше способността на някои от нас да успокояват съвестта си заради пренебрежението към неживописните бедни от източния край на Лондон с интерес към живописните бедни от източния край на Европа."57/

Общественото възмущение и това на Гладстон в частност не довеждат до намеса на британската политика в българските или босненските дела, но довеждат на власт неговата Либерална партия през 1880 г. след Мидлотианската избирателна кампания, която отчита значението на новия масов електорат и силата на политическите речи, предадени от вестниците. Ловко използвайки балканския въпрос (като без съмнение искрено и дори с настойчивост съчувства на тези далечни населения), Гладстон подчертава необходимостта от морална външна политика.58/Яростните филипики на поддръжниците на Гладстон срещу Дизраели съответстват на точно толкова яростните обвинения на туркофилската публика и преса (Гладстон дори е обвинен като руски агент). Ако може да се направи някакъв извод от добре известния характер на босненската криза отпреди сто и двайсет години, той е по-скоро относно домашните механизми на изграждане на външната политика на великите сили, отколкото относно „древни вражди".59/

Наред с въпроса за политическата целесъобразност ясно е, че еволюция във възприемането на Балканите има и че наблюдателите често изразяват противоположни възгледи. И все пак, въпреки присъствието на такива влиятелни личности като Макензи и Ърби, Гладстон, виконт и виконтеса Странгфорд и още някои, преобладаващият дискурс на политическата сцена не е техният. Ето как един журналист обобщава своето отношение, пре-

ди да се настрои пробългарски: „Тръгнах за България предубеден, ако изобщо имах някакви предубеждения, в полза на турците, и това е отношението на средния англичанин.“60/ Още по-малко са англичаните, които променят мнението си. „Наистина английската убеденост, че всички южни славяни са по-нисши и полуварвари, е препъникамък за всяко разрешение на проблема с Турция и нейните европейски провинции.“61/

Две години след излизането на книгата на Макензи и Ърби се появява страстният контраразказ на капитан Станислас Сейнт Клер и Чарлс Брофи. Тяхното намерение е обобщено в последното изречение на книгата им: „За доброто на Турция и на света нека Европа изучи тази страна и тогава да я съди, но не по свидетелствата на филелинистичните туристи и вестници.“ В допълненото издание дванайсет години по-късно е добавен нов източник на дезинформация според авторите – „българските американски мисионери“.62/

Целта на книгата е да покаже погрешността на обвиненията срещу турските управленски злоупотреби и че християнското недоволство е резултат единствено от руски машинации. Руските емисари са изобразени като вездесъщи и дори българо-гръцката схизма, на която Русия силно се противопоставя, е представена като руска манипулация. Според Сейнт Клер и Брофи християнството на Изток е дегенерирало от религия в тайно общество и може да се сравни с фенианианството. Но дори ирландските революционери струват повече от балканските християни, защото последните нямат история: „Домогванията на ирландците със сигурност са по-законни от тези на раята, която няма никаква история и затова никаква родина. Въпреки че сме англичани, ние вярваме, че ако Ирландия се отдели от Британската империя, тя ще покаже нещо по-добро от недоносчетата, родени от онези държави, които принудителната сила на едно „незаинтересовано приятелство“ отдели от Турция.“ Българите, „неопетнените любимци на Русия“, са обект на особената омраза на Сейнт Клер и Брофи. „Силни, но с тежка конструкция, с широки рамене и обли гърбове, мечешка походка, груби и глуповати черти, тежки мустаци, които покриват чувствени устни, брада, която се бръсне веднъж седмично, и малки бляскащи очи, които, тъй като винаги избягват да срещнат твоите, създават общо впечатление за лукаво животно. Въпреки предразсъдъците, които човек носи от Европа в полза на интересните християни от Изтока, едва ли би казал, че тази забравена издънка е привлекателният тип на великата Славянска Националност, която Всеобщата Майка Русия толкова силно желае да вземе в прегръдките си и да оформи в мощно и хармонично цяло.“63/

Българските селяни са описани като алчни материалисти. Те непрекъснато вземат от двамата автори прекалено много пари за храна и спане. Като истински джентълмени (или поне стремейки се да бъдат такива), Сейнт

Клер и Брофи питат своите домакини колко искат да им се плати. „Питаш с надеждата да ти се отговори „нищо“ и с намерение да дадеш сума, която е поне два пъти повече от това, което си струвал на тези, които са те забавлявали.“ Необучени в аристократичните правила, невежите български селяни не знаят вековното изкуство на субординация, когато деликатно караш господаря да се чувства едновременно превъзхождащ и щедър. Сейнт Клер и Брофи не са от тези европейци, които са очаровани от етнографията и фолклора. Те описват вярванията на българите като първобитни и груби, с вкус на езичество и суеверие и напълно лишени от въображение. Българските водни духове са „прости демони на природните стихии и дори не са диаболични“, да не говорим за вещиците, които едва напомнят на своите европейски сестри отпреди двеста години.64/ Сейнт Клер и Брофи правилно отбелязват, че българската вещица е загубила способността да лети на метла, не ходи на сборището в Брокен и не е невеста на дявола. Това, което забравят да отбележат, е, че нито една българска вещица не е била изгорена жива.

Но най-големият недостатък на българите е, че те не са запазили никаква аристокрация и затова са лишени от история, литература и дори от прецизно оформен език. „Арменците, гърците и сърбите имат история, българите нямат никаква.“ Още по-зле, те са напълно лишени от образовани мъже. „Богати българи със сигурност има... но може би най-видният образован мъж от тази националност е чобан на наш познат и той беше композирал (за гайда, разбира се) погребална песен за смъртта на едно от своите стада прасета.“65/ Етническите обиди не са никакво изключение, но е учудващо, че това е стоварено върху българите точно през 60-те и 70-те години на XIX в., които се характеризират с трескава образователна, журналистическа и литературна дейност сред тях и е извършен огромен напредък именно в организацията на образователното дело.

За Сейнт Клер и Брофи най-непростителното е, че Европа храни илюзията, че точно тези „нахални, упорити, празни, повърхностни, мръсни, sans foi ni loi“ българи могат да бъдат цивилизовани. Ако турчинът презира християнската рая, то не е заради християнството, „тъй като той смята религията на Христа за следващата най-добра след неговата, а заради характера и нравите им; и в това той е прав, защото и най-чувствителният райофил, ако поживее една година сред изповядващите гръцкия обряд, едва ли би могъл да отрече, че във всички неща, дори християнските, източният християнин е много по-нисш от последователя на Мохамед“. Турците са тези, които всъщност „до голяма степен вече са цивилизовани – по природа, по инстинкт и дори по вкусове“. Авторите апелират към Англия да „приложи към Константинопол не модната в Европа политика на ненамеса, а политика на действие, такова действие, което, ако служи на Турция, ще е от полза на истинските интереси на цивилизацията по целия свят“.66/

И най-яростните филелинистични и прохристиянски трактати, дори когато са преувеличени, се придържат точно към идеологически аргументи, характеризирайки османското управление като произволно, деспотично, нецивилизовано, фанатично и т. н., но никога не прибягват до расови обиди срещу мюсюлманите или турците. Повечето от протурските обаче, дори когато не стигат до театралните тонове на Сейнт Клер и Брофи, рисуват християнската рая като жалки нисши същества. В същото време преобладаващото мнение, дори сред непоколебимите либерали и туркофоби, е, че южните славяни са неспособни да се развиват ефикасно и независимо и че Русия неизбежно ще ги манипулира. Така представите, които се превръщат в дълготрайни стереотипи, не идват от опозиционния дискурс, въпреки че понякога (особено в края на XIX и началото на XX в.) той като че ли контролира ако не външната политика, то поне общественото мнение. След като установихме доминиращия дискурс въпросът доколко дълбоко е проникнал той в обществото, макар да е важен и интересен, не е централен. Важното е, че този дискурс, с неговите ясни политически и класови пристрастия се предава и възпроизвежда в следващите периоди и трябва да се анализира в контекста на разположението на силите.

През XIX в. на английски език започва да се създава нова пътеписна литература – американската. Американските описания от началото на този век са рядкост, но през последните му десетилетия стават по-многобройни и по-съдържателни. Много от тях са продукт на американската версия на Голямата обиколка. Всъщност може да се каже, че делът на истинските туристи сред американците е по-голям. Освен тях пътуват мисионери и други църковни служители, възпитатели, дипломати, журналисти. 67/

Първото описание на пътуване до Гърция е от пролетта на 1806 г. и принадлежи на Никълъс Бидъл, втория американец, посетил страната.68/ Бъдещият учен, политик и виден финансист в младостта си получава препоръчителни писма от Арон Бър, стар приятел на семейство Бидъл, а в покъсните си години той самият е близък приятел на президента Монро. По време на пътуването си до Гърция Бидъл е едва двайсетгодишен, но вече има солидно класическо образование, завършил Принстън на 15 години. Произхождащ от богато квакерско семейство, със своето образование, възпитание, външност и лични вкусове Бидъл е възможно най-доброто изображение на американски аристократ. „На Чеснат стрийт Бидъл беше повече от достоен съперник на който и да е римлянин, пристъпващ на Форума във внимателно надиплена тога."69/ Голяма част от представите му са оформени от класическите идеи, но при оценките му не по-малка роля играе и горещото му презрение към католицизма и православието.

Бидъл за пръв път усеща докосването до гръцката земя, когато стига сушата при Морея след плаване с кораб от Занте. „Сега почувствах, че съм в

Гърция. Чувствах, че съм сам в една чужда страна, далеч от всичко, което ми беше скъпо, заобиколен от варвари, които обаче живееха върху земя, интересна с предишните си качества и сегашните си руини." Бидъл описва гърците със съжаление, разочарование и презрение, като последните две силно преобладават. Наистина той не изключва възможността „потомците на една свободна нация, които са наследили талантите им без състоянието им... един ден да съперничат на най-блестящата слава на своите предци", но по времето на Бидъл съдбата им е просто илюстрация за „превръщането на цивилизована нация във варварско потомство". Всъщност Бидъл смята, че тяхното състояние трябва да се определи „като полуварварско. Те са свързани с цивилизацията; но по облекло, поведение, общество те се приближават много близко до нивото на мохамеданските нации." Тази характеристика на междинност е важна в светлината на темата за „мелезите" в цялата пътеписна литература, защото обяснява презрението, което Бидъл стоварва върху гърците, в сравнение с много по-голямата толерантност към мюсюлманите. Причината за плачевното състояние на гърците е тяхното робство. „Характерът на мъжете в Гърция носи ясния и доловим знак на робство. Както и другите роби, те са безчестни и долни в своето подчинение, надути и жестоки, когато могат да вършат нещо безнаказано. Неспособни да действат, те едва се осмеляват да мислят свободно; и всяко нещо, дори музиката им и нещастното носово сумтене на роба, който се страхува да говори високо, ни казва, че те имат господар."70/ В Атина Бидъл възкликва: „Нима тези няколко нещастници, едва превъзхождащи животните, които нехайно карат през руините, нима тези мъже са атиняни?" И той е принуден да заключи, че „приведен от жестоко потисничество, духът на Атина се е огънал пред това робство". Текстът е пълен с подобни оценки за „националния характер" и човек лесно може да пропусне едно малко откъснато, но ноансирано заявление в едно от писмата му. „Не желая обаче да приема набързо това мнение за нацията, тъй като не си спомням да съм видял нещо повече от това, което е общо за народите от Южна Европа." Тази забележка обаче не предпазва Бидъл от по-нататъшни национални обобщения.71/ На едно място той дарява гърците с дух, който „е превит, но не пречупен. Въпреки че са жестоко потиснати, те помнят, че са хора." Но това твърдение веднага е последвано и илюстрирано с пример, когато един турски грубиян унижава съветника на владиката на Ливадия, чието пламнало лице „беше данък към мъжествеността, която, както свободата в неговата страна, отминаваше за миг". Бидъл е ужасен от реакцията на гърците. „Вдигнаха ли се те на оръжие, за да унищожат всичко, което носи турско име? Настояваха ли за наказание на отрепката, която се беше осмелила да обиди техния приятел и сънародник? О, небеса, те се смееха. Тяхното подло унижение беше за тях предмет на шега. И Ливадия е на един час път от Херонея, четири часа от Платея и десет от Термопилите!"72/

За хората, които са живели в Източна Европа и са срещали американци и други западноевропейци на кратки посещения в техните страни, това е едно типично отношение, макар и с друга хронология. То идва от искрено неразбиране на страданието на чуждия и още по-искреното убеждение, че тяхната собствена заслужена заможност е резултат от лично постижение. Бидъл, за когото думата „робство" е централно понятие в просветения му речник, нито веднъж не споменава централното място на тази дума в собственото му общество, с което той е невероятно горд. За него е по-лесно да разбере господарите, отколкото робите. Въпреки че турците са мързеливи и получават плодовете от работата на по-нисшите, все пак, „тъй като са господарите, те са всъщност джентълмените на страната". Бидъл очевидно е доволен от посещението си при агата на Мистра, „стар господин, [който] като цяло е много любезен; те знаят, че франките идват само за да се забавляват и да изхарчат парите си, и харесват англичаните". По-нататък той се спира на патриархалния характер на турското правителство. Впечатлен от кратките и ефективни съдебни процедури, Бидъл не само стига до заключението, че „хората не могат да бъдат наречени заядливи", но дори се пита дали турската форма на правосъдие не е за предпочитане пред европейските и американските съдебните процеси. Многото примери на тирания му служат основно, за да покаже робския характер на гърците. Турците в Гърция, от друга страна, му правят впечатление с толерантността си. „Там те не се смесват с християните, но се разбират добре с тях. Те са толерантни." Според него турците се отнасят много по-човечно с животните, отколкото християните. Той харесва турския език, който му се струва по-мек от европейските езици, но не мисли, че си струва трудът да се учи. Когато описва една турска сватба и веднага след това една гръцка, заключава, че втората е „много по-посредствена във всяко отношение. Церемонията е отвратителна и смешно безсмислена."73/

Най-забележителната черта на дневника на Бидъл е поразителният паралел с Морит. Неговият издател също признава това, но го намира не толкова високомерен и понятието му за общество „е склонно да бъде по-широко от това на аристократичния Морит".74/ Новият елит на Съединените щати не само „още е под впечатлението на британската култура", но богатите млади американци обикновено са приемани за британци, а и те най-често пътуват в компанията на англичани.75/ Самият Бидъл в Атина се присъединява към шотландския художник Х. У. Уилямс. Друг млад американец, Едуард Евърит, е първият американец, посетил Али паша в Янина. В двора на пашата в Тирнаво той е посрещнат с „Бог да пази краля", изпълнявана от група немски музиканти. Това е същият Евърит, който по-късно става президент на Харвард, губернатор на Масачузетс, пълномощен министър в Лондон, щатски секретар и чудесно е окачествен от Уудхаус като „легендарен оратор, чийто звезден час настъпва, когато изнася двучасова

реч в Гетисбърг, затъмнена и изпратена в забрава от десет безсмъртни изречения на Абрахам Линкълн".76/

Наистина е жалко, че в „Глупаци в чужбина" Марк Твен посвещава само две кратки глави на Гърция и Турция. Той успява да се промъкне в Партенона само за една нощ, докато корабът му е задържан в пристанището на Пирея, и запазва по-унищожителната си и заслужена ирония за нравите в Константинопол. Дори когато се промъкват случайни и неизбежни стереотипи (като в случая с флирта с хубавиците от Смирна, които като цяло са малко по-хубави от американските момичета, но говорят само „гръцки или арменски, или някакъв такъв варварски език"), те са предадени с чаровна и обезоръжаваща непретенциозност, въпреки че са лишени от сияйната веселост на пътуванията му из Италия.77/

Туризмът не е единственият канал за контакти. Много по-сериозно е американското мисионерство – опитът им да евангелизират света. То започва в първите десетилетия на XIX в. с огромно излияние на религиозни чувства, сравнимо с английския религиозен плам от XVII в. и дори с Реформацията, оцеляло и до днес в по-примирен и променен вид. Американското мисионерство има много положителни странични ефекти, макар да се проваля в пряката си задача за покръстване. Въпреки че в началото планира покръстване на мюсюлманите, американската мисия в Османската империя се ограничава с малцинствените християнски населения – основно арменци и в по-малка степен гърци.78/

През 1819 г. е основано мисионерско седалище в Смирна, след това през 1831 г. в Константинопол и до 1869 г. вече има 21 седалища с 46 американски мисионери, подпомагани най-често от арменци. В добавка са открити 185 училища. Мисията в Турция е най-важният проект на Американския съвет на членовете на чуждите мисии и за по-малко от едно столетие създава 17 основни седалища и 256 подседалища със 174 американски мисионери. Тя стимулира и създаването на училища, които в началото на нашия век са 425, посещавани от 25 000 ученици.79/ Най-впечатляващото постижение на мисията са колежите в Константинопол и Бейрут. Известният Робърт колеж, открит през 1863 г., макар и свързан с Американския съвет, става независима институция и най-значимото чуждестранно училище в Османската империя. Той почти не е посещаван от турци, но ролята му за формиране на малцинствените елити, особено за българския веднага след отделянето на България през 1878 г., е твърде значима, макар и не толкова изключителна, както твърди Самуел Кокс, американски пълномощен министър в Османската империя през 80-те години на XIX в. Според него „спящият интелект" на България се събужда в Робърт колеж, където разумът на българските водачи „се развива, насища, дисциплинира и издига от американското обучение и принципи".80/ Фразата „Робърт колеж направи

България“, популярна сред американците и англичаните и която Уилям Милър смята за „извинимо преувеличение“, е пример за първокласно самохвалство.81/ Ударението върху библейската религия служи като силен подтик да се преведе Светото писание на говорим език и първият превод на Евангелието на български например е направен под покровителството на Американския съвет в Смирна.82/

Американският филелинизъм в Гърция е романтично приключение без задни политически интереси и американските ентусиасти следват по брой британците в участието си в гръцката война за независимост.83/ Той е също плод на индивидуални пориви. Джордж Джарвис, „първият и най-ярък американски филелинист в действие“, по-късно генерал от гръцката армия, не е заслужил дори да влезе в „Речника на американските биографии“. Правителството на Съединените щати никога не се обвързва с официално действие срещу Портата и американските корабни конструктори дори поправят османската флота след битката при Наварин, „неудачното събитие“ от 1827 г., когато обединеният флот на Великобритания, Франция и Русия нанася съкрушителен удар на османо-египетския флот. По време на гръцката революция дипломатически отношения между империята и Съединените щати все още не са установени, но вече са започнали преговорите за търговско споразумение, което се подписва през 1830 г.84/

На 2 март 1831 г. се открива американска легация в Константинопол с шарже д“ афер началник-ескадра Дейвид Портър, а от 1839 г. с постоянен резидент. Началото не е особено обещаващо. Портата е недоволна, че американците дават на своя представител толкова нисък дипломатически ранг, свидетелство за липса на необходимото уважение. Освен това поднасянето на подаръци в Изтока, хилядолетна традиция със сложна символична и церемониална страна, не е разбрана от младата нация, която, въодушевена от своята пуританска прямота, я схваща като обикновена корупция. Когато изпраща подаръците си по случай договора с Портата, капитан Портър проверява дали цената на всеки подарък е точно отбелязана върху него. Реис ефенди му отговаря с учтиво писмо, че ако подаръците струват толкова много, колкото е отбелязано върху тях, то той е платил прекалено скъпо. Портър приема това като опит за допълнително изнудване и отговаря, че е напълно наясно с цената. Реис ефенди заплашва да върне всички подаръци, но накрая нещата се разрешават благополучно.85/ Дейвид Портър оставя чудесно балансирано описание на Константинопол по време на управлението на Махмуд II. Без да е „апологет на турските предразсъдъци“, той приписва враждата между християни и турци на сляп фанатизъм от двете страни.86/ Трябва да се подчертае, че едно от най-информативните, интелигентни и безпристрастни описания на Гърция в първото десетилетие от нейната независимост принадлежи на американеца Дж. А. Пердикарис, консул

на Съединените щати в Атина, може би защото самият той е от гръцки произход.87/

През целия XIX в. традиционната американска политика спрямо Османската империя е просто да се защитават правата на американските граждани. Едва през първото десетилетие на XX в., по време на президентството на Тафт, се прави опит за получаване на акции в миннодобивните проекти, напоителните и железопътните концесии, но европейските сили са прекалено добре укрепени и това усилие на „доларовата дипломация в Турция пропада".88/

Съществуват и символични дисиденти от официалната линия на външната политика. Двама от тях обаче допринасят не за промяна на позицията на собственото им правителство, която по това време така или иначе не е важна, а участват във възбуждането на общественото мнение във Великобритания до степен на рязък обрат в неогъваемата му дотогава позиция. През януари 1876 г. Юджийн Скайлер, наследник на богато нюйоркско семейство от холандски произход, е назначен за секретар и генерален консул на американската легация в Константинопол. Предишните шест години той е секретар на легацията в Петербург и е толкова очарован и заинтересован от руската култура, особено от езика и литературата, че прави първия превод на английски на романа на Тургенев „Бащи и синове", издаден в Съединените щати през 1867 г. През 1873 г. в Петербург Скайлер се запознава с авантюристичния американски журналист Джануариус Макгахан, второ поколение ирландски емигрант, израснал в една ферма в Охайо. Добър и плодовит писател с бърз интелект и дарба за езици, Макгахан успява да стане чуждестранен кореспондент на нюйоркския „Херълд" („Herald"). Личната му смелост го прави идеалния военен кореспондент и той отразява Френско-пруската война и Парижката комуна, сприятелява се с полския генерал Ярослав Домбровски и без малко не загива с комунарите, на които дълбоко симпатизира. В Русия Макгахан отразява завладяването на Хива в Централна Азия, спечелва си уважението и приятелството на много руски офицери, от които най-значимият е Михаил Скобелев, бъдещият генерал от Руско-турската война 1877–1878 г., и се жени за момиче от старо руско дворянско семейство. Когато избухва Източната криза от 1875–1878 г., Макгахан моли да бъде изпратен на Балканите, но поради конфликт с редактора назначението му е спряно. Тогава той се свързва с либералния лондонски „Дейли нюз" („Daily News") и заминава за Балканите да отразява Сръбско-турската война. По пътя за Константинопол научава за жестокостите, извършени срещу българите два месеца преди това, и пристига в османската столица, решен да разнищи въпроса.89/

Скайлер, пристигнал в Константинопол две седмици по-рано, заварва американската колония там силно възбудена от новините за кланетата в

България. Особено силно е вълнението в Робърт колеж, където учат доста млади българи. Американските преподаватели д-р Джордж Уошбърн, действащ президент на колежа, и д-р Албърт Лонг се обръщат към британския посланик сър Хенри Елиът, но сведенията, които му предоставят, не предизвикват никакъв отклик. Едва когато тяхната информация излиза в „Дейли нюз" и възбужда морално възмущение във Великобритания, правителството на Дизраели е принудено да направи проучване, оглавено от член на твърде туркофилското британско посолство в Константинопол, който освен това не знае необходимите езици. Тъй като предполагат, че британското проучване ще бъде замазване на действителната ситуация, американците решават да направят отделно разследване, без да имат предварително поръчение от щатския департамент. Групата се състои от Скайлер, който трябва да посети българските провинции под предлог, че проучва възможностите за американски вицеконсулства в България, Петър Димитров, български инструктор в Робърт колеж, и Макгахан, който получава официално поръчение от „Дейли нюз". Към тях се присъединяват Карл Шнайдер, кореспондент на „Кьолнише цайтунг" („Kölnische Zeitung") и княз Церетелев, секретар на руското посолство в Константинопол. Публикациите на „Дейли нюз" за ужасите в България довеждат до взривяване на общественото мнение във Великобритания и правят безусловната поддръжка на статуквото незащитима.90/ В кореспонденциите на Макгахан има много ужасяваща сензационност, но достоверността на фактите му не се поставя под въпрос. Особено вярно е предадено положението на жените – отвличани, изнасилвани и убивани. „По въпросите, свързани с безчинствата спрямо жените, викторианското съзнание, едновременно крайно пуритансно в секса и крайно сантиментално относно жените, е шокирано, но и нездраво очаровано."91/ Макгахан си издейства акредитация на военен кореспондент в руската армия и отразява Руско-турската война от 1877–1878 г. През лятото на 1878 г., докато се подготвя да замине за Берлин, за да следи хода на конгреса, той се разболява от тиф и умира в Константинопол.

Макгахан не е единственият американски журналист, отразяващ войната. Едуард Смит Кинг, репортер на „Скрайбнърс монтли" („Scribner"s Monthly") и „Бостън морнинг джърнъл" („Boston Morning Journal"), също е изпратен на Балканите през 1877–1878 г., след като си е създал име по време на Гражданската война в Америка и на карлистката война в Испания. Либерал, симпатизиращ дори на Парижката комуна от 1871 г., Кинг е убеден, че османското управление на Балканите е негодно за съвременната цивилизация.92/ Пътуването му до Балканите стимулира и първата му стихосбирка, издадена през 1880 г., подсказана „от едно пътуване до Европейска Турция – тази странна, граничеща с Изтока земя, буквално изпълнена с „Отгласи от Ориента".93/ Това е сборник с романтични стихотворения, повечето вдъх-

новени от балкански легенди и народни песни. Следващият опит на Кинг в художествената проза е три години по-късно, очевидно продиктуван от същото чувство, но вече вдъхновен от местен екзотизъм. Героят на първия му роман „Нежен дивак“ е индианец от Оклахома, противопоставен на европейската изисканост. Кинг действително постоянно размишлява върху сходството между живописните балкански планинци и „прекрасните хора от изчезващите раси чероки и чоктау“, и Томо, неговият водач херцеговинец, му напомня най-вече за „безстрашните бронзолики мъже, които съм виждал в индианските територии“.94/ Балканите като индианската област на Европа са само метафора у Кинг. С появата на Хитлер и неговото изявление, че славяните са индианците-дюстабанлии на Европа, метафората се превръща в реалност и географският ѝ обхват се разпростира върху цяла Източна Европа.

Междувременно, недоволна от Скайлер, Портата протестира против действията му и накрая постига той да бъде отзован от Константинопол. „Блекуудс мегъзин“ („Blackwood“s magazine“) публикува остра анонимна статия срещу Скайлер, в която го обвинява в превишаване на правата си: „Ако мистър Скайлер желае да продължи да бъде обществен защитник на определена класа османски поданици, той има пълното право да упражнява хобито си, но в такъв случай е длъжен да се откаже от поста си.“ Скайлер е обвинен в много грехове, между които и този, че е таен руски агент. Въпреки че е оправдан във връзка с най-екстравагантните обвинения, разследването на Държавния департамент намира, че възгледите му „са спомогнали много за намаляване на британските симпатии към Турция по време на борбата ѝ с Русия“, и той е понижен. Скоро обаче отново е изпратен на Балканите, първо като шарже д“афер в Румъния, а от 1882 г. е първият американски пълномощен министър за Румъния, Сърбия и Гърция, със седалище Атина. През 1884 г. с оглед на икономии Американският конгрес изцяло премахва поста министър за Балканите. В Румъния Скайлер започва да изучава румънската литература и митология и това му спечелва избирането за член-кореспондент на Румънската академия на науките. Не само в Румъния, но и в България той е особено високо ценен от тази „определена класа османски поданици“.95/

Целият епизод може би заслужава повече внимание по повод на критериите за дипломатически назначения, т. е. въпроса дали трябва да се изпращат хора, знаещи, но склонни да се ангажират прекалено емоционално с проблемите на страната, или служители, чието невежество би ги правило неподатливи към чувства, способни да ги отклонят от официалната линия (или липсата ѝ). С малки изключения американците, изглежда, следват втория, по-безопасен критерий, поне на Балканите.96/ Всъщност до началото на следващия век те дори не използват понятието Балкани, а все още говорят за „турчина и неговите изгубени провинции“.

Уилям Къртис, високо ценен публицист и кореспондент на „Чикаго рекърд" („Chicago Record"), е обиколил света и отразява в книгите си всичко от Индия, Япония, Бирма, Централна Азия, Турция, Египет и Източното Средиземноморие до Латинска Америка. Книгата му за Гърция, България, Сърбия и Босна – „Турчинът и неговите изгубени провинции", е добронамерен разказ, но, както се случва при бързо и много пишещите автори, е пълен с повърхностни наблюдения и исторически грешки. Сърбия и България са представени като селски държави, а описанието на Къртис оставя положително впечатление след обичайното презрение към селяните у повечето автори. Според него те са „работливи, простодушни и интелигентни". България го поразява с физическата си прилика с Пенсилвания, щата на квакерите. За разлика от Румъния в България и Сърбия няма антисемитизъм, което причинява значителна емиграция от Румъния на юг.97/ Единствените, макар и незлобни елементи на разочарование са запазени за Гърция, най-вероятно поради по-големите му очаквания от тази страна. В параграф, напомнящ едно от днешните екологични оплаквания относно разхитителното отношение на индианците спрямо горите на Амазонка, той пише как „без да съзнават своите художествени и археологически предимства, които карат студентите да пътуват четири хиляди мили, за да им се насладят, гръцките селяни продължават да орат близките ниви" край Коринт. Изводът му, че Гърция е истинска демокрация, не е похвала. Демократичният дух често се изразява по начини, които според него са неприемливи. Къртис е особено неприятно изненадан от общото „чувство за равенство", което той смята за една от големите пречки за прогреса, тема, която неизбежно намира продължение в по-късната американска критика срещу комунистическите Балкани и комунистическия изток. Къртис-е и своего рода предшественик на онази абсолютна вяра в действената и благотворна роля на западното обществено мнение, която се наблюдава особено в края на Студената война. Описвайки ужасната практика на османските султани да убиват братята си, Къртис отбелязва, че „общественото мнение в Европа забранило употребата на тази героична предпазна мярка през последните петдесет-шейсет години".98/ Къртис греши с около два и половина века. Избиването на султански синове приключва в края на XVI в. по причини, твърде различни от общественото мнение в Европа.

За нашата цел обаче от горното изложение е важна прозиращата тясна връзка, всъщност събирането на американското и английското отношение към края на XIX в. Това се вижда не само от разказите на туристите, които все още силно желаят да бъдат и са съзнателна част от английската културна империя, но е особено очевидно във външнополитическата линия и дипломацията на Съединените щати, които са тясно координирани с британските и до голяма степен продиктувани от разбиранията за Русия.

Преди да обобщим представите за Балканите, формирани в различните европейски страни, нека погледнем, макар и бегло, впечатленията в описанията на някои от по-малките нации. Сред шепата арменски пътешественици, оставили информативни и подробни разкази за Балканите между XVII и XIX в., особено важни са работите на монасите от Мъхитаристката конгрегация, основана в Константинопол през 1701 г. и след кратко пребиваване в Морея, установена на о. Сан Лазаро, близо до Венеция. От тази конгрегация и от по-късните ѝ разклонения в Триест (1773 г.) и Виена (1810 г.) мъхитаристите ръководят важни образователни, религиозни и издателски дейности сред арменците в Османската империя. Техните описания на Балканите имат преди всичко географски и по-малко етнографски характер и са изключително фактологични. Такива са историята на трийсетгодишните пътувания (от 1749 г. до 1781 г.) на Ованес Товмаджиян, известната многотомна „География на четирите страни на света" на Хугас Инджеджиян и Степанос Агонц, чийто шести том е посветен на Османската империя, пътеписът на Минас Пъжъшкян от 1830 г., в който е проследена арменската диаспора в Близкия изток и на Балканите, и др.99/ Един от най-забележителните документи от тази група са писмата на Микаел Себастаци, който често посещава Белград, Виена, Буда, Солун, София, Константинопол, Букурещ и абата на конгрегацията във Венеция. През 1775 г. Себастаци пристига в Атон, за да каталогизира арменските ръкописи в библиотеката на Хилендарския манастир. Там се запознава с един млад български свещеник. „Докато преглеждах и описвах ръкописите, българският свещеник събра доста книги, които щеше да отнесе в родното си място, за да просвещава хората. Четири дни двамата спорехме на най-различни религиозни и философски теми. Наред с турския използвахме и гръцки език и разговорът ни стана по-оживен. Трябва да ви призная, братя, че този български свещеник ме учуди със задълбочените си познания за историята на Византия, на Турция и на Влахия. Разказваше ми за Франция и Австрия, сякаш е бил там, а доколкото разбрах от думите му, не беше мърдал от родния си град и идването му в Атон бе за него първото голямо пътешествие извън пределите на родината му. Разказа ми някои неща и за арменската история, които, както призна той, бил научил от книги на други народи и от един негов духовен брат – арменски свещеник от Шумла. И като ми говореше за арменската история, непрекъснато я сравняваше с историята на своя народ. От него научих много неща за българите, които, изглежда, са патили като нас, арменците."100/

Този разказ е от време, когато много западни пътешественици дори не разграничават българите, а тези, които го правят, дават само живописни описания на облеклото им или кратки коментари за тяхната неграмотност и невежество, без дори да се опитват да говорят с тях. Разбира се, за тях винаги съществува лингвистична бариера, но незнанието на местните езици не се

среща като самокритика у нито един от западните пътешественици и никога не им е пречило радостно и безнаказано да споделят впечатленията си.

Унгарците нямат нужда да откриват Балканите. В продължение на няколко века част от Унгария е под пряка османска власт, а Трансилвания е под двоен васалитет спрямо Хабсбургите и османците. Тази de facto независимост на Трансилванското княжество дава възможност на неговите владетели умело да маневрират между две сили и ловко да насъскват едни срещу други „трите нации" и „четирите религии" (като напълно игнорират тази, която е предопределена да стане най-многобройната „нация" и религия – румънската). Погълната от своите „седем смъртни гряха", Трансилвания по думите на Питър Шугър пропилява своя потенциал да стане Пиемонт на Югоизточна Европа през XVI и XVII в. 101/ Тази прекалена загриженост за своята несигурна, зависима от чужда воля страна, толкова типична за малките нации и държави, е отразена в унгарските пътеписи, писани изключително от пратеници на трансилванските князе до Портата: Тамаш Боршош през 1613 г., Ференц Себеши през 1652 г., Давид Рожняй през 1665 г., Пал Шандор през 1687 г., Гаспар Шандор през 1693 г., Янош Комароми през 1697 г., Янош Папай през 1705–1710 г., Келемен Микеш през 1738–1839 г.102/ Те са бегли и кратки и въпреки че не са нито информативни, нито оригинални, са ценни, защото подкрепят или потвърждават информацията на други пътешественици от това време.

През 30-те години на XIX в., вече като част от хабсбургското направление за изучаване на Балканския полуостров, унгарска експедиция, водена от Имре Фривалдски, оставя първото ботаническо и зоологическо описание на Балканите.103/ След разгрома на унгарската революция от 1848 г. група унгарски революционери намират убежище в Османската империя. Някои от тях оставят дневници и описания на живота си в балканските провинции. Берталан Семере, последният министър-председател на революционна Унгария, излага идеите си за освобождение на балканските християни и за демократично управление в Изтока в своето „Пътуване в Изтока". Габор Егреси, близък приятел на Шандор Петьофи, също е емигрант в империята. Вдъхновен от същите демократични, либерални и прогресивни идеи, в дневника, който води до 1850 г., той не може да скрие отвращението си от деспотизма и самоуправството в империята. На места някак прекалено правилният му революционен ентусиазъм изневерява на здравия смисъл, например когато обяснява разположението на улиците на балканските градове под формата на лабиринт като резултат от деспотизма – така преследваните можели да се скрият по-добре и да се провеждат тайни срещи.104/

Несъмнено най-ценното унгарско описание принадлежи на граф Бенямин Калай, уважавания управител на Босна за периода 1883–1903 г. Като млад дипломат с отлични лингвистични квалификации (той знае сърбо-хърватски

и гръцки и учи турски), след създаването на дуалистичната монархия през 1867 г. е назначен за генерален консул в Белград, където прекарва осем години. Автор на „История на сръбското въстание", Калай оставя и жив разказ за едно пътуване през 1868 г. То е предприето като разузнавателна експедиция, която да изследва специално състоянието на граничните райони между Сърбия и България, и описанието е не само превъзходно свидетелство от първа ръка за политическите връзки между населенията от двете страни на границата и за представителите на великите сили в района, но е пълно с проницателни наблюдения върху сръбското общество, с ценни и хумористични етнографски подробности. Когато пише за ястията, които му поднася неговият сръбски домакин, Калай отбелязва, че един германец, особено прусак, ако не умре, то със сигурност безнадеждно ще се разболее от сръбското меню, но Калай определено го харесва и не намира „никаква голяма разлика между готвенето и начина на живот на нашите сръбски братя и жителите на който и да е град в Алфьолд".105/ Звучи освежаващо да четеш за кулинарните вкусове на един изискан и образован унгарски аристократ, посетил Балканите един век преди неговите неаристократични сънародници с европейско маниерничене да започнат да симулират презрение към съседите си от изток. Но трябва да се признае, че последните са вероятно потомци на същите унгарски селяни, описани толкова добре от американския журналист Едуард Кинг през 80-те години на XX в., които си представяли, че тяхната земя е „главният свят и останалата част от Европа е ненужен и създаващ тревоги придатък към краищата ѝ", а по-образованите от тях, които били чували, че светът е кръгъл, се осведомявали за глобуса на Унгария.106/

Подобно на унгарците много поляци намират убежище в Османската империя след въстанията през 1831 г. и 1863 г. Повечето се установяват в Северна България и много от тях продължават политическата си дейност. Една част от полските емигранти (от радикалното революционно-демократично крило) бързо схващат аналогията между своите чувства към Руската империя и чувствата на балканските християни към Османската империя. Затова въпреки благодарността си към Портата за даденото им политическо убежище отхвърлят предложенията да служат в турската армия и много от тях завинаги напускат страната. По-голямата и най-влиятелна част от полската емиграция обаче не подбира средства, за да продължи освободителната си кауза срещу Русия. Водещ в тази насока е известният „Хотел Ламбер", политически център на полската емиграция и парижка резиденция на княз Адам Чарторийски, откъдето той обявява своя „голям дипломатически дуел на Петербург". Използвайки дълбоките си познания в европейската дипломация и широките си връзки, Чарторийски до голяма степен успява в задачата, която си поставя – да спечели западноевропейските

сили за полската кауза и да изолира Русия чрез „полските права, издълбани на стените на парламентите".107/

На Балканите „Хотел Ламбер" преследва противоречива политика, опитвайки се да примири южнославянските национални стремежи с османските държавни интереси. От друга страна, полската емиграция поддържа каузата на славизма с Полша като център и посредник на западната цивилизация срещу посегателствата на руския панславизъм. Тя се надява да обърне балканските християни и особено българите в католицизъм, и се опитва да убеди Високата порта да подобри съдбата на балканските славяни. В същото време полските емигранти са активни защитници на засилването на Османската империя като важна крепост срещу Русия. Ролята на полската емиграция при формулирането на сръбската външна политика и прякото ѝ участие в съставянето на „Начертанието" на Илия Гарашанин, програмата за Велика Сърбия от 1844 г., е добре известна.108/ Поляците действат за увеличаване на автономията на Влахия, Молдова и Сърбия и дори таят планове за Дунавска федерация, идеи, които препоръчват на османските власти като най-добра политика за осуетяване на руското влияние. През 30-те–40-те години на XIX в. главен агент на Чарторийски на Балканите и централна фигура във всички балкански начинания на „Хотел Ламбер" е Михаил Чайковски. През 1845 г. Чарторийски съветва своя агент да „работи с помощта на славяните срещу разделението на Турската империя" и пет години по-късно допълва, че макар да разбира омразата на балканските славяни срещу османското управление, те трябва да бъдат убедени, че са много по-добре под османците, отколкото биха били под неизбежното руско управление, ако Османската империя падне.109/

По-малко се знае за кариерата и дейността на Михаил Чайковски, след като се прославя с приемането на исляма през 1850 г. Без опит за ограничаване на богатите и комплексни отношения между поляци и българи до дейността на една много противоречива личност, все пак трябва да се каже, че политиката на Чайковски към българите от позицията на високопоставен османски служител и неговите литературни опити са подходяща илюстрация на това, което Ванда Смоховска-Петрова нарича основно „противоречие, лежащо в основата на политическите интереси на две нации". Смоховска-Петрова илюстрира това основно разминаване между двете нации, като сравнява две събития. През 1863 г. полският писател и революционер Зигмунд Милковски организира отряд от полски емигранти в Османската империя, които преминават Дунав на север, за да се бият с руснаците, като пленяват един австрийски параход. През 1876 г. българският поет и революционер Христо Ботев организира отряд от български емигранти в Румъния, които преминават Дунав на юг, за да се бият с турците, като пленяват един

австрийски параход.110/ Като организатор на казашкия корпус в османската армия Чайковски се опитва да набира българи да се бият срещу руснаците. Неговите презрителни забележки за българските националноосвободителни опити като движение на бандити, подстрекавани от руски и румънски интриги, му спечелват обвинението на българските революционери, че поляците „се борят у тях за същата свобода, от която са дошли да лишат нас".111/ Въпреки че Чайковски дори не е заслужил да бъде споменат в прегледа на полската литература на Чеслав Милош, в свое време той се радва на голяма популярност сред полските и западните читатели, където романтичните му и сантиментални романи за балканските славяни, особено за българите, привличат влюбената в модните тогава „ориенталски романи" публика. Още през 1839 г. той публикува романа „Кърджалии", в който се разказва за един български бунтовник, предполагаем южнославянски вариант на Конрад Валенрод на Мицкевич. Романът е преведен на френски, немски и на всички славянски езици. В този роман балканските планини служат за „ориенталска сцена" на типична романтична история. През 1871 г. излиза романът на Чайковски „България", чиято главна идея, изразена чрез смесица от реализъм и романтизъм, е да покаже идиличното българо-турско братство и да лиши българското национално движение от каквато и да е основателна причина.112/

Много по-различна, но и много по-малко известна картина изплува от литературните опити на чехите, първо, защото са написани на не така широко познат език, и второ, защото са фокусирани върху по-малко известен народ, българите. Чехите започват активно да се интересуват от южните славяни през 70-те години на XIX в. и след създаването на автономно българско княжество много от тях участват във формирането на българската образователна система и в развитието на българската култура. Константин Иречек, авторът на изключително влиятелната „История на българите", публикувана през 1875 г. едновременно на чешки и немски и преведена веднага на руски, е министър на културата в България през 80-те години на XIX в. Той оставя важно и значимо описание на пътуванията си в страната.113/ През последните десетилетия на века в София има значителна чешка колония от учители, инженери, фармацевти, лекари, търговци, издатели, много от които приемат българско гражданство и остават в страната. Като цяло чешките пътеписи за България са едни от най-информативните, проникнати от интелигентни наблюдения върху страната отвън. Те са писани от хора, които не просто преминават през тези места, но доброволно прекарват значително време в страната и освен това говорят или най-малкото добре разбират езика.

Такива са описанията на Йозеф Антонин Ворачек, учител в Сливен през 80-те години и талантлив преводач и критик на българската литература на чешки. Неговите подробни разкази за българския селски живот, обичаи и

фолклор и досега са безценни. Такива са спомените и пътните бележки на Ян Вагнер, преподавател в пловдивската гимназия след 1879 г. Те стават толкова популярни в Прага, че са пускани в различни списания и през следващите десетилетия претърпяват няколко издания. Такива са и историите на Ярослав Ирасек, който няколко пъти посещава страната, където сестра му е омъжена в българско семейство и е една от първите учителки и основателки на женски училища. Франтишек Йозеф Андрлик, един от най-известните чешки писатели от последните десетилетия на века, също посещава България два пъти и пише романи и разкази на българска тема, най-популярен от които е един роман от близкото българско минало, озаглавен „Балканското момиче Робинзон", публикуван с възторжени отзиви на критиката през 1893 г. Йозеф Якуб Тоужимски е автор на многобройни книги, романи и вестникарски статии за Сърбия, Босна и Херцеговина и България.

Вацлав Добруски също започва своето временно пребиваване в България като гимназиален учител през 1880 г., но скоро става професор по археология в Софийския университет, а от 1893 г. е директор на Националния музей. Той се връща в Прага чак през 1912 г., където преподава древна нумизматика и епиграфика в Карловия университет. Заедно с високо оценените археологични публикации, които му спечелват членство в Берлинската, Атинската, Римската, Парижката и Брюкселската академия, Добруски оставя важни пътеписни разкази, особено за живота в Родопите. По време на пътуванията си той посещава Ахмед ага от Тъмраш, водача на помаците, извършили неописуеми жестокости през 1876 г., за което в Пловдив му е издадена смъртна присъда. По-късно Ахмед ага се оттегля в планините като водач на независимата помашка република от около двайсетина села. „Когато миналата година бях приет толкова любезно и гостоприемно в Тъмраш, не можех да повярвам, че същите тези помаци са могли да бъдат зверове с човешки образ! После си спомних как преди години и в чешката земя е върлувал религиозният фанатизъм, в същите онези години, когато по-голямата част от населението на Родопите е било принудено да се откаже от кръста и да приеме полумесеца, пред който треперела цяла Европа" – пише Добруски.114/

Каква разлика от цивилизованото високомерие на западняците, които напълно са забравили какво се е стоварило върху техните земи само няколко поколения преди това. Разбира се, времето, когато чехите откриват България и Балканите, съвпада или следва периода на разпространение на чешкото славянофилство. Тази културна идеология е пряко вдъхновена от просвещенските идеи и от романтичния историзъм на Хердер и Хегел и е най-ясно изразена в работите на Йозеф Добровски и особено на поета Ян Колар. Дори когато след средата на XIX в. на чешката политическа сцена преобладава австрославизмът на Франтишек Палацки, културното славянофилство все още вдъхва всеобща солидарност и привличане със славянския свят като цяло.

Към края на XIX в. сред богатия, многогласен и невинаги хармоничен хор от впечатления на различни езици и мнения могат да се очертаят контурите поне на два модела на възприемане на Балканите, които, макар и не съвсем точно, могат да се нарекат аристократичен и буржоазен. Колкото и тромаво да звучи това определение, особено с модното сега отхвърляне на обясненията чрез „начините на производство", „историцизма" и класовия анализ, аз ги употребявам не просто по липса на по-добри, а защото, първо, искам да покажа, че тези модели са продиктувани от класово отношение, и, второ, защото двете представи, буржоазната и аристократичната, имат своето законно място и автентична познавателна стойност особено през XIX в. Поне до средата на века без съмнение аристократичният дискурс е преобладаващ и дори след това не е напълно изместен. Общото или подобното в тези два модела частично се обяснява от факта, че наблюдателите на Балканите, които оставят писмени сведения за впечатленията си, почти до края на XIX в. в голямата си част са аристократи или хора, тясно свързани с тях и ревностно подражаващи на техните вкусове и отношения. Никъде това не е толкова очевидно както в описанието на американския дипломат Самюел Кокс, който не пропуска да издигне принципите на конституционализма, републиканизма и демокрацията и все пак споделя възхищението на Гибън от турците, от тяхното търпение, дисциплина, трезвеност, смелост, честност и скромност. „Поради тези положителни характеристики и въпреки харемите, въпреки автократичната власт, въпреки еничарите и сараите тази раса и това управление имат все още потенциал в Ориента."

Българите той описва като маса от селяни. „Както в Норвегия, Канзас, Швейцария и Тексас, управлява селската демокрация." Те имат добри качества – честност, искреност и спестовност, но са и твърде бавни, домашари, трезви и непредразполагащи. „Зрялата слава" на България е в средните векове, когато тя е имала изискана цивилизация, подобна на Германия, Унгария, Франция и Англия. Описанието му на Румъния, от друга страна, е изумително за всеки, който е запознат със социалните неравенства и дълбоките проблеми по това време. Румънците, казва Кокс, заслужават специално внимание, защото са докоснати от западната цивилизация, „точно казано, Румъния не е балканска провинция". Те пътуват много, обичат музиката и представленията, имат чудесни коне и „са несравними по веселието на екипажите си", имат добре оформени и елегантни къщи, също и кавалерство, галантност и гордост.115/

Аристократичният ракурс, през който се оценява развитието на Османската империя и на Балканите, може да се види ясно в изразеното уважение към османската мощ от ранните векове. То може да се открие дори зад покъсното презрение към упадъка на империята. Това презрение е по-скоро съжаление и дори безпомощен гняв към предателството спрямо величие-

то. То е и дълбоко заложено приемане на империята като форма на управление и на властта. Въпреки общите антиислямистки, често направо фундаменталистки речи, за по-голямата част от управляващите елити в Европа, дори съвсем отделно от съображенията за равновесие на силите, е полезно да се идентифицират (и всъщност го правят) с османските управляващи, отколкото с балканските парвенюта. Този подход разкрива не само съпричастие с управляващите, но и отношение на симпатия, макар и снизходителна, към поданиците. В същността си това е проява на предубеденото, но и закрилническо покровителство на селянина от аристократа. В този смисъл то е много подобно на отношението на османското правителство към селяните като основна и централна част от обществото, класа, която трябва да бъде закриляна и запазена.

Вторият модел се ръководи от напълно различни ценности, противоположни на аристократичните в същността си, но странно натрапващи своите особени стереотипи върху предварително разработена конфигурация от предразсъдъци. Този модел е явление изцяло от XIX в., основан на просветителското линеарно еволюционно мислене и на противопоставености като прогресивен – реакционен, напреднал – изостанал, индустриализиран – селскостопански, градски – селски, рационален – нерационален, исторически – неисторически и т. н. Ребека Уест го систематизира по следния начин: „Английският пътешественик от XIX в. е склонен да си създава неблагоприятно мнение за християнските поданици на Османската империя на основата, че те са мръсни и неграмотни, и алчни (каквито бедните хора, колкото да е странно, често са), и раболепни, и негостоприемни, и с лоши маниери (каквито уплашените хора, колкото да е странно, често са). Той ги презира, както презира жителите на новите индустриални преизподни в Ланкашър и Йоркшър, които твърдо продължават да миришат противно, напиват се с джин и са недодялани и груби. Както се радва, че тези негови нещастни сънародници са обект на мисионерските усилия на филантропи от висшите и средните класи, така се радва, че християнските славяни са под опеката на турците, които са изтънчени в личните си навици, развити, щедри, с достойнство, гостоприемни и изключително учтиви.“ 116/

Това, в което този нов подход се отличава от аристократичния, е постепенното и накрая пълно отричане на османците, защото са основна пречка на прогреса. Наистина в края на миналия век прогрес става ключова дума, както демокрация стана такава в края на XX в. За Уилям Милър, един от най-схватливите английски историци и критик на английската външна политика през 90-те години на XIX в., Великобритания „трябва да търси приятелството на тези християнски държави, които въпреки своите очевидни недостатъци притежават поне това, което Турция няма – зародишите на прогреса“. Въпреки че е за прогреса, в края на века Милър все още е сниз-

ходителен консерватор, убеден, че „единственото подходящо правителство за източните хора, наскоро освободени от вековното лошо управление на турците, е благосклонната автокрация. От всички форми на политическа безразсъдност най-лошата е да се дари пълна представителна власт на една източна нация, преди тя да е имала възможност да придобие опит в политическите дела." Той искрено съжалява за разрушителните според него резултати от парламентарното управление и „неограничената", „абсолютна" демокрация в Гърция, Сърбия и България.117/

По онова време демокрация е изключителна заплаха за съкровената класова йерархия, така дълбоко възприета от британците. Друг английски писател в началото на века също мисли, че гърците са най-демократичният народ в света, и въпреки че не смята това за комплимент, е започнал да свиква с него. „Отсъствието на класови различия е способно да учуди западния пътник, който открива, че неговият мулетар е приятел и гост на масата на домакина му, на доктора или на кмета на селото. Фамилиарността на сервитьори и домашни прислужници с твърде дразнеща за поводоша лия, по той скоро свиква с нея и това наистина не е обидно."118/

Но много други отиват по-далеч от Милър. Те изцяло отричат имперската и автократична форма на управление. Ребека Уест пише: „Започнах да се съмнявам в империите. От детството си съзнателно и несъзнателно съм обсъждала тяхната стойност, защото съм родена като гражданин на една от най-големите империи, които светът някога е виждал, израснах като неин ожесточен критик."119/ За един американец е много по-лесно да отрече империята. Едуард Кинг е убеден, че „в бъдеще по-голямата част от Европа ще бъде демократична, неимперска, прогресивна". С типичния оптимизъм на янки Кинг предрича светло бъдеще на Балканите, свързано с идеите за прогреса чрез промишленост и търговия. Той се радва на „освободената от варварския деспотизъм Югоизточна Европа, която скоро ще бъде набраздена с железопътни линии и с отварянето на огромните си залежи ще упражни ново влияние върху европейската търговия".120/

Общото между този възглед и аристократичния подход е презрението към селяните. Но все пак буржоазното отричане не съвпада с почти благото покровителство на аристократа. То гледа на селячеството като на социална група, с която все още трябва да се примири, но която всъщност принадлежи на отминал икономически и социален ред. В най-добрия случай селяните са смятани за класа, която се отдръпва от централната сцена, антикварна рядкост и хранилище за архаични костюми и вярвания. В най-крайната си форма, например при социалистите от XIX в., този подход направо предрича изчезването на селяните. Колкото и ироничпо да звучи, „Манифестът на комунистическата партия" става резюме на буржоазния възглед, разбиран в пайширокото му и глобалпо значение на градски, рационален, индустриализи-

ран и прогресивен. „Буржоазията е подчинила селото на управлението на градовете. Тя е създала огромни градове, увеличила е извънредно градското население в сравнение със селското и по този начин е избавила значителна част от населението от слабоумието на селския живот. Точно както е направила селото зависимо от градовете, така е направила варварските и полуварварските страни зависими от цивилизованите, Изтока от Запада.“121/

Всъщност аристократичното предубеждение срещу егалитарните селски общества е превърнато в предубеждение на градската буржоазна рационална култура срещу това, което се възприема като суеверна, ирационална и изостанала селска традиция на Балканите, чиято единствена ценност е, че осигурява на Европа етнографски музей на открито.

Тези модели на възприемане се формират и от все по-разпространяващото се общо схващане на образования европеец, който споделя вярванията и предубежденията на интелектуалните течения и моди, преобладаващи през различни периоди: ренесансови ценности, хуманизъм, емпиризъм, просветителски идеи, класицизъм, романтизъм, понякога дори социализъм, но почти неизбежно обагрени от това, което Айджаз Ахмад нарича „обикновените баналности на европоцентризма на XIX в.“.122/

Това наследство е най-очевидно в дискусиите, при които Балканите са страничен проблем; тогава перспективата към тях е напълно несъзнателна. На 21 април 1894 г. театър „Авеню“ в Лондон представя първата от „Четири приятни пиеси“ на Джордж Бърнард Шоу. В първата програма „Оръжието и мъжът“ е с подзаглавие „романтична комедия“. Може би, тъй като публиката приема подзаглавието прекалено буквално, следващите публикации носят подзаглавието „антиромантична комедия“. Шоу написва „Оръжието и мъжът“, „за да дискредитира нормите на военния роман и да ги замени с много по-смислен поглед върху войната и жените“.123/ Според собствените му думи Шоу написал първо една част, в която героите се казват просто Бащата, Дъщерята, Непознатият, Героичният любовник и т. н. После помолил Сидни Уеб да му намери подходяща за целта война. Уеб „за около две минути направи бързо проучване на всички войни, които някога са се водили, и ми каза, че Сръбско-българската война е това, което ми трябва“. Отначало Шоу решава действието да се развива в Сърбия, в сръбско семейство. После променя героите от сърби на българи, защото прочита пиесата на адмирала, който е командвал българската флота, живее по това време в Лондон и той му описва българския живот и идеи.124/ Въпросният адмирал се оказва руският адмирал Серебряков, който в миналото бил командвал дунавската флотилия на българите, но след като бил заподозрян в симпатии към нихилистите, намерил убежище в Англия.125/

Седмица преди премиерата Шоу рекламира пиесата си чрез едно остроумно интервю със самия себе си в „Стар“ („Star“) от 14 април 1894 г.

Отговаряйки на въображаем въпрос дали „Оръжието и мъжът“ е пародия на мелодрама от театър „Аделфи“, той обяснява: „В едно отношение България е като театъра „Аделфи“. Романтични мечти и донкихотовски идеали цъфтят в изобилие в розовата долина на тази страна. Те играят своята роля в „Оръжието и мъжът“; и аз не ги представям като изпитание на действителността по-добре или по-лошо, отколкото те го правят в истинския живот.“ Той хвали и оценява високо състава и казва, че ще поеме цялата вина, ако пиесата се провали. На въпроса „Кой е героят?“ Шоу отговаря: „В България всеки е герой. Мистър Гулд ще въплъщава кавалерството на Балканите; вие знаете какво може да направи мистър Гулд с роли, в които има нещо фантастично. Публиката ще избере за свой любимец герой между него и мистър Йорк Стивънс, който ще е превъплъщението на сравнителното хладнокръвие, здрав разум, ефективност и социален опит на повисшата западноевропейска цивилизация. После идва мистър Уелч... На него ще се падне задължението да разясни етнологията на България, странните обичаи и предразсъдъци на местните раси и ексцентричността на военната им система. По този начин той ще осигури сериозна научна основа за по-леките сцени, в които участват другите герои.“126/

Една от тези научни сцени кара критиката да се намръщи. Това е монологът на мистър Уелч в ролята на майор Петков, в която той коментира смесените блага на личната хигиена:

„Петков (пие кафе и пуши цигара) Не вярвам да отидем далеч с тези нови обичаи. Това постоянно къпане не може да е добро за здравето – не е естествено. В Пловдив имаше един англичанин, който всяка сутрин се поливаше целия със студена вода. Ужасно! За всичко са виновни англичаните. Техният климат толкова ги измърсява, че трябва постоянно да се мият. Погледнете баща ми! Никога през живота си не се е къпал и доживя до 98 години – най-здравият мъж в България. Нямам нищо против една хубава баня веднъж седмично за добро самочувствие; но всеки ден – това е смешна крайност.“127/

Въпреки че Шоу отхвърля критиките, той много трудно се справя с обвиненията в цинизъм и вулгарност по повод на „някои подхвърляния за употребата на сапуна и водата в България“. Той казва, че е искал да „покаже на публиката степента на цивилизация на българите през 1885 г. и при чистия въздух и чистите дрехи, които ги правят по-чисти, отколкото и най-честото миене в мръсния лондонски въздух, те приемат навиците за къпане на големите западни градове просто като церемонии на цивилизацията и културата, а не от хигиеничната им страна“, но съжалява, че този „реалистичен пасаж се тълкува като обида спрямо българската нация“.128/ Самата пиеса въплъщава неразбирателството между това, което Шоу нарича „моя действителен свят“, и „сценичния свят на критиката“. С цел да го премахне

Шоу вкарва кратко резюме на историческия момент от 1885 г., когато, след като постигат обединението на страната си, българите водят неочаквано победоносна война срещу сръбското нахлуване, което „за шест месеца превръща българите в нация от герои". „Но тъй като те току-що са се освободили от вековно нещастно робство при турците, и затова едва са започнали да се избавят от варварството, или, ако предпочитате, започнали са да прихващат болестта цивилизация – те са много невежи герои... И техният опит в западната цивилизация е много подобен на опита им във войната – поучителен, романтичен, невеж."129/

В този свят на романтични и патриотични герои е поставен опитен и скептичен западняк, „професионален войник от високодемократичната швейцарска цивилизация". Това противопоставяне е основният неразрешен проблем на пиесата: „комедията нараства, разбира се, от сблъсъка между знанието на швейцареца и илюзиите на българите". Алегорията на романтизма срещу действителността е вместена в следващото противопоставяне – реалистично знание срещу театрални предубеждения. „В тази драматична схема България може да бъде взета като символ на място в партера за първото представление. Българите са драматични критици; швейцарецът е реалистичният драматург, който нахлува в територията им; и комедията е комедия на сблъсъка на реалностите, представени от реалистичния драматург, с предубежденията на сценичния свят."130/

Няма никакво съмнение, че Шоу малко се интересува от българския въпрос сам по себе си, освен като част от широките философски въпроси за срещата между романтичните фантазии и прозаичната реалност. Той наистина никога не е имал намерение конкретно да обижда българската чувствителност, въпреки че четири години по-късно в предговора към първата публикация на пиесите му през 1898 г. не може да се въздържи да не напомни за особено неприятното убийство на българския премиер Стамболов като „достатъчно сензационно потвърждение на точността на моя скеч за театралния характер на първите имитации на западната цивилизация от буйните раси, които току-що излизат от робство". И все пак у Шоу няма нищо от ругателното презрение спрямо Балканите, което присъства у авторите, пишещи няколко десетилетия по-късно. У него без съмнение има високомерие, но и добронамерен хумор и търпеливо снизхождение, снизхождението на възрастния спрямо детето.

Това, което истински вълнува Шоу, е обвинението, че общата атака срещу идеализма, която е в подтекста и текста на „Оръжието и мъжът", ще нанесе удар върху типа политически и религиозен идеализъм, „който вдъхнови Гладстон да настоява за избавление на тези балкански княжества от деспотизма на турчина и превръща нещастно поробени провинции в обещаващи и галантни малки държави". Колкото до Шоу, той смята, че колкото по-рано

стане това, толкова по-добре, „защото идеализмът, който е само приятно име за роман, с политиката и правите ми е толкова противен, колкото романът с етиката и религията". В яростна филипика срещу лицемерието на „една или две либерални революции" Шоу заявява: „Не мога повече да се задоволявам с фалшива нравственост и фалшиво добро поведение, пръскащи фалшива слава над кражбата, глада, болестта, престъплението, пиенето, войната, жестокостта, користолюбието и всички други баналности на цивилизацията, които водят хората до театъра на глупавата претенция, че тези неща са прогрес, наука, нрави, религия, патриотизъм, имперско превъзходство, национално величие и всички други имена, с които ги наричат вестниците."131/

Докато Шоу може да не е бил разбран от някой от критиците си, той много буквално и правилно е разбран на Балканите и особено в България. „Оръжието и мъжът" никога не е била любим номер от репертоара на Шоу в страната. През 20-те години на XX в. представлението на пиесата в Петрич е дори провалено от членове на македонската революционна организация.132/ В репертоара на сръбския театър пиесата също не е от основните и при посещението си в страната през 1915 г. Джон Рийд съобщава, че сърбите са доста чувствителни относно тази пиеса. 133/ На 11 юни 1921 г. пиесата на Шоу под заглавие „Героите" е играна на немски в Шьонбрун, в постановка на виенския Бургтеатър. Тя предизвиква шумното недоволство на българската студенция във Виена, а управляващият българската легация Панчо Дорев протестира пред полицията и пред дирекцията на държавните театри срещу ненавременността на представлението. Въпреки че следващите постановки са цензурирани и най-язвителните забележки относно българите – отстранени, пиесата пак предизвиква освиркванията и шумните манифестации на българските студенти. В рапорта си до София Панчо Дорев отбелязва, че австрийската преса почти единодушно заклеймява нетактичността на Бургтеатъра, който играе пиеса, накърняваща достойнството на бившите съюзници. Разразява се истински скандал, който достига до вниманието на федералния канцлер. На 15 юни, само четири дни след премиерата, пиесата е забранена и е свалена от репертоара на театъра.134/

Това, което смущава балканската публика обаче, не са дреболиите за сапуна и водата. Шоу е прав, когато иронизира ирационалната смелост и невежеството на българските войници, но също така е истина, че само тяхната безразсъдна решителност и безусловна посветеност обръщат една безнадеждна кауза в блестяща победа. Всъщност всички балкански държави от XIX в. са продукти на страстно и самоотвержено национално чувство, тази в същността си романтична идеология, която рационализмът на Шоу не търпи. „Антиромантичната комедия" на Шоу е фронтална атака срещу дълбоката същност на Балканите.

Въпреки че тези два типа отношение – аристократичното и буржоазното, изкристализират най-силно в британската традиция, в различни степени те могат да се проследят в много отделни национални традиции на европейски наблюдатели на Балканите. Един от първите учени, изследващи пътеписите, българинът Иван Шишманов, още през 1890 г. отбелязва, че съществуват различни национални традиции. „Любопитно е как начинът, по който разказват, често отразява характера на пътешествениците. Германецът отбелязва първо и най-вече какво е ял и пил по пътя си, къде виното е било хубаво, къде лошо, къде на спътниците му е прилошало, защото са яли прекалено много зеленчуци и пр. Французинът – винаги галантен, изографира името си на сребърни монети и ги раздава на младите жени за сувенири; англичанинът, както е лоялен син на Албион, така е и ученик на сантименталния Ричардсон, и не пропуска да запише в бележника си цените на стоките, но в същото време показва искрено възхищение от красотите на балканската природа."[135]

Тази присъда в много отношения е просто остроумен контраудар на националните стереотипи на наблюдателите и все пак разликите ясно се забелязват. Наистина преди XX в., въпреки това, което беше казано за общите възгледи на образованите европейци, по-уместно е да говорим за отделни национални традиции, отколкото за обща „европейска" или „западна" традиция на възприемане на османците. Едва с разрастващия се глобализъм на XX в., особено след Втората световна война, европейската или западната идентичност стават оперативни, но дори те са разделени по политически, професионални, идеологически и други линии. Кръстоносният дух е последната манифестация на икуменистичния християнски подход към исляма и петте века османско присъствие в Европа съвпадат с увеличаващото се разчленение, основа на по-късния национализъм на отделните европейски държавни образувания. Без съмнение то се отразява и в това, което може да се нарече „национална пътеписна школа". Разграничението произтича частично и от факта, че в различни интервали една или друга европейска сила осъществява по-активни отношения с османците и следователно създава по-голямата част от описанията за даден период – венецианците през XV в., Хабсбургите през XVI в.; през XVI и XVII в. преобладава немскоезичната литература, а през следващите два века тя бива постепенно изместена от френската и накрая от английската. Това се дължи и на факта, че повечето от пътешествениците и другите наблюдатели на Балканите са официални лица или възприемат себе си като представители на своите страни. Накрая, въпреки преводите и нарасналите познания за съседите, отделните пътешественици творят преимуществено в рамките на собствената си лингвистична литературна традиция. Тези съображения, въпреки наличието на истински космополитни наблюдатели (напр. Ожие Бузбек или Луиджи Марсили), са главното основание за избора ми да представя възгледите на пъте-

шествениците по-скоро в квазинационален порядък (следвайки критерия език и страна), отколкото общо хронологически.

Единственото наблюдение, което ще рискувам да направя при националните сравнения между пътеписите, с много широко и изглежда толкова очевидно, че го прави тривиално. То се отнася до тона на британските пътешественици, сравнен с този на континенталните. В много от британските пътеписи съществува известна надменност и абстрактност, дори при очевидното емоционално ангажиране и внимателно детайлизиране, което бих отдала не толкова на ревностно подражаване на възприетия стил на ексцентричните англичани в чужбина, колкото на отдалечеността на британците от Балканите в географски смисъл, и защото, за разлика от венецианците, австрийците, руснаците и дори от французите, те никога не са поставяли (или не им се е налагало да поставят) Османската империя като цяло, не само Балканите, в началото на списъка на своите приоритети. Английските разкази за Британска Индия, при всички противоречия в отношенията, са писани от хора, които са много по-близо до обекта на описание. 136/ Уилям Милър със сигурност не преувеличава, когато в края на XIX в. пише, че „от всички части на нашия континент нито една не е толкова слабо позната на средния пътешественик, както Близкият изток, който в днешно време е на два и половина дни разстояние с влак. Не е преувеличение, че много райони в Африка са по-познати на културния англичанин или германец, отколкото земите оттатък Адриатика."137/ Милър може да бъде поправен само с едно допълнително пояснение, че това е по-вярно за англичанина, отколкото за германеца.

Друга причина за предпочитанието към „националния" подход на представяне е, че той по-добре илюстрира дълбоките ми резерви при използването на обобщаващи понятия като „западни" възгледи, „западни" представи и „западна" политика, съдържащи в себе си постулиране на хомогенен и монолитен поглед, който според мен не съществува по това време. Въпреки присъствието на споменатите общи модели, еднакво важно е заключението, че няма общ западен стереотип за Балканите. Това не означава, че няма никакви общи стереотипи, а че няма общ Запад. И дори вътре в различните национални стереотипи, които черпят информация от своите съответни политически реалности, политически и интелектуални дискурси, съществува голямо разнообразие в мненията и дори още по-голямо разнообразие в нюансите. Нещо повече, в целия естествен спектър на позитивни и негативни твърдения рядко, ако въобще ги има, могат да се срещнат изцяло презрителни или високомерни присъди към района като цяло, да не говорим за опити да бъде изключен той от лоното на цивилизацията. Това става възможно вследствие на усилието да се организират и използват знанията за Балканите в големи класификаторски системи.

Шеста глава

ОТ ОТКРИВАНЕ КЪМ ИЗОБРЕТЯВАНЕ, ОТ ИЗОБРЕТЯВАНЕ КЪМ КЛАСИФИКАЦИЯ

Можем да търсим знанието за един обект, защото го обичаме или защото желаем да имаме власт над него. Първият импулс води до съзерцателен вид знание, вторият – до практичен... В развитието на науката импулсът на властта все повече преобладава над импулса на любовта...1/
Бъртранд Ръсел

Si les Balcans n"existaient pas, il faudrait les inventer.2/
Херман Кайзерлинг

До началото на XX в. в европейската литература вече е създадена представа за Балканите; нещо повече, тя е разпространявана и доразвивана почти изключително с името Балкани. Без изобщо да е единодушна, тя има много общи черти. Географското откриване върви ръка за ръка с изобразяването на района; всъщност двата процеса са неразделни. Пътният разказ като всеки друг „едновременно представя и изобразява един свят, т. е. едновременно създава реалността или я измисля и изтъква, че тя стои отделно от същата тази реалност. С други думи, разказът сякаш разкрива или осветява един свят и в същото време го скрива или изкривява."3/

Откриването на Балканите спада към общата рубрика на това как хората разбират различността. Човешкият опит да придаде значение и ред на света е наречен „nomos – създаваща дейност" и включва процеса на типизиране, нещо, което дава на света способност да узнава и предсказва.4/ На въпроса какво конкретно кара човешките същества да създават формални категории не е отговорено категорично, но е ясно, че това е дълбоко заложена жажда и че „категориите, според които групираме събитията от заобикалящия ни свят, са конструкции или изобретения... Те не съществуват в околната среда." Сред различните постижения в категоризацията основното, изглежда, е редуцирането на комплексността и заедно с това редуциране на необходимостта от постоянно изучаване; двете главни цели на възприемането са стабилност и яснота или крайна определеност.5/

При възприемането ние нагласяваме впечатленията си в това, което Фредерик К. Бартлет нарича „схеми", Алфред Шутц – „рецепти", а Морис Мерло-Понти – „форми". „Възприемане не означава пасивно да разрешим на един орган, да речем на виждане или на чуване, да приеме готово впечатление отвън, както палитрата приема цветно петно. Разпознаването и запомнянето не са неща, които възбуждат стари представи от минали впечатления. Всеобщо е схващането, че всички наши впечатления са схематично опреде-

лени поначало.“ Ние организираме информацията, която получаваме, в „модели, за които ние, възприемащите, сме твърде много отговорни“.6/

Като постулираме неразделимия характер на процеса на откриване и изобретяване, трябва да подчертаем, че през XIX в., когато Балканите са открити и описани като Балкани, в процеса на натрупване на знания за тях това знание все още не е твърдо разпределено в преаранжирани схеми. Разбира се, всички сме наясно, че такова нещо като „същностноописателна“ категория няма, че да се описва, означава „да се определи траекторията на значението, да се конструира обектът на познание и да се произведе знание, което ще бъде свързано с този акт на описателна конструкция“.7/ И все пак точно процесът на получаване и натрупване на знания дава на представата за Балканите в този период по-размит характер, като цяло лишен от категорични и унищожителни присъди. Да цитираме още веднъж Мери Дъглас: „където няма диференциация, няма профаниране“. Но, изглежда, „жаждата за строгост е у всеки от нас“ и стремежът за „твърди линии и ясни концепции“ е част от човешкото състояние. В хода на събирането и подреждането на повече информация човек залага повече на системата на означения: „И така, консервативната склонност е вградена. Тя ни дава увереност. По всяко време може да се наложи да променим нашата структура на възприетото, за да се приспособим към нов опит, но колкото по-постоянен е опитът от миналото, толкова повече увереност можем да имаме в нашите представи.“8/ Трябва да се добави, че същността на тенденцията към моделиране – схемата, въпреки че сигурно е динамична в смисъла на longue duroe , има определена фиксираност в краткотраен отрязък.

Убийствата на няколко английски туристи в Дилеси през 70-те години на XIX в. довеждат до окончателната смърт на филелинизма, но разбойничеството в Гърция още преди това е внесло своя голям дял за отмирането на филелинистичните чувства. Решението да се върне Македония под прякото управление на Портата след договора в Берлин през 1878 г. открива пътя на революционни действия срещу Османската империя и в същото време става подтик за партизанска война между спорещите фракции в съседните страни. Раждането на македонския въпрос засилва репутацията на полуострова като взривоопасен район, а на Македония – като „земя на терор, огън и сабя“. Омразата и извършените жестокости между съперничещите си християнски банди подтикват един добре осведомен и значим автор като Фрейзър да нарече полуострова „бъркана каша“. Фрейзър пръв нарича македонския въпрос „балкански проблем“.9/

Английската традиция, която се хвали със своя емпиризъм, през този период показва учудващо предразположение към повърхностни обобщения. Хари де Уиид отчита своето пътуване през Балканите и Европейска Русия като екскурзия „през дива Европа“, през „диви и беззаконни страни между

Адриатическо и Черно море", които са „разсадници на беззаконие и разбойничество".10/ Описвайки Македония в книга с многозначителното подзаглавие „Педоария за първобитното", двама британски автори размишляват върху „незрелия, непросветен интелект" на македонския селянин. В кратък откъс за характера на македонците синтезират възгледа си по дебата относно характера и възпитанието: „Потисничеството и пълната липса на образование... са обединили силите си и са развили лукаво предразположение и естествена тенденция към дивачество."11/ В Съединените щати нищо не успява да разпространи това мнение толкова широко, както аферата „Мис Стоун". Дългогодишна американска мисионерка и възпитателка, през 1901 г. мис Стоун е отвлечена от една от четите на Яне Сандански. Въпреки че аферата завършва благополучно и мис Стоун е освободена срещу добър откуп и покъсно става дори симпатизант на македонското освободително движение, това събитие твърдо залепва върху района епитета „терористки".12/ Македонският въпрос дотолкова е влязъл в центъра на балканските дела, а към края на века става и синоним на Източния въпрос, че за наблюдателите е трудно да си спомнят съвсем неотдавнашното му възникване. Така в началото на 30-те години на XX в. Конрад Берковичи, чиито корени са от този район и иначе е осведомен автор, заявява: „Македонските работи държат цяла Европа в треска през последните сто години." Той може би прави това преувеличение, за да добави допълнителна тежест на твърдението си.13/

На съвременните журналисти обаче, които се смятат за специалисти по Балканите, трябва непрекъснато да се напомня историята, която те не си правят труда да изучат. Роджър Коен с готовност възприема най-лошия сценарий за Македония в последната югославска криза и пише, че цикличното движение на времето на Балканите е противоположно на времето на Запада, което се движи напред. За него „война в Македония не би била нищо ново... Само през това столетие земята, която сега е Македония, предизвика първата Балканска война от 1912 г., втората от 1913 г. и двете световни войни."14/ Читателят е оставен сам да се досеща за войните през миналите векове, след като му е казано, че само този век е дотолкова пълен с насилие. Коен не смята, че от него се очаква да знае, че национализмът и войните от XX в. са европейска новост за Македония, чийто мултиетнически статут е свидетелство и остатък точно от едно дълго и мирно, макар и не обезателно мелодраматично идилично развитие.

Един единичен ужасен акт на насилие възпламенява западното обществено мнение през 1903 г. – убийството и изхвърлянето през прозореца на Александър и Драга в Белград, цареубийство, което съвсем не е по вкуса на роялистите в Австро-Унгария и Великобритания. „Ню Йорк таймс" обяснява, че изхвърлянето през прозореца е „расова характеристика на „примитивната славянска порода". „Както смелият британец събаря противни-

ка си с юмруци, както южнякът французин просва своя враг с добре премерен удар на учен, както италианецът използва ножа си и германецът – бирената халба, така бохемецът и сърбинът „мятат" своя враг през прозореца."15/

Тази жестокост кара един уважаван историк дори през 1988 г. да твърди, че „обратът в отношенията между Австрия и Сърбия се дължи не толкова на анексирането на Босна и Херцеговина през 1908 г., колкото на бруталния военен преврат в Белград пет години преди това... Кралят, кралицата, нейните двама братя и военният министър са убити и хвърлени през прозореца от група военни конспиратори." Според този историк изглежда, че цивилизованите австрийци не могат да преглътнат точно този конкретен отвратителен акт, а не някакви езотерични икономически търкания, национализъм и политически причини.16/ Х. Н. Брейлсфорд, активист на Британския помощен фонд след потушаването на въстанието в Македония през 1903 г., е един от първите, който с отвращение заявява своята убеденост във фундаменталното различие между моралните стандарти на Лондон или Париж и тези на Балканите. Без да се замисля върху британските действия в Южна Африка, Индия или съседна Ирландия, той пише: „Опитах се, доколкото е възможно за един европеец, да съдя християните и турците колкото е възможно по-толерантно, помнейки различието между стандартите на Балканите и на Европа. В земя, където селянинът оре с пушка на гърба, където достойнството на управляващите е способността да колят при всеки удобен случай, където се предполага, че християнските епископи организират политически убийства, животът има само относителна стойност и убийството е не повече от относителна вина. Няма голяма разлика между отношението на която и да е балканска раса към кръвопролитието – те всички са това, в което ги е превърнало вековното азиатско управление."17/

Робърт У. Ситън-Уотсън, уважаваният историк, изследовател на Хабсбургската империя и Балканите, обвинява дуалистичната монархия, че не е последователна в своята политическа и културна мисия на Балканите. Той твърди, че триумфът на пансърбистката идея би означавал „триумф на източната над западната култура и би бил фатален удар върху прогреса и съвременното развитие на Балканите". Няма никакво съмнение, че агресивният сръбски експанзионизъм не е най-желаното развитие на Балканите и все пак да се приписва национализъм като явление към „източната култура", звучи странно от страна на специалист по еволюцията на национализма на Балканите.18/

Балканската жестокост винаги се обяснява във връзка с Изтока. Хари де Уинд, описвайки сцена на вендета в Черна гора, стига до заключението, че „животът тук струва почти толкова евтино, както в Китай и Япония".19/ Сравнението с Изтока засилва чувството на отчужденост, подчертава ориенталския характер на балканите. При цялата нарастваща критика към Бал-

каните едва след Втората Балканска война съществуващите, макар и умерени очаквания за подобрение, се заменят с почти пълно разочарование. Р. У. Ситън-Уотсън добре е уловил това през 1913 г., когато започва писмото си до „Спектейтър" („Spectator") със заявлението, че „крайният ентусиазъм от триумфа на Балканския съюз в Западна Европа е заменен с крайно отвращение от братоубийствената борба между бившите съюзници и от склонността да се пренебрегват първоначалните причини за създаването му".20/ Голямото престъпление на Балканите обаче, техният истински първороден грях, са изстрелите на Гаврило Принцип, които сигнализират началото на Първата световна война. Това оставя неизличимо петно върху всички оценки за района. Дори след македонското въстание през 1903 г. британският кореспондент на „График" („Graphic") говори добросърдечно за „добрите стари Балкани, където винаги става нещо". 1914 г. помита всякаква двусмисленост.21/ Изключително популярната книга на Джон Гънтър „Европа отвътре" („Inside Europe") обобщава чувствата от другата страна на Атлантика по следния начин: „Фактът, че тези окаяни и нещастни малки страни на Балканския полуостров влизат в спорове, които причиняват световни войни, е нетърпимо оскърбление към човешката и политическата природа. Около сто и петдесет хиляди млади американци умряха заради едно събитие в калното първобитно село Сараево през 1914 г. Отвратителното и почти скверно зъбене в балканската политика, едва разбираемо за западния читател, все още е съдбоносно за мира в Европа, може би и в света."22/

Колкото и да са разбираеми горчивите чувства, симптоматично е, че този откъс е запазен дори във военновременното издание от 1940 г. „Зъбенето" на Хитлер явно е по-разбираемо за западния читател, тъй като е западно. Но оттук има само една стъпка до голото твърдение, че дори вината за Втората световна война може да бъде вменена на Балканите. Трябва да признаем обаче, че това е трудна стъпка, и над петдесет години бяха необходими, за да се наеме някой да я направи. Робърт Каплан, който открито се стреми да стане лейди Ребека Уест на 90-те години на XX в., в книгата си „Балкански призраци" твърди, че „нацизмът например може да претендира за балкански корени. Хитлер се научава да мрази толкова заразително сред нощните приюти за бездомни във Виена, благодатна почва за етнически омрази, близки до южнославянския свят."23/ Истинска ирония е да се чете параграфът за „калното първобитно село" в светлината на съвременните хвалебствия за мултикултурния рай на красивия космополитен град Сараево, разрушен през последните години. Ако следваме логиката на Гънтър, този чудесен град трябва да е израснал първо по време на варварското управление на независимата южнославянска монархия и особено при югославските комунисти, тъй като по времето на просветеното западно управление на Хабсбургите той е бил кално село.

Дори по време на войната балканският стереотип не е неизменен. Внимателният анализ на германските и австрийските военни доклади за периода 1912–1918 г., направен от Мехтилд Голчевски, показва диференцирано отношение към отделните балкански нации при отсъствие на ясно понятие какво всъщност е балканското. Доколкото категорията „балкански" се употребява за означение на общи регионални характеристики, т. е. гостоприемство, клишета за селяните и планинците, хора, близо до природата, изостаналост, нечистота и т. н., тя е толкова неясна и неопределена, че може да се даде за различни народи извън Балканския район. Нейната убедителна сила се основава на мъглявостта и е примесена с емоционален компонент. Нещо повече, тя се употребява заедно с други обобщаващи заглавни думи, от които „ориенталски" е една от най-често използваните. „Ориенталски" е почти изключително негативна квалификация и служи като обобщаващ синоним на разврат, пасивност, повърхностност, летаргия, мудност, неефективност, некомпетентна бюрокрация. Балкански, от друга страна, макар да се припокрива с ориенталски, има и допълнителни характеристики – жестокост и дебелащина, нестабилност и непредсказуемост. Двете категории се употребяват срещу понятието Европа, което символизира чистота и ред, самоконтрол и сила на характера, съзнание за законност и правосъдие, ефикасна администрация, с една дума, Европа представлява „културно по-висока степен на развитие, което облагородява и човешкото поведение".24/ Човек лесно може да се съгласи с Голчевски, че понятието балкански е достатъчно мъгляво, за да означи специфична регионална характеристика, но няма съмнение, че емоционалният компонент, към който прибягват или интуитивно апелират авторите, почива на широко възприет към това време, макар и все още неясно артикулиран стереотип. Само напълно невежият може да се позове на пълна невинност, като американската дама, която нарича Далмация „място, откъдето са кучетата (далматинци)".25/

Чуват се, разбира се, и трезви гласове, които се стараят да видят действителните причини за войната, и някои от тях идват извън обичайните социалдемократични критики. Чарлз Дж. Вопика прекарва седем години, (1913–1920 г.) в Румъния, Сърбия и България като извънреден пратеник и пълномощен министър на Съединените щати. Неговите подробни спомени, въпреки че на места са неточни в историческите подробности и изпълнени с типичен американски Уилсънов оптимизъм и наивност, все пак са несъкрушими в присъдата си: „Световната война започна на Балканите и все пак нейните корени са в сърцата на безскрупулните автократи, чиято безмилостна амбиция не знаеше нито справедливост, нито граници."26/ Той опровергава инсинуацията, че балканските народи са естествен разсадник на вълнения, но пък ги описва като пионки в голямата игра на сили.

Преобладаващият дух на времето обаче хвърля вината за войната върху Балканите като цяло и върху сърбите в частност. Мери Едит Дърам, британска писателка, пътувала из Балканите, уверена, че действията ѝ ще бъдат възприети толкова сериозно, колкото сериозно ги приема тя, връща ордена „Св. Сава" на сръбския крал Петър с придружително писмо, в което казва, че тя „смята него и неговия народ виновни за най-голямото престъпление в историята". За нея Сърбия е „гнездо на стършели" и нацията както в Черна гора, така и в Сърбия знае само да обича и мрази; няма нищо средно.27/ Епизодът, с който тя укорително илюстрира сръбската неспособност за умереност, е разказан в началото на една нейна книга, писана петнайсет години по-рано. В него човекът, който ѝ казал: „нас трябва или да ни обичаш, или да ни мразиш", е описан просто като балкански мъж, „и той е само един от многото примери, защото така е с балканския мъж, независимо дали е грък, сърбин, българин или албанец, християнин или мюсюлманин". Когато Дърам започва своите пътувания из Балканите, тя пристига там със същите понятия и чувства, с които днес децата влизат в музей с динозаври. „Неговите [на района] сурови, примитивни идеи, които датират от началото на света, неговите страстни борби, съкрушителни неудачи грабват разума; бляскавите цветове и дивата величествена гледка хващат окото." Поне в този смисъл тя е привлечена от района и напомня хвалебствените склонности на онези, които се представят като Армия на спасението за различните балкански националности: „Нито един от балканските народи не е толкова черен, колкото често ги рисуват. Те всички притежават чудесни качества, които се нуждаят от възможност да се развият, и техните недостатъци в много случаи са само тези, присъщи на крайната младост. Жестокостите, които всички те ще извършат при случай, са просто отживелица от средновековните обичаи, характерни някога за цяла Европа. Преди началото на XIX в. „хуманността" не е била изобретена дори в Англия; дотогава за сравнително дребни обиди са налагани най-брутално описани наказания. Що се отнася до Балканския полуостров, новините твърде много се занимават с „жестокости", направени с партийни цели, и по този начин е стимулирано тяхното събиране."28/

Разказът на Дърам за този период е особено важен, защото предлага рядък поглед върху реакцията на балканците, които явно са съвсем наясно как ги съдят на Запад. Един от нейните познати, най-вероятно албанец, ѝ казва с плам: „Мислите, че вие в Англия сте цивилизовани и можете да ни учите. Ще ви кажа, че тук никой няма да извърши такива престъпления, каквито стават в Лондон... Нашите разбойници са бедни мъже. С тежка полска работа те могат само да преживеят. Те са напълно невежи и никога не са ходили на училище. Те крадат, за да живеят, и го правят с риск за живота си. Но много от вашите разбойници са били в университет и крадат

чрез лъжи и фалшиви обещания, за да се сдобият с луксозни неща. Вие от години имате всички преимущества на образованието и цивилизацията и ето какво правите. Но нас наричате диваци, защото стреляме по хора.“29/

Някои от твърденията на Дърам се четат като интроспективен дневник на съвременен антрополог. Тя пише за дилемата, че не е способна да види Балканите с източни очи, но в същото време „никога вече не можеш да ги видиш със западни: можеш да пътуваш сред балканските хора сам и за това време да забравиш всички западни навици; можеш да ядеш с местните хора, да пиеш, да спиш, да яздиш с тях, да живееш като тях и да ги наблюдаваш търпеливо с месеци; можеш да посещаваш и да се връщаш пак в техните земи и да мислиш, че започваш да ги разбираш, когато се случва нещо, което изведнъж хвърля светлина върху тях, и в един миг разбираш, че си по-далеч отвсякога от това да виждаш нещата от тяхна гледна точка. За да направиш това, трябва да прескочиш през вековете, да забравиш всички западни идеи, да дадеш воля на всичко в теб, останало от примитивния човек, и да научиш шест езика, всичките напълно безполезни в други части на света.“30/

След около едно десетилетие Дърам разбира, че Балканите са прекалено сложни, за да ги проумее като цяло. Почти по същото време Пол Скот Маурър, авторът на книгата, която въвежда понятието балканизация, споделя същото раздразнение. „За един ученик сигурно рухването на Турция и Австро-Унгария е страшен удар; вместо да учи две страни, сега трябва да учи десет. И не е чудно, ако по-възрастни хора, израснали с простотата на по-старата география, се чувстват твърде притеснени от сложността на новата.“31/

Човек трябва да се специализира само в някои аспекти на тази сложност и Дърам съответно следва модела на всички западняци, които се занимават с Балканите – открива своята любима, галена нация. Дърам си е осигурила напълно заслужено място в балканската историография с високото качество на своите подробни етнографски описания на племенния живот в Северна Албания и Черна гора, и особено заради вниманието, което е отделила на една от най-малко познатите нации на Балканите – албанците, но самата тя не е способна на умереност при отдаване на чувствата си. Неприязънта ѝ към сърбите, която се разпростира над всички балкански славяни, е толкова горчива, че тя с цялата си сериозност приписва злобата на еничарите на техния балкански произход; „това е факт и то такъв, който трябва да бъде подчертан“. За нея „балканските хора дължат превземането им от турците най-вече на фанатизма на православната църква“. Въпреки че не е особен приятел на турците, тя възпроизвежда мита за тяхната толерантност. Нейната похвална любов към албанците я заслепява и вместо хладно да анализира геополитическите конфигурации, тя емоционално раздава религиозни

и расови обиди. Нейните албанци, които са „устояли на денационализацията в продължение на хиляда години" и молят само да „заемат своето място на Балканите и да живеят свободно и в хармония", сега са изправени пред много по-лош враг от турчина, „и това е славянинът: Русия с нейната фанатична църква и нейната кохорта от диви сърби и българи, готови да разрушат Албания, да изтрият както католици, така и мюсюлмани".32/

Като много други от своето поколение Джозеф Конрад вярно и честно записва и споделя широко разпространените мнения за „този див етап", „Югоизтокът на Европа, който се приближава до Азия"; където „балкански заговори и домогвания" са необуздани сред „тези източни нации, [които] не са мръднали много от дивашкото състояние"; където „икономиката е още на етапа на чоплене на земята и хранене на прасетата". Той споделя и общия възглед, че „високоразвитата материална цивилизация на Европа не може да си позволи да бъде обезпокоена от война", и обсебен от желанието да пътува, през юли 1914 г. тръгва на обиколка из континента. Конрад не може да скрие присмеха си над своеобразията на национализма. Вече не е възможно да си запазиш билет за Петербург, защото той е станал Петроград. Един приятел споделя с него забавна история как си поръчал турско кафе в София. Сервитьорът патриот го поправил строго: „Мосю вероятно иска да каже балканско кафе." Колкото и да е оправдан присмехът му, той не е свидетелство за добрия тон на Конрад, който се подиграва на българите за техните крайности и в същото време пише есе, в което твърди, че поляците не са славяни.33/

Терминът балканизация се ражда като резултат от Първата световна война и с него напълно негативната оценка за Балканите е запечатана окончателно. Все пак и това не става изведнъж, и дори по време на Балканските войни западната преса е по-скоро иронична, отколкото презрителна.34/ Насилието, което преди не е доминираща черта в представата за Балканите, сега се извежда на преден план като централна характеристика в тази представа. Елементът насилие в балканската история не е нещо ново. Европейците изглеждат ужасени от някои специфично „източни" варварства, особено побиването на кол, което поразява въображението практически на всички пътешественици. Екзотичността на това наказание превръща историческия Влад Цепеш в безсмъртния граф Дракула, но този случай е по-скоро атрибут на мрачното готическо въображение, отколкото илюстрация за балканското насилие.35/ Тези наказания обаче, колкото и скръбни да са, обикновено са възприемани като своеобразия на режима. Те не се представят като наследствени биологически качества на района. По-точно казано, насилието като лайтмотив за Балканите е явление, появило се след Балканските войни. Както пише Ребека Уест, „...насилието беше наистина единственото, което знаех за Балканите; единственото, което знаех за южните

славяни. Това знание идваше от спомените от най-ранния ми интерес към либерализма, от опадалите листа в джунглата от памфлети, струпани в най-прашните ъгли на вехтошарските магазини, и по-късно от предразсъдъците на французите, които използваха „балкански" като обиден термин, означаващ *rastaquouère,* тип варварство."36/

Представата за специфично балканско насилие вдъхновява Агата Кристи през 1925 г. да напише криминален роман от типа „романси за въображаеми балканоидни княжества със смъртоносна атмосфера".37/ Кристи създава злокобен герой на име Борис Анчуков с типични славянски черти (въпреки че точно тези черти не са типичните за южните славяни): „висок рус мъж с високи скули, много дълбоко разположени сини очи и невъзмутимо изражение". Естествено мъжът говори английски с остър чужд акцент. Този човек е камериер на току-що убития княз Михаил и както се полага на балканския характер, гори от желание да отмъсти за своя господар.

„– Казвам ти, полицаю, бях готов да умра за него! И откак е мъртъв, няма да заспя и сърцето ми няма да се успокои, докато не отмъстя за него. Като куче ще душа убиеца му и когато го открия, о-о!, – очите му светнаха. Изведнъж той извади от вътрешността на сакото си огромен нож и го размаха високо. – Няма да го убия веднага, о, не, първо ще му разцепя носа, ще му отрежа ушите и ще му извадя очите и тогава, тогава ще забия този нож в черното му сърце."38/

Шокираният англичанин промълвя в отговор: „Чисто херцословашка порода, разбира се. Крайно нецивилизовани хора. Разбойническа раса." Херцословакия е изобретение на Агата Кристи. „Това е една от балканските страни... Основни реки – неизвестни. Основни планини – също неизвестни, но сравнително много. Столица – Екарест. Население – главно бандити. Хоби – убийства на крале и вдигане на революции."39/ Чаровното в това географско изобретение на Агата Кристи е, че прекрасно илюстрира две неща. Едното е, че тя възпроизвежда избистрена колективна представа за Балканите, а не предишното диференцирано отношение към отделните балкански нации. Второто, и дори по-важното е отсъствието на диференциация между Балканите и новообразуваните държави в Централна Европа. Херцословакия очевидно е римувана пародия на Чехословакия, комбинация между Херцеговина и Словакия – смесица между Балканите и Централна Европа. Писана през 1925 г., доста преди политиката на умиротворяване и предателството спрямо Чехословакия в Мюнхен, в тази история Чехословакия изглежда като далечната и непозната земя от прочутото изявление на Невил Чембърлейн. Няма и намек за бъдещото чувство за вина от времето след Втората световна война, с което британските и американските автори ще пишат за „най-цивилизования славянски аванпост". Въпреки факта, че „Тайната на комините" не е най-добрата и дори не е сред

най-популярните книги на Агата Кристи, през следващите пет десетилетия тя претърпява няколко издания и като знаем всеядната мания на почитателите на Кристи, това е добра илюстрация за популярните канали, по които балканистичният дискурс се разпространяна и достига до широката публика. През този период вече може да се говори за начало на постепенното формиране на общо западно отношение, което измества различните национални подходи, за интернационализиране на стереотипа.

В междувоенния период се прибавя още един подход, който вече е станал неделима пикантна подправка на европейското мислене от XIX в. – расовият. Расизмът в неговия съвременен смисъл може да се проследи още през XVI в. в Испания, но като европейско явление той „се корени в онези интелектуални течения, които се забелязват през XIX в. както в Западна, така и в Централна Европа, а именно – новите науки на Просвещението и възраждането на пиетизма в християнството". Географските открития предизвикват любопитство към отдалечените култури, което постепенно ражда новата наука антропология, занимаваща се с мястото на човека в природата и особено с класификацията на човешките раси. Докато възхищението от природата е изява на протест срещу изкуственото човешко общество, първоначалната идеализация на благородното дивачество скоро дава път на чувството за превъзходство па цивилизования европеец. Местните хора, туземците, са поставени на по-ниско пиво в голямата верига на живота и бързо са заклеймени като варвари, които трябва да бъдат ръководени и образовани. Когато Балканите стават фокус на внимание, митът за благородния дивак отдавна е минало.

Отличителна черта на съвременния расизъм е „продължителният преход от наука към естетика". Това е завършено със сливането на главните методи на новите науки – наблюдение, измерване и сравнение, с оценъчни твърдения, основани на естетическия критерий, взет от Древна Гърция. „Всички расисти се придържат към една определена представа за красота – бяло и класическо, към добродетелите на средната класа – труд, умереност и чест, и смятат, че те са изразени чрез външния вид." Дори след оттеглянето на псевдопауките френология и физиономика, крайно субективните категории красота и грозота остават важни принципи в човешката класификация заедно с измерването, климата и околната среда. В същото време красотата, основана на неизменния класически идеал, става „синоним на уседналия, щастлив и физически здрав свят на средната класа, без насилствени катаклизми, свят, достижим единствено за бели европейци".40/ Като правило тази съкровена красота е основана върху расова чистота. При много редки обстоятелства расовите смесици допускат някакво позитивно балансиращо качество: „Балканските славяни представляват най-забележителното съчетание и точно това съчетание между различни индоевро-

пейски и азиатски племена е отпечатало върху балканските славяни много несимпатични, както и възхитителни черти.“41/

Расовата присъда над Балканите започва с по-открито предаване на преди това подчинения и неоценъчен мотив за расовото многообразие на балканското население. В началото на века Солун все още е само недодялана вавилонска кула с проблясъци на цивилизация от Запада: „Българи, сърби, албанци, власи, арменци, анадолци, черкези, гърци, турци, евреи, неверници и еретици от всякакви земи и езици. Между и вътре в тях са пръснати расите на цивилизована Европа.“42/ „Неверници и еретици“ при обозначаване на мюсюлмани и православни християни явно става заглавна фраза и е използвана от друг британски автор в описанието му на Мостар, където човек „е блъскан в тъмните, тесни улици от същите евреи, неверници и еретици като на пазарите в Истанбул“. Сараево „гъмжи от странни националности“: босненци, хървати, сърби, далматинци, гърци, турци, цигани.43/ След около две десетилетия тези почти неутрални изявления за етническата и религиозната бъркаиица на Балканите, която предизвиква само случайни характеристики като „странни националности“, вече предизвикват чувства на погнуса и нечистота. През 1921 г. двама англичани размишляват върху неизбежно „хибридната раса“ на жителите на Македония: „В същността си кръстосана порода, македонецът трудно може да се разпознае по физиката му... Турците са може би най-добрият образец сред различните македонски типове, вероятно защото по-малко са се отдавали на кръстоски... Той има същия вид тъмни очи, общи за всички раси в Близкия изток, но се различава по забележителния и обикновено орлов нос. Турските жени, когато не са кръстосани до неописуема степен, като цяло са привлекателни, но тези, които са от българско или гръцко потекло, обикновено имат широки и много едри черти на лицето от славянски тип. Такива черти, съчетание от дебели устни, широки плоски носове и високи скули, едва ли допринасят за красотата на една жена. Тъмните коси и жълтеникаво-мургавите лица напомнят на гръцкия тип, който е неизменно жълтоват, с лъскави черни коси и бляскави очи.“44/

Може да се спори дали „едрите черти на лицето от славянски тип“ са типично очертани или толкова характерни за гърците, но описанието на непривлекателната физика напомня твърде много негроидните характеристики, които обикновено са на дъното на съпоставителната таблица. Расовата нечистота върви ръка за ръка с „незрял, непросветен интелект... лукаво изражение и естествена склонност към дивачество“.45/

Въпреки че германците са само чираци на Жозеф-Артур дьо Гобино и Х. К.Чемберлейн, те надминават майсторите. Граф Херман фон Кайзерлинг, женен за внучка на Бисмарк, влиятелна фигура във философията на самопознанието и културната психология, през 20-те години създава „шко-

ла за мъдрост", чиято цел е чрез творческо знание да доведе хората до самопостижение. През 1928 г. той публикува книгата „Спектърът Европа", която има незабавен успех и през същата година е преведена в Съединените щати със заглавие „Европа". Една от дванайсетте глави на книгата е посветена на Балканите. „Какво е значението на Балканите за нас, които живеем в други земи?... Как става така, че думата „балканизация" почти винаги се разбира правилно и се употребява правилно?... Според мен нейният символичен смисъл може най-добре да бъде разбран от две начални точки: първата е общоприетото твърдение, че Балканите са барутен погреб на Европа; втората е необикновено първичната и непримирима расова враждебност."46/

След пространни характеристики на гърците, румънците и турците (сърбите, българите и албанците той смята за „примитивни войнствени и крадливи раси", които не заслужават внимание) Кайзерлинг обобщава същността на Балканите по следния начин: „Балканите днес не са нищо друго, освен карикатура на Балканите от древно време. Духът на Балканите като такъв е духът на вечния конфликт. Населени с примитивни раси, те представляват първична картина на първичната борба между човека и всичко. В случая на високонадарените и високообразованите нации и индивиди тази картина се явява като духа на агона (гр. борба). Но земният дух на Балканите като такъв е първичната образуваща сила."47/

Същата година се появява американският превод на шведска книга, издадена през 1927 г. в Стокхолм. Тя ясно изрича един мотив, който само неуловимо присъства в писмените работи от предишното столетие. Нейният автор Маркус Еренпрайс е обиколил Балканите, Египет и Светите места в търсене на „душата на Изтока". Той говори с отвращение за своите спътници, които „не са научили нищо" и са донесли обратно само „своите ценни притежания, фотографии и големи хотелски сметки". „Това не е начинът да се посещава Ориентът! Ако искаш да спечелиш нещо от душата на Изтока, не подхождай към него, както би направил с непозната страна, а сякаш се връщаш вкъщи – към себе си... Не отивай снизходително като носител на цивилизация, а като послушник, скромно и отворен за възприемане."48/

Този дух, до който авторът се опитва да се приближи, очебийно липсва в първата глава „През новите Балкани". Още с встъпителните думи той прави решително разграничение между Балканите и истинския Ориент: „Ориентът явно се усеща вече на железопътната гара „Масарик" в Прага. Не действителният Ориент на Азхара в Кайро или този на уличните кафенета в Хайфа, а този вариант на Изтока, известен като левантинизъм; нещо, неподдаващо се на определение – тялото на Изтока, но без неговия дух. Това е Ориент без почва, изменник дезертьор от самия себе си, без фес, без феред̀же, без Коран – това е изкуствен, евтин Нов Ориент, който преднамерено е скъсал със своето минало и отхвърлил своето древно наследство."

Описанието на жителите на този Левант (в контраст с истинския Изток) свидетелства за тяхното расово израждане. „Има нещо ексцентрично в тяхното поведение, те са прекалено шумни, прекалено резки, прекалено напористи... Отвсякъде се появяват странни, невероятни индивиди – ниски чела, подути очи, стърчащи уши, дебели долни устни... Левантийският тип в областите между Балканите и Средиземноморието е психологически и социално наистина „изкривена форма“, съчетание между източен и западен тип, многоезичен, хитър, повърхностен, на който не може да се разчита, материалистичен и освен това без традиция. Това отсъствие на традиция, изглежда, говори за ниското интелектуално и до известна степен морално качество на левантийците... В духовен смисъл тези същества са бездомни; те вече не са ориенталци и все още не са европейци. Те не са се освободили от пороците на Изтока, нито са придобили нещо от добродетелите на Запада.“49/

В идеите и на Кайзерлинг, и на Еренпрайс безпогрешно могат да се различат предишни обертонове, но неизмеримо по-плътни. Предишното противопоставяне между джентълмени повелители и раболепни поданици тук намира теоретично рационално обяснение – то е културният израз на водораздел, защото расовото и културното кръстосване се смята за по-лошо от чистата порода на ориенталския Друг. Краткият флирт с гърците от началото на XIX в. отдавна е забравен, но дори филелинистичната подкрепа от онова време е в известен смисъл расистка, „дадена не просто като освободителна подкрепа на още една европейска революция, а с убеждението, че съвременните гърци са преки потомци на древните гърци, а турците са варвари“.50/ Още през 1830 г. в „Geschichte der Halbinsel Morea während des Mittelalters“ („История на полуостров Морея през средните векове“) Якоб Фалмерейер нанася удар върху това преобладаващо убеждение с теорията си, че древните гърци са претопени в последвалите славянски вълни, които всъщност съставят расовата основа на съвременните гърци, и че „във вените на християнското население на Гърция не тече нито капка истинска и несмесена елинска кръв“.51/ Поради тази теория съвсем доскоро той е persona non grata в Гърция. Пламенното отхвърляне на гърците от Фалмерейер е замислено като противоотрова срещу преобладаващия филелинизъм в Бавария по онова време и е мотивирано от параноичния страх от руско политическо надмощие.52/ Макар и крайно преувеличено, в твърдението му има някои верни компоненти, особено атаката срещу идеята за расова чистота. В нацистка Германия обаче теорията на Фалмерейер е възродена по време на окупацията на Гърция „за удобство на класически образованите офицери, така че да могат да извинят жестокостите си спрямо гърците с това, че са извършени срещу по-нисша, неблагородна раса“.53/

Фактът, че преводите на книгите на Кайзерлинг и Еренпрайс се появяват от другата страна на Атлантика едновременно и се продават с успех, не е чиста случайност. Двайсетте години бележат кулминацията на дейността на Лигата за ограничаване на имиграцията, най-значимата група, настояваща за протекционистични закони срещу имиграцията, главно тази от Източна Европа. Овладяна от англосаксонизма на втората половина на XIX в., лигата, чийто гръбнак са „бостънските брамини", защитава ограничаването на наплива от Централна и Източна Европа, „иначе американската „раса" би се самоубила".54/ Двайсетте години са и времето на трескавата дейност на Американското евгенично общество, което прегръща теорията за естественото генетично превъзходство на раси и социални групи. Много от неговите членове вярват, че расовото смесване в обществото ще доведе до неговото израждане, и твърдят, че асимилацията с културно по-нисши раси, особено славяни, трябва да се избягва, за да се избегне свръхразмножаване на социално по-нисши. Балканските славяни в частност в индустриалните градове са избягвани, приемани като хора извън закона и наричани „хунки" (хуни). Дори онези, които пледират за тяхното действително включване в американското общество, предупреждават, че „трябва да имаме предвид, че балканските славяни, въпреки тяхната продължителна гравитация към европейската и особено към западната цивилизация, вътрешно са ориенталци".55/ Теоретично скарано със социалния дарвинизъм, през 20-те години евгеничното общество въпреки всичко привлича значителен брой социални дарвинисти на основата на общо изповядвано почвеничество.56/ Тези идеи отекват в американското общество и по-късно, и отвреме навреме се появяват отново, макар никога вече да нямат ореола на почтеност и без официалната подкрепа от първите десетилетия на века.

Ехото на тези възгледи може да се чуе дори и в най-добронамерените начинания. Въпреки че монументалният проект на Алфонс Муха „Славянска епопея" („Slovanská epopej") е изпълнен през последните три десетилетия от живота му и хронологически принадлежи към XX в., големият чешки майстор на „новото изкуство" („art nouveau") е вдъхновен от романтичните аспекти на културния славизъм. Всъщност точно това е причината за смесените отзиви, след като той дарява „Славянска епопея" на град Прага през 1928 г., докато още работи над нея. Много от критиците мислят, че тя е по-подходяща за 1848 г. и е пропита от романтизъм, който се смята за отмрял през нервния междувоенен период. Муха вярва, в пряката перифраза на Хердер, че „всяка нация има свое собствено изкуство, както има свой собствен език".57/ Идеята за тази творба се ражда у Муха, докато е още в Съединените щати, и през 1910 г. след интензивни консултации със славистите той тръгва на обиколка в Русия, Полша, Сърбия, Черна гора и България, за да почувства непосредствено културата на различните славяни.

Муха вижда това, което иска да види. Той се вдъхновява от своите собствени очаквания и представи за славянството. Кулминация на неговата обиколка е Русия, където той вярва, че ще открие своите собствени корени. С екстаз пише на съпругата си Марушка: „Музика и пеене съвсем дълбоко византийски и славянски. Сякаш живееш в IX в... Нищо не се е променило за две хиляди години.“58/ Муха е обхванат не само от сантиментален романтизъм, въпреки че той именно най-силно оживява в иконографията на художника. Неговите наблюдения са подхранвани и от други идеи, които преобладават в идеологическия хоризонт на времето. Една от тях е убеждението, че източните краища на Европа представляват уникална гледка от зората на човечеството, предмодерният етап от развитието на Европа, историческият музей на собственото европейско минало. Само като се има предвид това, може да се обясни защо той остава блажено сляп за дълбоките промени в Русия и особено за пасителния и много модерен културен живот в предреволюционна Русия, а вместо това е очарован от собствената си фантастична представа за две замръзнали хилядолетия.

По-интересна е реакцията на Муха спрямо балканските славяни. Въпреки че е изпълнен с топла симпатия към сърбите, черногорците и българите, те едва ли събуждат у него възвишената оценка, която той дава за майка Русия. С извитите си турски саби, с ориенталските чехли и костюми те му изглеждат просто любопитни екземпляри, годни само за музей на восъчни фигури. Едва по време на второто си посещение на Балканите, когато се затваря в средновековните манастири на Атон, той е наистина стимулиран. Причината за разочарованието от балканските славяни не идва само от това, че те не отговарят на собствената му представа за това какви са славяните. У Муха се усеща и скрит стремеж към културна и расова чистота, идеология, която по това време господства сред цивилизования свят в Европа, без още да предвещава разрушителните за континента последици. На балканските славяни им липсва чистотата на породата (или това, което е представата за тази порода). В техния случай смесеният характер е повече от видим – той е тяхната същност. Истина е, че у Муха това е изразено много деликатно и едва доловимо под дебелия и богат славянофилски пласт. Няма и следа от грубото и искрено отвращение, изречено от съвременниците Кайзерлинг и Еренпрайс. За Муха балканските славяни просто не отговарят напълно на идеала му за чистокръвната абстракция славянство. За Кайзерлинг и Еренпрейс Балканите са достойно за презрение отклонение от не толкова похвалната абстракция Ориент.

Би било догматично и опростенческо да се настоява, че няма никакви изключения от този дискурс на резки и непреклонни квалификации. Не всеки се поддава на изкушението да се придържа към класификация, улесняващо осмислянето на балканския хаос, но неконформистите винаги са мал-

цинство и те ни най-малко не предизвикват или променят господстващите стереотипи, които през този период най-сетне изкристализират.

Рядко някой възкликва заедно с англичанина Арчибълд Лайъл: „Знаех достатъчно за Югоизточна Европа, та никога да не вярвам на нищо, казано от някой, и да се старая, ако е в човешките възможности, сам да проверя как стоят нещата." В книгата си „Балканският път" Лайъл оставя остроумни и вдъхновени описания на Румъния от края на 20-години, в които Букурещ е нещо като балкански Холивуд, а също и на Истанбул, Гърция, Албания, Черна гора и Далмация. Точен и остроумен наблюдател, той успява да обясни причините за неудобството, което изпитва западнякът на Балканите, по същество, не само лишен от злоба, но и с някаква насмешлива симпатия. Една от главните причини е липсата на буржоазни удобства и поведение: „Чехите много биха се ядосали, ако някой предположи, че те са балканци; същото е с поляците; същото – с унгарците. И всички те имат основание. Но почти навсякъде източно от земите на здравата германска или италианска реч във въздуха се усеща тънкият полъх на Балканите, едва уловим в Бохемия, но все по-силен с всяка миля източно – известна липса на комфорт, известно безразличие към правила и разписания, известно je-m"-en-fichisme в сравнение с обикновения механизъм на съществуване, влудяващо или сияйно смислено в зависимост от темперамента и обстоятелствата."59/

Точността никога не е била балканска добродетел, въпреки че дори в тази насока през 50-години след Лайъл е направен прогрес. Той се оплаква, че гръцките параходи винаги закъсняват с час и половина, но това е нищо в сравнение с досадната склонност на югославските влакове да тръгват с около десет минути по-рано от разписанието.

Все пак Лайъл се забавлява в топлите морски води край Гяифада и се чуди дали енергичните хора от неговите хладни географски ширини, които плуват нрез Дувър, са наистина по-силни тялом или само по-слаби в главата.

Най-обезпокоителната характеристика на „pays balkaniques, pays volcaniques" обаче е „култът към пушката", което е довело до варварството на убийствата в Скупщината в Белград, бомбения атентат в „Св. Неделя" в София и застрелването на гръцките министри. Въпреки това Лайъл сериозно твърди, че „местните хора стрелят само по своите приятели и познати, и рядко се занимават с непознати. В Париж или Чикаго убиваш човек, защото мислиш, че в джоба му ще намериш цената на едно питие, но на Балканите убиваш човек само поради някоя важна причина, например ако не си съгласен с политическите му възгледи или защото неговият прачичо някога е застрелял твой втори братовчед, или поради някоя също толкова здрава причина. Ако в три часа сутринта те обхване желание да се разходиш в някой балкански град, рискът да те ударят по главата е толкова малък, че не си заслужава да се откажеш."60/

Този цитат е от частта за Албания, където Лайъл се забавлява чудесно, въпреки предупрежденията на един персийски презвитерианец, с когото той прекарва известно време в Атина. Любопитно е да се чуят смешните заклинания на персиеца, които след толкова много западни предразсъдъци илюстрират предразсъдъци от Изтока. Стандартното обвинение срещу Балканите в западна интерпретация е, че те са прекалено източни. В йерархията на цивилизования източен човек обидното сравнение е Африка: „Защо искате да отидете в Албания, любезни сър? Там няма нищо за гледане, само черни камъни. И никакви къщи, само малки крепости с пукнатини и дупки в тях, с пушки, които се подават от тях; и албанците, те седят там и те правят бум-бум-бум. По-лошо е от Дивия запад. Кентъки! Тенеси! Те са сираци в сравнение с Албания! Сираци! Деца! Това е Тамбукту, любезни сър, най-дълбоко Тамбукту. Обещайте ми, че няма да отидете в Албания. Жалко е. Толкова сте млад... Ще ви кажа нещо, любезни сър, Господ е направил албанците точно след като се е карал с тъща си.“61/

Но най-обезпокояващата характеристика на Балканите е етническата пъстрота, фактът, че за разлика от Западна Европа, където нациите живеят в малко или много хомогенни цялости, на Изток националностите са наблъскани по начин, който прибавя думата macédoine към речника на съставителите на менюта. Тази пъстрота, която продължава да предизвиква лесни категоризации и да обърква чистите рецепти, у Лайъл вместо порицание става повод за една проста и честна забележка: „Навсякъде източно от Адриатическо море всеки въпрос има поне десет страни и едно нещо ми се струва толково добро, колкото и друго.“62/

Сложната етническа смес се смята отговорна за типичните за полуострова нестабилност и безредие и диагнозата е, че те са заразени с „бацила на хетерогенността“.63/ Наистина въпросите за малцинствата са ендемична част от развитието на националната държава, особено в Източна Европа. Практически никой обаче не подчертава факта, че не етническата пъстрота сама по себе си води до конфликти, а етническата пъстрота в рамките на идеализираната национална държава, която се стреми към етническа хомогенност и поради това предразполага към етнически конфликти. Расовите смесици не само се смятат за проводници на безредие, самата расова нечистота е безредие. „Обърканият опит и подготовка на расите и държавите на Балканите“ се обяснява с тяхното особено „ниво на цивилизация“. По думите на един британски дипломат „национализмът в Източна Европа естествено е по-предразположен към военна изява, отколкото в Западна Европа, тъй като е на по-ниско ниво на развитие“.64/

Краят на XIX и началото на XX в. са кулминацията на теориите на еволюционизма и особено на една от версиите ѝ – прогресизма, постоянното движение на историята към една желана цел. Тази идея възниква през

XVII в., узрява през XVIII в. и видоизменя господстващата статична средновековна „верига на живота", концепция, извлечена от Платоновата и неоплатоничната философия, според която Вселената представлява йерархия или верига от същности, които от видове, притежаващи минимално състояние на живот, минават през разнообразие от форми и стигат до ens perfectissimum. Тази модификация, която се появява за пръв път у Лайбниц, приема, че степените на йерархия се появяват последователно във времето, движейки се от по-нисък към по-висок етап. По този начин разбирането за статичната верига на живота е трансформирано в идеята за еднопосочния прогрес на изкачване към по-съвършеното. Приемането на постоянното усъвършенстване прави самото понятие за развитие културно импрегнирано. „То е приело статут на абсолют, универсална ценност, символ на модерността и като такова става съзнателна цел или идеал в израстването на редици социални култури."65/ Една от централните категории в прогресисткото оценяване на историческия процес е понятието цивилизация, което заедно с понятието култура се разпространява в европейската мисъл едва през XVIII в. Натрупано е огромно количество трудове, интерпретиращи тези две понятия, техните общи черти и различия. В рамките на всички комплексни, разнопосочни и често противоположни интерпретации на култура и цивилизация могат да се различат, както показва Реймънд Уилямс, два основни подхода.66/ Единият, хуманистичният, при всички различни значения, които придава на двете понятия – като състояние на ума, като състояние на общото социално интелектуално развитие, като същност на интелектуалното постижение – е в същността си оценъчен. Основава се на вярата в обективно установими универсални човешки ценности. Другият подход, антропологичният, е много по-широк и разглежда понятията като синоними на начин на живот, включващи целия обхват на човешки дейности, от материалните до най-абстрактно интелектуалните и духовни опити. Същностно реалистичен, този подход избягва открити оценъчни твърдения.67/

Оформено през XIX и в началото на XX в., изследването на Балканите е силно повлияно от традицията на романтизма и еволюционизма. Резултат от първото влияние е крайното опиянение, съчетано с методично изучаване на фолклора и езика, в търсене на специфично балкански народен дух (Volksgeist). Втората традиция в рамките на обсебеността на учените от XIX в. от класификации твърдо поставя Балканите в зората на човечеството. Издигането на фолклора и езика като същина на народните идентичности и като легитимна основа за тяхното съществуване, революционизира социалната мисъл чрез работите на Йохан Готфрид фон Хердер.68/Пробивът на Хердеровите идеи може да бъде оценен истински само ако се съпостави с твърденията на неговия бивш учител и интелектуален съперник

Имануел Кант, който в своята „Антропология“ обяснява, че „скицирането“ на „поданиците на Европейска Турция“, както и тези на Полша и Русия, може да се прескочи, защото „те никога не са били и няма да бъдат способни на това, което се изисква за възприемането на определен народен характер“.69/

Революцията на Хердер оживява в източната част на Европа главно, защото тя задвижва сред нациите на Източна Европа пламенния интерес към своето и изследването на своето им дава причината за тяхното съществуване. Тя очертава главните сфери на социалните изследвания и до днес: език, история, етнография, фолклор. На Запад тя слабо допринася за издигането на статута на източноевропейците в йерархията на нациите, но поне ги вписва в картата, дори и само като фолклорни групи. Хегел, макар че възприема категориите на Хердер и дори смята, че източноевропейците играят междинна роля в „борбата между християнска Европа и нехристиянска Азия“, остава безразличен към Хердеровата мания към фолклора. Неговият критерий за историческа ценност е доколко групата е „напреднала като независима сила в множеството от разумни форми“ и в този ред на форми държавата стои най-високо. Славяните, макар че вече са станали част от политическата история на Европа, не си струват историческо изследване, въпреки че някои от тях са завладени от западния разум, тъй като те все още са просто „посредници между европейския и азиатския дух“.70/ По ирония „чрез формулирането на славяните преди всичко като обект на фолклорно изследване Хердер помага в създаването на философска перспектива, според която Хегел ще ги изключи от историческото внимание“.71/

Наследството е толкова силно, че въпреки общото отмиране на еволюционното мислене в западната историография Балканите все още са като етнографски музей на Европа, дори и в най-изтънчените дискурси. Въпреки че в междувоенния период разочарованието от идеята за прогреса е широко, в оценяването на Балканите тя се запазва като валиден критерий. Тя приема две взаимноизключващи се форми. Едната идва от убеждението, че Ориентът (в който Балканите често са включвани) е неподвижен. Затова изучаването на днешните жители би хвърлило подходяща светлина върху миналото. Началото на книгата на Брейлсфорд „Македония“ гласи: „Това, че в Истока нищо не се променя, е баналност, която заплашва да стане тиранична. Без съмнение в духа на Истока има нещо, което е необикновено благоприятно за оцеляване и анахронизми. Вековете не следват един след друг. Те съжителстват. Няма отсичане на изсъхнали обичаи, нито погребване на мъртви идеи. И турците не са единствените, които издават този добросърдечен консерватизъм. Типичното славянско село, изолирано в някоя тясна и висока долчинка, без учител или свещеник, има своя невъзмутим живот, водено от благоговението пред традиции, които датират от езически времена.“72/

Другият подход приема, че Балканите също се подчиняват на универсалните закони на еволюцията, но цивилизацията и културата им са изостанали. Дори най-доброжелателните оценки поставят ударение върху това, че отскоро независимите балкански нации имат „неизтощими, но недоразвити сили", които пропиляват, вместо да развиват. Затова от тях не може да се очакват „принципи и гледна точка, присъщи на по-напредналата цивилизация на Запада".73/ Този възглед е твърде непоколебим в постоянството си. Дори в края на Втората световна война Бърнард Нюман не може да се въздържи да не отбележи, че „въпреки техния голям напредък през последното поколение, балканският начин на поведение все още не съответства на западните стандарти".74/ Това отношение днес е широко разпространено. Поради междинното си състояние, нещо средно между варварство и цивилизация, Балканите са смятани за „чудесно училище за подготовка на политолози и дипломати" от Първия свят, които се готвят да действат в Третия. Балканите се използват като „пробен терен". Според мнението на един дипломат през 1915 г. „в неакадемичния свят например значителна част от американския правителствен и полуправителствен персонал, която се опитва да се справи с проблемите на афро-азиатските страни днес, получава, така да се каже, подготовка за тази работа на Балканите, които по този начин ретроспективно са станали парадигмата за недоразвита област".75/

По този начин, въпреки че цивилизация и култура като централни категории от процеса на развитие, както и издигането на западната цивилизация като връх на човешкото постижение, след Втората световна война все по-често са смятани за проблематични, те остават работни понятия в общественото съзнание. Наистина в специализираната академична литература съществуват много сложни и изтънчени трактовки на култура и цивилизация и като цяло социалните науки са против използването на „цивилизация" както в единствено, така и в множествено число. „Цивилизация процъфтя само в незаконороденото поле на ориенталистиката, което се определя точно като изучаване на други „цивилизации"."76/ Тези заключения обаче рядко са популяризирани извън университетското ниво на образование. Тъкмо обратното, заедно с всички страстни академични дебати, критики на етноцентризма и поръчителства за мултикултурализма, общият акцент на американското хуманистично университетско образование продължава да се върти около предмета „западна цивилизация".

Неотдавнашните дискусии около статията и сетне книгата на Самюел Хънтингтън придават на тази категория нова легитимност. Според Хънтингтън основните извори на конфликта в бъдеще няма да бъдат първо икономически или идеологически, а културни. Определяйки цивилизацията като най-високото културно групиране на хора, той твърди, че „принципиални-

те конфликти на глобалната политика ще възникнат между нации и групи от различни цивилизации". Като стъпва открито върху оспоримото наследство на Тойнби, Хънтингтън разграничава седем или осем основни цивилизации в съвременния свят: западна, конфуцианска, японска, ислямска, хинди, славяно-православна, латиноамериканска и, възможно, африканска цивилизация. Всеки, който е чувствителен към динамиката и тънкостите на историческия процес, не може да не бъде поразен от прекалено механистичното учебникарско знание в статията на Хънтингтън, което цели поскоро да даде практическо предписание, отколкото да предложи прозорлив анализ. Хънтингтън бе подложен на унищожителна критика от много различни страни. Бяха изобличени неговите методологически и фактологически слабости, но неговото име и положение, както и привлекателната простота на идеите му обезпечават на фразата „сблъсък на цивилизации" безразборна употреба, особено от представители на академичния свят и журналисти, които не са чели нито трудовете на Хънтингтън, нито критиките срещу тях.77/ Цивилизационните разграничения на Хънтингтън не блестят с последователност. Отначало той обявява, че конфликтът между комунизма, фашизмо-нацизма и либералната демокрация както и борбата между двете суперсили по време на Студената война, са конфликти вътре в западната цивилизация, „западни граждански войни". Това смислово включва цяла Източна Европа и Русия в категорията западна цивилизация. После той заявява, че след изчезването на идеологическото „културното разделение на Европа на западно християнство, от една страна, и на православно християнство и ислям, от друга, се появява отново". Логичното заключение е, че докато атеистичният комунизъм, въпреки Студената война, поставя земите на традиционното православно християнство в сферата на западната цивилизация, то либералната демокрация и краят на „империята на злото" ги връщат към това, към което принадлежат изначално.

Хънтингтън приема за граница между западната и славяно-православната цивилизация източната граница на западното християнство около 1500 г. Тя заменя предишната, модна по време на Студената война линия Ленинград–Триест, която отива малко по-западно и включва цяла бивша комунистическа Европа. Сега Полша, Чешката република, Унгария, Словения, Хърватска, както и двете части с унгарски малцинства (Трансилвания и Войводина) са обявени за западни. Наименованието на цивилизацията източно от линията на разсичане – „славяно-православна", вместо просто православна, явно е опит да се изключи Гърция, „люлката на западната цивилизация" и член на НАТО и Европейския съюз, но същевременно вкарва в нея неславяни – румънци, гагаузи, кавказци, албанци и т. н., и оставя извън нея много славяни – поляци, чехи, хървати и др., чийто католицизъм явно ги спасява от обременителното качество „славянски". Но на прило-

жената в статията карта, за да се покаже точно, че тази линия не е въображаема, и за да се подчертае нейната физическа същност, Гърция остава откъм грешната страна на линията. Разбира се, това може да се оспори с твърдението, че изключенията потвърждават правилото, но това не успокои гърците, които реагираха остро на тяхната вменена маргинализация.78/

Хънтингтън иска да ни накара да повярваме, че разграничителната линия между „западната цивилизация" и славяно-православния свят (по случайност единствената земна граница на „западната цивилизация"), която той предлага, не е оформена от икономика или политика, а от култура. Но когато определя двете цивилизации, икономическите характеристики са първостепенни: „Народите северно и западно от тази линия са протестанти и католици. Те споделят общия опит на европейската история – феодализъм, Ренесанс, Реформация, индустриална революция. Общоикономически те са по-добре от народите на изток и сега те могат да гледат напред към разрастващото се ангажиране в общоевропейската икономика и към заздравяване на демократичните политически системи. Народите източно и южно от тази линия са православни и мюсюлмани. Исторически те принадлежат към Османската или Царската империя и само слабо са засегнати от формиращите събития в останалата част на Европа. Като цяло те не са толкова напреднали икономически. Не изглежда много вероятно да са способни да развият стабилни демократични политически системи."79/

Естествено Хънтингтън говори само с общи термини и така оставя място за географски вариации. Все пак заключението, което не може да ни убегне, е, че културното деление е поставено, за да маскира действителното деление: това между богати и бедни.80/ Същият критерий е приложен към Южна Америка, където, докато „Хънтингтън събира в едно християни католици и протестанти от Европа и Северна Америка, той изключва католиците в испано- и португалско населената Латинска Америка, отнасяйки последната (дали по икономически причини?) към отделна културна област/ цивилизация".81/ Включването на поляци, унгарци, чехи, словаци, хървати и словенци в лоното на „западната цивилизация", макар и само вербално, оставя благовидното впечатление, че новата „източна стена" не е, за да пази клуба на богатите, а за да се докаже, че стои върху отдавнашни и основателни исторически различия.

Не е преувеличение да се каже, че популярната представа за Балканите е изкована чрез подобна популярна и често вулгарна интерпретация на различни групи идеи около понятията раса, прогрес, еволюция, култура и цивилизация. Същият британски дипломат, който пише балканското изследване за Карнегиевата анкета, стига до заключението, че човек „може смело да каже, че единствената основа на европейската култура и единствената склонност към европейска цивилизация, която може да се открие на Бал-

каните след векове подчинение на азиатския византинизъм, е съзнанието за националност". Затова „където и когато на Балканите националното чувство стане съзнателно, тогава, на тази степен, цивилизацията започва; и тъй като такова съзнание най-добре може да дойде чрез война, войната на Балканите е единственият път към мира". В неговия ред от причини „българските комитаджии, които крият бомби в пощенската лодка в солунското пристанище, са емисари на европейската цивилизация, докато Хилми паша, този любезен, внимателен джентълмен, администриращ „македонските реформи" и „Мюрцщегските програми" от кабинета си в солунския конак, не е".82/ Това е писано няколко месеца преди началото на Първата световна война и все пак е ирония на съдбата, че балканският национализъм, който по-късно е описван като напълно чужд на западния граждански и предполагаемо цивилизован национализъм, е смятан от този автор за единствената балканска черта, върху която се простира мантията на европейската цивилизация. Много скоро същите тези български комитаджии са превърнати от високопоставените европейски проповедници на мира и цивилизацията от емисари на европейска цивилизация в основоположници на международния тероризъм.

Такива разсъждения, разбира се, не са изненадващи за времето си, когато да се каже, че „мохамеданството има много по-ниска социална стойност от християнството, както и че Коранът има по-ниска духовна стойност от Новия завет", не се смята за нарушение на добрия тон. Те не са изненадващи и днес, когато реториката от периода след Студената война посвещава подобни възхвали на двата идола на свободния свят – християнството и капитализма. „Нашата западна цивилизация има както морална, така и материална база. Тя е едновременно етична и икономическа система – силата на натрупания ѝ граждански опит, равна в някои аспекти на християнството, и силата на натрупаното ѝ богатство, изразено в някои от формите си като капитал." Освен спасителната благодат на национализма на Балканите няма нищо европейско, защото „цивилизация не може да съществува без тези два етични и икономически компонента, а и двата са невъзможни при несвещения съюз между православното мракобесие и азиатското самовластие". Истинското презрение на анонимния британски дипломат обаче е насочено към православието. В един шедьовър на дипломатическия език той отдава падането на турците на „византинизма, тази дъщеря на конска пиявица".83/

На европейската цивилизация се дължат дори най-дребните подобрения в състоянието на балканската цивилизация. Придържайки се към широко разпространеното вярване за дълбоко присъщата на мюсюлманите полигамия, Де Уинд твърди, че тя „сега е много и (доброволно) ограничена в австрийските Балкани, където дори богати мъже като цяло се задово-

ляват с четири или пет жени най-много".84/ Той няма как да знае, че демографите са установили, че полигамията като цяло винаги е била много рядко явление сред балканските мюсюлмани.85/ Отсъствието ѝ в началото на XX в. той отдава единствено на благотворното влияние на австрийското управление. Това, което би трябвало да знае обаче, е, че четири е законният брой мюсюлмански съпруги. Други автори изцяло минимализират влиянието на това, което се смята за европейска цивилизация, върху Балканите. По думите на Берковичи то „никога не е било един процент от това, което е влиянието на Балканите върху Европа". Това балканско влияние се изразява в, както Берковичи го нарича, „балканизма". Неговата собствена своеобразна употреба на термина означава „управление на насилие, убийство, интриги, грабеж, блъф и отказ от договорност". Съвременните комуникации премахват разстоянията и вече не е възможно Балканите да бъдат представяни просто като гротеска: „Не можем вече да се извръщаме и да се смеем на странните изостанали хора и техните управници, които не желаят да играят честно със себе си и с цивилизования свят." По време на съществуването си през 30-те години на XX в. „балканизъм" като система на управление става толкова широко разпространено, че Берковичи щедро признава: „...човек вече не може да обвинява само източноевропейците в нецивилизовано държание". Като истинско допълнение към думите на Кайзерлинг, че „ако Балканите не съществуваха, те трябваше да бъдат изобретени", според Берковичи всичко, което не отговаря на идеализираното понятие Европа, трябва да е било внесено като зараза от Балканите.86/ В духа на кичовата култура на пощенските картички от този период човек се изкушава да си представи изображението на невинната Европа с нордически черти, прелъстена от един дебелашки балкански велзевул.

В междувоенния период се появява една нова черта в представата за Балканите, която особено се уплътнява след Втората световна война. Това е един нов демон, един нов Друг – комунизмът. Балканите са провъзгласени за „изгубени за Западния свят" и докато Русия е силна на полуострова, те са „отписани от проповедниците на западната цивилизация", защото руският комунизъм е обявен за „края на Европа".87/ Парадоксът е в пълното изключване на две от най-важните представителки на балканската културна общност – Гърция и Турция. Към Гърция винаги е съществувало особено отношение, свързано с възприетото от просвещенския Запад класическо наследство на страната, но това отношение е непостоянно и Гърция рядко е поставяна изцяло извън Балканите. По време на Втората световна война, точно както теорията на Фалмерейер служи на германците в тяхното отношение към гърците като към нисша раса, отношението на съюзниците е диктувано от възродения спомен за гръцкия принос към западната цивилизация. Националните герои и събития на сърбите и албанците не могат да

отекнат в душите на англичаните, но гръцките са част от тяхното образование и култура. „Като се обръщаме от същинските Балкани към Гърция, която всъщност изобщо не е балканска страна, а част от великата средиземноморска цивилизация, ние се усещаме духовно на приятелска земя. Вместо да се борим с чуждоземни имена на битки, владетели и законодатели, които решават съдбата на някаква непозната земя – Косово, Георги Кастриоти, Лек, ние разпознаваме онези, които помагат да се формират съдбите на цялата цивилизация – Маратон, Перикъл, Солон. На тази малка земя ние дължим по-голямата част от нашата собствена култура, нашето изкуство и науки, формата, която е възприела нашата религия, традицията ни в спорта и идеалите, за които се борим днес.“88/

Джозеф Ручек, американски професор, който поставя на Балканите диагнозата за „бацила на хетерогенността“, облагородява гърците, използвайки расови клишета: „Българинът е алпийски славянин, чиято кръв има азиатски, финландски и турски компоненти. Гъркът е елин, смесен с нордичен тип, узрял сред средиземноморски породи. Въпреки че румънецът никога няма да признае, че е нещо друго освен латинец, той е славянин, присаден към средиземноморския тип и заглушен от азиатския.“89/

„Колосът от Маруси“ на Хенри Милър, художествено описание на романтичното му бягство от европейската цивилизация в навечерието на Втората световна война, е друг случай на изблик на елинофилско чувство от този период. Чудесно е да се сравнява разказът на Милър с „Балкански дневник“ на един друг американец, Лерд Арчър, писан по същото време, но отразяващ по-дълъг период. Арчър е дипломат и поглъщащият му разказ дава подробна представа как Балканите са въвлечени във войната. Това описание трябва да бъде придружаващ контратекст към вече цитираното откритие пак на американец, Робърт Каплан, за балканските корени на нацизма. Движейки се от Тирана към Атина, София и Белград, през 1938 г. Арчър коментира как се отнасят на Балканите към Хитлеровите демонстрации на омраза. „Средният последовател на православната църква на Балканите е възбуден и малко обезпокоен от най-новите резултати от суровата диета, наложена на по-младото поколение във Великия райх – разграбването на католическите църкви и изгарянето на синагоги. Вредите, които това нанася върху опитите на Хитлер да установи благоприятни отношения в тези райони, тепърва ще се оценяват. Дълбоко в душата на гърка, на българина, на румънеца и на славянина, въпреки че отдават дан на националната си религия, има истинско уважение към свещеността на църковните храмове. Дори по време на войните с турците джамиите пострадват само от сваляне на минарета, но огънят на християнската победа им е спестен.“90/ Арчър споделя дълбоката привързаност на Милър към Гърция, но между тях има решителна разлика. Арчър е влюбен в една много реална политическа

Гърция. Разказът на Милър е диктуван от конкретното отвращение от неговата собствена американска култура, но увлечението му по Гърция е идеализирано бягство от най-абстрактен вид. Искреността и красотата на чувствата на Милър към гърците, които среща и обича, са извън всяко съмнение. По същия начин извън съмнение е, че неговата Гърция е въплъщение на всичко, което липсва на Запада. Пристигнал в Гърция, той се чувства „напълно откъснат от Европа". Следователно Милър възпроизвежда тезата за фундаменталната разлика между Европа и Гърция, макар и с обратен знак. За него Гърция безкрайно превъзхожда бездуховната и механистична Европа. Възприятието на Милър за Гърция е едно от най-емоционалните и красивите, но на места той прекалява, както когато твърди, че изчезването на горите се дължи на турците поради силното им желание да опустошат Гърция. Според Милър от времето на своята независимост гърците се борят да засадят отново горите и в резултат на това са превърнали козата в свой национален враг. Въпреки удоволствието да се чете Милър, човек не може да не си помисли, че при малко по-солидно класическо образование той не би допуснал тази грешка, въпреки че тогава може би нямаше да харесва съвременните гърци поради невъзможността да бъдат асоциирани със своите идеализирани предци.91/

Лорънс Дюрел, близък приятел на Милър, който го запознава с Гърция, започва своята почти двайсетгодишна дипломатическа кариера с пост в британската легация в Атина през 1940 г. Той изразява своята любов към Гърция със силни и малко мелодраматични термини. „Толкова съм щастлив, че Англия и Гърция са заедно в това. При всичките си недостатъци те и двете стоят зад нещо велико. Това наистина е космично трио – Гърция, Китай, Англия." Неговите горещи надежди за назначение в Родос след войната са попарени, когато е изпратен като пресаташе в Белград, място, което той нарича „този център на варварството, сравним само с най-тъмните от тъмните векове".92/ В литературните си произведения Дюрел разкрива достатъчно своята омраза към комунизма, но изказът й е смекчен от таланта и неизменното му чувство за хумор. През 1952 г. той създава антикомунистическата пантомима-фарс „Червената шапчица", за да бъде представена в британското посолство в Белград. Пет години по-късно идва веселата „Esprit de Corps" („За честта на пагона"), обезсмъртяваща мъките на дипломатическия корпус в Югославия от пътуването им с „празничната кола на свободата" между Белград и Загреб, през празничната вечеря за комунистическия народен сръбски търговски и дървопреработващ съюз, до репертоара на комунистическите медали: ордена „Сава", ордена „Благоденствие" и изобилие с кръстосани купи сено и титоталитарния медал на честта с ширити.93/

Писмата му до Хенри Милър обаче не са смекчени от същото чувство за хумор. Отвращението му от комунизма съперничи с това на Чърчил. „Каква лудница е комунизмът. И колко сме благодарни на САЩ, че го взема насериозно. Европа е кошара, пълна с пресипнали блеещи социалисти, които просто не могат да видят, че социализмът подготвя почвата за тези фанатици." Няма нито дума за опустошението на Югославия по време на войната, но много е казано за „правителството, което безумно понижава стандарта на живот, за да купи капитално оборудване, което се чупи в момента, в който се опитат да го използват". Обратно на Милър, Дюрел цени Съединените щати за това, че защищават „всяка ценност, на която държим": „В този смисъл, след като съм видял комунизма отблизо, мога да те уверя, че с лова на вещици и всичко такова САЩ водят далеч по-смислена линия от всички други. Ние все още сме прогнили от пресипнал либерален социализъм и индустриална вина и се набутваме в ръцете на тези свине с всяка дума, която промълвим... Дори една голяма война би била оправдана, за да се предотврати ТОВА и да се освободят милионите от игото на тази тирания, този морален затвор. Ето защо сърцето ми подскача от радост, когато виждам как САЩ наистина разбират комунизма и се намесиха в Корея. Ура."94/

Ако не иначе, поне в изказванията си Чърчил не дискриминира другите балкански столици и в речта си във Фултън наред с Атина, Варшава, Прага и Будапеща включва София, Букурещ и Белград. Неговият портрет на похитена европейска цивилизация се използва за демаркиране началото на Студената война. Но когато се стига до борба за тази цивилизация, се преценява, че тя си струва само, що се отнася до Гърция. Останалите просто са дадени на Съветския съюз по време на известния процентен дележ през октомври 1944 г. в Москва. Когато Фицрой Маклийн, глава на британската мисия при Титовите партизани, се осмелява да сравни югославските и гръцките комунисти и предупреждава за Титовата преданост към комунизма и неговата просъветска ориентация, Чърчил го успокоява с неоспоримия аргумент:

„– Имате ли намерение – попита той – да живеете в Югославия след войната?

– Не, сър, – отговорих аз.

– Нито пък аз – каза той. – И след като е така, колкото по-малко Вие и аз се тревожим за формата на управление, която ще установят, толкова по-добре..."95/

Когато нещата опират до гърците обаче, сговорчивото отношение изцяло изчезва. Най-непоколебимите антигермански борци в Гърция са описани от Чърчил като „гангстери", „разбойници" и „група бандити от планините". Чърчил подсигурява британската позиция едва след кървавото усмиряване на левите в Гърция. По този начин Гърция се спасява от неблаго-

родната компания на останалите балкански страни, от които, поне в очите на британците, тя значително се различава. Турция, най-големият съперник на Гърция и неин съюзник в НАТО, никога не е смятана за балканска в точния смисъл на думата. В следвоенния период обаче тя постепенно е освободена от много по-стара и упорита характеристика – ориенталската. Смятана преди всичко за най-важния защитен (а и офанзивен) аванпост срещу Съветския съюз, по-късно на нея се гледа и като на светска алтернатива на нарастващата активизация на исляма. В представите на западната политическа пропаганда тя е изградена като опора на демокрацията и получава зелена светлина за своята вътрешна политика. Това продължава и в периода след Студената война и военната кампания на турската армия срещу кюрдите на собствена и иракска територия през 1995 г., както и тлеещата до днес фактическа гражданска война бяха твърде тромаво оправдани от президента Клинтън и въпреки западноевропейските устни протести не предизвика намеса.

Югославия, въпреки липсата на начален западноевропейски ангажимент в решаването на нейната съдба и въпреки че е първата истинска комунистическа диктатура без съветска подбуда, е поставена в особена позиция заради ранния си конфликт с Москва. Ако перифразираме един предишен критерий на Чърчил: „Това, което ни интересува, е коя от тях най-много вреди на германците", то следвоенният критерий става коя от тях вреди най-много на Съветите. Това отношение довежда до факта, че Чаушеску, най-ужасният диктатор от Източна Европа, в сравнение с когото московският старчески режим изглеждаше като благо управление, бе покапен от кралицата в Лондон, а Джордж Буш след завръщането си от Букурещ заяви, че Румъния е по-цивилизована от всяка друга част на Източна Европа.96/ Нито Югославия, нито Румъния (нито Албания, която и преди не е отнасяна) в този период не са отнасяни към Балканите. Това отношение лесно можеше да бъде обяснено като функция на отстранената им позиция към Съветите, ако не беше и едното изключение – България. Дори когато е осмивана заради сервилното си отношение към съветската империя и за непоправимото си русофилство, не обвинение в „балканност" ѝ се вменява като цяло.97/ Всъщност Балканите като геополитическо понятие и „балкански" като подценяващо определение подозрително изчезват от речника на западните журналисти и политици. Дори в западния академичен свят, въпреки плодотворното нарастване на изучаването на Балканите през периода след средата на 60-те години, преобладаващата категория с много малко изключения е Източна Европа и съвсем доскоро рядко се правеха опити за разграничение между балканската и небалканската част на Източна Европа.98/

Новата вълна на употреба на „балкански“ и „балканизация“ като подценяващ термин идва едва с края на Студената война и с упадъка на държавния комунизъм в Източна Европа. Дори на Гърция не е спестен дамгосващият етикет. По думите на Адам Никълсън „Гърция, която беше една от нас от войната насам, стана една от тях [Балканите]. Със сгромолясването на Съветската империя в Източна и Централна Европа ползата от Гърция като крепост на НАТО изчезна.“99/ Незабавният резултат е „стратегическото понижаване на значението на Балканите в източно-западните отношения“ и съпровождащото този процес съперничество на отделните източноевропейски нации да влязат в привилегированите икономически или защитни клубове на Запада.100/ Разгръщането на този процес съвпадна с насилственото разпадане на Югославия. Естествено това се отрази неприятно на съседните страни, но не ги въвлече в многократно предсказваната балканска война. От друга страна, упоритата употреба на определението „балканска“ за югославската война вече успя да възроди стари стереотипи и да узакони дискриминиращи обобщения за района. Историята и антропологията в частност бяха впрегнати да осигурят научна интерпретация на събитията в Югославия в балкански контекст и да дадат правдоподобно обяснение за проявите на насилие особено от сръбска страна.

Предложеното обяснение е следното: през XVII и XVIII в. Хабсбургите заселват сръбски емигранти от Османската империя в пограничните земи между хабсбургските и османските владения, т. нар. военна граница (Vojna Krajina). На тези колонисти е предложено самоуправление, религиозна свобода и земя срещу военна служба като гранични пазачи. Военният манталитет на тези сърби е подклаждан не само от тяхната професия, но и от месианското съзнание, че са защитници на християнството срещу разширяването на исляма. Друго обяснение е анархичното състояние на средновековния и османския период, когато плячкосването и разбойничеството са ендемични. Особено в планинските райони на Балканите (Черна гора, Босна, Албания), които не предразполагат към селскостопанска дейност и налагат пастирство и разширени семейни ферми, които практикуват преселване в търсене на нови пасища, това население е организирано в кланове и племена. Наред с други групи те извършват обири над минаващи търговци и уседнали земевладелци отвъд пасищата и пътищата. „Както сред средногорците и гегите в Северна Албания войнственият дух става дълбоко присъщ на много от пастирите, особено тези от Източна Херцеговина... Днес те играят активна роля в насилието, което бележ и края на Югославия. Като относително необразовани въоръжени планинци, враждебно настроени към градската култура и държавните институции... те се оказват податливи към сръбската шовинистична пропаганда.“101/

Изглежда така, сякаш планинците от XVII и XVIII в. са стъпили на политическата сцена от края на XX в., без изобщо да са се променили. Това, по което се бие тук, е особеният характер на извършваното насилие. При цялото искрено проповядвано отвращение от жестокостите на Втората световна война и особено от холокоста, на тях се гледа като на крайни отклонения и нетипични последици от иначе рационалната, либерална и предсказуема държавност на Запада. На сегашните югославски жестокости и изобщо на балканските жестокости от началото на XX в. обаче се гледа като на очаквани естествени последствия от войнствения дух, дълбоко врязан в психиката на балканското население. Така балканските жестокости стават по-жестоки, защото са архаични, плод на кланови общества, чиито архаични форми разкриват „дисхармоничния сблъсък между първобитния строй и модерната епоха".102/ Целият аргумент на пръв поглед взема под внимание факторите от околната среда (планински терен), икономика (овцевъдство и коневъдство), социално групиране (разширени семейства, кланове, племена), за да обясни създаването на един културен модел. Неговият недостатък обаче е, че когато културният модел е създаден, той започва свой автономен живот като непроменяща се структура и не се взема под внимание фактът, че през последното столетие в социалната среда на Балканите са настъпили драстични промени, въпреки че има краища, които са по-слабо засегнати от тези трансформации. При сравняването на жестокостите съществува и един допълнителен аспект. Скокът от средновековните разбойници към съвременните въоръжени планинци включва сравнение на средновековен тип насилие с високотехнологично съвременно водене на война, в което изостаналостта се приписва не само на оръжията за разрушение, но и на извършителите. В такъв случай примитивната технология и начин на воюване вървят паралелно с човешка примитивност. Това очевидно, макар и несъзнателно е предпоставено върху вече отхвърлената идея, че човешката природа е претърпяла положителна метаморфоза чрез технологията.

Всичко това се основава на явното убеждение в съществуването на несъзнателни двигатели на поведение. Хората са движени от културна традиция. Но към това явление може да се подходи и от друга гледна точка, приемаща рационално пресмятане и поведение от страна на извършителите, без да обяснява действията им само чрез страсти и манталитет, формиран в течение на векове и хилядолетия. Тогава терорът ще бъде видян не просто и не само като екстернализация на войнствения дух, а като възприемане на рационална тактика на терор. Разликите между тактиката на воюващите страни в Югославия и тази на германците през Втората световна война са изтъквани от редица автори, които по този начин опровергават паралелите между „етническото изчистване" и холокоста. Нацистите ор-

ганизират систематично избиване на населения с цел тяхното тотално унищожение, но без да създават обществен фурор. Всъщност липсата на обществен фурор е едно от условията за успешно провеждане на операцията. Етническото изчистване в Босна от своя страна съзнателно предизвиква обществен фурор, без крайната цел да е тотално унищожение, а с цел да създаде невъзможна психологическа атмосфера, която да изгони нежеланите от техните територии. Тук не става въпрос да се правят абсурдни спекулации чия политика е по-малко варварска, а да се посочи, че и в двата случая съществува основна логика, която може да се обясни по-скоро с рационално поставени цели, отколкото с нерационални (или подсъзнателни) импулси. Ако трябва да се обясни югославската трагедия чрез антропологични модели и отношения, идващи от пастирство и патриархално стопанство, тогава трябва да възродим отхвърлените обяснения отпреди половин век за германското поведение като остатък от тяхното варварско минало в горите на Европа.103/

По подобен начин репортажите за случаите на изнасилвания по време на югославската война съвпадат с повишеното съзнание и чувствителност към съдбата на жените изобщо.104/ Това води до представа за сърбите като за особено ужасни изнасилвачи, всъщност представа за създатели на рационално обмислена и систематично прилагана политика на изнасилване като средство за война. По-нататък се продължава със заявлението, че изнасилванията в бивша Югославия могат да бъдат разбрани само в рамките на особените културни ценности в района, произтичащи от семейния живот в община (задруга) и конкретно идеите за срам и девственост. Оспорването на това твърдение по никакъв начин не значи да се тривиализират отвратителните деяния, извършени на територията на бивша Югославия. Юджийн Хамел изразява това в малко по-различен контекст: „Аз нямам никакъв личен проблем с идеята да се открият доказани насилници в Босна и да се обесят на първото памуково дърво (или съответния тамошен културен еквивалент), с извинение към тези, които се отвращават от смъртното наказание. Целта ми ще бъде отмъщение в името на унижените. Нямам никакви проблеми като отмъстител, само като антрополог.“105/

Това, което е спорно, са две тенденции: провъзгласяването на югославските събития за уникален случай, като че ли в историята няма такъв прецедент; и обяснението им чрез псевдонаучни интерпретации. В случая с изнасилванията антрополозите се намесват, за да предложат мнения за специфичния им характер в Югославия. Според тях изнасилванията могат да бъдат разбрани само в контекста на особения код за срам, типичен за Югославия и за Балканите, идващ от моделите на патриархален, пастирски, селски и общинен живот и особено възпитанието на индивида в ценностите на разширените и сложни семейства, смятани за преобладаващи в района. „Изнасилването значи колективно да се унижи врагът. За какво мислят изнаси-

лените жени първо? За нещо различно от австрийските, американските и английските жени. Последните биха си казали: „Защо точно мен?“ Те ще получат подкрепа от семействата си, но първо ще мислят в индивидуален план. Тези (изнасилените югославски жени – б. м., М. Т.) жени мислят първо за съпруга си, за децата, за родителите, за родините – за срама. Така могат да се обяснят многобройните изнасилвания. Те са символични актове, чиято цел е да засегнат опонента в политическата му същност.“106/

Това категорично твърдение по въпроса какво са склонни да мислят изнасилените жени не се основава на никакъв вид социологическо проучване или интервюта. Отделен въпрос е, че то не прави разграничение между различните по образование, професия и други критерии групи югославски жени. То събира в едно всички югославски жени и ги изгражда като културна разновидност, напълно отделна от подобно хомогенно конструирана група на австрийски, американски или английски, т. е. западни жени. Но това е типично за лесния и безотговорен начин, по който прекалено обобщаващите категории се използват в академичния дискурс, въпреки безбройните свидетелства за противоречивите отзвуци в извънакадемичната обстановка.

Научните изследвания нямат толкова пряко отношение към балканистичния дискурс, но понякога, без да го желаят, предоставят рамката, в която широки обобщения изглеждат научно доказани. Това е особено характерно на границата между научните дисциплини, където моделите, създадени в едно поле на изследване, се използват по индукция за изводи в друго. Такъв е случаят с използването на историческата демография например в големи социологични и идеологически класификации. Разграничаването между два исторически модела на брачност в Европа – единия, типичен с късна брачна възраст, другия, характерен с ранна брачна възраст и универсална брачност – доведе до обозначаването им като „европейски“ и „неевропейски“ модел. Това на пръв поглед невинно и действително непреднамерено „кръщаване“ имаше непредвидени последици извън дисциплината историческа демография.

Така, откривайки конференцията в Будапеща през 1994 г., посветена на историята на семейството и озаглавена „Къде свършва Европа?“, ректорът на Икономическия университет в Будапеща, покойният Рудолф Андорка, самият той известен исторически демограф, заявява, че структурата на семействата през средните векове може би представлява някакъв, макар и страничен интерес за някои хора, но дали Унгария принадлежи към Европа е от първостепенна важност. Наистина за историците демографи, изследващи или произхождащи от райони по периферията на „европейския брачен модел“, стана патетичен напрапчив импулс да доказват, че техните области носят ако не всички, то поне по-голямата част от характеристиките, които им позволяват да се промъкнат в „европейската“ рубрика.107/

Ясно е, макар и не експлицитно, че семейната история, както и всяка друга дисциплина, има специфични и силни идеологически странични ефекти, съвсем отделно от намеренията на тези, които я практикуват. От една страна, научното изследване на историческата демография на Източна Европа и на Балканите в частност все още е толкова оскъдно, че е невъзможно да се направят валидни общи изводи за района, да оставим настрани впускането в широки сравнения. В същото време историческите демографи, особено техните моделиращи и класификаторски спекулации, показват отсъствие на съзнание и ясно разбиране за идеологическите импликации на трудовете им. Като се има предвид как названието „Европа“ се използва в който и да е съвременен аналитичен дискурс в хуманитарните науки, епистемологичната стойност на европейските семейни модели и особено разделението между т. нар. европейски и неевропейски общества в географската общност на Европа става изключително проблематично. В противоречивата връзка между география и политика в смисъла на геополитика вторият компонент, изглежда, е първостепенен. „Европа“ завършва там, където политиците го изискват, и учените пове трябва да са наясно с това и как изследванията им могат да бъдат използвани и се използват на практика.108/

Седма глава

МЕЖДУ КЛАСИФИКАЦИЯ И ПОЛИТИКА

Балканите и митът за Централна Европа

Отвъд и надолу от това, което някога беше Чехословакия, лежат дълбоките Балкани. Казват, че те са един вид ад, павиран с лошите намерения на силите.

Джон Гънтър 1/

Правилният въпрос не е „Това истина ли е?", а „Какво се цели с това?"

С. Х. Хук 2/

В географската и политическата класификация след Втората световна война част от Балканите си осигурява доста скромно място като част от една обща Източна Европа, възприемана от Запада като еднороден придатък на СССР. Друга част охотно е включена в Западна Европа, нещо, което би било немислимо без преобладаващата антикомунистическа параноя. На самите Балкани чувството за някаква балканска общност е изместено встрани (без да изчезва напълно) и самоназванието следва източно-западната ос.

Изчезването на двуполюсния свят и двуполюсното мислене след 1989 г. открива пътя на трескаво търсене на нови и по-подходящи категории за организиране на академичните и журналистическите знания главно в Съединените щати. Изучаването на Русия и съветския свят евфемистично е преименувано на „евразийски изследвания". В стремежа не само да бъде освободена от предишната суперсила, но и от настойничеството на изследванията за Русия, Източна Европа също получава дължимото внимание. В един неотдавнашен преглед на източноевропейските проучвания в Съединените щати се твърди, че „траекторията на руската история в основата си е различна, особено от тази на Източно-Централна Европа, запазила повече религиозни, културни и икономически връзки със Запада, отколкото руснаците". Балканите също са поставени в контраст с „православните земи, които накрая са паднали под властта на Москва". Като приема предложеното от унгарския историк Йеньо Сюч деление на Европа на три региона за „принципно правилно", цитираното изследване настоява за по-нататъшно прецизиране, а именно, че „Източна Европа трябва да бъде разделена на две части – Източно-Централна и Югоизточна Европа".3/

Така Балканите започват да изплуват отново като отделна общност, макар и под име, което явно се смята за по-неутрално – Югоизточна Евро-

па. Въпреки че споменатото изследване е мотивирано от възвишената цел да постави ударение върху различията и многообразието на Източна Европа чрез прекласификация, то вече трябва да е станало ясно, че разбирането на класификацията като резултат от „процеса на подреждане, в който организацията на мислите предшества, а повече или по-малко фиксираната класификация е резултатът, който следва", е твърде проблематично. По-скоро „процесът на подреждане е закрепен в предшестващо и следващо социално действие".4/ В тази връзка трябва да бъдат направени две уточнения. Едното е, че академичното изследване, за което става дума, вътрешно приема Западна Европа за хомогенна общност, на която са съпоставени серия различни източноевропейски общности. Това е просто разновидност на западноевропейския синдром „да възприема целия Евразийски регион като четири изтока (Близък, Среден, Далечен и Източна Европа) и само един Запад".5/ Второто уточнение е, че това разбиране е ясно поставено в основата на концепцията на Сюч, един от стълбовете на централноевропейската идеология, и така издига целия централноевропейски дискурс и аргументация във важен евристичен похват.

Преструктурирането не е ограничено само в академичните среди. На 20 септември 1994 г. агенция „Ройтер" излъчва предаване, озаглавено „Държавният департамент заяви официално – Източна Европа вече не съществува". Текстът информира, че Ричард Холбрук, помощник-държавен секретар по европейските и канадските работи и бивш посланик в Германия, в присъствието на членове на Конгреса е казал, че „самите хора от района не смятат себе си за източноевропейци... Прага е разположена западно от Виена. Будапеща има дълга културна традиция, не по-малко богата от тази на Париж, Виена или Берлин." Затова, казва Холбрук, „сега Източна Европа ще се върне към това, което е била преди началото на Втората световна война през 1939 г. – Централна Европа". Той добавя, че до всички посолства в района и по света ще бъдат издадени инструкции, че думите „Източна Европа" трябва да изчезнат от лексикона на европейското бюро на Държавния департамент. Въпреки че остава неясно как една общност (Европа) може да има център, граничещ само със Запад, този епизод е свидетелство, че претенциите на централноевропейските защитници са приемани сериозно, поне в името на дипломатическата номенклатура. По-късно, като говори за „двете големи нации на фланговете на Централна Европа", Холбрук подсказва, че Русия наследява ролята на Източна Европа, но никога не го изрича ясно, защото „в Държавния департамент номенклатурата е израз на външна политика".6/

Предаванията на новините също се опитват да се реформират. До края на 1994 г. мюнхенският изследователски институт на радио „Свободна Европа" разделя новините в три категории: „Русия", „Задкавказието и Цент-

рална Азия“ и „Централна и Източна Европа“ (без особено разграничение между последните две). От 1 януари 1995 г. ежедневните новини на радио „Свободна Европа“ продължават излъчването си от пражкия Отворен медиен изследователски институт, обществено-частно съвместно начинание на института „Отворено общество“ и Съвета за международни радиопредавания на САЩ.7/ Докато първите две новинарски рубрики на радио „Свободна Европа“: „Русия“ и „Задкавказието и Централна Азия“, са запазени, предишната „Централна и Източна Европа“ е разделена на две: „Източно-Централна Европа“ (покриваща Вишеградската четворка, трите балтийски републики, Украйна и Беларус) и „Югоизточна Европа“ (включваща всички републики на бивша Югославия, Албания, България, Румъния и Молдова). В тази класификация неизречената „Източна Европа“ изглежда е запазена за Русия. Докато в този случай няма нужда да се предполага заговор със съзнателно замислени ужасни последици, като цяло трябва да се има предвид, че структурите могат да станат самовъзпроизвеждащи се и така разпределението на знанията се нагажда към всяко следващо утвърждаване на структурата. Класификацията на Отворения медиен изследователски институт може да се отдаде на искрен опит за преодоляване на наследството от разделенията на Студената война и все пак новосформираната Югоизточна Европа е отрязана точно по старата линия от периода на Студената война: в тази рубрика не се предават новини за Турция и Гърция, които явно все още се включват в рубриките „Среден изток“ и „Западна Европа“.

Голямата мода на Централна Европа започва в началото на 80-те години с почти едновременната публикация на три работи на добре познати автори, представящи гласовете на три страни, претендиращи за партньорство в идеята: Унгария, Полша и по онова време Чехословакия. Първата творба, есето на Йеньо Сюч „Трите исторически района на Европа“, се появява на английски през 1983 г. То е последвано през същата година от „Свидетелят на поезията“ на Чеслав Милош. Оригиналната френска версия на есето на Милан Кундера „Похитеният Запад“ от 1983 г. се появява в Съединените щати през 1984 г. под заглавие „Трагедията на Централна Европа“.8/

Най-ерудираното и най-дългото от трите произведения е написано от унгарския историк Йеньо Сюч и има огромно влияние в Унгария, но извън тесния кръг на професионалните историци остава истински неизвестно в Западна и Източна Европа. Това се дължи не само на размера на работата и плътността на професионалната проза, но най-вече на факта, че не предлага ясни и достъпни полемични аргументи. В калейдоскопично обобщение на неколковековно европейско развитие, от падането на Западната римска империя до края на XVIII в., Сюч твърди, че понятието Запад е родено още през IX в. и с разширяването си на север и изток Europa Occidens включ-

ва в границите си Източноцентрална Европа (предпочитания от Сюч термин). В същото време „се оформя една „окастрена“ Източна Европа и Югоизточна Европа... във византийската сфера на влияние“. Новото време става свидетел на втората експанзия на Запада отвъд Атлантика и почти едновременното разширение на „окастрената“ Източна Европа, която приема своя „завършен“ вид чрез присъединяването на Сибир. „Източноцентрална Европа остава притисната между тези два региона и в зората на Новото време... тя вече не знае дали все още е в рамките на Europa Occidens или е останала извън нея.“

Работата на Сюч не е самотна птица. Съществуват цял род произведения, които се занимават с дилемата на унгарската идентичност, разпъната между „Изтока“ и „Запада“, и особено с корените на нейната изостаналост. Според Сюч Унгария носи трудностите на граничен район между два противоборстващи центъра. Тези два полюса развиват обратни течения: градска независимост и интензивен стоков обмен, израстващи в пролуките между съперничещите си суверенни западни сили, противопоставени на централизираните бюрократични държавни структури, стиснали в хватката си традиционната градска цивилизация на Изтока. Западните корпоративни свободи и съсловна система срещу източната „господстваща власт с нейното огромно превъзходство над съвсем аморфното общество“; „вътрешните принципи на организиране на обществото“, доминиращи над държавата в западния случай, и обратното в източния; различното развитие на крепостничеството – западната абсолютистка държава компенсира изчезването му, а източната го консолидира; западният меркантилизъм с капитализма в центъра му срещу държавното господство в индустрията на Изтока; еволюцията на Запада към национален абсолютизъм срещу източното развитие към имперска автокрация; латинското християнство срещу цезаропапизма на православието и т. н.9/

Въпреки несъмнената си ерудиция Сюч може да бъде критикуван на собствения му терен. Понякога той прибягва до редукционализъм, както например в случая с руския абсолютизъм, който Сюч стеснява до византийския автократичен мистицизъм, без да взема под внимание правните и политическите дискусии върху абсолютизма, които довеждат до краткотрайна, но въпреки всичко конституционна промяна в характера на руската държавност. Въпреки неговата значителна историческа култура в средновековната и ранната нова история той предпочита за удобство да не обръща внимание на натрупаното огромно количество литература, критикуваща опростената интерпретация на византийската традиция като цезаропапизъм. По-сериозно и изненадващо от страна на един историк е да приема хомогенността на Запада почти като от учебник по политически науки. Най-важното е, че Сюч изгражда работата си върху едно понятие за Евро-

па, която се развива около два полюса, възникнали независимо един от друг. Той стига дотам да говори за „органичния западен процес на промени във формите", с което имплицитно внушава, че процесът на Изток е „неорганичен".10/ При различен методологически подход неговият поляризиран възглед би бил много по-приглушен и резките пространствени граници, начертани от Сюч, в които той удобно разполага своята Източноцентрална Европа, биха се превърнали в по-прозрачни и постепенно променящи се във времето. Но Сюч е направил своя съзнателен методологически избор с цел да изпрати косвено политическо послание.

По определен начин той пише в стил, който удачно е наречен източноевропейска перифрастика, където действителното политическо послание не се поднася явно, а следва от цялостното изложение. Въпреки че не прави открити политически изводи, в есето си Сюч използва всички термини от съвременния политически речник. Той широко употребява проблематичното понятие гражданско общество, тази „нова cause célèbre, новият аналитичен ключ, който ще отключи тайните на социалния ред"11/, въпреки че идеята за гражданско общество теоретично е развита едва през шотландското просвещение. Сюч използва понятието, за да покаже, че societas civilis се появява на Запад още през средата на XIII в. „като синоним на автономно общество", „в което организиращите принципи закон и свобода" са успели да очертаят „множество от малки сфери на свобода". Дори феодалните категории, средновековните honor (чест) и fidelitas (вярност), са преинтерпретирани в смисъл на „човешко достойнство", представено като основополагащ елемент на Запада, да не говорим за случайната комбинация от virtus (добродетел) и temperantia (умереност) в европейското поведение.12/

Всъщност в работата на Сюч има пряко политическо послáние, въпреки че той предпочита да го представи като гледна точка на Ищван Бибо – „търсенето на най-дълбоките корени на „демократичен начин на организиране на обществото". Винаги внимателно прикрит зад Бибо, Сюч чертае своя възглед за предварителните структурни условия за демокрация и представя Унгария като отговаряща на обективните предварителни условия. Неговият величествен финал е неприкрит апел за действие, отново легитимиран с Бибо. „Неговото основно разбиране, изложено няколко пъти и предназначено да постави началото на продължително течение, е валидно и уместно: наследените от действителността възможности невинаги се реализират – тяхната реализация зависи от усилието и добрата воля." Възгледите на Сюч, както и целият централноевропейски дебат, са проникнати от „величавата история... на човешкия прогрес към свобода".13/ В тази величествена рамка Балканите дори не се смятат достойни за анализ. Още в началото на своята аргументация Сюч се освобождава от това, което нарича Югоизточна Европа. „Тъй като тази... област отпада от европейската

структура с постепенния упадък на Византия към края на Средновековието, аз ще я пренебрегна.“14/

Вторият баща на създаването на централноевропейската идея е автор на „едно определение, издържано в културен смисъл, в което той поставя въпроса за периферността на Централна Европа спрямо Европа като цяло“.15/ В „Свидетелят на поезията“ Чеслав Милош не използва точно термина Централна Европа, още по-малко го определя. Есетата му от 1983 г. са размишления върху света на поезията на изтънчен и нюансиран интелектуалец, който добре съзнава, че „двайсети век, може би по-променлив и многообразен от всеки друг, се променя според гледната точка, на която заставаме“. Милош говори от позиция, която той нарича „моя ъгъл в Европа“, но това не е Централна Европа. Той е едновременно по-широк и по-тесен от Централна Европа. В тесния смисъл неговият „ъгъл“ е Полша и по-точно – още по-тесният ъгъл на литовската периферия, от която излизат три оси: север–юг – противопоставянето, но и синтеза между латинското и полското, между римския класицизъм и неговите древни поети и поезията на полските му предци; втората ос е запад–изток, между родината и новата столица на света, Париж; третата ос е минало–бъдеще, качеството на поезията като „палимпсест, който, ако се декодира правилно, дава свидетелство за своята епоха“.16/

Тези три оси не бива да се асоциират с едно друго противопоставяне, за което говори Милош и което, извадено от контекста, е представяно за неговото определение за Централна Европа. „Роден съм и израснах на самата граница между Рим и Византия“ е въведението към родното му място. Според Джордж Шьопфлин това означава, че „само така, от един външен край на Европа, който е Централна Европа, в този случай Вилнюс, човек може да разбере правилно истинските качества на европейската същина“. Въпреки че Шьопфлин е наясно, че такава интерпретация повдига „повече или по-малко географския и семантичен въпрос, че ако Централна Европа съставя външния край на Европа, къде трябва да търсим Източна Европа?“, той продължава да настоява на това.17/

Милош има двойствено отношение към Русия. Той говори за неколковековното разделение на Европа между римокатолицизма и източното християнство, но в същото време бърза да уточни, че смисълът на заплахата, която усеща, идва „не от източното християнство, разбира се, а от това, което се издигна като резултат от неговото рухване“. С цел да илюстрира изолацията на Русия, той отива толкова далеч, че цитира абсурдното становище на руския историк Георгий Федотов, че всички нещастия на Русия идват от замяната на универсалния гръцки език със славянски език в богослужението. И все пак Милош никога не изхвърля Русия от Европа. Неговата идея е да противопостави руското месианство на западните идеи.

Милош е много по-политичен, отколкото неговите тълкуватели му позволяват. Той не само издига глас за освобождаване на цяла Източна Европа, но е и двойно политичен: пряко, чрез документиране на цинизма на разделението на Европа от Студената война, и по-изтънчено, чрез признаване на политическите последствия от културните представи: „Литературната карта на Европа, както тя сама се представя на Запада, съвсем доскоро съдържаше много бели петна. Англия, Франция, Германия и Италия имаха определено място, но Иберийският полуостров беше не повече от бегло очертание. Холандия, Белгия и Скандинавия бяха мъгляви. А на изток от Германия бялото пространство лесно можеше да носи надписа Ubi leones (Където са лъвовете) и господството на дивите зверове включваше градове като Прага (понякога споменавана заради Кафка), Варшава, Будапеща и Белград. И още по-източно на картата се появява Москва. Представите, съхранявани от културния елит, несъмнено имат и политическо значение, тъй като влияят върху решенията на управляващите групи, и не е чудно, че държавниците, които подписаха ялтенското споразумение, толкова лесно записаха сто милиона европейци от тези бели области в колоната на изчезналите."18/

След като дискусията за съдбата на Централна Европа се разгаря, Милош отново се присъединява към нея с едно есе, което на пръв поглед остава впечатлението, че много по-явно изразява принадлежността си към Централна Европа. „Аз приемам, че има такова нещо като Централна Европа, въпреки че много хора отричат съществуването му."19/ Въпреки че си поставя задачата да определи специфични централноевропейски характеристики, всеки път, когато се впуска в по-широки обобщения, скромността и интелектуалната му честност го карат да се ограничи в сферата, която познава най-добре – света на литературата.

За Милош най-отличителната черта на централноевропейската литература е нейното съзнание за история. Друг характерен белег е, че „централноевропейският писател получава обучение по ирония". Тук Милош прави рядка за него забежка в посока редукционизъм, като заявява, че обратно на централноевропейския обхват на иронията „руското съвременно изкуство и литература, упорито вкопчени в клишета, замразени от цензурата, изглеждат стерилни и непривлекателни". Това твърдение е нелепо пред лицето на великолепната плеяда от автори като Иля Илф и Евгени Петров, Исак Бабел, Михаил Булгаков, Андрей Платонов, Вениамин Ерофеев и Владимир Орлов, да споменем само някои от имената, но това е единственото нарушение на добрия тон от страна на Милош. Макар да изглежда, че Милош е започнал да приема кратката формула на Централна Европа като „да бъдеш поляк или чех, или унгарец", когато уточнява участието на различните литератури в централноевропейската литературна практика, той

изброява „чешка или полска, унгарска или естонска, литовска или сърбохърватска“, и освен това говори за Украйна, Словакия и Румъния. Без да споменава Балканите отделно, Милош ясно ги включва заедно с останалата неруска Източна Европа в неговата Централна Европа, която е „акт на съдбата, проект, нека кажем дори утопия“.20/ Това, което излиза на преден план, е противоречивостта по отношение на Русия.

Тази противоречивост се превръща в категорична увереност в най-известното и най-четено от трите споменати есета, това за Централна Европа, написано „от човека, който повече от всеки друг я разпространи на Запад... един чех, Милан Кундера“.21/ Днес, при препрочитане след повече от десет години, Кундера разочарова в смисъл на логична последователност и морална цялост. Есето звучи мелодраматично и на места открито расистки, но в историческия контекст на времето неговият освободителен патос е искрен. Затова истинският емоционален апел, заедно с прекалената редукционизъм, обясняват вниманието, което творбата получава. Есето на Кундера става фокус на интензивен интелектуален обмен и вече е невъзможно да се подхожда към оригиналния текст, без да се имат предвид последвалите силни, но не многобройни критики и по-многобройните, но не толкова силни одобрения. Сякаш първоначалният текст е изгубил своята автономност. Човек не може невинно да се върне към него.

Това ме кара да прибегна до по-различна стратегия, т. е. да представя възгледа на Кундера през очите на хора, запознати с дебатите и споделящи неговото убеждение за различността на Централна Европа – издателите на тома „В търсене на Централна Европа“. Този „постмодернистки“ похват се оправдава от факта, че самият Кундера не разрешава публикуването на есето си в техния том „по лични причини“, и Шьопфлин и Нанси Уд резюмирано представят аргумента му.22/ Айвър Нойман хвърля известна светлина върху причините за отказа на Кундера, като припомня послеписа от 1991 г. към чешката версия на „Шега“, в който Кундера твърди, че „есето е от онази част от неговото творчество, от която се отказва, тъй като е била предназначена за западна публика“.23/ Според Шьопфлин и Уд Кундера придава нов вид на катаклизмите в Унгария (1956), Чехословакия (1968) и Полша (1956, 1968, 1970 и 1981) – не като източноевропейски драми, а като същностни вътрешни драми на Запада. „В схемата на Кундера не политиката, а културата е решаващата сила, чрез която нациите създават своята идентичност, изразяват тази идентичност и ѝ придават собствена разграничителна форма.“ В този културен подход Кундера твърди, че идентичността на Централна Европа като идентичност на семейство от малки нации е неразделна част от по-широкия европейски опит, но в същото време запазва своя собствен ясно очертан профил. От друга страна, в случая с Русия „Кундера въвежда... както продължаващото съществуване на руските традиции,

така и тяхната дълбока разлика от европейските. Това обяснява защо неговият възглед за централноевропейската принадлежност към Запада е естествено предразположение, идващо от постоянно и близко преплитане на културните традиции, докато Русия представлява „друга" цивилизация, фундаментално различна култура, въпреки отделни периоди на културно приближаване до Европа."24/

Есето на Кундера предизвиква буря от реакции, главно около идеята му за пълното изхвърляне на Русия от Европа като чужда същност, като друга цивилизация.25/ Най-силният глас, който се противопоставя на приписването на „демонична сила на руснаците", е на Милан Шимечка. Като отговаря конкретно на голословното твърдение на Кундера, че „когато руснаците окупираха Чехия, те направиха всичко възможно, за да разрушат чешката култура", Шимечка изтъква, че „не сме толкова далеч от събитията обаче, за да забравим, че не руснаците вкараха чешката култура в затруднено положение...Това е наша съдба: на родените и израснали като централноевропейци... Нашата духовна Биафра носи неизличим местен патент." Кундера придава голяма тежест на панславистката идея в съдбата на Централна Европа. „Чувствам, че грешката на Централна Европа се дължи на това, което аз наричам „идеология на славянския свят"." Той не отива толкова далеч, да твърди, че чехите не са славяни (както Джозеф Конрад през 1916 г. относно поляците), но е убеден, че освен лингвистичното им родство, нито чехите, нито поляците имат нещо общо с руснаците.26/

В аргументацията на Кундера един детайл изпъква особено, тъй като по-късно е повторен почти симетрично от неговия сънародник Вацлав Хавел. Кундера припомня срещата на Кажимеж Брандиш с Анна Ахматова, която отговаря на оплакването му относно забраната на неговите книги, че той не познава истинския ужас – да бъдеш затворен, заточен и т. н. За Брандиш това са типично руски утешения, за него съдбата на Русия е чужда, руската литература го плаши, дори ужасява. Той предпочита „да не е познавал техния свят, дори да не е знаел, че съществува". Кундера добавя: „Аз не знам дали той е по-лош от нашия, но знам, че е различен. Русия познава друго (по-голямо) измерение на разруха, има друга представа за пространство (пространство толкова огромно, че цели нации са погълнати в него), друго усещане за време (бавно и търпеливо), тя се смее, живее и умира по друг начин."27/ През 1991 г. Йосиф Бродски пише отворено писмо в отговор на речта на Хавел за кошмара на посткомунизма. Това е вид философски манифест и, без да е необходимо да се съгласяваме с него, не може да не се проникнем с уважение към задълбочената му интелектуалност и честност. Бродски се обръща към проблемите на човешката природа и общество, ролята и отговорността на интелектуалците, особено на кралете философи. Учтивият отговор на Хавел всъщност е опровержение. Той отказва

да обсъжда съдбоносните проблеми, повдигнати от Бродски (за наследството на Просвещението, за Русо и Бърк, за компромиса и светостта, за оцеляването и конформизма, за масовото общество и индивидуализма, за бюрокрацията и културата и т. н.), като се обосновава, че тези проблеми са прекалено комплексни и изискват „поне толкова дълго есе". Вместо това той пише есе в размер около една трета от това на Бродски, където единствената идея е, че в техния жизнен опит има съществена разлика: „За обикновените хора от Вашата родна страна всяка промяна, целяща по-свободна система, свобода на мисълта и действие, беше крачка в неизвестното... Обратно на нея, в края на деветнайсети век, под властта на австро-унгарската конституционна монархия, чехите и словаците се радват на относителна степен на свобода и демокрация... Традициите на това време продължават да живеят в семейния живот и книгите. Затова, въпреки че възвръщането на свободата е трудно и има своите неудобства в нашата страна, свободата никога не е била напълно непознат аспект на времето, пространството и мисълта."28/

И така, докато руснакът повдига екзистенциални проблеми с универсално значение, цивилизованият средноевропеец отговаря с покровителствен тон и по типичен провинциален начин повдига относително по-незначителния въпрос за разлики в степените на историческия опит на две държави (от които едната е континент и затова още по-малко се поддава на свръхобобщения). Може би този случай не заслужава повече от присъдата над чехите, че „както други нации в покрайнините на Запада те са особено податливи на примамливата песен на елитарен снобизъм", а именно за непреодолимата пропаст между Изтока и Запада.29/ В този смисъл Русия започва да става „създаденият от Централна Европа друг". Забележителното у Кундера е, че Балканите изобщо не са споменати. Единственото противопоставяне е Русия.

Така в началото на нейното артикулиране е направен опит да се определи централноевропейската идея както в културен (Кундера и Милош), така и в широк исторически смисъл (Сюч), но винаги противопоставена на Русия. На този етап Балканите просто не съществуват като отделна общност. Те или са пренебрегвани, или включвани в една обща Източна Европа, или понякога, макар и рядко, в самата Централна Европа. През 80-те години централноевропейската идея е освободителна „метафора на протест", която в същността си е подвид на цял жанр, който се занимава с „европейското", а той пък е представен в различни периоди и с различна интензивност във всички европейски страни. Основните въпроси са включването във или изключването от Европа, и тъй като в тази дискусия е поставено на карта много повече от обикновена интелектуална сила, тя се води с много страст.

По време на втория етап от развитието на централноевропейската идея до 1989 г., източноевропейската annus mirabilis, са публикувани много работи както в официалните западни издания и публикациите на източноевропейската интелектуална емиграция, така и в Самиздат: Cross Currents, East European Reporter, Eastern European Politics and Society, Daedalus, Cadmos, The New York Review of Books, Svedectvi, La Nouvelle Alternative, Nowa Koalicja и др. Една представителна част от тези издания е събрана през 1989 г. в сборника „В търсене на Централна Европа". Встъпителното есе признава, че дискусията за централноевропейската идентичност „взема за основа една неясна централноевропейска същина и търси да я определи, като придава най-благоприятен смисъл на нейните не точно поставени, но очевидни цели, и твърди, че цялата идея е неоспорима, и пека опонентите ѝ докажат нейната погрешност". „Очевидните цели" са описани смътно в негативен смисъл: формиране на съзнание, утвърждаващо ценности, „различни от тези, които системата пропагандира", и на идентичност, „достатъчно автентична, за да действа като организиращ принцип за тези, които търсят нещо по-различно от съветския тип действителност".30/

Шьопфлин следва Сюч в централната идея, чиято цел е да докаже същностния контраст между Русия и Западна Европа, и позицията на Централна Европа като органична част от Запада на основата, че несъвместимостта между двата идеални типа ефективно изключва преходни модели. Действителните разлики са културни „и това прави дискусията за европейските ценности същностна". Европа е развила свои специфични ценности и те се оказват имапентни и също толкова неизкоренимн. Как такива твърдения се съчетават с вярата в експериментаторския и новаторски дух на европейската културна традиция, „в която никое разрешение не е завинаги", е трудно да се проследи логично, но логиката не е най-важната предпоставка за убедителен политически манифест. Ето как самият Шьопфлин схваща това: „В края на 80-те години са налице всички свидетелства, че централноевропейската идея е твърде привлекателна за достатъчно широк кръг от хора, за да ѝ дадат добър начален ход."31/

Въпреки ясното различие от Русия това разбиране за Централна Европа не е ясно определено като противоположност на Балканите. Редките и косвени споменавания отразяват несигурност относно този район. В някои заявления Балканите са включени в една по-широка Източна Европа, която не е ясно разграничена от Централна Европа. „Източните полски предели, Креши, Панонската равнина, да не говорим за Балканите, са неопитоменият Див Изток на Европа." В същото време религиозната граница между католическите и православните земи се спазва точно: „Хърватия и Словения виждат себе си съвсем като централноевропейци, докато останалата част от страната не е."32/ Логиката е смайваща: претенциите на първите са

оправдани, докато самовъзприемането на останалите дори не се взема под внимание; те просто не са част от Централна Европа.

През 80-те години може да се проследи влиянието на трите основни произведения, не непременно в смисъл на етническа последователност, но в методологията, стила и в общите поставени проблеми. С едно изключение пишещите по темата не излизат извън зададените културни параметри на идеята. Изключението е унгарският учен Петер Ханак, който върви по стъпките на Сюч в опита си да аргументира тезата си с материал от XIX в. Трудът на Ханак дори повече от този на Сюч разкрива преобладаващото внимание към изостаналостта и модернизацията. Определението на Ханак за Централна Европа покрива хабсбургските владения. „Монархията (включително и Унгария) като система на държавна власт и политика стои в средата между пълнокръвната парламентарна демокрация на Запада и абсолютизма на Изтока. Това е точният смисъл на Централна Европа." Ханак твърди, че разликата между феодалната система на Централна и Източна Европа е радикална, но аргументацията му показва само разлики в степените. „В Унгария и Полша благородното съсловие е по-многобройно, по-добре организирано, по-независимо от това в Русия", „съществуват много значителни разлики в развитието, юридическата позиция и икономиката на градовете".33/ Сравняващите оценки върху разликите и приликите са относителни и „вариациите както в достоверността, така и в значението им могат да бъдат огромни", и решаващо е „кой и кога прави сравнението".34/ Не е чудно, че докато унгарците, поляците и чехите фокусират вниманието си върху разликите между Централна и Източна Европа (представена от Русия), техните немски съседи наблягат на приликите между Westmitteleurora и Ostmitteleurora (Западноцентрална Европа и Източноцентрална Европа), като е ясно коя е господстващата половина.35/

Цаба Киш, последовател на Милош в опита му да очертае централноевропейската идентичност чрез художествената литература, е забележително широкообхватен. Неговата литературна карта на Европа е белязана от три аспекта: „междинния и граничен характер на района и интерпретациите, че се намира между Запада и Изтока"; „литературното формулиране на съдбата на малките нации"; „лингвистичното и културно разнообразие на района, както и тяхното взаимно съществуване".36/ Литературно Централна Европа е представена от две половини – едната е германска, а другата се състои от серия народи от малки страни – поляци, чехи, словаци, унгарци, словенци, хървати, сърби, румънци и българи. Към тях той добавя финландците и балтийските народи, беларуси, украинци и гърци. Различието им от руската литературна сцена той формулира не в смисъл на несъвместими ценности, а с факта, че централноевропейските писатели са обсебени от националната идеология и литературата им е подчинена на реали-

зацията на национални цели. И накрая последовател на аргументацията на Кундера е Михали Вайда, въпреки че той твърди, че пише независимо от идеите на Кундера. Разкривайки същата страст и изключителност, Вайда отива много по-далеч в логическата непоследователност и в хвърлянето на открити обиди срещу „чудовището край нашите граници с... неговото чувство за малоценност".37/ Слава богу, той е изключение сред иначе възпитаната, поне в писанията си, унгарска Средна Европа (Középeuropa).

Единственият глас, който не идва от триото Полша, Унгария, Чехословакия, е Предраг Матвейевич с есето „Централна Европа, гледана от Изтока на Европа". Матвейевич не е уплашен, че неговата страна е изключена от представата за Централна Европа, въпреки че предлага поправка към твърдението на Кундера, че „днес цяла Централна Европа, с изключение на малката Австрия, е поробена от Русия". Той обръща внимание, че и други малки страни не са под руско влияние – „Словения, Хърватия и други райони на Югославия, където Кундера е един от най-превежданите автори". Неговата Централна Европа е една от най-мъглявите. „Централна Европа може дори да бъде разширена в рамките на нейните стилове – барок, бидермайер, сецесион, или определена музика, рисуване или чувствителност." Матвейевич не казва нищо за Балканите като такива, но Белград и Букурещ са вътре, а България дори не е спомената. Нещо, което е наистина интересно в тази работа, която се появява през 1987 г., е колко дълбоко тя е проникната от органично чувство за „югославянство" въпреки съзнанието за различни идентичности: „...само словенци ли сме или югославски словенци; само хървати ли сме или югославски хървати? По същия признак е ли сърбинът изключително сърбин или той също е югославски сърбин и европеец и т. н.?"38/ Тези думи звучат като от друг свят в сравнение с последвалия процес на „гнездящи ориентализми", когато част от Югославия е принудена с нежелание да преоткрие една балканска идентичност.

Друг глас, идващ от Румъния, е този на Йожен Йонеско. Той защитава централноевропейска конфедерация, обхващаща „не само Австрия, Унгария и Румъния, но и Хърватия и Чехословакия", която представлява „единствената европейска и човешка защита срещу псевдоидеологическото варварство на Русия и нейния завоевателен дух". Изборът на Виена за център разкрива не само носталгия към хабсбургското минало, но и привлекателността на предизвикващата завист ниша, която съвременна Австрия беше успяла да си издълбае в двуполюсния свят.39/ Единственият автор преди 1989 г., който изрично упоменава „разделението между католическа Централна Европа и православните Балкани", е Жак Рупник. Въпреки че той умно признава, че представите за Централна Европа се менят „от страна в страна и предоставят интересен поглед върху съществуващите мотиви и възприемането на съседите", Рупник е смаян от идеята на Йонеско: „Пол-

ша подозрително отсъства, но Йонеско все пак е безспорен майстор на абсурда.“ „Абсурдността“ се състои в това, че Йонеско прескача цивилизационната граница и включва православна Румъния, без дори да спомене католическа Полша.40/

При втория кръг на обсъждане на централноевропейската идея до 1989 г. тя е разширена и усъвършенствана в културните си аспекти. По отношение на Балканите тя повтаря перспективите, дадени от идеолозите ѝ основатели. Предлага се Централна Европа да се интерпретира като случай на изграждане на регион, „който сам по себе си е подгрупа на това, което може да се нарече политика на идентичност, т. е. стремежът да се оформи социалната действителност по образ и подобие на определен политически проект“.41/ Несъмнено търсене на идентичност, „Traum oder Trauma“ („Мечта или травма“)42/, дебатът за Централна Европа обаче едва ли е опит за изграждане на район, защото никога не излиза с конкретен политически проект за района като район извън общия импулс за освобождаване от съветска опека. Това е дебат, който служи изключително за отрицание на един определен политически проект.

Единствената работа в централноевропейския дебат, която смята за възможен конкретен политически сценарий, принадлежи на Ференц Фехер и неговата валидност е определена от политическата реалност преди 1989 г. Той скептично предупреждава за възможността „той да се принизи до триумф на колективно самозадоволство сред интелектуалците от „Café Zentraleuropa“, група, която винаги с удоволствие бяга от историята и винаги с желание да бъде стоик пред лицето на нещастието на останалите“.43/ Въпреки скептицизма си Фехер, както и Агнес Хелер, изразява категоричния си възглед за неизличимата разлика между Централна и Източна Европа – докато в Централна се появява гражданско общество, в Източна това никога няма да стане.44/ Все пак през този период от развитието ѝ освободителният патос е фокусът на централноевропейската идея.

През 80-те години Централна Европа без съмнение е нов термин, но тя е и нова идея. Това не е възраждане на „Mitteleuropa“, което е германска идея и нейната сърцевина е Германия. Централна Европа изключва Германия и е източноевропейска идея.45/ Фридрих Науман, най-известният проповедник на Mitteleurora, предвижда създаването на огромно политическо тяло от Северно море до Алпите, до Адриатическо море и Дунав, като в първата си версия изключва Румъния, България, Сърбия и Гърция, но също и Швейцария и Нидерландия. Една година по-късно България се смята узряла да бъде включена.46/ Преди Науман Йозеф Парч развива идеята за Mitteleurora с Германия и Австро-Унгария като ядро и включваща Белгия, Нидерландия, Швейцария, Черна гора, Сърбия, Румъния и България; Гърция и Турция са изключени от тази представа.47/ Но ще бъде пресилено да

търсим в междувоенния период и негермански предшественици на централноевропейската идея от 80-те години. Stredni Evropa е израз на чешката политическа мисъл. За Томас Масарик тя е „особената зона от малки нации, простираща се от Северния нос до нос Матапан", включваща лапландци, шведи, норвежци, датчани, финландци, естонци, латвийци, литовци, поляци, лузитани, чехи, словаци, маджари, сърбо-хървати и словенци, румънци, българи, албанци, турци, гърци, но не и германци и австрийци.48/ През този период Полша има повече грижи със своите полски работи, отколкото с централноевропейската политическа география, а унгарците се държат за своя „фанатичен ревизионизъм; в най-добрия случай те си представят една Дунавска Европа, въртяща се около собствената им нация".49/

Пламенните писания от 80-те години не са първият опит за интелектуално освобождаване на района. През 1950 г. американецът от полски произход Оскар Халецки публикува малко томче, а след тринайсет години разширено изследване, което е неприкрита християнска полемика срещу марксистката идея за история, и предлага виждането си за обединена християнска Европа. „Положителен подход, който да замени марксисткия..., е крайно необходим... Алтернативата е от общо значение, защото... тя повдига въпроса дали християнската интерпретация на историята и акцентът върху религиозния, чисто духовен елемент в еволюцията на човечеството, не е най-добрият отговор на претенциите на историческия материализъм."50/

Определението на Халецки за Европа е изключително и само културно. „Европейската общност, особено в периода на нейното величие, винаги е била преди всичко културна общност." Халецки отрича идентификацията на християнството със западната култура, която той вижда повече като синтез на гръко-римската цивилизация с християнството, въпреки че последното без съмнение се смята за най-важната част от европейското наследство. Неговата присъда за европейската същност на древна Гърция е недвусмислена. Тя не само дава на Европа името ѝ, но е „ядрото на бъдеща Европа", „тази част от Европа, която е „историческа", и още преди две хиляди години включва Балканския полуостров". По този начин Халецки синтезира два от митовете, създатели на европейската идея: единия, който през XV в. идентифицира Европа с християнството, и другия – с „цивилизация" през XVIII в. Отношението към Гърция се простира и върху Византийската империя. Халецки предупреждава, че т. нар. цезаропапизъм е преувеличен. Източна Европа не само „не е по-малко европейска от Западна", „но тя взема участие и в гръцката, и в римската форма на европейското древно и християнско наследство". Въпреки че признава азиатско влияние върху византийците, неговата крайна оценка е без съмнение хвалебствена. „Никога не трябва да се забравя, че същата тази Византийска империя от самото си начало е непрестанен, често героичен и понякога успешен за-

щитник на Европа от азиатската агресия, точно както е била древна Гърция.“51/

За Халецки славяните са важен компонент от европейската история и особено Русия, чиято християнизация „превръща източните славяни в неразделна част от Европа“. Разбира се, в неговото отношение към Русия има известна двойственост. Като християнска държава тя е част от европейската общност, но носи последствията и от азиатски влияния. Тези влияния не се дължат толкова на въздействието на византийската автокрация, а на азиатската форма на управление на монголите. Когато говори за възродения днес евразийски характер на Русия, Халецки въпреки всичко приема нейния европейски характер за времето между Петър I и Николай II. Както може да се предположи, Русия става „неевропейска, ако не и антиевропейска“ с възкачването на Ленин и болшевиките.52/

Като отстоява твърдо единството между Западна и Източна Европа, Халецки определя своя голям и същностен друг като „азиатското“. Той споменава този термин за пръв път относно античния период, където намира политическия дуализъм на европейската традиция в гръко-римските ѝ корени, но без това деление да съвпада с „противопоставянето между Западна и Източна Европа... Тя може да бъде правилно разбрана само срещу ориенталска основа, която всъщност не е нито гръцка, нито източноевропейска, а азиатска.“ Това неопределено азиатско е „чуждо както на римската република, така и на свободна Гърция“. Халецки се опитва да деориентализира Гърция, изчиства древните гърци от някои от основните формиращи ги влияния и от здравите им корени в Мала Азия, което е чудесна илюстрация на това, което Мартин Бернал описва като прочистване на антична Гърция от нейните африкански и азиатски влияния. Но това аморфно „азиатско“ скоро е олицетворено с исляма. Християнството и ислямът са „две напълно различни цивилизации... Сравнени с основните разлики между тези двете, вътрешните различия между латините и гърците наистина са незначителни.“ С тази аксиоматична предпоставка оценката на Халецки за османското завоевание не е изненадваща и неколковековното им присъствие логично е изобразено като натрапване, „напълно чуждо за европейските им поданици по произход, традиция и религия“, което ефективно спира „за почти четиристотин години тяхното участие в европейската история“. Географският континюитет между Византия и Османската империя е единственото общо между тях: „Източната римска империя, въпреки четири века църковна схизма, винаги е била неразделна част от християнска Европа и никога не е била, въпреки всички политически съперничества с латинските сили, истинска заплаха за Запада. Османската империя, макар да премества столицата си в Константинопол, остава нехристиянски и неевропейски завоевател и растяща опасност за останалата християнска Европа.“53/

За Халецки „османското завладяване на Балканския полуостров е очевидната причина този район, където е възникнала Европа, да изглежда толкова различен от по-щастливите части на континента, когато най-накрая полуостровът е освободен". Това освобождаване, „разделянето на Балканите между наследилите Османската империя християнски страни [е което] отново присъединява района към Европа през последния период от нейната история".54/ Халецки не се съмнява, че новото раждане на Гърция и останалите балкански държави е вдъхновение и подтик за националностите „в центъра на Европа". В един забележителен откъс Халецки стига до защита на балканизацията: „Националните държави от балканската област, в която дълго потисканите нации на Югоизточна Европа възвръщат своята свобода и независимост, представляват очевиден триумф на самоопределение – за съжаление само видимо, защото великите сили, след като помогнаха за освобождаването на християнските народи на полуострова, продължиха да се месят в техните трудни проблеми. Бедите, които последваха от тази ситуация, скоро бяха използвани като аргумент срещу националното самоопределение. Повърхностните разговори за заплашващата Европа „балканизация" чрез създаването на „нови" малки държави беше и продължава да бъде не само несправедливо спрямо балканските нации, които са сред най-старите в Европа, но е пречка за всякакъв непредубеден подход спрямо стремежа към самоопределение в района северно от Балканите."55/

Истински интересният въпрос тук е разликата между Халецки и представителите на централноевропейската идея. През 80-те години става промяна в политическия климат, която вероятно допринася за появата на централноевропейската идея. Събитията в Полша – действията на „Солидарност" и последвалото въвеждане на военно положение без съветско нахлуване, сигнализират, че Москва обмисля алтернативи на своята пряка намеса в страните сателити. По това време става ясно, че отношението към сателитите е специфично, нещо, което дава повод за опити за поединично еманципиране. Наистина, когато Халецки пише втората си книга през 1963 г., той може само горчиво да възкликне, че „свободата на нациите от Източноцентрална Европа е просто невъзможна в сегашните условия без война, която със сигурност би била ядрена война, включваща цяла Европа и вероятно целия свят".56/ Каква разлика от чувствата, които изпълват източноевропейските интелектуалци през 80-те години, когато независимо от слабата надежда или липсата на предвиждане, че нещата ще се разрешат в най-близко бъдеще, те са въпреки всичко много далеч от тази апокалиптична картина. Не само политическата обстановка отделя Халецки категорично от идеолозите от 80-те години. Халецки е икуменичен християнски мислител и открито проповядва своята интерпретация на историята в полза на обединено християнство. Той има и тънко разбиране за характера на

православието и безспорно се противопоставя на полемичния редукционизъм и на изключването на православните нации от Европа. При него човек все още може да оцени известния афоризъм на Анатол Франс: „Католицизмът все пак е най-приемливата форма на религиозно безразличие."

През 80-те години се появява и различно отношение към исляма или по-скоро към това, което е допустимо да се каже за исляма. Иронията е в това, че изцяло (или в по-голямата си част) светските ревнители на централноевропейската идея, които не се отличават с широко виждане и действат само в рамките на национални или най-много на регионални интереси, размахват знамето на религиозната нетолерантност вътре в християнството и есенциализират религиозни разлики, които познават съвсем слабо. В същото време те отлично познават културния код на политически правилния либерализъм. Това, което радикално се е променило от времето на Халецки, е, че човек не може да проповядва безнаказано пълната другост на исляма. Отминали са дните, когато дори руските либерали убедено „поддържат руските европейски претенции, като противопоставят Русия на варварския турчин".57/ Такова отношение вече е неприемливо за новото поколение, което трябва да покаже, че е преодоляло християнските предразсъдъци, и което в старанието си да преодолее наследството на антисемитизма е добавило и внедрило нов атрибут към корените на западната култура – юдеохристиянския. Интересно колко време ще мине, преди да започнем да говорим за юдео-християнско-мюсюлманска традиция и корени на европейската култура.

Ето защо Централна Европа от 80-те години не е просто последното превъплъщение на дебата от 50-те години. Дебатът на 80-те години е ново явление с различни мотиви и цели. Това обяснява защо той е новост за съветските писатели по това време. Когато през май 1988 г. на среща на централноевропейски и съветски писатели в Лисабон Гьорги Конрад предизвиква съветските си колеги, като казва: „Трябва да застанете пред факта за ролята на вашата страна в една част от света, която не желае вашето присъствие във вид на танкове, а само като туристи", това довежда до разгорещен спор. Татяна Толстая отговаря смаяно: „Кога трябва да си взема моите танкове от Източна Европа?", и добавя, че „за пръв път чува централноевропейците да говорят за своята култура като нещо отделно от Съветския съюз".58/ Лари Улф отбелязва, че просвещенската идея относно Източна Европа, която се увековечава на Запад през следващите две столетия, не предполага нито нейното окончателно изключване, нито нейното решително включване.59/ В това разбиране Балканите са интегрална част и едва през последните десетилетия се прави реален опит те да бъдат изключени. Към края на 80-те години твърдението за съществени различия между Източна и Централна Европа вече е оформено и възприето от значите-

лен брой интелектуалци. Последната статия в сборника на Шьопфлин/Ууд се занимава точно с въпроса „Съществува ли Централна Европа?“. През 1986 г. Тимоти Гартън Аш избира за анализ трима автори като представители на своите страни: Хавел, Михник и Конрад. С обичайния си есеистичен блясък Аш разнищва значението на тази идея, разисквана повече в Прага и Будапеща, отколкото във Варшава.Той посочва важно семантично разделение между употребата на „Източна Европа“ и „Централна Европа“ у Хавел и Конрад. Първото понятие се използва само в негативен или неутрален контекст, докато второто винаги е „положително, утвърдително или направо сантиментално“. При цялата си симпатия към централноевропейските Zivilistionsliteraten точното аналитично перо на Аш не може да не отбележи митопоетичната тенденция на идеята: „Склонността да придава на централноевропейското минало това, което се надява, че ще характеризира централноевропейското бъдеще, смесването на това, което трябва да бъде, с онова, което е било, е твърде типично за новия централноевропеизъм. От нас се иска да разбираме, че това, което е било истински централноевропейско, винаги е било западно, рационално, хуманистично, демократично, скептично и толерантно. Останалото е „източноевропейско“, руско, или възможно – немско. Централна Европа взема всички „Dichter und Denker“ (поети и философи), на Източна Европа остават „Richter und Henker“ (съдиите и палачите).“60/

Все пак за Аш „митът за чисто централноевропейско минало е може би добър мит“. Най-интересното му наблюдение е отделеността на Полша: самият Михник въобще не говори за Централна Европа, а и централноевропейската идея у Милош е повече приписана, отколкото изповядвана. Според Аш „емоционално, културно и геополитически погледът в източна посока е все още поне еднакво важен за повечето поляци“, а „Полша за Централна Европа е като Русия за Европа“. Изследвайки някои от приликите между „националните“ приноси към централноевропейската същина (той я открива в споделената вяра в антиполитиката, в значението, придавано на съзнанието и моралните промени, в силата на „гражданското общество“, в предпочитанието към ненасилие), Аш открива много повече различия, което го кара да възкликне отчаяно дали това „не е нищо повече от страничен продукт на споделено безсилие“. Неговата окончателна присъда относно централноевропейската идея е, че „тя е само това – идея“. В предизвикателния си финал Аш се позовава на руската поетеса Наталия Горбаневская, която му казала, че Джордж Оруел е източноевропеец. Като приема източноевропейската идея in acta, а централноевропейската in potentia, Аш добавя: „Може би сега бихме казали, че Оруел е централноевропеец. Ако това е, което разбираме под „Централна Европа“, аз ще помоля за гражданство.“61/

Междувременно Източна Европа in acta престана да съществува (и никой от Запад не помоли за гражданство нито преди, нито след това), но този факт предизвика трети етап в развитието на централноевропейската идея след 1990 г., когато тя излезе от културната и влезе в политическата сфера. На този етап Балканите за пръв път влизат като общност в спора. Този период бележи и края на антиполитиката. На дневен ред е политиката. Гьорги Конрад необмислено заявява преди това, че „никоя мислеща личност няма да иска да сваля другите от власт с цел да я завземе. Не бих искал да бъда министър в което и да е правителство, каквото и да е", а Хавел говори за „антиполитична политика" и срещу надценяването на важността на пряката политическа работа в традиционен смисъл, т. е. в домогване до власт в държавата.62/ Тази страница е затворена. Сега можем да започнем да изследваме централноевропейската идея не само като мисъл, но и в действие.

Един от първите, който прави прагматичния скок, е самият Аш. В своята статия от 1986 г. той изобщо не разглежда потенциалната изключителност на централноевропейската идея, защото я приема като интелигентска утопия, сфера на „интелектуална отговорност, честност и смелост".63/ Обаче през първите години на болезнените опити на източноевропейските общества да се преобразуват той лобира за приемане на част от Източна Европа в институционната рамка на Западна Европа, въпреки че е достатъчно чувствителен да не представя своя апел за нещо повече от това, което е: прагматичен отговор на политическо предизвикателство.

„И все пак къде би отишла останалата част от посткомунистична Европа? България, Румъния, Словения и Хърватия, Литва, Латвия и Естония, да споменем само някои от тях, всички, които също искат „да се върнат в Европа". И под „Европа" те също разбират първо и преди всичко Европейската общност. Първият прагматичен отговор трябва да е, че Европейската общност просто не може да направи всичко изведнъж. Има ясен, практичен смисъл да се започне с тези, които са най-близо, и да се отива постепенно към най-отдалечените. Полша, Унгария и Чехословакия са най-близо не само географски, исторически и културно, но и в прогреса, който вече са направили по пътя на демокрацията, законовия ред и пазарната икономика."64/

Светът след 1989 г. даде на централноевропейската идея за пръв път шанса да се актуализира като възможност за изграждане на регион. Въпреки вишеградските фанфари и серията срещи на най-високо равнище, конкретна съвместна работа не успя да се реализира. Кристиан Гернер забелязва, че „освобождаването от Pax Sovietica през 1989-1990 г. разкрива, че никаква „Централна Европа" не е съществувала", а Душан Трестик пише, че „ние по-скоро се чувстваме като бедни, но все още уважавани почтиевропейци, и само някои, за които просеното е неприлично, са бедни, но гор-

ди централноевропейци". Адам Кшеминski добавя, че „всеки победен иска да бъде в центъра", а Петер Ханак публикува горчиво есе за опасността от преждевременното погребване на Централна Европа, особено разочарован от нападките на Ерик Хобсбаум срещу идеята.65/

През 1993 г. Гьорги Конрад пише пламенното есе „Централна Европа redivivus". Есеистичният жанр дава широки възможности за щастлива комбинация между аналитичната мощ и емоционална сила. Конрад демонстрира само второто. Централна Европа „беше, е и вероятно ще продължи да бъде"; тя съществува, настоява Конрад, точно както Балканите, Средният Изток и Общността на независимите държави. Определена е като малките нации между две големи: Германия и Русия. По този начин Конрад изземва централноевропейския характер на държавата, която преди е нейно олицетворение – Германия. Но такава Централна Европа без германци и евреи е била мечтата и става постижението на много централноевропейци.66/ Конрад се проявява и като виден теоретик върху етническите граждански войни и им дава изключително сбито определение, което съперничи на Сталиновото определение за нация: „Етническата гражданска война се нуждае от разнообразно внушително количество етнически групи, планински терен, дълга традиция на партизанска война и култ към въоръжения герой. Такава комбинация съществува само на Балканите." За останалата част от света е успокояващо да чуе такова твърдение, изразено от личност, която е характеризирана от преводача си като „типичен централноевропейски писател" заедно с Хавел, а следователно като най-големия унгарски писател, описан неподражаемо от самия себе си в самовъведение в трето лице единствено число като: „К... петдесетгодишен романист и есеист... Гардеробът му е скромен, въпреки че притежава няколко пишещи машини."67/

Идеалът за интелектуална солидарност в района изчезва напълно. Веднага след 1989 г. интелектуалците от страните на бившия съветски блок решават да издават списание със заглавие „Изток-Изток", което да се занимава с проблемите на посткомунистическите източноцентралноевропейски общества и да излиза на всички езици от района. В редакционната колегия влизат Адам Михник, Марчин Крул, Милан Шимечка, Ференц Фехер, Рихард Вагнер, Доброслав Матейка, Андрей Корнеа, Анка Оровеану, Ева Каради, Евгения Иванова, Иван Кръстев и други, но списанието се издава само в България. Останалите не искат да участват в диалога с Изтока, всъщност не искат да имат нищо общо с Изтока. Отричането на повече от четирийсет години съвместно съществуване е разбираемо, но то въпреки всичко храни сепаратизма и ограничеността на голяма част от днешния централноевропейски дискурс. Не е чудно, че един от най-вълнуващите постмодернистични разкази за политическата естетика на комунизма бе напи-

сан неотдавна от българин, загрижен за онтологията на модернистичния импулс, който довежда до най-големия (и пропаднал) социален експеримент на XX век, а не за маниехейските внушения на източно-западната дихотомия.68/

Айвър Нойман сочи, че въпреки отпадането на институционализираната централноевропейска рамка, централноевропейският проект „все още може да бъде използван политически срещу Западна Европа и Русия" като морален зов и обвинение, адресирано към Западна Европа.69/ Наистина в този момент централноевропейският интелектуален дискурс все повече се среща в политически апели. Това е най-очевидно в стремежа да се влезе в НАТО и в институционната рамка на Европейския съюз. Доводите винаги се основават на две опорни точки: родството на Централна Европа с европейската ценностна система и използване на зловещата заплаха от възможно в Русия надмощие от страна на империалистични, шовинистични, антидемократични и антипазарни сили. В този смисъл да бъдеш част от Централна Европа става аргумент за получаване на определени привилегии. Президентът Хавел утвърждава: „Ако... НАТО трябва да остане функционална организация, тя не може да отвори изведнъж вратите си за когото и да било... Чешката република, Унгария, Полша, Словакия, също Австрия и Словения, ясно принадлежат към западната сфера на европейската цивилизация. Те споделят нейните ценности и вървят по същите традиции... Нещо повече, близкият и стабилен централноевропейски пояс граничи както с традиционно възбудените Балкани, така и с голямата евразийска област, където демокрацията и пазарната икономика едва си пробиват път за реализация, бавно и болезнено. Накратко това е ключова зона за европейската сигурност."70/

Балканите заедно с Русия отново са извикани, за да играят ролята на конституиращия друг за Централна Европа. Причината за това е досадната склонност да се разглежда Източна Европа като неразделна общност. Учените, които искат да проследят структурните промени в новопоявилите се демокрации на бившия Варшавски договор, предпочитат да правят своите анализи в рамките на цяла Източна Европа: „...въпреки, че често е полезно да се прави разграничение между Източноцентрална Европа и Балканите, главните аргументи... позволяват общо отношение към Източна Европа."71/ Грешките на учените може би са досадни, но решението на Европейския съюз да третира новопоявилите се демокрации групово е по-болезнено. Споразуменията на Чешката република, Словакия, Румъния и България от 1 февруари 1995 г. (които се присъединиха към преди това приетите Полша и Унгария) с Европейския съюз влязоха в сила. Това третиране en group раздразни чехите, които искат да вървят отделно. В интервю, публикувано в „Шпигел" („Der Spiegel") от 13 февруари 1995 г., Хавел казва, че за Чеш-

ката република приемането в НАТО е по-належащо от присъединяването към Европейския съюз. Ако Западът приеме, че определени, особено измежду централноевропейските, държави принадлежат към руската сфера на влияние и затова не трябва да бъдат допускани в НАТО, това води до „нова Ялта", предупреждава Хавел. Би ли трябвало да очакваме, че логичната алтернатива на това е, че ако тези „централноевропейски държави" бъдат приети в НАТО, а останалите се предадат на руската сфера на влияние, „новата Ялта" би се избегнала? Ако понятието за limes между цивилизования Запад и „новите варвари" се приеме като неизбежно, въпросът е къде точно минава границата. За Ришард Капушински не съществува никакво съмнение: „...нормално прокарваният limes в Източна Европа е границата между латиницата и кирилицата."72/Има правило, че при всяко социално възприемане (на външна от вътрешна група) то клони към конструиране на различия по линии на дихотомии. Но само степента на институциализация на тези представи или тяхната относителна важност и сила за колектива като цяло ги утвърждава и ги прави потенциално експлозивни.

Към изявлението на Хавел може да се подходи спокойно, като обикновено реторично средство при опит за лобиране. В края на краищата самият той се отказа от своята чиста позиция относно практическата политика и сега твърди, че интелектуалците имат отговорността да се включат в политиката. По ирония на съдбата този негов призив звучи като ехо на бившите комунистически режими в техните (далеч не безуспешни) опити да привлекат интелектуалците: „Веднъж помолих един приятел, чудесен човек и чудесен писател, да заеме определен политически пост. Той отказа с аргумента, че все някой трябва да остане независим. Отговорих, че ако всички кажат така, може накрая никой да не е независим, защото няма да има кой да направи тази независимост възможна и да застане зад нея."73/ От друга страна, Хавеловата активност в полза на Централна Европа оставя привкус на изгубена невинност. Това засяга неговата мотивация и предишната му позиция. Хавел вярва в силата на думите: „Събитията в действителния свят, възхитителни или ужасни, винаги имат пролог в света на думите." Самият той проследява загадката и вероломството на думите в употребата им от Ленин, Маркс, Фройд и Христос. Това изкушава да се приложи към неговата собствена позиция предупреждението му относно „последиците, които надхвърлят нематериалния свят и проникват дълбоко в един свят, който е твърде материален", особено когато думите му в днешно време са осветени от новата му известност. С целия му ореол на дисидентски писател думите на Хавел преди 1989 г. са живи и почитани от интелектуалците в Източна Европа и тук-там от някой случаен интелектуалец на Запад. Едва сега, миропомазан с политическия си ранг, той става предпочитан обект на споменаване в политическите кръгове на Запад, но наред с други бивши

източноевропейски дисиденти той е изгубил високото си място сред останалите без илюзии или просто уморени източни интелектуалци.74/

Наистина вече може да се проследи как тези думи с готовност се използват от създателите на общественo мнение. „Чикаго трибюн" („Chicago Tribune"), подражавайки на речта на Чърчил във Фултън, прави следното тържествено заявление: „През Източна Европа се спуска нова завеса, която разделя севера от юга, богати от бедни и бъдеще от минало. Както Унгария, Полша и Чешката република влизат забързано в бъдещето на демокрацията и пазарната икономика, така Румъния и България се плъзгат в балканската изостаналост и второкласно гражданство в нова Европа."75/ Ърнест Гелнер не можа да се въздържи да не направи една остроумна забележка, говорейки за Балканите като третовременната зона на Европа, ясно, но сигурно подсказвайки или предсказвайки техния статут на Трети свят в Европа.76/ Когато журналистът Пол Хокънос отразява издигането на десните и на антисемитизма в Германия, Полша, Унгария, Чешката република и Румъния, той предпочита да ги обобщи в една по-широка Източна Европа, въпреки че останалата част от тази Източна Европа не участва в тези процеси.77/ Всъщност до днес Чешката република, както подхожда на обичаща да води съдебни дела западна демокрация, е единствената централноевропейска (и наистина единствената източноевропейска страна), която е въвела дискриминационни закони, насочени срещу циганското население.78/

Уйлям Сафайр в една статия, напомняща стила на началото на Студената война, благородно решава да разшири чадъра на НАТО над смелите балтийски държави и Украйна, „които логично не могат да бъдат изключени". Обратно на тях, Балканите са само олицетворение на западен провал. Въпреки че иронизира бързо сменилата се номенклатура от Източна на Централна Европа, той задава очевидния за здравия смисъл въпрос: „Щом Полша е част от Централна Европа, не трябва ли да бъде допусната в НАТО по-скоро, отколкото ако беше в Източна Европа?" 79/ След като е демонизирал Балканите, Робърт Каплан се опитва да ги прекрои заедно с Близкия изток в постосмански свят и да подтикне създаването на подходяща американска външна политика: „Турция, Балканите и Средният изток... отново се появяват като един регион – това, което исторически мислещите европейци винаги са възприемали като по-обширния „Близък изток". Бившата Османска империя и дори бившият византийски свят отново се сраства в едно след отклонението на Студената война."80/ Каплан, разбира се, не е европеец, и още по-малко исторически мислещ европеец, иначе щеше да бъде внимателен при използването на неисторичното „винаги". Макар че неговата представа отразява определени политически интереси, тя едва ли е реалистична.

Както културата религията също навлиза все повече в речника на политическия журнализъм. През март 1995 г. „Ню Йорк таймс“ има дързостта да публикува уводна статия, в която се твърди, че „най-голямата надежда на Вашингтон е да се обърне към отдавнашното желание на предимно римокатолическата Хърватия да се разграничи от останалите балкански конфликти и да се свърже по-тясно със Запада“81/, като че ли не точно в името на тази римокатолическа Хърватия по време на Втората световна война са извършени някои от най-ужасните престъпления на Балканите и чието днешно ръководство, заедно със Слободан Милошевич и други вътрешни и външни политици, заслепени от национализъм и новата догма за самоопределение, допринесе за последния югославски, не балкански хаос.

Човек може да има оправдани съмнения относно влиянието на журналистиката върху политиката, но когато журналистите сами признават, че „без да имат какъвто и да е собствен ясен стратегически поглед, правителствата сякаш са предоставени на милостта на последните репортажи на пресата“ и че „президентът на Съединените щати се отказа от военна намеса след прочитането на книга със заглавие „Балкански призраци“82/, съществува сериозна причина за тревога. Реториката като средство за политическо въздействие ясно показва своята оперативност, когато бившият държавен секретар Лорънс Игълбъргър изрази същата политическа позиция без маскировката на външно изтънчена дискусия за западните ценности. Засягайки отговорностите и възможностите на НАТО във връзка с босненската криза, той заяви, че организацията трябва да бъде доста обновена и трябва да включи Полша, Унгария и Чешката република, „така че да има ясно послание кой трябва да бъде вътре и кой отвън“. 83/ Оперативността на мъчителния балкански дискурс, когато се обсъжда европейското бъдеще, с изгледите за прекалено разширяване на европейски институции, заплашващи изключителността на привилегирования клуб, става ясна само в светлината на това „ясно послание“. Към Игълбъргър се присъединява Хенри Кисинджър, който пледира за незабавно разширяване на НАТО в страните от Вишеградската четворка. По-късно Кисинджър решава, че приемането на Словакия не е наложително и се обръща към администрацията с молба да бъде подкрепено включването само на Полша, Унгария и Чешката република.84/

Ричард Холбрук, от друга страна, беше изключително внимателен да не обвързва прекалено своето правителство. Според него съществуват три крила в изграждането на европейската сигурност: Западът (който малко или много съвпада с НАТО), Централна Европа и Русия. В тази конфигурация Русия става Източна Европа, а Балканите, въпреки че това не е ясно артикулирано, са включени в „петнайсетте страни на Централна Европа“. Когато се стига обаче до разширяването на НАТО в Централна Европа, единст-

вените страни, които се споменават, са тези от Вишеградската четворка, а използваната формула „сътрудничество за мир“ свидетелства за линиите на разграничение. Това сътрудничество включва 25 страни с индивидуални програми, от които някои трябва да влязат в НАТО, докато за други сътрудничеството е всичко.85/ Или както британският журналист Чарлс Мур заявява в „Спектейтър“, „Великобритания е основно англоговоряща, християнска и бяла... Точно както искаме да въведем постепенно поляците, унгарците и руснаците в европейската икономическа общност и да открием пазари за техните стоки, така трябва да се опитаме да отворим вратите си за техните хора...; мюсюлманите и черните обаче трябва да бъдат държани отвън, както и досега.“86/ Според пророческото виждане на Сами Наир „има два начина, само два начина – или конфесионализмът ще спечели и навсякъде в Европа ще се издигнат гета (както би следвало от проповедта на папа Йоан Павел II за завладяването на християнска Европа), и в този смисъл демокрацията ще бъде неизбежната жертва, или Европа ще осъвремени своя демократичен съюз, ще засили републиканския модел, този път не на основата на несъзнателно подобие на папоцезаризма, а гарантиран от ясен хуманистичен универсализъм“.87/

Да се говори за юдео-християнско-мюсюлманска традиция и корени на европейската култура не е толкова парадоксално. Това би могло да означава отваряне на Европа и признаване на нейните богати и разнообразни корени. От друга страна, то може да означава селективно приемане на черти, които след това се обявяват за европейски, съответно западни. Първата идея има известен скромен успех; втората има богата традиция. Докато началото на западното мислене обикновено води до Египет, Месопотамия, Индия и еврейската Библия, социалните и политическите общности, в които тези традиции са се развивали, чисто и просто са отнасяни към различен, Трети свят. Името Европа е отнето от тази част на континента, която преди всички е наречена с това име (древните гърци наричат Европа територията на днешните Балкани отвъд островите), и в най-добрия случай е оставена с определител югоизточна в чисто географски контекст, а в най-лошия – с пренебрежителното „балканска“, и без определителя европейски в почти всички други дискурси. Не е трудно да се предположи как ислямските традиции могат да бъдат прочистени от своята историческа действителност и да бъдат издигнати в украса на тиарата на Европейско/Западната Толерантност при акта на самокоронация.88/

Но да се върнем към централноевропейската идея. Арнолд Шницлер някога отбеляза, че „нещата, които най-често се споменават, всъщност не съществуват“.89/ Казвайки това, Шницлер говори за любовта. Но в Централна Европа не е останала никаква любов и състезанието кой ще влезе първи в Европа нанася удар върху самия централноевропейски проект:

„Програмата на участника в централноевропейския дебат Хавел е осуетена между другото и от президента Хавел."90/ Вацлав Клаус, по-малко поетичният, по-реалистичният и доскоро по-успешният политически партньор на Вацлав Хавел, гневно отхвърля институционализацията на кооперирането сред Вишеградската група като алтернатива на чешкото членство в Европейската общност и казва, че „всяка представа за групата като клуб на бедните и буферна зона, която да държи Балканите и бившия Съветски съюз на безопасно разстояние от Западна Европа", е неприемлива.91/ Преобразяването на централноевропейската идея от освободителна в изгодно политическо оръжие е съпроводено от паралелна трансформация на идеята за Европа от културно определение, олицетворяващо либерализъм и демокрация, в „международната солидарност на капитала срещу бедността".92/

В заключение можем да кажем, че третият кръг в развитието на централноевропейската идея след 1990 г. свидетелства за нейното излизане от сферата на културната политика и навлизането ѝ в практическата политика. Далеч от това да се превърне в районоизграждащо понятие, тя е впрегната като подходящ аргумент в движението за влизане в европейската институционна рамка. На този етап Балканите за пръв път се появяват като опонент в противопоставянето, понякога наред с Русия, понякога, без да бъдат разграничавани от нея. Тази вътрешна йерархизация на Източна Европа е породена от политическа конюнктура, но реториката ѝ се храни от балканистичния дискурс. Все пак не символичната география създава политиката, а по-скоро обратното.93/

Оттук можем да следваме две стратегии. Едната е да продължим аналитичната критика на линията на разделяне, така както се проповядва от централноевропейската идея; т. е. да се отнесем критично към твърдението за неоспоримостта на централноевропейската идентичност. При цялата си привлекателност като полемика това е упражнение по опровергаване и отричане, но, както знаем, „митът е отвъд истината и лъжата". Вниманието трябва да се фокусира върху прагматичната функция на мита и това изисква по-близък поглед не само върху мотивите на неговите създатели, но и върху качеството на възприемащите, защото „ефективността на мита в голяма степен зависи от невежеството или несъзнаването на неговата истинска мотивация".94/ Но да се покаже коварството на централноевропейския мит или опитът му да се противопостави на Балканите като оскърбление не е достатъчно. Другата стратегия е да се вземе под внимание проблемът за характера на Балканите, тяхната онтология и възприемане и да се сравнят с централноевропейската идея. Като съпоставим понятието Централна Европа с неговия кратковременен културно-политически потенциал, на това за Балканите с тяхната богата историческа и географска основа, но и с ед-

някво ограничен, макар и по-дълъг исторически обхват, можем да твърдим, че двете понятия са методологично несравними, а поради това несъвместими.

Осма глава

БАЛКАНИТЕ
REALIA: QU'EST-CE QU'IL Y A HORS DE TEXTE?

Ако Балканите не бяха нищо повече от ужас, защо, когато ги напускаме и тръгваме към тази част на света, защо усещаме нещо като пропадане – едно възхитително пропадане, наистина – в бездна?1/

Емил Чиоран

Сборникът „В търсене на Централна Европа" завършва с есето на Тимоти Гартън Аш „Съществува ли Централна Европа?". Такъв въпрос не може да бъде зададен относно Балканите. Никой не се съмнява, че Балканите съществуват. Дори бестселърът за 1988 г. в САЩ „Грамотност в културата" сред над петте хиляди основни имена, фрази, дати и идеи включва съществителното „Балкани" и глагола „да балканизирам" точно между „баланс на сили, баланс на терор, баланс (в смисъл равносметка), Балбоа" и „балада, балерина, балет и балистична ракета".2/ Това е показателно, като се има предвид, че професор Е. Д. Хирш не включва прекалено щедро географски понятия. По принцип всички европейски държави са представени и сред тях са всички балкански страни, съществуващи към момента на изданието: Албания, България, Гърция, Румъния и Югославия (без отделни статии за Сърбия, Хърватия, Словения, Босна, Черна гора или дори Македония, име, което би могло да се отнесе към древната област). Направени са някои очевидно технически пропуски: например Турция липсва в списъка, но Османската империя е вътре, също Истанбул, Босфорът и Черно море. Въпреки че това е техническо недоглеждане, човек не може да не се учуди на психологическия гаф при пропускането на две централноевропейски държави: Полша и Австрия. От само себе си се разбира, че географски общности като Източна или Западна Европа, да оставим настрани Централна или Източноцентрална Европа, ги няма в списъка. Но Балканите са вътре много преди светът да предполага, че ще бъде свидетел на югославската трагедия, обобщена от Запада като балкански конфликт, балканска война и балканска трагедия.

Ако за Централна Европа, както за Ориента, може да се играе с фразата на Дерида „Il n'y a pas de hors-texte", спрямо Балканите правилният въпрос е „u'est-ce qu'il y a hors de texte?". Какво в такъв случай са Балканите? Тази глава не е опит да се синтезира съществуващата на различни нива литература. Това би било възможно само в многотомен проект на група от учени или в учебник и в основата на такова начинание би лежало разбира-

нето, че realia може да се обхване и опише в определени рамка и подход. Далеч съм от мисълта, че това е невъзможно; все пак огромната историография за човека е построена точно върху тези предпоставки. Тук обаче ударението ще бъде най-вече върху един аспект на този обширен проблем: реалността на това как хората осмислят действителността.

Един преглед на различните исторически наследства, които оформят югоизточния европейски полуостров като цяло, обикновено би започнал с периода на Гръцката античност, когато гръцките градове-държави колонизират крайбрежието и бавно се разширяват в хинтерланда; би следвал краткият елинистически период, когато част от Балканите са обединени от македонските владетели; римският период, когато целият полуостров е включен в Римската империя и по този начин за пръв път е обединен политически. Въпреки че през последвалия период на хилядолетното съществуване на Византия (Източната римска империя) полуостровът е политически разпокъсан, империята осигурява вид културна общност макар и без политическа цялост. От Константинопол се разпространява християнството в неговата гръкоправославна версия, навлизането на римското право сред славяните, влиянието на византийската литература и изкуство, с една дума – ревностното подражание на византийските културни и политически модели. Лингвистите поставят началото на формирането на явлението, известно като „балкански лингвистичен съюз", именно през този период.3/ Завладяването на полуострова от османците, които му дават името, установява най-дългия период на политическо обединение, което полуостровът е преживял исторически. Въпреки че векът след оттеглянето на османците става свидетел на ново политическо раздробяване на полуострова, неговите съставни части изпитват същите вълни на икономическа, социална и културна интеграция с Европа, където Балканите непроменливо имат периферен статус.4/ През последното полустолетие линията на Студената война ефикасно раздели Балканите и страните, които ги съставят, съществуваха в рамките на две или може би е по-правилно да се каже – на три политически структури, ако е вярно, че югославският опит означава неутрална държава. Не може да се отрече, че четирийсет и пет години изолиран съвместен, може би mésaliance, но въпреки всичко брачен живот, са оставили своя отпечатък. Тази общност исторически не е толкова дълга и със сигурност не толкова цялостна както хабсбургската, османската или тази на имперска Русия, затова можем да очакваме, че следите ѝ ще изчезнат по-бързо; тя обаче е по-нова общност, едва вчерашна и поколенията, които са живели в нея, все още са живи.

В тази последователност от исторически наследства за нас най-важна е тази, която оставя името на полуострова; няма да бъде пресилено да се каже, че Балканите са османското наследство. Това по никакъв начин не е

пренебрегване или подценяване на византийското наследство и съпътстващия дискурс на „византинизъм", който не само върви заедно и на същите принципи като „балканизъм", но често е насложен върху него. Такъв е случаят особено при разглеждането на православието, където се възраждат отдавнашни средновековни предразсъдъци и се съчетават с реториката на Студената война и съперничествата, възникнали след нея. Този проблем заслужава отделно внимание и задълбочено проучване. Но съвременният стереотип за Балканите се позовава най-често на османските елементи (често включващи и византийските) или онези, смятани за такива.5/ Това, разбира се, поставя въпроса как да се разглежда проблемът за Османската империя и османския период в историята на Балканите, от една страна, и от друга – проблемът за османското наследство.6/

Съществуват две основни разбирания за османското наследство. Според едното това е чуждо религиозно, социално, институционно и дори расово налагане над автохтонните християнски средновековни общества (византийско, българско, сръбско и т. н.), чиито остатъци могат да се проследят, но те се възприемат като механистични, неорганични наноси върху изконната органична същност на тези общества. Централният елемент в това разбиране се основава върху убеждението за несъвместимостта между християнството и исляма, между номадската цивилизация на новодошлите и старата градска и аграрна цивилизация на Балканите и в Близкия изток. Повечето от европейските оценки от XIX в. и повечето от тези на балканската историография (включително съвременни) се основават на това широко разпространено убеждение.7/

Крайностите на този възглед са оборени от сериозни научни трудове (главно извън балканската историографска традиция), но той често се възпроизвежда несъзнателно при онзи подход към османското наследство, който може да бъде наречен механичен (или подход на обособените сфери), т. е. опитите да се разчлени османското наследство на предполагаеми съставни елементи и произтичащите от това усилия да се проследи османското наследство в отделни сфери: в езика, музиката, храната, архитектурата, изкуството, облеклото, административните традиции, политическите институции и т. н. При този подход, независимо дали изследването идва от Балканите, от Турция или от външен район, османското става синоним на ислямско или турско (и в по-малка степен на арабско и персийско) влияние в различните сфери, обикновено включени в рубриката „ориенталски" елементи. Употребата на понятието ориенталско показва колко произволни и механични са тези деления. Основните ориенталски езици в програмите на балканските университети са естествено турски, арабски и персийски наред с новопоявилите се далекоизточни езици – китайски, японски и т. н. Като ориенталски са определени влиянията на османската политическа система.

Предосманското византийско влияние, макар и произхождащо от същия географски ареал като османското, не е смятано за ориенталско. Не попадат под рубриката „ориенталски“ и предвизантийските тюркски и ирански влияния, например прабългарското наследство. Но това са непоследователности, които не са типични изключително за Балканите. И до днес славянските езици в Париж се изучават под егидата на L' institut des langues orientales, нещо, което отразява както геополитически реалности, така и институционни традиции. Това механично деление в иначе отличните, но обикновено изключително емпирични трудове, произтича по-скоро от методологичните ограничения и липсата на теоретична структура, отколкото от преднамерени опити да се изолират съставни елементи. За самата балканска историография, която продължава да настоява, че съществуват напълно отделни и несъвместими местни/изконни и чужди/османски сфери, опасността идва не толкова от прекалено наблягане върху „въздействието на Запада“ и пренебрегване на континюитети и местни институции, колкото от изкуственото отделяне на „изконни“ от „османски“ институции и влияния.

Трябва да признаем, че това разбиране за османския период на Балканите, колкото и да е несполучливо в амбицията си да бъде всеобхватно, има определено основание. То почива върху не толкова погрешната представа за изолирането на местното християнско население в империята. При всички възражения срещу романтизираните сърцераздирателни оценки за християнското тегло под игото на „неверния“ турчин, тенденция, която отдавна и с основание е критикувана, Османската империя наистина е преди всичко и най-вече ислямска държава с точно определена религиозна йерархия, където немюсюлманите заемат без съмнение задните места. Това твърдение може да бъде смекчено или засилено за различните периоди, но едва ли може да има сериозно възражение срещу него като цяло.8/ Според Шериф Мардин „всеобхватността на исляма – крайъгълният камък на Османската социална система“, може да се интерпретира като идиом, чиито „действащи правила са валидни за много османци както с нисък, така и с висок статус“, т. е. които свързват двете основни групи в османското общество: „елита“ и „народа“.9/ Така ислямът формира вертикално независимо пространство вътре в османското общество, което обаче не изчерпва цялото население на Османската империя. Но не само стриктното деление по религиозна линия възпрепятства възможната интеграция на това население освен в случаи на промяна на религията.

Никога, но особено през последните два века от съществуването си, Османската империя не е била страна със силна социална сплотеност или висока степен на социална интеграция. В нея не само няма чувство за принадлежност към общо османско общество, но населението чувства, че принадлежи към несъизмерими (религиозни, социални или други) групи, които

няма да се приближат една към друга. Това не е оценъчно твърдение. С други думи, това просто може да се преведе в смисъл, че дори до късния XIX в. османската държава е в същността си паднационална (или по-скоро ненационална) империя със силни средновековни елементи, където бюрокрацията, изглежда, е единствената обща институция, която свързва, но без да унифицира цялото население. Това, че Османската империя не създава интегрирано общество, е извън всяко съмнение; но това, което, изглежда, някои балкански историци не искат да разберат, е, че тази империя не се стреми непременно да постигне такава интеграция, да не говорим за асимилация.

След като са предприели опити да придобият самоидентичност (започвайки през XVIII в., но по-интензивно през XIX в.), новите балкански нации се опитват да прокарат и обосноват граници между себе си и управляващите ги. Това е направено в национални рамки и посредством идеите на национализма, които същностно противоречат на имперския принцип. По-важното в случая е, че те са част от преобладаващия в Европа дискурс. Националната идея е основана главно върху етническата принадлежност със силна лингвистична сърцевина. В тази светлина закъснелият опит да се изкове съзнание за обща османска идентичност на основата на гражданство след средата на XIX в. е утопичен експеримент, осъден предварително на неуспех.10/ Важно е да се отбележи, че този процес на отчуждаване е нещо, което дълго предхожда разпадането на империята, и затова е систематичен елемент на османското минало. Въпросът, който трябва да се обсъжда, е не дали съществува отчуждаване, а колко силно е то в различните периоди и какви части от населението обхваща.

Докато за съвременна Турция и за Близкия изток османското наследство е нещо, което се приема за органично (въпреки често страстните отрицателни оценки), упоритият стремеж то да се представи като чуждо на Балканите се основава на нещо повече от просто емоционална или политическа конюнктура. Докато за републиканска Турция османският период винаги е бил старият режим (ancien régime), то за Балканите в специфичните условия на периода от XVIII до XX в. това е много по-сложно. От аналитична гледна точка той също е старият режим, но на основата на особеното положение на християнството в една мюсюлманска империя той е описван и възприеман изключително като чуждо управление или казано на непроменяемия език на региона – като османско робство.11/

Това води до съвсем различна рамка на оценяване: тази на борби за национално освобождение и създаване на национални държави, които се осмислят не само като цялостно и радикално скъсване с миналото, но всъщност като отричане на това минало. До известна степен този елемент на отрицание важи и за турците (и дори в още по-голяма степен за арабите),

но в балканския случай това скъсване е подпомогнато и доведено до ефективност от двойната граница език и религия – двата централни фокуса, около които са построени балканските етнически идеи и национализми. Докато ислямът осигурява важна връзка с османското минало както в турския, така и в арабския случай, то за арабите езикът служи като важен разграничител. Необходим беше политическият гений на Кемал Ататюрк, за да бъде разбрана централната позиция на езика за предаването и възпроизвеждането на традиции и за формирането на етническа и национална идентичност в балканския и близкоизточния контекст. Именно стремежът да издълбае непреодолима бразда между султанското минало и републиканското бъдеще тласна Ататюрк да наложи решително своята радикална езикова реформа.12/

Второто разбиране разглежда османското наследство като комплексен резултат от симбиоза между тюркска, ислямска и византийска/балканска традиция. Логичната предпоставка тук е обстоятелството, че няколко столетия съвместно съществуване не могат да не доведат до общо наследство и че историята на османската държава е история на цялото съставящо я население (въпреки религиозни, социални, професионални и други разделения и йерархии). Фактите, подкрепящи това разбиране, са ранният синкретизъм в религиозната, културната и институционалната сфера, забележителната абсорбираща способност на завоевателите, както и високата степен на мултилингвизъм до края на съществуването на империята.

Институция като православната църква, която в първото разбиране може да бъде, и най-често е, представяна като единствената истинска институция на завладните и подчинени народи на Балканите, като пазител на религия, език и местни традиции, във второто разбиране може с успех да бъде разглеждана като една от най-типичните османски институции. Тя печели от имперските измерения на държавата и нейният ойкуменичен характер и политика могат да бъдат разбрани само в рамките на османската структура. Централната функция на патриарха като милет-баши е изключително типична османска характеристика. Симптоматично е, че отделянето на новите нации от империята е съпроводено от почти едновременното отделяне от Константинополската патриаршия, т. е. от православната църква на Османската империя. В българския случай църковното отделяне предхожда политическото почти с едно десетилетие и намира словесен израз в реториката за национално освобождение от асимилаторските стремежи на гръцкото духовенство. Българската екзархия възниква като истинска национална организация и в критичните за османското развитие обстоятелства през 70-те години на миналия век няма никаква възможност тя да се превърне в османска институция. В гръцкия случай скъсването с Константинопол става малко по-късно от едно десетилетие след началото на войната за

независимост и съвпада с началото на независимата държава. По подобен начин изземането на „посветените манастири" (и включването им) в обединените княжества Влашко и Молдова е част от същия процес.

Интересно би било да размишляваме дали успехът на имперското начинание и силата на бюрокрацията през първите векове на османското разширение всъщност не предизвиква до известна степен лоялността на балканското население или поне не възпрепятства тяхното пълно отчуждение. Има достатъчно основания да се вярва, че случаят е точно такъв. Дори широко обсъжданото девширме и противоречивото отношение, което този данък предизвиква у населението, могат да бъдат интерпретирани независимо от оценката и отделно от въпроса за мотивацията като интегриращ механизъм. Емоционално натовареният въпрос за преминаването към исляма също може да се разгледа в тази светлина. Случаите на промяна на религията започват веднага след пристигането на османците и продължават до XIX в., но критичният период е през XVII в. Въпреки че има явни случаи на насилствено помюсюлманчване, мнозинството от случаите са ненасилствено приемане на исляма. Последното, често евфемистично наричано доброволно, е резултат от икономически и социален, но не административен натиск. Преди всичко тези случаи са стимулирани от желанието да се постигне определена социална рекатегоризация, чиято крайна цел всъщност е точно възможността за някакъв вид интеграция. Случаите на преминаване от православие в протестантство сред селяните в Трансилвания със сигурност са по-различни, защото това не предлага никакви социални или политически облаги. Ненасилственото помюсюлманчване може по-удачно да бъде сравнено с преминаването към католицизъм или по-скоро към униатската църква, явление, чиято кулминация е също през XVII в. като резултат от мисионерското усърдие на Ватикана.

Както при първото разбиране за османското наследство, където се настоява върху механичната отделност на чуждия османски елемент от развитието на местните населения, това второ или органично разбиране също предизвиква някои възражения. Едно от тях е подходът, който е фокусиран изключително върху византийския континюитет и по този начин тривиализира османското явление, както е направено в известния и влиятелен труд на Йорга.13/ Въпреки че теорията на Йорга за Византия след Византия днес може би не е нищо повече от екзотичен епизод в развитието на балканската историография, неговата формулировка Byzance après Byzance ще бъде жива още дълго, не само защото е удачна фраза, но и защото отразява повече, отколкото нейният създател е имал намерение да вложи в нея. Тя е добър описателен термин особено за представяне на общото между православните народи в Османската империя в областта на религията, частното право, музикалните и изобразителните изкуства, но и изобщо при подчертаване

на континуитета между две имперски традиции. В определен смисъл степента на промяна в културата, предизвикана от настъпването на национализма, може да бъде преценена като по-дълбока и във всеки случай, интелектуално по-радикална отколкото тази, настъпила с османското завоевание.14/ В същото време трябва да се подчертае, че и двете разбирания – органичното и това за отделността, ако се изчистят от емоционалните или оценъчните обертонове, имат право на живот. Предпочитанието към едно от тях е продиктувано не само от философски или политически предразположения, но и от методологични съображения.

Изглежда, че при макроисторическия подход (икономика, демография и социални структури и други явления с характеристиките на longue duroe в смисъла, придаден от Фернан Бродел) органичното разбиране е по-подходящо, но то не е дарено с изключителна валидност. Някои от дългосрочните процеси в религиозната и културната сфера, както и историята на институциите, могат да бъдат обяснени по-добре чрез подхода на отделните сфери. По същия начин в микроисторическата сфера (политическа история, биография, изкуство и литературна история и др.) могат да се използват и двете интерпретации. Личности като известния мистик и революционер шейх Бедредин (Симави), който в началото на XV в. проповядва съюз между исляма, християнството и юдейството; покорителят на Константинопол султан Мехмед II Фатих; великият везир от сръбски произход Соколу Мехмед паша (Мехмед Соколович), издигнал се в системата девширме и успешно служил последователно на трима султани по време на най-голямата османска експанзия; молдовският княз Димитрие Кантемир, израснал в Константинопол като завършен дипломат, първият модерен историк на Османската империя и прославен представител на Просвещението; и дори личности, които действат през „националистичните“ XVIII и XIX в. като гръцкия патриот и революционер Ригас Велестинлис, който е на фанариотска служба в Дунавските княжества и дава общобалканско виждане за бъдещето на полуострова, или видният османски реформатор и баща на първата османска конституция Мидхат паша, могат да бъдат разбрани и описани само чрез органичния подход, въпреки че е възможно и задължително да се направи разграничение между преобладаващите и по-малко значими традиции при формирането на техните възгледи и дейности, както и в степента на тяхното влияние върху различни групи. Други случаи пък дават основание главно за интерпретация чрез подхода на отделните сфери – хроникьорът от XV в. Ашъкпашазаде; Вейси, блестящият автор на „Хабнаме“; Кятиб Челеби, най-големият османски учен; отец Паисий, пламенният монах и автор на много влиятелната сред българите „История славяноболгарская“; Доситей Обрадович, забележителен сръбски автор и идеолог на южнославянското обединение; видният представител на гръцкото полити-

ческо и интелектуално просвещение Адамандиос Кораис. Тези примери могат да бъдат продължени до безкрайност.

Така разграничените два подхода нямат претенциите да изчерпват или да полагат в прокрустово ложе възможните начини за интерпретиране на явленията и особено историческите лица в структурата на Османската империя. В зависимост от това как са формулирани проблемите за изследване в много случаи те могат да изглеждат дори неподходящи. Нещо повече, колкото и противоположни или несъвместими да изглеждат, и двата подхода предполагат съществуването на балкано-християнската общност като почти монолитна цялост, която е или напълно откъсната от османското наследство, или формира органична част от него. Случаят със сигурност не е такъв и конкретни изследвания убедително показват дълбоките вътрешни деления в съответните сфери. Такива важни явления като балканското просвещение и балканските революционни традиции от XVIII и XIX в. например не могат и не бива да се разглеждат преди всичко само от гледна точка на един от тези два подхода. Те изваждат на повърхността допълнителен, ако не напълно нов вектор, фокусиран върху западноевропейските интелектуални и социално-икономически въздействия, както и върху сложното отношение между тези въздействия и вътрешните промени.15/ Паскалис Китромилидес например поставя въпроса, че тесните културни контакти със Запада след османското завладяване, но преди Просвещението, са от качествено различен характер, странични за живота на балканското население като цяло, макар и част от по-широките европейски културни явления. Просвещенските движения, от друга страна, са „свързани от самото си възникване със зараждащите се вълнения на съвременния национализъм в Югоизточна Европа" и накрая довеждат до „ново определение на колективната идентификация на балканските нации в смисъла на новото историческо съзнание, вдъхновено от Просвещението – но с цената на либералните стремежи за политическа промяна".16/ Формулираните по-горе два подхода само отразяват господстващите представи, с които се оценяват явления или личности по отношение на връзките или положението им спрямо османската система.

И двата подхода имат своето основание. В рамките и на двата са направени както изследвания от високо качество, така и трудове с ефимерно значение. Съществено е, че тези две разбирания за османското наследство са не просто и само възможни научни реконструкции; те всъщност съществуват през целия османски период. Въпреки че очевидно националният въпрос е този, който през последните две столетия драматично ескалира чувството на отделност, не той изобретява подхода на отделните сфери. Двете разбирания могат да бъдат ясно разграничени от самото начало на съществуването на Османската империя в Европа и ако потърсим корените

им например в късните византийски оценки, можем да говорим за парадигма на Сфранцес–Халкокондил–Дукас, от една страна, и парадигма на Критовул, от друга.17/ Разбира се, при характера и оскъдността на материали е трудно, ако не и невъзможно да размишляваме върху относителната тежест на тези възгледи. Още по-трудно е да правим догадки колко дълбоко и дали изобщо те са проникнали в тогавашното общество. С риск за опростено обобщение може да се построи хипотеза, че като цяло първият възглед е бил споделян от отиващите си елити на независимите средновековни държави (аристократи и духовници) и по-късно е поет и развит в националния дебат от значителна част от новите търговски и светски интелектуални елити на XVIII и XIX в., които се чувстват не само чужди, но и жестоко възпрепятствани от османската държавност. Вторият пък е споделян от значително количество новообразувани елити в немюсюлманските милети, които са част от османската структура или са постигнали приемлив modus vivendi (високопоставени духовници, фанариоти, местни първенци и т. н.).

Колкото до мнозинството от населението – широките селски маси, те със сигурност са еднакво чужди както на доосманската, така и на османската държавност и като цяло социализацията на цялото население и неговата органична интеграция в свода на държавата и другиадминистративни структури е много късно историческо явление, характерно за века на национализма и масовата култура. Степента на обособеност е правопропорционална на силата и ефективността, с която олицетворяващите я институции (християнските църкви или улемата с техните религиозни и правни функции, т. е. милетската система) обхващат тези населения. В същото време на ниво ежедневен живот съществува забележително съвместно съществуване между различните етнорелигиозни групи.

Въздействието на двата подхода, на двете Weltanschuungen (или Ottomananschauungen) може да се проследи дори в националния дискурс. Единият е представен от онази група в националните движения, която се придържа към постепенния еволюционен подход към проблема за еманципация в рамките на самата Османска империя. В началото на XVIII в. гръцкото общество „Филомусос етерия“ поставя на първо място образованието и вярва в мирното проникване и постепенното трансформиране на Османската империя в гръцка държава при водещата роля на гръцкия търговски и културен елемент. По подобен начин през 60-те и 70-те години на XIX в. значителен слой от българския търговски и образователен елит има еволюционистки убеждения и вижда идеалното бъдеще на България в административна автономия в рамките на силна и реформирана империя. Други, вдъхновени от австро-унгарския Ausgleich, са за създаване на дуалистична турско-българска държава. Тази постановка за придобиване на автономия без откъсване от империята е преобладаваща сред албанците, които

не само стават най-силните ѝ защитници, но неотклонно се придържат към нея до края. Опитът да бъдат обяснени тези позиции просто на основата на икономически интереси и социален консерватизъм е неудовлетворителен. Докато в гръцкия случай силният мотив е запазване на териториалната цялост на гръцкия етнически елемент и на гръцката културна общност с мечти за възродена Византия, в албанския случай заедно със страха от посегателства от страна на новообразуваните съседни национални държави може да се проследи и политическо привличане на основата на религията и специалния статут на албанците в империята. По подобен начин създаването на български елит в Цариград, въпреки че той е далеч от привилегированата позиция на бившите фанариотски кръгове, подсказва търсенето на легалистки и нерадикални решения. Тук, разбира се, не можем да направим изчерпателен анализ на многобройните идеи и нюансирани различия вътре в националните движения; важното е, че има значителни групи, чиито възгледи, независимо дали са подсказани от политическа конюнктура или не, в същността си са представители на органичния подход.

В края на краищата обаче „историята се прави" от революционната алтернатива за пълно скъсване с Османската империя. Тук не е мястото да се повдига философският въпрос за детерминизма и случайността в историята. Достатъчно е да се каже, че от XVIII и през XIX в. „националната държава се налага като естествения модел на политическо развитие и като такъв е заложена в идеологията както на версайската система, така и в Лигата на нациите".18/Въпреки че национализмът и формирането на национални държави на Балканите могат да се разглеждат като случайно, недетерминирано явление, съмнително е дали в атмосфера, в която националната държава е наложена като водеща парадигма, като златен стандарт на „цивилизована" политическа организация през XIX и XX в., имперската или друга алтернатива би могла да бъде жизнеспособна. Съответно революционното отношение, въпреки че по това време е представено от интелектуалци, които са били гледани като маргинални и крайно радикални в периода на национализма, в балканския контекст постепенно се превръща в господстващо виждане и практически единствения подход.

Съществува още една двойка противоположни разбирания за османското наследство. Единият е подходът на обективистичния външен наблюдател, чиято централна наблюдателна позиция е хронологически разположена в османския период (обикновено към края му) и който има линеарен поглед върху историческото време: от минало към настояще. Резултат от този подход е огромната историческа литература, която се занимава с този проблем. Определянето на началната точка на наблюдение при този подход в османския период не означава, че учените, които го представят, са апологети на Османската империя или че обезателно се идентифицират с

предмета на изследване (въпреки че със сигурност има и такива примери). Това, което изглежда общо за всички автори, придържащи се към този подход, е, че приемат, че османското наследство може да се определи обективно и че дори след разпадането на Османската империя съществуват елементи (по-слаби или по-устойчиви, или никакви) на това наследство, които обективно могат да бъдат анализирани в различните райони, съставящи бившата Османска империя. Така османското наследство би било оставеният след края на османския период отпечатък, с други думи, натрупаният към времето на разпадането на империята ефект от вековното османско управление.

Другият подход е много субективното отношение на вътрешния наблюдател и хронологически е разположен в настоящето. В смисъл на комплексна общност и взаимодействие на установени обичаи, отношения и вярвания, които свързват една човешка общност с миналото, този подход може да бъде определен като ретроспективно оценяване на османското наследство от съвременна гледна точка. За да бъде по-ясно, ще направя разлика между османското наследство като продължителност и османското наследство като възприемане. Тази част в никакъв случай не представлява изчерпателно разглеждане на предмета; тя дори не претендира за синтез на огромното количество ценни емпирични трудове, които се занимават с различни аспекти на по-широкия проблем. Тя е фрагментарна и по необходимост на места има повърхностен характер, но не само поради ограниченията от гледна точка на място и обширност на темата. Целесъобразността ѝ се оправдава от практическата липса на каквато и да е прецизна теоретична или дори обобщаваща структура за балканските изследвания.19/

Всяко наследство може да се разбира като нещо предадено и получено от миналото, т. е. като историческо продължение. Това предполага ясна гледна точка кога и след какво един исторически процес може да се мисли като наследство. Това означава също, че в различни моменти същият разгърнат процес може да даде различни наследства. В този смисъл османското наследство не е просто голямото количество характеристики, натрупани от XIV до XX в. Османският период в историята на Балканите е продължителен и сложен процес, който завършва в края на XIX в. – началото на XX в. Моментът, в който този процес завършва и се превръща в наследство, носи първо и най-вече характеристиките на историческата ситуация от XVIII–XIX в. На практика османското наследство тук се разглежда като група продължаващи исторически явления след отделянето на балканските държави от Османската империя.

Нещо повече, значителните регионални различия в Османската империя не само между румелийските, анадолските и северноафриканските владения, но и вътре в Балканите, изключват възможността да говорим за все-

обхватно османско наследство. Как може политическото наследство на Османската империя в румънските княжества например да се сравни със същото наследство в Сърбия, България или Албания? Как икономическата ситуация в областите с обширни поземлени владения (Босна, Тесалия, Албания) може да се сравни с областите с квазинезависими дребни стопанства в по-голямата част от Балканите? Очевидно при оценяването на османското наследство трябва да се балансира между безкритичните свръхобобщения и стигащото до баналност заключение, че една от главните характеристики на османското управление и затова един от централните аспекти на османското наследство е голямото вътрешнорегионално разнообразие. Следователно задълбочено и подробно изследване на османското наследство най-добре би могло да се осъществи в регионални рамки.

На по-обобщено ниво централният проблем при османското наследство на Балканите е, разбира се, въпросът за континюитета или прекъсването. Важните подвъпроси са: 1/ Кои са възможните „сфери на влияние" или продължителността на османското наследство? 2/ Съществува ли и ако е така, в какво се състои османското наследство днес? 3/ Съществува ли времева граница, която точно да бележи времето, след което действието на наследството като продължителност се трансформира в наследство като възприемане, и следват ли различните сфери своя собствена хронология?

Започвайки с политическата сфера в един от нейните важни аспекти – формирането на държавни граници, има няколко спорни фактора: османската административна традиция, която оформя района в продължение на няколко столетия; стремежите на националните движения, които се основават на два (много често несъвместими) критерия: исторически права и самоопределение; и накрая – стратегическите интереси на европейските сили, които виждат Османската империя като един от стълбовете на европейското равновесие на силите, а младите балкански държави – като една от най-големите опасности за това равновесие. Вътрешните османски провинциални деления следват почти точно границите на многобройните балкански княжества, съществували през XIV и XV в., и етапите на османското завладяване. В това отношение те сякаш осигуряват ясен, макар и непряк континюитет с доосманския период (дори до запазване на топонимията) и са par excellence пример за османско наследство като комплексен продукт от местни балкански, ислямски и османотурски компоненти.20/ В някои случаи вътрешните провинциални граници по-късно стават държавни граници (като тези на васалните провинции Влашко и Молдова или на Албания и Черна гора). В други случаи (например Сърбия) административна единица (Белградският пашалък) става ядро на бъдещата национална държава. Все пак нито историческите права (основани на зенита на средновековните балкански държави), нито самоопределението в крайна сметка не служат за

очертаване на граници. Тези елементи най-вече формират противоречивите и несъвместими балкански освободителни програми от XIX и XX в. Размерът, формата, етапите на разрастване, дори самото съществуване на различни балкански държави е почти изцяло регулирано от съображения на великите сили, водени от правилата на играта „равновесие на силите". Бисмарк бърза да уведоми османските делегати на Берлинския конгрес през 1878 г.: „Ако мислите, че конгресът е събран заради Турция, излезте от това заблуждение. Сан Стефано щеше да остане непроменен, ако не засягаше определени европейски интереси."21/ Останалите балкански делегати не са удостоени дори с такова внимание и са напълно пренебрегнати. Берлинският договор от 1878 г. безпрекословно и съдбоносно определя политическото развитие на Балканите за столетие напред.

Случая с Босна е на пръв поглед явна илюстрация на действието на османското наследство в политическата сфера. Босна е една от важните административни единици (вилаети) в империята, формирана на основата на средновековното Кралство Босна. Нейната сложна религиозна и етническа структура може да бъде разбрана само в османски рамки, въпреки че дори в доосманския период „Босна е единствената страна на Балканите, където принадлежността към общността не зависи от обща религия", където различни религии могат мирно да съществуват съвместно (в този случай християнската босненска църква, католицизмът и православието) и принадлежността към преобладаващата религия не е задължителен критерий за политически статус.22/ Но извън османското наследство в демографската сфера босненският проблем като политически въпрос не трябва да се приписва принципно на османското наследство; той е непосредствен резултат от съображенията на велики сили и малки държави. Тя е утвърдена като ничия земя не заради рискованата смес на населението ѝ, но първо, защото Австро-Унгария търси аванпост на Балканите, а по-късно нейната фиктивна независимост служи за предотвратяване разместването на несигурния баланс на сили между сърби и хървати.

До голяма степен албанският случай може да бъде обяснен по подобен начин. В Албания няма въоръжена борба срещу Османската империя, нито ясно отделяне както при другите балкански нации. Причината е специалният статут на албанците в империята и сравнително късният им опит да придобият културна автономия. До първото десетилетие на XX в., когато освободителното им движение е получило значителен импулс, самите те стават обект на експанзионистични цели от страна на своите вече независими съседи. Така хронологически раждането на албанската борба за оцеляване съвпада с отмирането на империята, но тя се развива срещу другите балкански нации, конкретно сръбската и гръцката. Независимото същест-

вуване на Албания обаче е гарантирано преди всичко и най-вече от натиска на Австро-Унгария и Италия.

Османското наследство в политическата сфера (доколкото става дума за външна политика и въпроса за границите) хронологично обхваща периода от началото на автономната или независима държавност на Балканите до Първата световна война, която бележи края на политическото съществуване на Османската империя на Балканите. Така действието на османското политическо наследство в различните райони е в рамките от няколко десетилетия до почти едно столетие (с хронологическото изключение на Албания). След 1912–1923 г. (общият terminus post quem) антиосманските освободителни програми (макар и не цялостните национални програми) са малко или много постигнати. След това османският период в самосъзнанието на балканските политически елити става само въпрос на историческо осмисляне със следствия по отношение на процеса на модернизация и в отношенията към малцинствата.23/ Всъщност последното остава единственият реално продължаващ елемент от наследството. Във всички останали аспекти то се превръща във възприятие.

Създаването на автономни и независими балкански държави не е само скъсване, но и отричане на политическото минало. Това се вижда особено добре в опита да се заменят институциите от миналото (съчетанието османски/мюсюлмански институции и форми на местно самоуправление) с нови европейски институции. В зависимост от района този процес е порязък или по-постепенен. В Гърция баварското регентство веднага излиза с разработена програма за образователна, съдебна, бюрократична, икономическа, военна и религиозна реформа с цел да трансформира обществото, „в което не се разграничават на практика различните сфери на човешка дейност като политическа, социална или религиозна". При строителството на своята държавност гърците не търсят работни модели нито в непосредственото си османско минало, нито във византийското си наследство, а в съвременния Запад.24/ Автономна Сърбия за повече от едно десетилетие при Милош Обренович остава пашалък и едва през 40-те години на XIX в. при Александър Карагеоргевич започва да полага основите на западен тип държавен апарат. В България въпреки опитите за незабавно скъсване консолидирането на новите институции продължава почти две десетилетия. Поради особеното положение на Румъния спрямо османския й сюзерен нейната европеизация предхожда и не е пряко свързана с политическото отделяне от империята. Като цяло може да се твърди, що се отнася до политическите институции, че османското наследство е незначително и само различната скорост на преодоляването му в отделните балкански държави бележи съществуването му в относително кратък период.

Дори в случая със съвременна Турция не бива да се преувеличава степента, до която османското държавно наследство е интегрирано в институциите на републиката. Все пак, както посочва Фероз Ахмад, „друго наследство, което има важно влияние върху съвременна Турция, влияние, което се чувства дори днес, е традицията на силната централизирана държава, която се идентифицира с нацията, смятана за неутрална и стояща извън обществото, и която не представя частни интереси".25/ За балканските общества, излизащи от османско опекунство, дори това не може да се каже без допълнителни пояснения. За разлика от Турция балканските общества хранят дълбоко недоверие към държавата, което до голяма степен се дължи на факта, че в продължение на векове на османската държава се гледа като на чужда и опозиционна институция поради нейната открита идентификация с исляма и вътрешната идентификация с османската/турската етничност. Държавата е силна във всички балкански страни през XIX в. и XX в., но това трябва да се отнесе по-скоро към техните социални структури, отколкото към влиянието на историческото наследство.

Ограниченото османско политическо наследство може да бъде обяснено не само със съзнателното отричане на османската политическа традиция, но и с факта, че не съществува почти никаква продължителност на политическите елити на Балканите, или поне такива елити, които са участвали в османския политически процес. Балканските християни са интегрирани в бюрокрацията само на най-ниско ниво, ако изобщо това се случва, и най-вече като посредници между местното самоуправление и османските власти. Това се отнася почти изцяло за България и Сърбия, да не говорим за Черна гора, която е практически независима. Уникалното положение на фанариотите, които са едновременно османски бюрократи и гръцки културен елит, не променя значително картината сред гърците. Сферата на тяхното влияние е концентрирана преди всичко в Константинопол (и в продължение на един век в Дунавските княжества) и въпреки водещото им културно влияние техните политически идеали и цели ги поставят извън общото течение на гръцкото национално движение. Дори ако твърденията, че фанариотите лелеят византийски идеал и хранят надеждата за възстановяване на Византийската империя, са безпочвени, техните политически инстинкти ги карат сериозно да се облягат на обединяващия авторитет на православието и на руската подкрепа и това ги прави ефективни представители на ойкуменистичната имперска традиция, която ги отдалечава от новите идеали на националната държава. Когато част от фанариотския елит взема важно участие в политическите и литературни постижения на новосъздадената независима гръцка държава, тя прави това на индивидуална основа, а не като социална група. Реториката за скъсването с фанариотското минало в нова Гърция е почти толкова страстна, колкото тази за скъсване-

то с османското минало. И в двата случая в същността си това е конфликтът между старата имперска традиция и новата традиция на национализма. Единственото действително изключение в този смисъл е Румъния, която съхранява местната си аристокрация въпреки едновековното фанариотско господство, но това трябва да се обясни със специалния статут на Дунавските княжества като васални територии, което говори и за особеностите на социалната и икономическата структура на този район.

Извън Патриаршията и фанариотите Османската империя не създава или не подкрепя политически елити сред немюсюлманското подчинено население, които биха имали силен интерес от нейното съществуване, и дори тези две най-лоялни институции са отчуждени след 20-те години на XIX в. Балканското мюсюлманско население е това, което насочва своята вярност преди всичко към Османската империя, макар фактът, че толкова много мюсюлмани остават на Балканите, да говори, че локализмът е по-силен и преобладаващ вид лоялност, отколкото имперската привързаност. Това е вярно в случая с босненските мюсюлмани, които съставят социалния елит на своя район, както и някои други мюсюлмани, които не са турци. Те не развиват национална идеология, насочена към създаване на отделна държава, и неустановеното им съзнание носи чертите на милетната структура за по-дълъг период.

На пръв поглед ситуацията наподобява тази на албанците – единствената балканска етническа група, която последователно предпочита компромисно решение под покровителството на Портата. Въпреки че мюсюлманите са мнозинство сред албанците, албанската идея се оказва по-мощна интегрираща сила. Всъщност албанците развиват силен етнически национализъм в руслото на другите балкански нации (както и турците) и връзката с Османската империя и Турция трябва да се разглежда не като резултат от османското наследство, а като прагматично действие от страна на албанските водачи в търсенето на политически съюзници.

Османската империя оставя по-осезателно наследство в икономическата и социалната сфера. Има няколко общи за почти всички балкански общества характеристики, които могат да се отнесат пряко към османския период. Тези основни черти липсват в развитието на балканските средновековни общества преди XIV и XV в., които дотогава се движат малко или много в руслото на общото европейско феодално развитие, не само в неговата византийска версия, но и при прякото съществуване на западни форми след завладяването на Константинопол през 1204 г. и образуването на западни княжества на Балканите и в Мала Азия. Първата от тези характеристики е отсъствието на поземлена аристокрация. Това не е просто въпросът за унищожаването на старите местни феодални християнски аристокрации, но и за осуетяването на тенденцията за формиране на земевладелска класа,

която би могла да възникне независимо от (да не кажем срещу) силната централизирана държава. Абсолютният контрол на държавата върху земята, ресурсите и поданиците довежда до това, че „големи частни имения, дори когато собственикът е член на управляващата класа, не могат да придобият преобладаваща роля в селскостопанското производство, главно защото работната сила трябва да бъде спечелена предимно от относително свободната селска класа, затова произведеното се продава на относително ниски цени, фиксирани от механизмите на водещата икономика".26/ Съществуването на относително свободно селячество (свободно поне от системата на лична зависимост и крепостничество) и следващото от това преобладаване на малки селски владения като основна единица на производство е втората характерна черта, с която всички балкански общества (с изключение на Румъния) започват своята независимост.27/ Отсъствието на аристокрация обаче не гарантира бързото и интензивно капиталистическо развитие, което поне на теория не би било спъвано от господството на аристокрацията над буржоазията както в други части на Източна Европа.28/ На практика, когато Османската империя започва да се включва в разрастващата се европейска икономика, има ясно напрежение между имперските бюрократични елити и новите социални групи, възникващи през XVIII и XIX в. главно в сферата на търговията.

Тези характеристики на балканската структура обясняват частично и това, което по-късно се смята за типично балканска черта: определена привързаност към егалитаризма. Тук може да се добави нещо, което в различен контекст Анатолий Хазанов удачно отнася към номадските общества: „несигурност на състоянието, изключваща стабилно и вътрешно прието неравенство".29/ Твърдението, че съществуването на относително свободно селячество е османско наследство и че Османската империя спестява на Балканите т. нар. второ издание на крепостничество, е правдоподобно. По-малко доверие внушава твърдението, че този конкретен резултат за дълъг период „се оказва препятствие за значителното нарастване на селскостопанската продуктивност и способства за по-трудния преход към капиталистически начин на производство".30/ Единственото балканско изключение – Румъния, която не спестява на своето селячество второто крепостничество, съхранява силна земевладелска аристокрация и дори изживява известна степен на градска административна и политическа автономия, в равна степен с другите се влачи в периферията на европейското капиталистическо развитие. Във всеки случай целият дебат прехвърля ударението от османското наследство като продължаващ процес върху възприемането на османското наследство като фактор на изостаналост.

Градският живот на Балканите има непрекъсната традиция от древността и византийския период и все пак (или по-скоро поради това) никога не при-

добива автономната роля, която има на Запад, със съпътстващата еволюция на силна независима търговска и промишлена класа. Балканският град е включен в османската система като напълно оформена феодална категория и е изцяло подчинен на държавата – традиция, която е характерна и за средновековния мюсюлмански градски живот.31/ Гилдиите (еснафите) са ограничени в своята независимост през целия османски период, нещо, което ги разграничава основно от тези в Западна Европа, но системата на държавни санкции и защита се оказва благоприятна за производителите от подчиненото немюсюлманско население при общите условия на икономически живот в империята. Това създава парадоксалната от западноевропейска гледна точка ситуация на издигане на капиталистически елементи, които адаптират своята дейност към еснафската система и в същото време приобщават еснафите към нуждите на капиталистическото производство.32/ Типичната „ориенталистка" интерпретация се основава на разликата в позициите на западноевропейските и „ориенталските" (в този случай балкански/османски) градове спрямо централната власт. Според тази интерпретация ориенталските градове дължат „своето съществуване на доикономическата логика на политическо господство и на символизма на силата", докато западният град „се подчинява на икономическа логика от самото си начало".33/ Разбира се, не съществуването на разлики и тяхната интерпретация предизвиква възражения, а начинът, по който се разбират тези разлики и се впрягат в идеологически модели.

Социалното наследство на фактически свободно селячество, липсата на аристокрация, слабата буржоазия и съществуването на силна централизирана държава са без съмнение важни за политическото развитие на независимите балкански държави. На Балканите (отново с частично изключение на Румъния) не липсващата аристокрация е важната социална група, която прокарва национализма, както е в Унгария или Полша например. Тук той е защитаван от интелектуалците и буржоазията, въпреки че трябва да сме много внимателни да не преувеличим ролята и участието на последната. „Буржоазията никога не е била безусловно свързана с някаква програма [на либерализъм или национализъм] и се стреми да избегне риска за своите икономически възможности. От друга страна, тя възприема благоприятната стратегия на приспособяване към националните движения и дори проявява готовност да ги подкрепя, доколкото те могат да обещаят нови икономически възможности заедно с умерени и центристки политически режими."34/

Дори при това силно общо наследство резултатите са много различни, което се дължи на фактори извън османското наследство, но типични за местните процеси в следосманската ера. В случая с най-близкия социален паралел – България и Сърбия, различната роля на селяните (изключително важна в българския случай и твърде подчинена и зависима в сръбския) се

дължи, както убедително е показано, на различното време, в което тези селячества узряват политически в края на XIX в.35/ Въпросът може да бъде построен и по друг начин: остава ли централното място на селяните в османската държава, която според Иналджък вижда своята главна функция в поддръжката на тази класа в ущърб на други производителни класи (особено зараждащата се буржоазия), като живо наследство?36/ Съществуването на силна държавна бюрокрация практически във всички независими балкански държави непременно османско наследство ли е? И в двата случая съотношението е доста съмнително. Въпреки централното място на селяните в икономическата и социалната структура на всички балкански страни никъде новите управляващи политически елити не защитават интересите на селяните. Дори при единствения пример на искрена защита на селската кауза и действителен селски политически експеримент – този на Александър Стамболийски в България, няма никаква присъща антииндустриална или антимодернизаторска политика (въпреки силните антиградски елементи).37/ Приликите, доколкото те съществуват, вместо да се отдават на общото османско наследство, могат да се разгледат като подобни структурни отговори на предизвикателствата, стоящи пред аграрни общества, които се интегрират в урбанизирана и индустриализирана Европа. По същия начин съществуването на етатизъм, преобладаващата роля на държавните бюрокрации и хватката им върху обществото със сигурност в Европа не се ограничава само в страните на османския Kulturraum и трябва да се разглежда в по-широката рамка на европейската история. В малко по-различен контекст Александру Дуцу стига до същото заключение: че „регионалната идентичност се основава по-малко на общи черти и общо наследство и повече на общи въпроси, пред които всички ние трябва да застанем. Тези въпроси са породени от процеса на модернизация, който слага особен отпечатък върху всички хора, живеещи в този регион.“38/

Вероятно най-важно в социално отношение е османското наследство в демографската сфера. Това е не само дългосрочно развитие в продължение на няколко века, но и такова, което се оказва невъзможно или много трудно за преодоляване, наследство, което има непосредствени отражения днес. Демографската история на Османската империя включва проблеми, свързани с географското движение на населението (доброволна и насилствена колонизация; икономически или политически, вътрешни и външни миграции); с демографските процеси и характеристики (раждаемост, смъртност, бракове, размер и структура на населението, домакинство и семейна структура и др.), както и други видове движения на населението (религиозни промени, различни аспекти на социална мобилност и др.).39/ Що се отнася до дългосрочните демографски процеси и характеристики, такива като раждаемост, смъртност, брачни модели, размер и структура на семействата и

домакинствата, няма никакви податки, че Османската империя е оставила уникален отпечатък.40/

Основното следствие от установяването на Pax Ottomana на Балканите е премахването на държавните и феодалните граници, нещо, което улеснява или увеличава движенията на населението и взаимното проникване на различни групи население на огромна територия. Въпреки че няма никакви достоверни съвкупни цифрови данни за преместванията на населението преди XIX в., правени са опити да се оценят характерът и последиците от тези движения. Един от интересните проблеми на османската демографска история е въпросът за турската или по-скоро тюркската колонизация. Както при повечето подобни проблеми, неговата интерпретация (и всъщност импулсът за този тип изследване) е да служи за отговор на други въпроси, основно да даде обяснение за османското завоевание, продължителното османско съществуване и значителното мюсюлманско население на Балканите. Турската историография в частност твърди, че сред различните фактори за османския успех решаващ е размерът на турските маси, пристигнали от Анадола. По този начин историята на Османската империя може да бъде преразгледана като история на миграциите на големи народни маси, които имат числено превъзходство над местното население. В това разбиране съзнателната и планирана колонизация на Балканите от страна на султанското правителство заема централно място.41/ Обратно на това, балканската историография прави значителни опити да опровергае или по-скоро да покаже относителността на ролята на османската колонизация при обяснението както на успеха на османското завладяване, така и на значителния размер на мюсюлманското население до последните векове на османското управление. Този опит се концентрира главно върху процеса на ислямизация като главен виновник за нарастването на мюсюлманското население на Балканите.42/

Внимателният преглед на съществуващите извори показва, че между XIV и XVI в., но особено през XV в., има преместване на население от Анадола към Балканите, движение на населението на полуострова и някои премествания от Балканите към Анадола. Те включват както номади, така и уседнали групи селяни и градски жители. Причините за тези премествания са стратегически (политически и военни) и икономически съображения. Практиката на сюргюн (депортиране или преместване на население) не е османско изобретение. По същите причини това е правено от римляни, персийци и византийци, а османците като наследници на Византийската империя възприемат тази практика и я включват като важен елемент в политиката на централното управление.43/ Изключително трудно, ако не и невъзможно е да се даде числена стойност на определенията, използвани от различни историци, описващи депортирането от едно място в друго:

„масово“, „огромно“, „значително“, „мащабно“. Един от малкото случаи, когато може да се разсъждава в рамките на реалистични цифри, е вторичното заселване от Мехмед II на Истанбул с квалифицирана работна сила след завладяването му през 1453 г.44/ Наред с това голямо политическо преместване, чиято цел е да създаде процъфтяващ икономически и административен център, по-голямата част от мюсюлманската колонизация на Балканите показва концентрация в стратегически места: покрай военни пътища и около укрепени пунктове. В източната част на Балканския полуостров мюсюлманската колонизация оформя почти непрекъсната линия, която опира до Дунав и така постига връзка с татарските маси от Северното Черноморие. Значително количество мюсюлмани се заселват по протежение на два от главните речни маршрути на Балканите, които имат изключителна стратегическа важност: долините на реките Марица и Вардар. Номадското население на Анадола е преместено главно в Източна Тракия като мюселеми (специална освободена от данъци уседнала категория население, която служи във войската) или юруци (категория, включваща номадите тюркомани).45/ Едва ли можем да се съмняваме, че мюсюлманската колонизация, както и масовите помюсюлманчвания през този период (главно тези в Западните Балкани, основно в Босна и Албания) са концентрирани в области, които са стратегически чувствителни към потенциални нападения на антиосмански коалиции.

През XVI в. значителна колонизация не се наблюдава и към края на века движението на население от Анадола към Балканите спира. В същото време дори през периода на най-висока концентрация на турски заселници на Балканите, което съвпада и с временното отдръпване на местното население в по-труднодостъпни или странични райони, съотношението между мюсюлмани и немюсюлмани показва значително числено превъзходство на немюсюлманското население практически във всички провинции.46/ Но първите достоверни статистически данни от XIX в. демонстрират значителни промени в съотношението между мюсюлмани и немюсюлмани, въпреки че преобладаването на немюсюлмани се запазва. Увеличаването на броя на мюсюлманите става въпреки спирането на потока на колонизация и въпреки значителните загуби както във войните през XVII и XVIII в., така и в резултат от чумните епидемии, които поразяват най-много мюсюлманското население. При тези обстоятелства единственият начин, по който може достоверно да се обясни ръстът на мюсюлманското население, е процесът на ислямизация. Днес е широко прието мнението, че огромната част от балканската ислямизация е индивидуална. Ненасилствената или т. нар. доброволна ислямизация може да се разглежда като резултат от непряк натиск или принуда (икономическа и социална, но не административна) с цел да се придобие социална рекатегоризация. Нещо повече, индивидуал-

ният и преимуществено единичен характер на тези помюсюлманчвания обяснява факта, че едно от следствията на приобщаването към новата религиозна (и социална) среда е загубата на родния език. Изключенията са онези случаи, когато помюсюлманчването е масово сред по-големи или по-малки групи, независимо дали то е доброволно или насилствено: Босна, Албания, Родопите, Македония и др.

Резултатът от дебата между двете противоположни интерпретации не трябва да служи непременно на една от политическите каузи, за чиято легитимация могат да се използват. Въпросът и в двата случая опира до това да се докаже „кръвна връзка" на спорещите групи с по-голямата нация в областта. Фактът, че тезата за ислямизацията може да бъде научно подкрепена много по-добре от тази за колонизацията, в никакъв случай не бива да бъде основа за всяка от антимюсюлманските или антитурските манифестации, които се появяват по различно време в различни части на Балканите. Това особено се отнася за кампанията от 80-те години за преименуване на мюсюлманите в България, която искаше да върне „заблудените помюсюлманчени" към основното тяло на нацията, без изобщо да зачита аспекти като самовъзприемане и самосъзнание. Дори тезата за колонизацията да беше единственото обяснение за мюсюлманското присъствие на Балканите, подплатявайки по този начин претенцията за пряка етническа връзка, това все пак не може да е оправдание за прекалено активната понякога (да не говорим за агресивна) политика от страна на различни политически кръгове в Турция.

Въпреки че през XIX в. е поставено началото на съвременна преброителна система, официалната статистика не дава напълно надеждна картина за размера и характера на миграционните движения. Голяма част от сезонните работници, номадите и имигрантите не са регистрирани. С малки изключения (например Дунавския вилает през 60-те години на XIX в.) броят на миграциите (външни и вътрешни) започва да се отразява в преброяванията едва в края на века.47/ В повечето случаи значителните премествания на население през XIX в. се дължат на политически събития: войните между османците и Русия, вследствие на които има изселвания (като българските изселвания в Дунавските княжества и Русия) или заселвания (най-многобройно е това на кримски татари и черкези както на Балканите, така и в Анадола).48/ Най-значителните промени обаче са резултат от отделянето на балканските национални държави от Османската империя. Изчислено е, че над един милион мюсюлмани напускат балканските държави през последните три десетилетия на XIX в. и се установяват в Истанбул, в оставащите европейски владения на Портата и Анадола. През същия период в резултат на Източната криза от 1875–1878 г. с напускането на мюсюлманите един милион християни променят местожителството си. Още по-драстични са миграциите по време на дългото военно десетилетие 1912–1922

г. Почти два и половина милиона души се преселват (сред тях близо милион и половина гърци от Мала Азия, около половин милион мюсюлмани, които напускат Балканите и заминават за Турция, четвърт милион български бежанци и т. н.).49/ Такива масови преселвания, породени от политически обстоятелства, не са характерни за останалата част от Европа по това време и са надминати само от събитията през Втората световна война.

Въпреки тези драстични промени сред населението нито една балканска държава не постига характера на блануваната идеална европейска национална държава от XIX в. – етническа и религиозна хомогенност. В този смисъл Балканите са в същото затруднено положение като останалата част от Източна Европа. След XV в. (в английския случай много по-рано) Западна Европа непрекъснато предприема огромни хомогенизационни настъпления, осъществени с различен успех (испанската реконкиста, изгонването на евреите от Англия още през XII в., религиозните войни във Франция и Германия), които към XVIII в. полагат основите на бъдещите национални държави. Твърдението, че присъщите на Запада ценности имат дълбоки корени в „демократичния начин на организиране на общество... с автономни градове, корпоративни свободи, съсловна система и редица други структурни характеристики, които е трудно да се изобразят визуално“50/, и всичко това позволява телеологично да стигне до демокрация, може успешно да бъде преразгледано. Като политическа форма демокрацията става атрибут на западноевропейските национални държави едва през XX в. (за Германия едва след Втората световна война), след като през предишните векове те са постигнали забележителна, макар и не абсолютна степен на етническа и религиозна хомогенност и дисциплинирано общество, често на доста спорна цена.

Гърция и Албания стигат най-близо до моноетнични държави, но те също имат малцинствени проблеми: в Гърция този на т. нар. славянофони и на мюсюлманските малцинства; Албания има своето малко гръцко малцинство. България остава с над 13 процента различни етнически и религиозни малцинства (турци, помаци, цигани, татари, арменци, евреи, руснаци и т. н.). Югославия има близо 15 процента национални малцинства (германци, маджари, албанци, румънци, турци и др.), но самото ѝ национално мнозинство от 85 процента е съставено от три признати компонента (словенци, хървати и сърби, които по това време включват и непризнатото за отделно население на Македония, както и сърбохърватски говорещите босненски мюсюлмани). Румъния има най-голямото малцинство – около 27 процента (маджари, германци, евреи, украинци, руснаци, българи, турци, татари, цигани и т. н.). Самата Турция, която възниква от Османската империя, намалена и вртяща се около едно етническо ядро след изгонването на гърците и арменските кланета, трябва да се справя със значителни малцинства, от които най-голямото са кюрдите.51/

Най-сложна е ситуацията в т. нар. контактни зони: Македония, Босна, Добруджа, Косово, Войводина, Трансилвания, самия Истанбул. Самото изреждане на тези зони показва, че някои от тях са контактни зони с Австро-Унгарската империя. Това предполага, че към въпроса за османското наследство в демографската сфера трябва да се подходи на по-високо ниво на обобщение: по-скоро от проблема за имперските наследства в контекста на националните държави като цяло, отколкото да се разглежда спецификата на наследството в съответната империя. Ако се направи сравнение с останалите мулти- и наднационални имперски европейски наследства по това време австрийското и руското, при османското се откриват някои основни разлики. Отделно от очевидния факт, че е мюсюлманска империя, решаващата разлика е, че по времето на напъпването на националните идеи преобладаващите групи в Австрийската и Руската империя са съставени от етнически елементи с висока степен на етническо/национално съзнание, докато в Османската империя случаят е точно обратен. От балканска (но очевидно не от средноизточна) перспектива турците са последната група в империята, която развива свой собствен турски национализъм. Когато този процес започва през последните десетилетия на XIX в., по-голямата част от Балканите вече са извън османската сфера и не са засегнати от него с изключение на Македония и Албания по време на Младотурската революция. Все пак Османската империя има няколко основни прилики с другите две империи, породени от несъвместимостта между имперската система и критериите на националната държава, почиващи на принципите на самоопределение, етническа и религиозна хомогенност.

В опита си да разрешат малцинствените си проблеми в новия контекст всички балкански страни (включително Турция) прибягват до сходни решения: емиграция и асимилация. Кулминацията на първото решение със сигурност са големите преселвания след Първата световна война, но значителни преселнически вълни има и в междувоенния период и след Втората световна война както вътре в страните, така и навън: гръцката емиграция от Истанбул през 50-те години, немската и еврейската емиграция от Чаушескова Румъния, турската емиграция от България през 50-те и после през 80-те години и т. н. Колкото до асимилацията, могат да се посочат няколко относително успешни примера: интеграцията и асимилацията на т. нар. славофони и други негръцки малцинства в Северна Гърция; подобната съдба на останалото по Българското Черноморие гръцко население и др. Но неуспехите в това отношение са много повече. Неразрешените малцинствени въпроси са сърцевината на съществуващите и потенциални кризисни точки на Балканите: Босна, Македония, Косово, Трансилвания, Тракия, Кипър и др.

Доколкото сложната етническа и религиозна пъстрота идва от Османската империя, явното заключение е, че в демографската сфера османско-

то наследство (като специфично и изобщо като имперско наследство) продължава да съществува. Но въпросът става по-сложен, когато се вземат под внимание различните начини за формиране на групово съзнание като цяло и етническо и национално съзнание в частност; той става още по-сложен, когато изследваме проблема дали, кога и как османското наследство като историческа продължителност в тази сфера се превръща в османско наследство като възприемане; и става почти объркан, когато се опитваме да прокараме тънката линия между действията на османското наследство и влиянието на турския национализъм.

Национализмът на Балканите през XIX в. е създаден основно около лингвистични и религиозни идентичности. Езикът е възприет практически от всички национални и културни водачи като най-мощния фактор на унификация. Никъде това не е толкова явно както в албанския случай, където той сравнително лесно преодолява религиозните деления между мюсюлмани, православни и католици. Усилията на новите държави се съсредоточават върху създаването на секуларизирана, централизирана и общообразователна система като един от най-силните проводници на национализъм заедно с армията и други институции. Но ударението върху обединяващия потенциал на езика в същото време подчертава неговата изключителност и твърдите етнически граници, които той очертава. Това изключва възможността за интеграция (освен в случаите на асимилация) на различни лингвистични групи в една нация: албанците в Сърбия, турците в България и Гърция, гърците в Албания, маджарите в Румъния, кюрдите в Турция и др.

Нещо повече, оказва се, че не само групи с различен лингвистичен произход от този на преобладаващата в националната държава етническа група, не могат да се интегрират. Това се отнася и за групи със същия етнически произход и носители на същия език, като помаците в България, славянските босненски мюсюлмани, торбешите в Македония и др. Тези случаи пораждат общия проблем за религията като етническа граница и този на балканските мюсюлмани в частност. Въпреки че езикът наистина става ядрото на различни етнически и национални идентичности сред балканските християни (най-вече православни), той не успява да изличи дълбоката граница между мюсюлмани и християни, установена през вековете на османско управление. Причината за това не е, както твърди огромната част от балканската и чуждата историография, че православието играе главна и решителна роля в националното изграждане.52/ В действителност „религията влиза последна в борбата за изковаване на нови национални идентичности“ и в някои случаи „не става функционален елемент в националното определение, преди националните държави да национализират своите църкви“.53/ Религията никога не успява да бъде достатъчен компонент в националната самоидентичност и дори в националните борби нейната роля е пре-

ди всичко да заздрави противопоставянето срещу мюсюлманските управници. Отново албанският случай е изключение, вероятно защото националните идеи се развиват едновременно сред различните религиозни групи, от които мюсюлманите са мнозинство, и защото представата за опасността отвън идва по-скоро от християнските части (гърци и сърби), отколкото от мюсюлманския център. Вътре в православния свят процесът на национално изграждане „показва същностната несъвместимост между представата за религиозна общност и представата за национална общност".54/

Това не означава, че религиозната граница между християнство и ислям е единственият разделител. Различните християнски вероизповедания и особено противоречията между православие и католицизъм ясно представят допълнителни граници на напрежение. Но тези граници не се оказват непреодолими. Това се отнася особено за съвместното съществуване и взаимопроникване между румънската униатска и православна църква, където румънската идея става основната връзка. Въпреки антикатолическите предразсъдъци в България малката българска католическа общност (както и още по-малката група български протестанти) са смятани и възприемат себе си като органични части от българската нация. Непреодолимото деление между хърватите католици и православните сърби може да се обясни не толкова с непримирими религиозни различия, колкото с факта, че двете общности дълго време се развиват в различни исторически традиции, тъй като хърватите основно са извън османската сфера. През XIX в. понятието за отделност, макар и не необратима, е възприето от значителни групи от съответните населения, които хранят сепаратистки държавностроителни идеали, въпреки и наред със значителната привлекателност и подкрепа на югославската идея.

По ирония балканският национализъм, който безвъзвратно разрушава представата за общност на православното християнство, успява да запази замразена, непроменяема и карикатурно еднообразна представа за мюсюлманската общност и продължава да я възприема в смисъл на милет. С други думи, християнските населения на Балканите започват да говорят помежду си на езика на национализма, докато отношението им към мюсюлманите остава в обхвата на дискурса на неразграничените религиозни общности. Ярка проява на това християнско отношение е продължаващата и безкритична употреба на името турчин за мюсюлманин изобщо, която е жива в много части на Балканите.55/ От друга страна, може да се твърди, че като цяло балканските мюсюлмани поради невъзможността да се приспособят към националния начин на живот запазват флуидно съзнание, което дълго време се характеризира с милетно мислене и отношение и затова е носител на османско наследство. Това не означава, че ислямът (или в случая религията) става алтернативна форма на национално съзнание. Единственият случай, където поне на теория се появява „мюсюлманска нация",

е сред крайно секуларизираната група на босненските мюсюлмани под особеното административно разпореждане на Тито. Видът политически национализъм, който те изглежда (поне официално) показват, е напълно различен от органичния национализъм на други групи в района. Това по-скоро означава, че, от една страна, мюсюлманите са маргинализирани в лицето на сфера, която ги изключва; от друга страна, това ги кара да гледат на мюсюлманската сфера като на приемлива асимилативна алтернатива.56/

Не би било правилно в същото време тази мюсюлманска сфера да се опише като част от османското наследство. В съзнанието на поколението след Първата световна война османското наследство вероятно е устойчиво и непосредствените спомени за живата Османска империя затихват повече или по-малко към навечерието на Втората световна война. Със създаването на турската република обаче османското наследство все по-бързо изчезва в царството на представите и след този период трябва да говорим за влияние на турския национализъм върху значителна част от мюсюлманското население на Балканите. Все пак сливането на османско и турско затруднява тази разлика. Това сливане е резултат, първо, от неразграниченото възприемане на мюсюлманската сфера от страна на християните. Поради преобладаващата идея за пълно скъсване с една чужда култура и държавност балканските страни с готовност се отказват от всякакви претенции към османското минало и гледат на Турция като негов законен наследник. Затова, когато разглеждат турския национализъм, те често му приписват имперски, османски амбиции. В същото време въпреки отказа от османското имперско минало турците все още виждат себе си като истински наследници на османското наследство. Съвременната балканска политика на Турция, която изразява своите геополитически интереси под формата на покровителство на мюсюлманите, със сигурност не допринася за отхвърлянето на тези възприятия.

Влиянието на самата Турция, което не е пасивно, а твърде съзнателно прокарвано, е сложно. То засяга главно турскоговорещото население на Балканите, което живее основно в България и е по-малобройно в Гърция, Румъния и бивша Югославия.Това влияние обаче засяга и част от славяноговорещите мюсюлмани (главно помаците в България), както и част от циганите, много от които усещат, че могат по-лесно да се приобщят в етнически и лингвистично чужда, но религиозно гостоприемна и близка преобладаваща група. Механизмът на това привличане е сложен: той включва социални, икономически, политически, културни и психологически въпроси, които заслужават отделно задълбочено проучване.57/ Важен елемент, който трябва да се отбележи тук и който маркира преобразуването на османското наследство в турско влияние, е, че новата емиграция от Балканите през XX в. не влиза и остава в Турция просто като мюсюлмани, а се

асимилира като турци. В същото време влиянието на Турция не се ограничава само с емиграционен апел. То влиза като потенциален съюзник или опонент в сложната игра на балкански международни отношения. Да се виждат в това елементи на носталгия, мюсюлманска солидарност или зовът на османското наследство е най-малкото наивно.

В културната сфера най-забележимото и непосредствено скъсване става в т. нар. висока/елитарна култура. Това скъсване е улеснено от съчетанието между две изключително важни граници: религиозната и езиковата. Османската култура, т. е. високата култура на Османската империя, се създава и употребява изключително от образованите османско, арабско и персийско говорещи мюсюлмани. Тази група, съсредоточена главно в Истанбул и немногобройна на Балканите, изчезва напълно в новообразуваните държави, които оставят само османските архитектурни паметници. Изключението в този смисъл са босненските славяноговорещи мюсюлмани, които за разлика от подобните им групи в България, Гърция и Македония заемат най-високите места в социалната йерархия на района.58/ От друга страна, няма приобщаване на местни елити към османската култура, които да виждат себе си като представители на съответните етнически групи, от които произхождат. Всъщност до XVIII и XIX в. няма местни християнски елити изобщо (пак с изключение на Цариградската патриаршия и фанариотите). Аристократичните и духовните елити на средновековните християнски балкански държави, които са потенциалните създатели на местна висока култура, в по-голямата си част са емигрирали или загинали. След завладяването само малка част от балканските християнски аристокрации се приобщава в по-ниските етажи на политическа власт, но за практически цели (т. е. от гледна точка на сферата на етническата или религиозната група) те фактически не съществуват. Османците не създават и не толерират местни балкански политически или културни елити и освен институциите на Патриаршията и фанариотите никакви християнски елити не са приобщени в империята, която всъщност е построена около своята мюсюлманска същност. Частично изключение са васалните османски територии в Дунавските княжества и особено Дубровник, чиито културни елити, макар и неинтегрирани, поне са толерирани. Затова можем да говорим за двойно откъсване от света на османската висока култура: едното съществува постоянно от времето на завладяването; второто се появява по време на политическата независимост през XIX в.

Погледнато от друг ъгъл обаче, османският период осигурява структура за разнообразен разцвет на поствизантийската балканска култура: разцвет не в смисъл на преобладаваща култура или получаваща държавна подкрепа, нито в смисъл, че османската система интегрира и включва елементи на византийското наследство, а в смисъл на създаване на общо прост-

ранство, в което византийската култура действа отново и то за няколко столетия в ойкуменистични измерения. Византийската културна сфера оставя своя ярък отпечатък върху литературата и изкуството на региона, но това не е достатъчно обяснение за нейната издръжливост и съзидателност в продължение на няколко века след залеза на Византийската империя. То може да се обясни, само като се вземе предвид имперското пространство, осигурено от Османската империя, където може да стане пълнокръвна обмяна между различните райони. Навсякъде из Балканите могат да се открият следи от този обмен: работи на гръцките и румънските иконографи, дърворезбари и златари в България, икони от прочутата българска Тревненска школа в румънски манастири и сръбски и македонски църкви. В някои аспекти културните връзки между отделните райони на полуострова се усилват през османския период не поради благоприятни обстоятелства, а често по противоположни причини. Един пример: с падането на българската средновековна столица Търново мощите на св. Филотея (Търновска) и св. Петка Епиватска (Търновска) са пренесени в Румъния. Мощите на св. Филотея са пазени в специален параклис в манастира „Куртея де Арджеш" столица на Влашко по това време. Култът към св. Филотея в тази част на Румъния е особено силен и нейното житие вдъхновява авторите на десетки икони, изобразяващи нейния живот и дейност в средновековно Търново. Разрушаването на това културно ойкумене съвпада фактически с разделянето на османския свят по национални линии. Симптоматично е, че през XIX в. българското религиозно изкуство (особено стенописите и иконостасите) продължава да ражда творби с качество, което трудно би могло да се открие в Румъния, Сърбия и дори в Гърция. Това се обяснява с факта, че оттеглянето на България от поствизантийската сфера става няколко десетилетия след това на съседите ѝ.59/

По същите причини фанариотите не могат да се разглеждат просто като османска институция; те са и главната връзка със и хранители на византийското наследство. Затова много страстното скъсване с фанариотската традиция в началото на независима Гърция, обявената враждебност към всичко византийско, опитът да се изтрие из основи хилядолетно историческо развитие (поне в господстващия дискурс на последователите на Кораис) са един от резултатите, който показва в действителност доколко византийското наследство е всъщност вградено в Османската империя. Желанието за скъсване със средновековното минало и за развитие по пътя на Европейското просвещение в някои случаи превъзхожда чисто етнорелигиозното противопоставяне на Османската империя.

Това води до важния въпрос за възприемането на европейски идеи на Балканите и за каналите на интелектуално и идеологическо проникване. Поради решителното разграничение между исляма и християнството иде-

ите в християнските Балкани идват почти само от християнския Запад и Русия. Поради продължителното османско владичество и византийското наследство идеята за пълната културна изолация на Балканите от главните идейни течения в Европа, трябва сериозно да се преразгледа, още повече че историографията е натрупала достатъчно информация в този смисъл. Широко разпространеният стереотип, че Балканите прескачат решителните формиращи етапи на европейската/западната цивилизация (Ренесанса, Реформацията и Контрареформацията, Просвещението), е сериозно оспорен. Китромилидес ясно посочва, че „хуманизмът не възниква просто като общ културен облик в Запада, но се развива и като взаимно влияние на интелектуални традиции в двете части на Европа". Сериозните учени отдавна признават „творческия принос на гръцкия Изток за създаването на ренесансовия хуманизъм", но в общите съчинения, да не говорим за популярните, това обикновено се отминава с подозрително мълчание.60/ Като се започне с Просвещението, което заедно с национализма упражнява главно формиращо влияние на Балканите, районът действено участва във всяко основно културно и идеологическо течение в Европа.61/ Ирония е упоритото твърдение на балканските националистични историографии, че Османската империя фатално и абсолютно е отрязала Балканите от главните течения на европейското развитие, възпламенено в момент, когато те се опитват да докажат своята законна принадлежност към Европа.

В същото време на нивото на популярната култура и всекидневния живот османското наследство се оказва много по-устойчиво. То може да се търси в автентични османски елементи (архитектура и градска структура, храна, музика, институцията на кафенетата и т. н.). Може да се проследи през влиянието до прекия културен контакт (в език, религиозен синкретизъм и др.). Накрая може да се наблюдава в действия отговор и приспособяване на местни институции и културни течения към османската система.62/ Ревностните опити за деосманизация успяват основно в материалната (видима и публична) сфера. Най-радикалните промени стават в общия изглед на градовете, в архитектурата и дрехите. Всички балкански страни (макар и с различна степен на интензивност, по-силно в България, по-слабо в Сърбия например) прибягват до опити да изчистят езика и топонимията си от турцизми. Като цяло съществуването на би- и мултилингвизъм изчезва с отмирането на поколенията, които непосредствено познават живота в империята. По-важна е социализацията на широки маси хора като граждани на национални държави чрез такива институции като училищата и армията, които прокарват стандартизирания литературен език и са централни в процеса на хомогенизация на съответните нации.63/

Когато обаче се стигне до такива явления като храна и музика, османското наследство, изглежда, е много по-устойчиво. Що се отнася до храна-

та, има интересно наблюдение за България, което вероятно може да бъде успешно обобщение за цялата балканска област. По-голямото изобилие и разнообразие на храната прави ястията, които преди се свързват само с мюсюлманските градски елити, постепенно по възможностите и част от менюто на цялото градско население и на голяма част от селското. Затова, докато кухнята на малобройния български градски елит през последните десетилетия на XIX в. има тенденция към европеизация, общата кухня на България (християнска и мюсюлманска) постепенно се османизира и то след края на османското управление.64/

В сферата на mentalité (популярни вярвания, обичаи, отношения, ценностна система) опитите за деосманизация се оказват много по-измъчени. Деосманизацията се смята за процес, който трябва да постигне заветния идеал на полярно противопоставяне на това да бъдеш османец (или ориенталец), а именно постигането на солидна европеизация, вестернизация или модернизация на обществото. Очаква се тя да доведе нов ред на отношения в семейството и в обществото като цяло, основани на индивидуалност и рационалност, напълно различно място за жените, преосмислена роля на децата и намаляване на раждаемостта, нов работен морал. Да вземем една от най-експлоатираните теми – мястото на жените. То е било и продължава почти без изключение да се свързва най-вече с влиянието на исляма. Но практически е невъзможно да се направи разграничение между действията на традиционния (не непременно балкански) патриархален селски морал, влиянието на православното християнство и ролята на османската култура сама по себе си (в този случай ролята на исляма).65/ Трудността и дори невъзможността да се разграничи османската от традиционните местни култури, с което много изследователи са наясно, довежда до методологически решения като използването на „деосманизация", „деориентализация", „дебалканизация" и „депатриархализация" като синоними.66/ Но това отбягва едно съществено методологическо предизвикателство. Докато изследванията продължават да не обръщат внимание на важната ос балканско – османско, а вместо това следват най-вече двете двуполюсни оси балканска традиционна култура – Запад и османска култура – Запад 67/, този важен аспект на социалната история ще се тривиализира в обикновената дихотомия традиционно – модерно.

„Балканският манталитет" е една от най-експлоатираните митологеми в популярния дискурс и в същото време е работен термин в много научни изследвания. Последните два международни конгреса на югоизточноевропейските изследвания (София, 1989 г., и Солун, 1994 г.) посветиха специални секции на тази тема.68/ В най-добрия анализ на методологичните измерения на проблема Китромилидес заключава, че „всички антропологични и социалнопсихологични твърдения за съществуването на общ балкански

„манталитет" непременно се превръщат в социална метафизика, освен ако не осигурят убедителни отговори на въпроса какво е специфично балканското в него".69/ Анализът му на това как Йован Цвиич представя и използва категорията в „La peninsule balkanique" го води до твърдението за несъвместимостта между тази категория и което и да е етническо и национално образувание. Но повечето от изследванията върху „балканския манталитет" се правят точно по етнически линии.70/ Докато Китромилидес с право се противопоставя на свръхобобщенията на манталитетния подход, той е съгласен с описанието на това, което нарича „структури на ума и отношенията", но само в точен, специфично исторически контекст. Той описва последователно разграничим и исторически правдоподобен ред от ментални характеристики, валидни за балканския християнски православен свят през XVIII в., но се отдръпва от употребата на „манталитет" в по-широк антропологичен смисъл: „Историческата специфичност следователно е критичен фактор в описанието на такива групи от повтарящи се и всепроникващи представи и норми, които определят вида на колектива. Но да продължаваме да говорим за диахроничната еднаквост, наречена „балкански манталитет", е не повече от непроверяема историческа легенда и тя може да се превърне и в превратна митология."71/

Въпреки методологичната и семантична оскъдност няма съмнение, че Балканите представляват културен регион, възможно подрегион на по-голямата Източносредиземноморска област. Това не е просто описателна категория; самите балкански народи често с неудоволствие и с пейоративни акценти са съгласни, че принадлежат към нея. Дали съществуването на този културен регион може да се отдаде на действията на османското имперско наследство или преди това на византийското наследство е отделен въпрос, но поне може да се твърди, че Османската империя изиграва решителна роля като посредник в течение на няколко века, който дава възможност за широки контакти, взаимни влияния и културен обмен в широката област Източно Средиземноморие.

Османското наследство като продължителност показва различни степени на устойчивост в описаните сфери. В практически всички сфери, с изключение на демографската и тази на популярната култура скъсването е направено почти веднага след придобиване на политическа независимост и като цяло е завършено до края на Първата световна война; след това то се пренася в областта на представите. В демографската сфера обаче османското наследство продължава за известно време и, което е по-важно, се смесва и постепенно се превръща във влияние на турската национална държава.

Обръщайки се към османското наследство като възприемане, от само себе си се разбира, че традицията е процес на взаимодействие между вина-

ги развиващо се и натрупано минало и винаги развиващи се и натрупани представи на поколения хора, които преразглеждат своите оценки за миналото. Независимо дали в историографски или литературни произведения, това не е въпросът за пресъздаване, а за създаване на миналото с повече или по-малко изразени алегорични мотиви. Затова то не може да се отхвърли с основанието, че е изопачаване или фалшифициране на историята. Все пак една от главните характеристики на традицията е, че тя непрекъснато се открива и преоткрива.72/ Възприемането на османското наследство е формирано от поколения историци, поети, писатели, журналисти и други интелектуалци, както и политици. Става дума за еволюцията на възприемането на османското минало сред определена социална група и предаването и разпространението на тази представа сред по-широки слоеве население. Първото може да се реконструира от многобройните историографски трудове, учебници, белетристика, журналистически статии, произведения на изкуството и в същността си то представя преобладаващите възгледи на интелектуалния и политическия елит в дадения момент. Вторият проблем е по-труден за анализ, тъй като няма никакви систематични изследвания доколко дълбоко и успешно е проникването на тези водещи възгледи. Още по-дълбоко в областта на хипотезите е важният въпрос за възможните противоположни или алтернативни представи, идващи от различни етнически, социални или възрастови групи в съответните национални държави. Това, че не съществуват никакви систематични изследвания по този въпрос, е непряко свидетелство за силата на водещия дискурс.

Вероятно най-забележителната черта на господстващите дискурси в различните балкански страни е феноменалната прилика между тях (макар и с различна степен на интензивност) и поразителната им продължителност във времето. След като възприемането на османското наследство е в центъра на обезпечаването на съвременната социална система и най-вече за легитимиране на държавата и търсене на идентичност във всички времена тази прилика (ако не и идентичност) в подхода е друг аспект на Балканите като историческа общност.

Обобщена накратко (съответно малко опростена), разпространяваната обща балканска представа за османското минало е следната: в навечерието на османското нашествие средновековните балкански общества са достигнали висока степен на сложност, което ги прави съизмерими, ако не и по-напреднали от западноевропейските. Въпреки политическото разпокъсване на полуострова, типично за по-късните и най-развити етапи на средновековните общества, има симптоми, които свидетелстват за възможно развитие по посока на консолидация на средновековните народности (възприемани като протонации), хуманизъм и национални култури. В това отношение идването на османците е бедствие с несравними последствия, за-

щото прекъсва естественото развитие на югоизточноевропейските общества като част (и то основна и съзидателна) от цялостния процес на европейския хуманизъм и Ренесанс. Утвърждаването на османската власт на Балканите определено изолира полуострова от европейското развитие и до него не стигат големите идеи и преобразувания на Ренесанса и Реформацията. Това довежда до дълбок културен упадък и дори до варваризация и социално изравняване. Завоевателите унищожават балканските политически и интелектулни елити било чрез пряко физическо избиване на част от аристокрацията и духовенството (практически всички балкански историографии използват термина от XIX в. интелигенция), било, като ги принуждават да емигрират или чрез приобщаването им в своята политическа структура, като така успешно ги денационализират. Единствените институции, които съхраняват живи религията и етническото съзнание, са православната църква и структурите на самоуправление, главно селската община.

Единствената компенсация през първите векове на османската власт е възможното облекчение в икономическото положение на селяните с въвеждането на еднаква и редовна данъчна система на централизираната държава. Но според широко разпространено, макар и трудно доказуемо мнение, натискът на чуждите управници е някак драстично различен от експлоатацията на собствените елити. Османците винаги се описват като носители на същностно различна и чужда цивилизация, характеризираща се с фанатична и войнствена религия, която въвежда различни икономически и социални практики и пасторализира и аграризира Балканите. При описанието на тази цивилизация се поставя ударение върху крайностите на насилие, престъпления и жестокост, нещо, което достига непоносими размери по време на османския упадък, особено през XVIII в., и дава тласък на борбата за национална независимост.

Тази картина на „най-тъмния и най-тъмния период"73/ от балканската история превръща петте века османска власт в историографски аналог на западноевропейските „тъмни векове" преди настъпването на историческия ревизионизъм. Новите балкански историографии се формират във века на националната идея и под силното влияние на тогавашните господстващи течения – романтизъм и позитивизъм. Тези историографии придобиват институционна позиция в съответните независими национални държави, с които те се отъждествяват, и са смятани за един от най-важните опорни стълбове на държавата.74/ Преобладаващата стичнодидактична и религиозна ориентация на историческите трудове до XVIII в. се превръща в еднакво еднопосочна мисия: формиране на национално съзнание и узаконяване на националната държава. Така историята изпълнява важна социална функция. Фактът, че балканските историографии се развиват предимно като национални историографии, обяснява тяхната относителна ограниченост при прак-

тическо непознаване на историята на съседите през същия период. И това не е просто незнание на историята на съседните нации, а съзнателен опит тя да се омаловажи, пренебрегне, изопачи, осмее и дори да се отрече. При това взаимната враждебност на балканските историографии, развиващи се в страстна полемична традиция една срещу друга, често затъмнява омразата срещу Османската империя и Турция. В същото време при всичките стереотипи за жлъчен балкански национализъм трябва да се признае, че повечето балкански национализми са в същността си отбранителни и тяхната кресливост е пряк резултат от проблемите на неконсолидирани национални държави и кризисни социални идентичности. Тази нервност около идентичността освен всичко друго обяснява уникалната ангажираност с проблема за етногенезиса на Балканите. В рамките на националната държава и с различна степен на интензивност (крещящият национализъм на много трудове, писани в междувоенното десетилетие, остава за щастие ненадминат) това е преобладаващият тон на историческите трудове на Балканите.

Едно от малкото изключения от тази водеща национална (включително националистическа) историография са работите на марксистките и неомарксистките учени, т. е. учените, които използват марксисткия подход, а не марксисткия жаргон, на който са написани множество традиционни трудове в бившите комунистически страни, минаващи за марксически. Тези автори имат значителен принос особено в областта на икономическата история, социалните структури, класовия анализ и др. Любопитно е все пак, че макар и формулиран много различно от преобладаващите мотиви на романтичния националистически дискурс, марксисткият подход постига пресечна точка и обща основа с националния, а именно в оценката на Османската империя като олицетворение на отрицателен катализатор. При националистите на империята се гледа като на забавяща естествената еволюция на органичната нация. При марксистите оценката зависи от това доколко Османската империя и нейното наследство са спънали „прогреса“. Присъдата над империята е изречена в смисъл на пречка главно за модернизацията, но не само в икономическата сфера; регионализъм, децентрализация, семейна и кланова ориентация, безразличие към европейските технологии, дейности и ценности, които да осигурят стабилно развитие на капиталистическия начин на производство, подчинено положение на жените, корупция, конформизъм, консерватизъм, религиозен обскурантизъм, фатализъм и т. н.75/

Едно особено социално явление улеснява издигането на мост между двата дискурса. През XVIII и XIX в. социалните промени, съпътстващи икономическите, които са резултат от постепенното приобщаване на Османската империя към европейската икономика, не засягат значително дейността на османската управляваща класа. Повечето от амбициите ѝ са

насочени към по-високи военни и административни постове, което води до нейната почти цялостна бюрократизация. Обратно, немюсюлманското население на Балканите излъчва важна прослойка търговци и предприемачи, които не само контролират „целия търговски износ, но и цялата търговия в отдалечените пазари на империята, предназначени за най-големия консуматор на стоки – столицата Истанбул". Ръстът на вътрешния пазар създава благоприятни условия за откриване на първите пръснати и централизирани манифактури, които също се появяват изключително сред немюсюлманските поданици (главно гърци, но към средата на XIX в. също значително количество българи). Фактът, че османската система остава негъвкава и не подкрепя тези нови социални групи, създава дълбоко напрежение, което има усилващ ефект върху зараждащите се национални чувства. „Изостряне-то на контраста между икономическата роля и липсата на политически права на зараждащите се национални буржоазии се отразява в нарастващото им нежелание да търпят всякакво национално потискане."76/ Справедливото обвинение към много изследвания, че приписват изостаналостта на Балканите изключително на османското наследство, не може да промени нито начина, по който то е възприемано преди, нито този, по който то се възприема сега.77/ Това се отнася не само до историографията. Художествената литература се опитва до голяма степен да обясни живата традиция чрез нейното османско минало. Без да се влиза в детайли, в този смисъл могат да се посочат творбите на Иво Андрич, Димитър Талев, Добрица Чосич, Никос Казандзакис, Антон Дончев и много други.

Интересен и важен е въпросът защо тази представа е толкова упорита и колко дълго ще трае. Твърди се, че традицията е „активно формираща сила" и в същото време „преднамерено избирателен и свързващ процес, който предлага историческо и културно утвърждаване на съвременния ред".78/ Съвременният ред, въпреки претенциите за обратното, все още ни вкоренява във века на националните държави с национализма като тяхна централна идеология и господстващ дискурс. Нещо повече, последното десетилетие на XX в. е свидетел на дълбоки икономически и социални промени, особено остри в Източна Европа и в частност на Балканите. Съпътстващите многостранни кризи на законността и идентичността на политическите системи, интелектуалните елити, етническите групи, личната лоялност и др. създават условия виждането за „нова постнационалистична теоретична култура" още дълго да чака в царството на утопията. Междувременно при всичката си вредна същност и въздействие национализмът „дава на хора, лишени от своята ниша в старите стабилни местни структури, идентичност в една висока култура, идентичност, която дарява с достойнство".79/

И така, османското наследство като възприемане е здраво вградено в дискурса на балканския национализъм като един от най-важните му стълбове. Интензивността му се колебае с последователните вълни на национализъм, но въпреки всичко той остава една от постоянните му характеристики. В същото време османското наследство като продължение е в постоянен процес на упадък през изминалото столетие. Страните, определени като балкански (т. е. тези, които присъстват в историческата османска сфера), стабилно се отдръпват от османското наследство, а заедно с това и от своята балканска природа, като това твърдение е без какъвто и да е оценъчен елемент. Най-важното заключение, което следва от това, е, че наследствата не са вечни, да не говорим за изначални. Трите имперски наследства (хабсбургското, османското и романовото cum съветско) при цялото си продължително и дълбоко въздействие са исторически явления със своите termini post quem и ante quem. Всяко извеждане на техните характеристики в рамките на неподвижни и непроменяеми цивилизационни структури може, разбира се, да бъде обект на идеологическа пропаганда или повърхностни упражнения в политическите науки, но не може да бъде оправдана работна хипотеза в историята.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Но както бедните, Балканите винаги ще бъдат с нас.
Конрад Берковичи1/

Вероятно най-доброто решение е всеки трети балканец да изчезне.
Хауърд Брубейкър2/

„Външният свят е осведомяван за Балканите само по време на терор и вълнения; през останалото време те са презрително пренебрегвани." Киплинг обобщава това отношение в „Светлината, която угасна", възкликвайки: „Като говорим за война, през пролетта ще има неуредици на Балканите." Така започва първият параграф на книга, писана през 1940 г.3/ Така може да започне и книга, писана през 1995 г. За тези, които пресъздават една неподвижна представа за Балканите, това би било просто поредното доказателство, че през последните петдесет, сто и дори сто и петдесет години на Балканите нищо не се е променило особено. Все пак, както се опитах да покажа, Балканите не само имат силна онтология, която заслужава сериозно и комплексно изучаване, но тя е онтология на постоянна и дълбока промяна.

Ако трябва да се направи нещо повече със замръзналата представа за Балканите, вместо само да се определи като резултат от повърхностна, презрителна или надута журналистика, може да се твърди, че тази представа е много повече от стереотип. Тогава тя може да се види като по-висша реалност, като отражение на феноменалния свят, като негова същност и истинска природа, или ако употребим Кантовото разграничение – като „noumenon" за „phenomenon". Въпреки че никой от политиците, журналистите или писателите – специалисти по критикуване на Балканите, никога не са се стремили към такава философска основа, всъщност те постигат точно това. Замръзналата представа за Балканите, изградена в общите си параметри около Първата световна война, през следващите десетилетия се пресъздава почти без изменения и действа като дискурс.

За да затворим кръга и да свържем Кенън прелюдия от увода с Кенън кода, това, което може да се чуе в неговото произведение, са мотиви на ясна и добре позната мелодия от по-ранен период с някои свежи импровизации. Снизходителният тон лесно може да бъде простен, но той е вездесъщ. Това е американската патрицианска версия на старата европейска аристократична парадигма, гарнирана с викторианско чувство за правота. Това е и дълбоко загнездената линеарна еволюционистка вяра в превъзходството на подредената цивилизация над това, което е станало евфемистичен термин, означаващ варварство, архаични предразположения, изостаналост,

дребни разправии, несъобразяващо се и непредсказуемо поведение, а именно „трибализъм“. Самото използване на „племенно“ препраща Балканите към по-ниска цивилизационна категория, заета основно от африканците, към които обикновено се отнася този термин. Африка и Азия са класифицирани от Ели Кедури според приписваната им политическа традиция като наследство на племенното управление и наследство на ориенталския деспотизъм. Предполагаемата главна отличителна черта на племенното общество е неговата примитивност, липса на комплексност, от което се подразбира и слабост, защото, когато застане пред „изискването на модернизацията за сложна правова система и политическо представителство, [това общество] просто рухва в тирания“. Простотата с характеристиката и на ориенталския деспотизъм, който обаче добавя и друга черта – тази на присъща пасивност, несъвместима с инициатива и предприемчивост. Класификацията на хора въз основа на (социална и технологическа) комплексност и активност е основен принцип на имперския дискурс, който е наследен главно от пресата.4/ Освен това така „цивилизованият свят“ се освобождава от всякаква отговорност или просто съчувствие, с което иначе би дарил по-„разумни“ хора.

Затова, отговаряйки на въпроса „Какво да се прави?“, Кенън стига до извода, че „никой – никоя отделна страна и никоя група от страни – не иска и не трябва да се очаква да окупира целия обезумял балкански регион, да усмири неговите възбудени народи и да ги държи в ред, докато се успокоят и започнат да гледат на проблемите си по по-порядъчен начин“.5/ Иво Банац в една вдъхновена рецензия интерпретира декларацията на Кенън за балканския неевропеизъм като основа за политика на невмешателство: „Есето му, което всъщност препоръчва ненамеса, не би представлявало никакъв особен интерес, ако не изразяваше неговото искрено мнение за отделността на Балканите от европейската цивилизация. Това не е дребен въпрос и, макар скрит под завивките на културните табута, вероятно е главната причина за западното равнодушие и безразличие към областта и към каквото и да е действие или ангажиране в нея.“6/

Това едва ли е главната причина. Има много по-практически причини за първоначалното западно невмешателство, но можем да се съгласим, че това със сигурност не е дребен въпрос. Набедената различност на Балканите от Европа се използва, за да се обясни или узакони невмешателството, но тя не го причинява. Освен това западното „невмешателство“ е проблематична категория. При разбираемото нежелание на Запада да се намеси изцяло във война в Югославия той със сигурност не беше нито равнодушен, нито безразличен, нито бездействен, нито дори единодушен по време на разпадането и грозния развод на тази страна. Нелепо е да се отрича отговорността на вътрешните и външните разбойници и мисионери, които

въвлякоха Югославия в разединителни борби, и да се обяснява настъпилият батак с „балкански манталитет“ и „древни вражди“.

Има един допълнителен малък нюанс, който разделя западноевропейците от техните американски колеги. В неюгославските Балкани (Гърция, България, Румъния, Албания и Турция) войната в бивша Югославия е наричана юговойна или войната в Югославия, или война в Хърватия или Босна. В Западна Европа тя обикновено се определя като войната в предишната Югославия или в Босна, въпреки че има случайни споменавания за Балканска война.7/ В САЩ войната обикновено се обобщава като „Балканска война“, въпреки че има случайно споменаване на „война в бивша Югославия“. Някои журналисти отидоха дори дотам, че унищожиха цялата балканска история и я сведоха само до сръбска история. Може да се прочете, че през юни 1389 г. на Косово поле „става първичното клане, от което потича цялата последвала балканска история“.8/ За тези журналисти няма значение, че освен за сърбите битката при Косово не означава много за останалите балкански нации, които си имат, но не са дотолкова обсебени от своите собствени и съвсем различни косовски битки. Един от чаровете на балканските нации, но и тяхно проклятие е, че имат изключително богати и наситени истории, но те са обикновено изолирани и се занимават изключително със себе си.9/ С изключение на историците Косово стана известно на останалата балканска публика по същото време, когато стига до вниманието на американските ѝ съвременници.

Защо беше необходимо войната да е балканска? Испанската гражданска война е испанска, не иберийска или югозападноевропейска; гръцката гражданска война никога не е наричана балканска; проблемът в Северна Ирландия е точно локализиран – той не е наричан ирландски, нито британски, нито дори английски, какъвто всъщност е. Дори войната в Чечня не е наричана кавказка, въпреки че в Задкавказието текат поне три войни.10/ Защо тогава „балканска“ се използва за определение на война в страна, която преди тези събития твърди, че не е балканска, и не е наричана така, а западните ѝ поддръжници я смятаха за „светещата звезда на Източна Европа“?11/ Възможно ли е САЩ, ядосани, че не могат да се справят с един малък противник като Сърбия, да имат нужда да разширяват въображаемата сфера на зловредно влияние на тази малка страна върху целите Балкани и по този начин да съхранят авторитета (любима дума в американския дипломатически речник и вероятно главна мотивираща сила в дипломатическата им практика) на политиката на презокеанския Голиат?12/ Или просто Балканите дотолкова са станали парителна дума, че има надежда да ужасят онези, към които е отнесена? Ако историята не може, психологията трябва да убеди политиците и журналистите, че носенето на колективно клеймо никога не се е оказвало най-добрата спирачка. Нещо повече, както

е добре известно от изследванията върху социалните политики, занимаващи се с клеймото, подходящото решение е по-скоро интеграция, а не изолация.13/

Би било много по-добре, ако югославската, не балканска, криза престане да се обяснява в смисъл на балкански призраци, древни балкански вражди, изначални балкански културни модели, пословичен балкански смут и тям подобни, и вместо това се подходи със същите рационални критерии, които Западът е запазил за себе си: въпроси на самоопределение срещу неприкосновено статукво, граждански права и права на малцинствата, проблеми на етническата и религиозната автономия, възможности и граници на отделянето, равновесие между големи и малки нации, както и между големи и малки държави, ролята на международните институции.14/ Не е ли парадоксално да четем как американски журналисти оплакват разцепването на своето общество и призовават „да вдъхнем нов живот в идеала melting pot и да се откажем от социалната политика, която окуражава балканизацията на нашето общество“15/, докато техните политици и съюзниците им подпечатват фактическата, не потенциална балканизация на Югославия, прегръщайки принципа на самоопределението? Това не е отрицание на законната природа на процеса на разцепление, самоопределение и подобните им, а повик да се назовават явленията с техните истински имена и да има ясна представа за техните последици. Върховна ирония е, разбира се, да се гледа как много от водачите на прочистените западноевропейски общества само петдесет години след тяхната най-грозна изява вдигат ужасено ръце и се опитват да бомбардират (на думи и на дела, безопасно прикрити зад американско лидерство) част от бившите югославяни, за да запазят етническото разнообразие в името на охраняване на един милтикултурен Volksmuseum в дъното на Европа, след като са дали зелена светлина на точно обратния процес.

Има един нов компонент, който е свързан с проявата на балканизма като явление и дискурс, различен от ориентализма. Преди двайсети век отношението към турците е противоречиво. От една страна, съществува почти несъзнателна идентификация с владетеля. От друга страна, съществува и традиционната симпатия към страдащите братя християни. Във Великобритания в частност преобладаващото отношение се оказва диктувано от антируската позиция и необходимостта да се държи Османската империя като съюзник и бариера срещу по-нататъшна южна и източна руска експанзия. Тази геополитическа структурна конфигурация в много отношения е наследена от Съединените щати и Турция стана важен елемент в антисъветската коалиция по време на Студената война.16/ Но вече я няма предупредителната фигура на страдащите балкански християни. Всички предишни християни, с изключение на гърците, бяха обхванати от комунисти-

ческата „империя на злото“. Освен това централният дискурс вече се прехвърля от религия в идеология.

След Втората световна война става нередно да се нападат открито цветните раси, нехристиянските религии и неевропейските общества. Съобразно с това уводът на Кенън преиграва ролята на Османската империя и турците в историческата съдба на Балканите: текущите им проблеми идват от „далечното племенно минало“ и корените им „отиват дълбоко явно не само във вековете на турско господство“. Накрая „не трябва да бъдем прекалено сурови с турците“; все пак, „докато са все още под турска власт, има повече мир, отколкото след като спечелват своята независимост. (Това не означава, че турската власт във всички останали отношения е по-добра от това, което идва след нея.“)17/

Всъщност няма какво да се възрази на това нито научно, нито политически. Освен всичко друго достойнствата на империите трябва да се преоценят критично след близо двувековно противоречиво представяне на националните държави и особено днес, след залеза на последната многонационална империя, съветската. Епитети спрямо империите като „аномалия“ вероятно ще отпаднат от научните трудове. Време е кротко да се преосмисли ефектът от износа и налагането на национални държави върху общества, които представляват етническа и религиозна мозайка, т. е. създаването на мозаични национални държави в места, които са мозайка от нации.18/ Смирението е дори по-наложително при т. нар. органично израстване на западноевропейските общества в национални държави. Това е резултат от няколко века социални маневри – етнически и религиозни войни и гонения (наричани днес „етническо прочистване“), съпровождащи процеса на централизация, движени от дълбока омраза към хетерогенността, което накрая довежда до съществуването на относително хомогенни държавности, „органично“ прераснали в съвременните национални държави. Това е очевидно редуциране на един сложен процес, но е необходимо да се прибегне до него, за да се изложат моралните претенции, които го съобщават. В същото време разобличаването на западноевропейските претенции не означава да се свали отговорността от Балканите. Напълно неоправдано е балканските политици и интелектуалци да използват Османската империя и Турция като удобна изкупителна жертва за своята лоша участ и лошо поведение, да се опитват да се самоопределят срещу демонизиран друг, в този случай много буквално прибягвайки към ориентализъм. Това, което буди възражение у Кенън, е, че той есенциализира Балканите, превръщайки балканския „Volksgeist“ на Хердер в „балканските призраци“ на Каплан.

Но възраженията на епистемологична основа са валидни само дотолкова, доколкото се отнасят до интелектуалната субстанция на Кенън. Ако

Кенън бъде поставен в контекста на имперския геополитически континюитет, той не може да бъде разглеждан (или най-малкото да бъде разглеждан само) като заложник на една интелектуална традиция, която предава определени стереотипи и която приковава читателите към определено възприемане на Балканите. Кенън е поставен в същото отношение спрямо „балканистичните" текстове, в което според Волфганг Изер всички читатели са поставени по отношение на писаните текстове. Текстът според него е отделен чрез скоби от света, който представя, и „това, което е в скобите, е отделено от действителността, в която то нормално е поставено". Продължаващата вибрация между двата свята причинява двойно дублиране – едното засяга реципиента, другото – самия свят на текста. Докато в литературата тази двойственост служи за естетизиране на въображаемото, защото тя в същността си е режисиран дискурс, въображаемото във философския (или друг) дискурс остава завоалирано и затова може да бъде подчинено на правила с практическо приложение, може да се предназначи за специална цел, с една дума, може да бъде фалшифицирано.19/ Наистина „предизвикателството на ориентализма е точно предизвикателството на една дискурсивна формация, която има сложни извънтекстуални и недискурсивни импликации и следствия". 20/Може да се добави – и корени. От тази перспектива Кенън може да се приеме и като важен архитект, както и porte-parole на силово политическо отношение. В този модел властта е тази, която оформя представите (или възприема съществуващи типове на представи) винаги, когато възниква политическа целесъобразност. Обстоятелството, че някой използва изцяло концептуалния апарат на определен дискурс, не е тогава резултат от ограниченията на този дискурс, а съзнателен и преднамерен избор. Да използваме израза на Изер в различен контекст – това е „водена от намерение мобилизация" от страна на катализатора.21/

Видян в тази светлина, Кенън (като пример) е застанал на кръстопътя или сред сложна и диалектична верижна реакция между знанието като сила, на „дискурса като насилие, което извършваме върху неща или върху всички събития, като практика, която им налагаме", и конфигурацията, където (политическата) сила поражда знание. За Фуко двете са „строго неразделими".22/ Да прибегнем към речника на социалната психология – Джон Френч и Бертрам Рейвън разграничават шест основи на социална сила: принудителна, възнаграждаваща, законна, справочна, експертна и информативна.23/ Експертната сила се основава на представата от страна на обекта, че субектът притежава по-висша сила и способност, докато информационната сила зависи изцяло от качествата на субекта, от неговата убедителност и логика на аргументацията. Експертната и информационната сила, която някой като Кенън упражнява, се усилва от (и в същото време носи двойна отговорност поради) двойната цел на неговото въздействие: върху

политиците и върху публиката. Пред лицето на ясни политически реалности и поради ограниченията и скромните възможности на науката можем да се надяваме само да увеличим информативната сила на експертната власт.

При невъзможността географски да бъдат отделени от Европа, но построени културно като „другия" в нея, Балканите могат удобно да поглъщат редица изведени навън политически, идеологически и културни разстройства, произхождащи от напреженията и противоречията, свойствени на районите и обществата извън Балканите. С време балканизмът става удобен заместител на емоционалното разтоварване, което носи ориентализмът, освобождавайки Запада от обвинения в расизъм, колониализъм, европоцентризъм и християнска нетолерантност спрямо исляма. Все пак Балканите са в Европа; те са бели; те са преобладаващо християнски и затова проектирането на фрустрации върху тях може да спести на Запада обичайните обвинения в расизъм и религиозна нетолерантност. Както в случая с Ориента, Балканите служат за склад на негативни характеристики, срещу които е издигната позитивната и самохвалебствена представа за „Европа" и „Запада". С еманципацията на „Изток" и „ориентализъм" като независими семантични стойности Балканите са оставени в плен на Европа; те са нейната антицивилизация, alter ego, тъмната ѝ същина.

Размишлявайки върху различните черти на европейския гений, Агнеш Хелер твърди, че „признаването на постиженията на другите винаги е било неделима част от европейската идентичност", че „митът за Окцидента и Ориента не е съпоставяне на цивилизация и варварство, а по-скоро на една цивилизация с друга" и че „европейската (западна) културна идентичност е едновременно етноцентрична и антиетноцентрична".24/ Ако повярваме, че Европа е създала не само расизъм, но и антирасизъм, не само женомразство, но и феминизъм, не само антисемитизъм, но и неговото отрицание, то тогава това, което може да бъде наречено с термина балканизъм, още не се е съединило със своята допълваща и облагородяваща приставка „анти".

ИСТОРИЧЕСКОТО НАСЛЕДСТВО КАТО АНАЛИТИЧНА КАТЕГОРИЯ (ПРИМЕРЪТ НА ЮГОИЗТОЧНА ЕВРОПА)

Основният довод на този текст е, че понятието историческо наследство има множество предимства пред други, по-структурни аналитични категории, като граници, пространство, територия и т. н., тъй като съумява да изрази по-ясно динамизма и гъвкавостта на историческата промяна. Ето защо то се очертава като най-подходящата категория за анализиране на дългосрочни регионални процеси на развитие, като избягва реификацията на съвременните региони. Ще се опитам да покажа предимствата на историческото наследство като аналитичен инструмент, като въведа и опиша тази категория на основата на примера на Югоизточна Европа 1/.

1. Регионите и техните карти

Напоследък регионите са обект на значителен научен интерес. Регионалните идентичности се приемат като факт и се изучават с цялата сериозност, която донеотдавна се отдаваше най-вече на националните идентичности 2/. Там, където преди на регионалното чувство се гледаше просто като на остатък от провинциален манталитет, все още недостатъчно асимилиран от идеализираната национална държава, сега на такива региони се гледа често като на места, проявяващи съпротива спрямо централизираната власт и предвестници на реформи и демокрация (например случая на Истрия в Хърватска). На тях също може да се гледа като на по-адекватна структурна основа за балансиране на етническите или икономическите различия (например в Испания или при федеративни устройства като Швейцария, Белгия и др.). Но регионите привличат вниманието не само като поднационални общности. Те могат да бъдат и наднационални формации и във все по-силно взаимнозависимия съвременен свят (определян с термина глобализация) някои от тях могат или поне се опитват да преодолеят националната държава. Такъв е например продължаващият експеримент с Европейския съюз, първо, като икономическа общност, но с растящи политически и културни амбиции, който символично си присвои името на по-големия географски регион Европа. Всъщност именно проектът Европа даде голям тласък за натрупването на значителна литература върху проблемите на регионите и регионализма. Някои наднационални региони все още не са съвсем формално институционализирани и не са обект на доминираща лоялност, но въпреки това съществуват като възможности и често като игра-

чи. Един пример е Северноатлантическият регион, разработен като политически съюз (НАТО) в периода на Студената война, но стъпващ на по-старите икономически и политически, както и културни връзки със Северна Америка. Друг пример е Евразия, която, разбира се, представлява преди всичко идеология с много конкретен исторически произход в Русия в началото на XX век, но която е нещо повече от вариант на руския национализъм и която днес се използва за обозначаване на пространството на бившия Съветски съюз. Средният изток или Централна Азия са не просто описателни обозначения, въведени и използвани от колониалните и империалистическите администрации през XIX в., но са също така употребявани като самоназвания и израз на определени регионални интереси; в този дух може да се говори за определен постколониален регионален облик на Латинска Америка и т. н.

В литературата има огромно разнообразие от дефиниции за това какво е регион, но „нещо като общ знаменател е, че това е територия или област, обозначена по някакъв начин или поне пространствено дефинирана“ 3/. Един довод, основаващ се на обичайната употреба на термина, е, че „този термин е запазен за едно междинно ниво, което е над местната общност, но е под държавата“ 4/. При този довод се прави разлика между територията като всеобемащо понятие и региона като обозначение на по-малко пространство. Днес обаче, както вече беше изтъкнато, тази категория се използва за териториални пространства с различен размер, от микро- до макрорегиони. В опита си да прецизират понятието извън териториалната тавтология някои учени изтъкват, че за да бъдат отделени от външния свят, регионите трябва да притежават някои вътрешни прилики, съгласуваност и сходства 5/.

В тази поредица от мисли регионът, наричан днес Югоизточна Европа или Балкани, може да се разглежда като наднационален регион с относително скромни размери, самият той представляващ един подрегион на Европа 6/. От друга страна, за Европа също може да се каже, че е подрегион в едно по-голямо физическо пространство – евразийската суша. На нея също може да се гледа и като на съставна част на други различни пресичащи се мегарегионални формации, при които географското положение е просто един и невинаги най-важният аспект: част от региона на християнството или, както понякога се определя, част от региона на западното християнство; или част от регион, където се осъществява контакт и сложно историческо взаимодействие между трите монотеистични световни религии (християнство, ислям и юдейство); или, да въведем едно по-диахронично измерение – регион, представляващ сърцевината на световния колониализъм и индустриализация. В рамките на различните дисциплини и подходи може да има още множество други дефиниции.

Ето защо Югоизточна Европа или Балканите не трябва да се идентифицират просто като териториален подрегион на Европа. Дори погледнат като такъв, той е заключен в една йерархична матрица, в която може да бъде описан като белязана категория, ако използваме термин от лингвистиката. Сложните понятия като регион, нация, раса, пол и т. н. представляват социално построени системи от белязани и небелязани категории 7/. Нека дам един прост пример: сложното понятие Европа включва както белязани, така и небелязани категории. В западноевропейските и американските университети има множество департаменти (или факултети) по европейски науки (история, антропология, политически науки и т. н.). Също така съществува, но обикновено не като неразделна част от европейските науки, и областта източноевропейски науки. Понастоящем американските университети по правило обявяват отделни позиции за източноевропеисти. Ако бъде разкрита обща позиция по европейска история, обикновено се конкретизира дали предпочитанията са за британска, германска, френска, италианска, испанска, руска и дори ирландска история, докато полската, чешката, унгарската, румънската, българската, сръбската, хърватската, македонската, латвийската, естонската, албанската и т. н., и т. н. истории са обобщени отделно в невъзможната област източноевропейска история. Следователно „Източна Европа" е белязана категория като подобласт на европейската история. Понякога в тази белязана подобласт се появяват белязани подкатегории като история и литература на „Централна Европа" или по-скоро „Източноцентрална Европа" и „Югоизточна Европа". Останалата част от Европа обаче не е представена от съответни категории и специалисти по „Североизточна Европа", „Северозападна Европа", „Югозападна Европа", „Южна Европа" или „Западноцентрална Европа", дори не и като „Западна Европа", а просто като „Европа". Следователно това са небелязани категории. Става така, че белязаните категории са белязани като различни, докато небелязаните запазват своята сила като стандарт, спрямо който трябва да се позиционират останалите. И всъщност небелязаните категории са тези, които доминират и са поставени дискретно в центъра на общото понятие. В случая с Европа това централно понятие е негласно йерархично, тъй като то е връзката между няколко сложни мрежи на значението, в които то играе често доста различни и далеч несъизмерими роли: на географска зона, но също така и на икономически и административен източник на влияние, на исторически и интелектуални идеи и все повече – на един идеал.

Когато мислим за регионите като системи от категории, стигаме до друго понятие, в което тези повече или по-малко символични региони са потопени – категорията на мисловните карти. Мисловните карти могат да бъдат разбрани от гледна точка на това, което различните учени дефини-

рат като рецепти, форми или схеми, в които вкарваме нашите впечатления в течение на траещия цял живот опит на човека да придаде значение и порядък на света8/. Както дори географите и картографите признават, „съставянето на карта не е ограничено само до математическата страна на процеса; то може да бъде еднакво добре духовно, политическо или морално“9/. Възприятието не е само приемането на едно готово впечатление отвън. Нашите впечатления са схематично определени от самото начало. Ние организираме информацията, която получаваме, в структури, за които ние, като възприемащи, сме отговорни, въпреки че често не ги осъзнаваме. Хейдън Уайт характеризира този „концептуален апарат, посредством който се подреждат фактите“, като „неявен оформящ механизъм“ 10/. Същото важи и за следващия етап, когато вече сме организирали и дали израз на нашите възприятия като познание, което на свой ред се поема и мислено подрежда от други възприемащи с техни собствени мисловни мрежи. Така, когато се заемаме с една мисловна карта, трябва да обръщаме еднакво внимание както на съдържанието на самата карта, така и на умовете зад действията на създаване и възприемане. Това важи с двойна сила, когато работим с такива утежнени понятия като Югоизточна Европа и особено Балканите, които са имали доста бурен живот като елементи в цяла поредица мисловни карти, а не единствено в картографската им ипостаза.

2. Различни категории ли са Югоизточна Европа и Балканите?

Тъй като дълго съм се застъпвала за използването на термина Балкани и съм критикувала наивната вяра, че Югоизточна Европа може да служи като неутрален евфемизъм, следва да уточня до каква степен правя разлика между двете понятия или ги използвам просто като синоними.

В светлината на прекомерната напоследък употреба на Балканите като термин с отрицателен заряд някои учени предложиха той да бъде изхвърлен напълно и да се замести с, неутралния както се твърди, Югоизточна Европа. Смятам тази тенденция за някакъв съвременен номинализъм, който храни илюзията, че като се промени името на пространството, ще се избегнат капаните на балканизма като една от най-упоритите мисловни карти в обращение днес. Думата „Балкан“ не е идеологическа сама по себе си. Като наименование тя не би могла да бъде по-неутрална или доброжелателна, тъй като просто означава „планина“. Реалността или възприятията на реалността са тези, които влагат смисъл – положителен или отрицателен – в едно наименование. Вярно е, че като обозначител Балкани е станал термин с отрицателен смисъл, но няма основание да вярваме, че ако бъде отстранен, обозначаемото ще се освободи от отрицателните стереотипи.

Както ясно съм показала, надявам се, в „Балкани – балканизъм" в много от балканските страни терминът Балкани може да има положителен или неутрален смисъл наред с обидното значение. Това е особено вярно за България, където много хора дори го носят като фамилно име. Така че не само е непрактично, но е и невъзможно да се изкорени това наименование. Нещо повече, ако целта е да бъдат освободени балканските хора, които се чувстват очернени в тяхната колективна самоидентичност от срама и унижението, прикрепени към употребата на наименованието Балкани като присъда, единственото решение е да се еманципира наименованието, а не то да бъде заличено. Но дори и това да беше възможно, то не би променило отношението на външния свят към обществата в региона. То по-скоро би породило положение на политическа коректност, напомнящо на расизъм, без да е използвана думата „негър". Предложеният заместител –синтагмата Югоизточна Европа, съвсем не е лишена от идеологизиране сама по себе си въпреки привидно обективистичното географско звучене. Точно обратното, както вече показах в книгата, тя е имала своята собствена съмнителна история, когато нацистите са я използвали през 30-те и 40-те години на миналия век в смисъла на „естествено определения икономически и политически завършек" на Третия райх на югоизток: *Wirtschaftsraum Grossdeutschland Südost.* Твърде вероятно е това да е била една от причините, поради която, когато през 1950 г. югославският географ Йосип Роглич призовава да се въведе отново в употреба терминът Югоизточна Европа, призивът му не е взет под внимание 11/.

В наши дни Югоизточна Европа и Балкани по правило се използват като синонимни географски обозначения. Единственото изключение представляват някои немскоезични академични трудове, които се основават на чисто географския подход. Те излизат с довода, че земите на югоизток от Карпатската верига образуват общността Югоизточна Европа, в която Балканите са просто един географски и исторически подрегион. Така, въпреки че Унгария и понякога Словакия се представят като югоизточноевропейски, в рамките на тази матрица те не биха били смятани за част от Балканите 12/. В своите работи, както и в настоящия текст, използвам двата термина като синоними, когато става дума за съвременната географска зона. Това, че емоционално предпочитам термина Балкани в настоящата политическа и интелектуална конюнктура, се дължи на убеждението ми, че еманципацията, а не изхвърлянето на термина ще има по-пречистващ ефект.

При все това възраженията към понятието Балкани съществуват отдавна и те не произтичат непременно от политически или идеологически съображения. Най-първо и най-вече те бяха насочени към създаването на един по-последователен каталог на европейските подрегиони по отношение на сходните категории. Така Югоизточна Европа попада в същото семейство

класификационни обозначения като Източна Европа, Западна Европа, Южна Европа, Северозападна Европа и т. н., докато очевидно Балканите не се вместват сред тях. От друга страна, Балканите като название на територия имат същото естество като такива исторически обозначения като Иберийския полуостров, Апенинския полуостров, Алпийския регион, Скандинавския или Прибалтика и всички те следват някое историческо-географско или етническо наименование. През XIX в. е било изказано правилното възражение, че полуостровът, дотогава обозначаван като „гръцки", „южнославянски", „Турция в Европа" и с още дузина други различни наименования, е наричан погрешно Балкански поради грешната географска представа, според която Балканът представлява северната му граница. Към този момент обаче терминът вече е бил придобил обращение и надмощие над по-рано използваните 13/.

В този смисъл и абстрахирайки се от преди очертания политически или психологически мотив, можем да приемем, че Югоизточна Европа е по-подходящо обозначение в рамките на общото понятие Европа и географските му производни. При все това, както вече посочих, то нито може да бъде, нито пък е било съвсем невинно като име.

Въпреки това, както вече бе изтъкнато, Югоизточна Европа е повече или по-малко ясно класификационно академично географско обозначение и, за разлика от Балканите, не „страда" от множество идентичности. От друга страна, обозначението Балкани има цяла поредица различни въплъщения или прояви, които най-общо могат да бъдат групирани в три категории. Първата и най-простата е, че Балканите са име. Първоначално това е името на планина, което се появява през XV в. и с времето употребата му зачестява. От XIX в. то започва да се използва и за полуострова като цяло и оттам става наименование на региона. И накрая, то се използва и като лично име (фамилно име в България и собствено име в Турция). В тази му функция на име Балкани има неутрално и дори положително значение 14/.

Второ, Балканите се използват като метафора. Към началото на XX в. понятието придобива пейоративен смисъл, въпреки че това е бил един постепенен процес, породен от събитията, съпътстващи разпадането на Османската империя и създаването на малки, слаби, икономически изостанали и зависими националнии държави, стремящи се към модернизиране. Трудностите на модернизацията и съпътстващите ги крайности на национализма пораждат положение, в което наименованието Балкани започва да служи като символ на агресия, нетолерантност, варварство, полуразвитие, полуцивилизованост, полуориенталщина. Именно тази метафора и настоящата ѝ употреба в реалния свят на политиката разгледах и критикувах в „Балкани – балканизъм" и показах, че един определен дискурс, наречен от мен балканизъм, оформя отношението и действията спрямо Балканите. Все

пак не трябва да се забравя, че Балкани може да се използва като метафора и в положителен смисъл. Въпреки че това е изключение, историческата употреба на понятието Балкан в България от XIX в. нататък обозначава също така и независимост, любов към свободата, смелост, достойнство и терминът е бил предмет на възторжена поезия и проза.

Трето, Балканите могат да се разглеждат като научна аналитична категория – един географски регион, и както вече казах, понастоящем в това си качество тя най-често е използвана като синоним на Югоизточна Европа.

И накрая, Балканите могат да бъдат разгледани като едно особено историческо наследство – по-точно османското наследство, и това е развито в следваща част. В нея, като се тръгва от частния случай към общия и на основата на допълнителни примери от други исторически наследства, се опитвам да докажа, че категорията историческо наследство е най-подходяща за диахронен анализ на регионите изобщо.

Всичко казано досега идва да обясни защо за целите на този текст използвам Югоизточна Европа в заглавието и запазвам Балканите най-вече като една от няколкото нейни възможни валенции – нейния аспект на историческо наследство. Това е направено най-вече за яснота и стил. Казано не толкова елегантно, но също така и доста по-малко педантично, този текст съпоставя различните ипостази на Балканите. Той се спира най-вече на изследването и сравнението на понятието Балкани като съвременен географски регион с редица припокриващи се исторически наследства, в които регионът участва и сред които категорията Балкани като историческо наследство е само едно от многото. Нека обаче първо се върнем накратко върху използването на Балканите като метафора.

3. Балканизмът като мисловна карта

Балканизмът може да се разглежда като една от най-устойчивите рецепти, форми, схеми или „мисловни карти", в които е наблъскана информацията за Балканите, особено в журналистическите, политическите и литературните произведения. Балканизмът се оформя постепенно в течение на приблизително две столетия. VIII и XIX в. може да се определят като време на откриване на Балканите и едновременното им изнамиране. Появяват се ясно различими модели на възприятие, като сред тях най-важни са аристократичният и буржоазният, които изкристализират в специфичен дискурс (или мисловна карта) за Балканите едва около времето на Балканските войни и Първата световна война. През следващите десетилетия към него се прибавят допълнителни отличителни черти, но тези попълнения са по-скоро подробности, а не по същество. В широките му контури той се предава и препредава, след като е преминал през това, което Джеймс Кли-

фърд определя като „дискурсивно втвърдяване“. За разлика от ориентализма, който описва едно приписвано противопоставяне, при балканизма има една приписвана двусмисленост. Западът и Ориентът се представят като несъвместими общности, антисветове, но завършени антисветове.

От друга страна, Балканите винаги са предизвиквали в съзнанието образа на мост или на кръстопът – между Изтока и Запада, но също така и между етапи на развитие, и това навежда на класификации като полуразвит, полуколониален, полуцивилизован, полуориенталски и т. н. Тази най-настойчива тропа на „мост“, както и често съпътстващата я тропа на *antemurale christianitatis*, може да се разглеждат като една *sui generis* европейска мисловна карта, която в различните периоди се е премествала от един към друг европейски регион или нация – Унгария, Австрия, Германия, Полша, Румъния, Хърватска, Гърция, Сърбия, България, Русия, Балканите, славянството, Централна Европа, православието и т. н. Промеждутъчното положение на Балканите, техният преходен характер можеха да ги направят просто един незавършен Друг; вместо това те са изградени като едно незавършено (европейско) Аз. Главните причини за това са две: религия и раса.

Въпреки отдавна съществуващия ожесточен антагонизъм между католицизма и православието, на последното никога не се е гледало като на преходна вяра към исляма; това, което обикновено се е изтъквало, е непреодолимата пропаст между християнството (дори и в православната му схизматична разновидност) и мюсюлманската религия. Един допълнителен нюанс при разглеждането на Балканите е своеобразното насаждане на две различни западни отношения – религиозно и класово. Докато отношението към исляма се основава на недвусмислено религиозно различие (вариращо от отхвърляне до осъзнато приемане), отношението към османската държава е колебливо и отразява определено класово отношение на солидарност особено с мюсюлманските османски управници. То рязко контрастира с отношението към бедните и недодялани, но християнски парвенюта, описвани в дискурс, почти съвпадащ с описанието на западните нисши класи и предизвикващ мигновен паралел между Ийст Енд в Лондон и източния край на Европа.

Расовата компонента предлага по-сложен анализ. От една страна, има цяла тропа относно расовата смесица и мелезната същност на Балканите. Сложният етнически състав, прибавил думата macedoine към речника на съставителите на менюта, е обвиняван за нестабилността и липсата на ред на полуострова, на който е поставена диагнозата, че е засегнат от „недъга на хетерогенността“. Практически никой обаче не е изтъкнал факта, че не етническата (често използвана взаимозаменяемо с расова) сложност сама по себе си предизвиква етнически конфликти, а етническата сложност в

рамките на идеализираната национална държава, която се стреми към етническа хомогенност.

От друга страна, въпреки наличието на расова, т. е. етническа неопределеност и въпреки важните вътрешни йерархии в крайна сметка Балканите все пак се третират като позиционирани отсам фундаменталното противопоставяне – бели срещу цветнокожи, индоевропейци срещу останалите. Това също обяснява извънредната ангажираност през изминалото десетилетие с войната в Югославия в лицето на по-сериозни и кървави конфликти по други места на планетата. Както показват социологическите изследвания, „различието е съществена част от процеса на типизиране. Казано по-просто, разликите са вариации между или вътре в типовете“ 15/. Тезата ми е, че докато ориентализмът се занимава с различията между (приписвани) типове, балканизмът третира различията в един и същи тип.

Бидейки географски неотделими от Европа, но културно построени като „нещо друго“ в нея, Балканите са поели по един удобен начин множество екстернализирани политически, идеологически и културни напрежения и противоречия, присъщи на регионите и обществата извън Балканите. С времето балканизмът става удобен заместител на емоционалното разтоварване, осигурявано от ориентализма, като спестява на Запада обвиненията в расизъм, колониализъм, евроцентризъм и християнска нетолерантност към исляма. Все пак Балканите са в Европа; те са бели и са преобладаващо християнски; затова проектирането на фрустрации върху им може да избегне обичайните обвинения в расизъм или религиозно предубеждение. Както и в случая с Ориента, Балканите служат като хранилище на отрицателни характеристики, срещу което са издигнати положителните и самохвалебствени образи на Европа и Запада. С освобождаването на Изтока и ориентализма като независими семантични величини Балканите са оставени в плен на Европа; те са нейната антицивилизация, alter ego, тъмната ѝ същност. Ако използваме една неотдавнашна метафора от света на киното, Балканите са ъндърграундът на Кустурица, където войната никога не спира.

Същевременно балканизмът, въпреки че се използва като дискурс от Първата световна война насам, не присъства постоянно, а се появява само при определени критични политически обстоятелства и от различни действащи лица – отчасти по времето на Втората световна война или като аналогия при опита да се подкопае антиколониалната борба през 60-те години. След 1989 г. той бе възкресен в голям мащаб и има два успоредни риторични аспекта – единият е успешният опит на бившите социалистически източно-централноевропейски страни да се отделят от Балканите, а другият е гражданската война в Югославия, представена на политическата класа и на широката общественост като балканска война 16/.

Продължавам да твърдя, че балканизмът се поражда и възражда най-вече в различните жанрове на журналистиката и художествената литература. Като цяло науката остава извън сферата на неговото влияние. Това не означава, че голям брой учени в областта на балканските науки не споделят зашеметяващ брой лични предубеждения, но правилата на научния дискурс ограничават откритото им изразяване. Въпреки всичко производството на научно познание се движи по линия, която само понякога се пресича с производството на популярна митология.

Когато в последната глава на *„Балкани – балканизъм"* зададох въпроса „Какво са Балканите?", иронично си поиграх с фразата на Дерида „Il n'y a pas de hors-texte", като зададох въпроса „Qu'est-ce qu'il y a hors de texte?" и постулирах балканската онтология. Макар философските основи на балканизма да напомнят много на платоничния идеализъм с убеждението, че абсолютната идея помага на разума да отрази огледално точно външната реалност, постмодернизмът, от друга страна, макар и от съвсем различен ъгъл напомня на британския емпиризъм, постулиращ, че не знаем нищо, освен онова, което възприемаме с нашите сетива – едно косвено отричане на познанието. Философските основи на моя подход може да се опишат грубо като кантиански дотолкова, доколкото споделям убеждението, че като хора имаме вродени качества да схващаме „интуитивно" пространството и времето, да „разбираме" категории като единство, същност, причинност и т. н.; че човешкият ум може да подреди една свързана картина за света, която може да бъде обяснена на другите. Като правя това обаче, няма да повдигам въпроса дали светът сам по себе си (*an sich*) и отразеният свят съвпадат. Някои от похвалите, които получих в рецензии, писма и коментари, че съм успяла да отида отвъд текстуалността на Саид, се основават на убеждението, че в моята реконструкция на балканската онтология постулирам такова съвпадение. Това не е така. Просто предлагам една друга мисловна карта, подредена според изискванията и условностите на научния дискурс, който според дълбоките ми убеждения организира познанието по един по-адекватен начин. Мисловните карти „не са измислени абстрактно, а са просто различни начини за кодиране или символизиране на нещо, което в края на краищата е реално" 17/. Но тъкмо защото моята е само една алтернативна мисловна карта наред с други, тя трябва да се бори за легитимност и място, от което нейната организация на познанието, а не някоя друга, било в научната традиция или извън нея, и най-вече не тази на балканизма, би могла да стане сталон за оценка и евентуално за действие (политическо, социално, културно).

4. Балканите като историческо наследство

Регионите, подобно на повечето общности (държави, градове, села), се определят най-лесно, като се очертаят границите им. И наистина от дълго време границите са предпочитан обект за анализ особено при изследване на идентичността. Те са естественото първо средство, тъй като именно по пределите, по края, се получава обособяването или разнищването на общностите. Тъй като идентичността и другостта (различността) са явно в симбиотична връзка, най-остро дефинираните им характеристики са изразени най-добре при този граничен сблъсък 18/. В резултат на това различността се превърна във фундаментална категория не само на социалния опит, но също така и на социалния анализ. През последното десетилетие тя направи мощно нашествие и в историческите проучвания. Границите обаче се оказаха проблематичен първи избор. Една от причините е, че те самите се променят или са субект на различни критерии (географски, политически, етнически, културни и т. н.). В случая на Балканите това затруднение е съвсем явно, когато трябва да се определят северните им граници – Румъния част ли е от Балканите, а Словения, Хърватска, Унгария? Източната, южната и западната граница като че ли са по-лесни, тъй като са определени от морета, но дали действително Егейско море е толкова твърда граница между Гърция и анадолския бряг или пък Адриатическо море – между Италия и Далмация? И което е по-важно – прекаленото фокусиране върху границите наложи едно нездраво обсебване от отликата, разликата, Другостта 19/.

Напоследък се чувства силно пренасочване от т. нар. гранични проучвания към сега модерната категория „пространство". Този подход отдава повече и заслужено внимание на процесите и структурите на сцепление в една общност. Той даде в резултат ценни разработки, но също така влече и своите опасности, най-важната от които – есенциализмът, се прокрадва през задната врата. Тя не идва от някакъв вграден дефицит на теорията, разработена по разумен и прецизиран начин най-вече от географи и антрополози, изтъкнали връзките между познание, власт и пространственост, и подчертали метафоричния и материален резонанс на „пространството"20/. Поскоро е свързана с понякога прибързаното и необмислено прилагане на категорията в конкретни исторически проучвания 21/. Често например категорията „пространство" се свързва безкритично с етничността и нацията. Така в литературата можем да прочетем за пространството на развитие на английската нация или на гръцката, на албанската и т. н., нещо, което всъщност копира непреднамерено държавни и националистични тези под маската на нов научен жаргон и в резултат пресъздава доста статични и неисторически структурни анализи.

На този именно фон въвеждам понятието историческо наследство. То по мое мнение не измества понятието пространство. Вместо това то запазва ценните особености на анализа на пространствеността, като едновременно с това прецизира вектора на времето и го прави исторически по-конкретно. В края на краищата, както се казва в „Разходка в гората" – една популярна пиеса за Студената война, „историята е само география, простряна във времето" 22/. Искам да насоча вниманието върху елемента време в това уравнение. Какъв е тогава, в светлината на този подход, отговорът на подвеждащия прост въпрос „Какво са Балканите?". В широкия смисъл на думата към региона, известен днес като Югоизточна Европа или Балкани, т. е. югоизточния европейски полуостров, може да се подходи като към сложен резултат от взаимодействието на редица исторически периоди, традиции и наследства. Макар да съзнавам болезнено ясно, че категориите в хуманитарните науки са заети отдавна, не мога да направя друго, освен да се опитам да обясня точното значение, с което се опитвам да ги изпълня.

От трите категории, използвани по-горе, историческите периоди са най-разбираемата. На основата на различни критерии те очертават продължителност от време, която може да се опише като притежаваща известна вътрешна последователност, както и повече или по-малко определени начало или край на основата най-често на струпване от значими събития. Историците биха могли да оспорят ожесточено легитимността на конкретните събития, избрани като критерии; те биха могли да поставят под въпрос хронологията на периодите; някои биха оспорили изцяло използването на периодизациите, които разделят органичния исторически процес на привидно последователни периоди, които не са нищо повече от изкуствени и произволни познавателни инструменти. Въпреки това, общо взето, те най-общо биха приели, че горната дефиниция е повече или по-малко приемлива в най-общия случай.

Не е така с другите две категории – традиции и наследство. Както посочва Реймънд Уилямс в коментара си за традициите, „традицията в най-общия си съвременен смисъл е една особено трудна дума" 23/. От многобройните значения, използвани през вековете, оцелява общото понятие за предаване на знания и идеи. Не след дълго то е било свързано с представата за уважение и дълг към предците. Като се има предвид, че само някои от множеството традиции или части от тях са избрани като обект на уважение и дълг, е трудно, продължава Уилямс коментара си, да се подходи към Традицията (в единствено число) „с една абстрактна, поучителна или, както често става, ратифицираща употреба". Що се отнася до древността на традициите, „нужни са само две поколения, за да се превърне нещо в традиция – това е съвсем естествено, тъй като традицията се възприема като активен процес". Въпреки това Уилямс отбелязва, че „думата проявява тен-

денция да се насочва към древното, както и към церемониите, дълга и уважението", и той скърби над това, като го намира „същевременно измяна и предателство", като се имат предвид размерът и разнообразието на това, което ни се предава 24/. Той изтъква също, че съществува и успоредно презрително отношение към традицията, особено с налагането на теорията за модернизацията, където тя се използва, главно с нейната прилагателна форма „традиционно" за описание на „навици или убеждения, които са непригодни практически за промяна" 25/. Все пак това не е основната ѝ употреба и за целите на този анализ ще се придържам към преобладаващия смисъл: „В английския език понятието традиция оцелява като описание на общия процес на предаване, но в него съществува едно много силно и често надделяващо чувство, свързано с уважение и дълг." 26/ В това популярно разбиране на традицията има няколко компонента – активно отношение, съзнателен подбор, оценително издигане на някои от елементите, създадени в процеса на предаването.

Наследство е често и широко употребявана дума, но тя не е влязла в специализирания речник на историците или другите учени в областта на социалните науки (изключваме правната професия) и следователно не е предмет на различните специализирани речници, включително на прочутите „Ключови думи" (Keywords) на Уилямс. Стандартните речници на английския език дават две значения за тази дума: „1. В правото – подарък или собственост, особено лична собственост, като пари, чрез завещание. 2. Всяко нещо, предадено от миналото, например от прародител или предшественик."[27] Като примери за втората употреба различните речници предлагат „наследството на древния Рим" (The Random House) или „наследството на религиозни свободи" (The American Heritage Dictionary) 28/. Така наред с правната му употреба второто значение на наследство се използва в много близък смисъл на традиция. Но приликата свършва на основното ниво – и двете обозначават процесите (и предметите) на предаване. Отвъд това има съществени разлики. Наследството за разлика от традицията не включва активния процес на съзнателен избор на елементи, завещани от миналото. То включва всичко, което се предава от миналото, независимо дали то ни харесва или не. В този смисъл то нито извършва предателство към миналото, нито се поддава на активната намеса на посредниците. Наследството може да бъде издигнато или погубено от приемниците, но това идва като вторичен процес. Наследството само по себе си като абстрактно обозначение е неутрално.

Да се върнем на множеството исторически периоди, традиции и наследства, оформили Югоизточна Европа. Някои от тези периоди и наследства са били синхронни или припокриващи се, други са били последователни или напълно обособени 29/; някои са се проявявали в едно и също геог-

рафско пространство, други са включвали в югоизточната зона на Европа различни макрорегиони 30/. Те могат да бъдат класифицирани и според тяхното влияние в различните сфери на социалния живот – политически, икономически, демографски, културен и т. н. Можем да изброим много от тези периоди и наследства – римското, византийското, османското, комунистическото са сред най-важните политически наследства. В сферата на религията можем да изтъкнем християнските, мюсюлманските и юдейските традиции с множеството им секти и клонове; в сферата на изкуството и културата – наследствата на предгръцкото население, на гърците, на множеството етнически групи, заселили се на полуострова, и т. н.; в социално и демографско отношение – наследствата на големите и неспирни преселения, етническото разнообразие, полуномадството, една голяма и егалитарна селскостопанска сфера, късната урбанизация наред с постоянната приемственост на градския живот и т. н.

От политическите наследства, оформили Югоизточна Европа като цяло (периодът на Гръцката античност, елинизма, римското господство и т. н.), можем да изтъкнем две като особено важни до XIX в. Едното е хилядолетието на Византия с нейното дълбоко политическо, институционно, правно, религиозно и общокултурно влияние. Другото е петвековното османско господство, дало името на полуострова и установило най-дългия период на политическо единство, изпитван от него. Югоизточна Европа не само получава новото си име през този период, но най-вече османските елементи или елементите, възприемани като такива, са тези, които предизвикват сегашния стереотип на Балканите. Следователно в тесния смисъл на думата може да се твърди, че Балканите са всъщност османското наследство.

В „Балкани – балканизъм" направих с чисто познавателна цел разлика между османското наследство като приемственост и османското наследство като възприятие. Тези две категории не трябва да се тълкуват като „реални" характеристики, отнесени спрямо „въображаеми" такива, както може би предполага неуместната употреба на термините приемственост и възприятие. Характеристиките на приемствеността са сами по себе си често възприятийни, а възприятията представляват всъщност непрекъснати реални социални факти. Един по-добър начин да дефинираме различието е като кажем, че и в двата случая категориите обозначават социални факти, но те са на различна отдалеченост от непосредствения социален опит. В случая на възприятието социалният факт е отдалечен с една стъпка повече от непосредствената реалност и вероятно човек може да съпостави естествения с културния или текстуалния статут на социалното взаимодействие.

Наследството като приемственост е понятие, различно от характеристиките на османското държавно устройство или на османския период като

цяло. Това е процес, който започва след като Османската империя е престанала да съществува за определени региони, които се оформят като държави приемници, и представлява сбор от характеристики, предадени най-вече от историческото положение на VIII и XIX в. В книгата се опитах да направя системен преглед на начините на действие на османското наследство като приемственост в политическата, културната, социалната и икономическата сфера, където то проявява различни степени на постоянство. Практически във всички сфери, с изключение на демографската и тази на народната култура, разривът става почти веднага след началото на политическата независимост на отделните балкански държави и като цяло приключва към края на Първата световна война; оттогава нататък той се превръща в наследство като възприятие. В областта на демографията обаче османското наследство продължава за известно време и което е по-важно – се преплита с и постепенно се трансформира във влиянието на турската национална държава. От друга страна, османското наследство като възприятие представлява процес на взаимодействие между едно постоянно еволюиращо и натрупващо се минало и постоянно еволюиращите и натрупващи се възприятия на поколения хора, които преосмислят своите оценки за миналото, с една дума, става въпрос не за реконструиране на миналото, а за неговото конструиране в историографията, белетристиката, журналистиката и ежедневния дискурс. Наследството като възприятие е твърдо залегнало в дискурса на балканския национализъм като един от най-важните му стълбове и проявява удивителни прилики във всички балкански страни. Точно защото е в центъра на обезпечаването на настоящата социална подредба и което е най-важното – легитимира държавата, то ще продължи да се възпроизвежда още известно време.

Същевременно османското наследство като приемственост бе в процес на упадък през изминалото столетие. Страните, определени като балкански (т. е. страните, участвали в историческата османска сфера), се отдалечават неотклонно от османското си наследство и заедно с това от своята балканска натура. Искам силно да подчертая, че това е заключение, лишено от всякакъв оценъчен елемент. Изхождайки от това, заключих, че онова, на което ставаме свидетели днес в географските Балкани, а именно изкореняването на последните белези на едно имперско наследство от етническо разнообразие и съвместно съществуване[31] и замяната му с институционализирани етнически хомогенни части, може да се окаже един напреднал стадий от окончателната европеизация на региона и краят на историческите Балкани, в случай че те са, а аз смятам, че те са, османският период и османското наследство. Всъщност британският дипломат, написал през 1913 г. балканското проучване по поръчка на фондацията „Карнеги", стига до извода: „...може смело да се заяви, че след столетия на азиатско визан-

тийство единствената основа за европейска култура и единствената склонност към европейска цивилизация, които могат да се намерят на Балканите, са в националното съзнание.“ Следователно, „където и когато на Балканите националното чувство става съзнателно, тогава започва цивилизацията; и тъй като такова съзнание най-добре се проявява чрез война, войната на Балканите бе единственият път към мира“ 32/. Това е написано няколко месеца преди избухването на Първата световна война и има жестока ирония във факта, че балканският национализъм, по-късно описван като вътрешно чужд на нарочения за граждански и цивилизован западен национализъм, е разглеждан като единствената балканска черта, окачествена като европейска.

5. Източна Европа като историческо наследство

Ще дам още един пример за историческо наследство, в което е участвала Югоизточна Европа, като въведа една допълнителна категория, подложена напоследък на все по-големи атаки, като се стига дотам, че на академични форуми се задават въпроси от рода „Има ли все още Източна Европа?“ 33/. Според терминологията на Държавния департамент Източна Европа няма; има само Централна Европа и отвъд нея е Русия, наричана сега евфемистично Евразия. Както изтъкнах в самото начало, Източна Европа е една от белязаните категории на класификационното семейство, струпано около Европа, и представлява един ясно определен историко-географски регион 34/. Обичайният подход към региона (както впрочем и към всеки регион) е да се търсят уникалните особености на Източна Европа (съответно на Централна Европа, на Балканите или на някоя друга област). Обичайният отговор на такъв въпрос е списък от основни характеристики. Първо, изтъква се, че Източна Европа е резултат от наследствата на неотдавнашните многонационални династични империи (Османската, Хабсбургската, Романовата) със съпътстващите я последствия. От една страна, това са сложните етнически и религиозни структури и действащите малцинствени проблеми, а оттам вградената неспособност за безболезнено приспособяване към принципите на самоопределението и хомогенната национална държава, каквито са познати на запад. От друга страна, това са силните държавни традиции. Второ, Източна Европа би могла да бъде описана като регион със закъсняла индустриализация на предимно селскостопански общества и съответните структурни резултати – късна урбанизация с огромен брой първо и второ поколение граждани, които все още не са съвсем социализирани в новата обстановка и затова пораждат явлението на аграризирани или полуградски центрове; изолирани сфери на традиционни социални и икономически отношения; индустриализация, неуспяла да преодолее

относителната изостаналост на региона. Трето (макар че аз не бих го направила), други добавят предполагаемите културни последствия от пропускането на Ренесанса и Реформацията или фундаменталните различия, които, както те смятат, отличават православния свят от католическия и протестантския, и т. н.

Обезпокоителното при такъв въпрос и такива отговори е явният им структурен и дори механистичен характер. Впрочем, ако възприемем една обща структурна и неисторическа рамка, те може дори да са приемливи. Те приемат обективното съществуване на общностите Западна и Източна Европа и презумират, че наследствата са факт, а не процес. Наистина в рамките на политическите науки с техните моментни визии такъв подход не е непременно абсурден. Историците обаче са ангажирани преди всичко с промяната във времето, а най-важната отличителна черта на наследствата е, че те не са вечни, а преходни. С цялото им продължително и дълбоко въздействие наследствата на трите империи са исторически явления с техните termini post и ante quem и всъщност според мерките на историческото време нито едно от тях не е било достатъчно продължително – само неколкостотин и то доста променливи години.

Също така обезпокоително е, че едно съвсем неотдавнашно наследство, макар и най-краткото, е напълно пренебрегвано точно от онези, които настояват за непреходността на предишните имперски наследства 35/. Говоря, разбира се, за социалистическото или комунистическото наследство. Искам веднага да заявя следното: безсмислено е да се търси социалистическо наследство в Източна Европа. „Източна Европа" е социалистическото/комунистическото наследство. Всеки, живял в Източна Европа преди 1989 г., би се съгласил, че това понятие имаше смисъл само като политически синоним за комунистическа Европа или Европа на Варшавския договор. Подобно на други такива процеси и социалистическият период бе продължителен и сложен. Той приключи около 1989 г.; в момента, в който приключи, той стана наследство. Онова, което бе казано преди за османския период и османското наследство, важи и за комунистическото. В рубриката за наследството като приемственост можем да погледнем на функционирането на социалистическото или комунистическото наследство в различни сфери (политическа, икономическа, социална, областта на манталитета) и те си приличат поразително във всички посткомунистически страни. Независимо дали им харесва или не, за повечето изследователи на преходния период Източна Европа се явява предпочитаната препратка. Социалистическото наследство като приемственост проявява различни степени на упоритост в отделните сфери и страни, но, подобно на всяко наследство, на него му е писано да отмине, след което то ще бъде изведено в областта на възприятието.

Веднъж подходили към Източна Европа като определено историческо наследство (и смятам, че то е социалистическото или комунистическото), трябва да приемем, че то е крайно. Само че в историята това не става така отведнъж, а е постепенен процес. Бидейки също така един дългосрочен процес, Източна Европа бавно слиза от сцената и избледнява. Интеграцията в европейските институционни рамки може и да стане през следващите 10, 20, 50 или 100 години. В областта на възприятието обаче ние говорим за обособения опит на две или три поколения. Източна Европа може и най-вероятно ще изчезне като категория, но ще е по-трудно да бъдат заличени отношенията отвътре и отвън. Една от причините да се спра върху тази категория и това наследство е, че те са най-важната среда, в която трябва да се историзират сегашните дебати около Централна Европа и Балканите. Централна Европа като еманципираща идеология от 80-те и началото на 90-те години, въпреки риториката за принадлежност към квазихабсбургското или западноевропейското пространство, принадлежи към херменевтичната сфера на Източна Европа (нека повторя – Източна Европа не като една вечна идея, а като историческия опит от периода на Студената война).

Социалистическото наследство е последното от поредицата наследства и, както вече бе изтъкнато, то стана такова едва след приключването на социалистическия период в края на 80-те и началото на 90-те години 36/. За разлика от османското наследство, което, както вече споменах, носи характеристиките само на последните две столетия от османската ера, социалистическото наследство поради относителната краткост на явлението отразява характеристиките на целия свой 50 (или 70-годишен) период. Но социалистическият период сам по себе си е подкатегория на едно по-голямо явление, за което някои биха заявили, че вече се е превърнало в наследство, а други смятат, че е все още продължаващ процес. Имам предвид, разбира се, онова, което настъпи непосредствено след османския период и което в зависимост от предпочитаната парадигма или терминология бива определяно като капиталистическа световна икономика (Уолърстийн), като капиталистически начин на производство (Маркс), като „желязната клетка" на капиталистическата съвременност (Макс Вебер), или като ера на индустриализацията, урбанизацията, модернизацията, глобализацията и нейното нееднакво въздействие и т. н. За Зигмунт Бауман това е модерността с нейното просветителско послание, в която капитализмът и социализмът са „свързани завинаги в тяхната привързаност към модерността" и където самата модерност се превръща в наследство" 37/.

Най-важният извод, който следва от горните разсъждения изобщо, е, че наследствата не са вечни, камо ли изначални. Всяка реификация на техните характеристики в смисъл на неподвижни и неподлежащи на реформиране цивилизационни водораздели не може да бъде допустима работна хи-

потеза за исторически мислещите хуманисти. И все пак точно това пропива настоящата политическа риторика, в която се появи отново толкова настойчиво балканизмът като мисловна карта. Същевременно той понякога се появява непреднамерено и в сериозни научни анализи.

6. Как да разбираме Югоизточна Европа чрез категориите на историческото наследство: предимства и слабости

Нека обобщя –историческите наследства с тяхната едновременност и припокриване и с техните постепенно избледняващи последици ни позволяват да подходим поновому към регионите и да изтъкнем пластичността на историческите процеси. В частния случай на региона, известен като Югоизточна Европа или Балкани, това ни позволява да го спасим от поставянето му в едно нездраво историческо и пространствено гето и да го включим в една многообразна познавателна рамка. Ще подчертая предимствата на този подход, като дам един пример за контрастиращи тълкувания на едно и също явление. Първото тълкуване използва структурния анализ на установяване на основните характеристики на дадено историческо пространство; второто предлага интерпретация, гледайки през призмата на историческите наследства.

Едно от най-дълготрайните наследства на Османската империя на Балканите е демографското. Взаимопроникването на различните етнически групи в течение на няколко столетия направи изключително трудно тяхното отделяне при режима на новосъздадените през XIX и XX в. национални държави. В резултат на това проблемите на малцинствата тежат на практически всички балкански национални държави и те са прибягвали до сходни решения – емиграция и асимилация. Като се започне от последвалите едно подир друго отцепвания от Османската империя и се стигне до днес, на Балканите се провеждат няколко „прочистващи вълни". Това е общо заключение, по което историците проявяват единомислие и по което едва ли може да се очакват разногласия.

Въпреки това има различни начини за изразяване на това единомислие и различни тълкувателни рамки, в които то се поставя. Едно такова тълкуване, което подхожда към Балканите като към историческо пространство и се опитва да изведе определящите го характеристики, изразява демографското наследство като „нестабилност на отношенията сред населението и етническа смесица в едно много малко пространство", и приема, че за разлика от Западна Европа отношенията сред населението на Балканския полуостров никога не се консолидират 38/. Това съвсем не е неприемлив начин на изразяване, но същият факт може да бъде изразен и по друг начин. Вместо да говорим за контрастиращите особености в характеристиките на

населението на две отделни пространства – стабилност на западното и нестабилност на балканското пространство, същото явление може да бъде формулирано по следния начин. В Европа се осъществява процес на консолидация на хомогенни в династично, религиозно и етническо отношение държави поне от XV в. Същият процес може да бъде описан не толкова евфемистично като етническо и религиозно прочистване. Изграждането и консолидирането на нациите е динамичен процес, който в Европа протича в рамките на няколко столетия и все още не е приключил. Ако трябва да го представим географски и хронологично, той започва в Европейския Запад и се придвижва постепенно на север, към центъра, на юг и на изток, като Югоизтокът (или Балканите) представлява най-младият му вариант. Така че онова, което наричаме стабилност на Запада, може да се перифразира като едно по-раншно (макар и също така противоречиво) приключване на този процес.

Тази нова формулировка е предложена не в името на политическата коректност или дипломатичността, а за да се представи чрез нея една методологична гледна точка. Докато първото описание предполага наличието на две различни географски и исторически пространства, второто включва Балканите в един общовалиден дългосрочен процес. Така то дава ново определение на Балканите като част от едно общо пространство (било то европейското или глобалното), което еволюира и чиито характеристики са хомогенизиране (или по-скоро въобразеното хомогенизиране) на политическото пространство. То също така ни позволява да деконструираме категорията „запад“ от ролята на модел в динамично явление, което самото е преминало през този процес не много гладко и през дълъг период от време.

Тук може да се натъкнем на две сериозни методологични клопки. Едната засяга трактовката на дългосрочните процеси, а другата – проблема за индивидуалните действия и отговорности. Като описваме един дългосрочен процес от XV до XX в., може да бъдем обвинени в постулирането на едно детерминистично телеологично еволюционно развитие, завършило с „прочистени“ национални държави. Естествено „закъснелите“ не са просто закъснели, които повтарят опита на „пионерите“ в идеални лабораторни условия. Краят на XX в. е различен от края на XV, тъй като освен всичко останало „пионерите“ (които днес представляват икономически и политически най-влиятелната част от човечеството) смятат за неприемливи типовете поведение, които са били приети или наложени като нормални преди няколко столетия. На това предизвикателство може да се отговори по два начина.

Първият се заема с въпроса за дългосрочните процеси и доколко е подходящо те да бъдат включвани в една и съща категория. Ако вземем за пример понятието индустриализация, при него се изправяме пред същото

предизвикателство. Процесът на модернизация не само че се налага в течение на няколко века в Европа, но дори в ядрото му – Англия, са били необходими няколко века за пълния му разцвет и проникване в различните области на страната и в различните клонове на промишлеността (според една интерпретация това става през XVIII и XIX, а според друга – от XVI до XIX в.). Разбира се, механизмите на процеса и социалната цена в различните моменти на това развитие са били различни (с пионери и изоставащи във всеки отделен случай), но при все това никой не поставя под въпрос доколко е подходящо от епистемологична гледна точка описанието им в един и същи цялостен процес (и съответната категория). Казано накратко, абстрактните всеобемащи и дългосрочните категории имплицитно носят в себе си опасността от есенциализъм, телеология или детерминизъм. Можем да я преодолеем, като извършваме подробни и съобразени с пространството и времето конкретни исторически изследвания. Но като учени дължим на читателя поне последователност. Или ще прилагаме тези категории (с всичките необходими квалификации и като поемаме съзнателно всички рискове) към всички (включително към Балканите или към който и да е друг регион, който преминава през подобни свързани в пространството и времето процеси), или ще ги изхвърлим напълно, ще провъзгласим неизбежния солипсизъм и ще изпаднем в епистемологична нирвана.

Другият отговор се отнася до обвинението в детерминизъм и проблема с личните постъпки и отговорности. Дали горните разсъждения не водят, макар и неволно, до заключението, че Балканите са обзети от един предопределен процес на формиране на нации и етническо хомогенизиране, който няма друга алтернатива? На теория не изповядвам крайния детерминизъм и приветствам изследването на алтернативните развития във всеки исторически момент. На практика обаче бих застъпила мнението, че възможностите за лавиране на малките нации и държави в една йерархична конфигурация са много ограничени и техният избор е стеснен до най-малките подробности. Достатъчно е да си припомним хегемонните дискурси и съответно практическото налагане на легитимните монархии от времето на Виенския конгрес; по-късното обявяване на империите за аномалии и последващото налагане на националните държави като норма; днешния тесен модел на демокрации със свободен пазар, поддържани от МВФ, Световната банка и водещите икономически сили, без каквато и да било алтернатива за избор.

По-трудният и сериозен проблем за решаване е дали, като изтъкваме ограниченията в личния избор на локалните участници, не намаляваме отговорността им за техните действия. Нека приведа в тази връзка един друг пример. През 1913 г. сръбският президент, писател и учен Владан Джорджевич пише най-отявлени расистки нападки срещу албанците. Не закъсня

да се появи коментар за очевидна връзка с расистките антиалбански нападки в Сърбия през 80-те и 90-те години на XX в. при президентството на Милошевич 39/. Това е диахронен подход, който илюстрира приемствеността в сръбския дискурс. Той представлява ясен избор на мисловна карта и този избор е легитимен. Но това не е единственият вариант. Аз самата предпочитам да разширя рамките или пространството на анализа над интелектуалната карта на Европа по онова време. В конкретния хронологичен период от последната половина на XIX и началото на XX в. Владан Джорджевич може да се постави в компанията на Гобино, Хюстън, Чембърлейн, Вагнер, Хитлер и неколцина други, т. е. в общото пространство на европейския расизъм 40/. Това не прави Джорджевич по-малко отвратителен заради неговите възгледи. То обаче включва Югоизточна Европа в общото европейско или световно пространство и в съответната сравнителна перспектива, а не ги поставя в гетото на диахронната пространствена приемственост на Балканите 41/.

Това ни връща към вече повдигнатия въпрос относно политическите последствия от подобен род анализи. Не е ли вярно, че дори и да порицаваме крайностите на балканските политици, самият факт на включването им в една сравнителна перспектива неволно подценява неповторимостта на техните действия и непреднамерено превръща тяхното зло в нещо относително? Съзнавам много добре, че привидно безвредните начини на изказ и представяне са изпълнени с многозначност. Също така зная, че каквито и предупреждения да отправяме, никой не е господар на собствения си текст. Възможно ли е следователно това послание да бъде използвано от националисти и антизападно настроени кръгове на Балканите? Теоретически това не може да се изключи. На практика обаче не се е случило с текста на „Балкани – балканизъм“ през изминалите пет години 42/. Не твърдя, че моята мисловна карта е за предпочитане, защото е по-правилната или повярната в абсолютен смисъл, макар че я смятам за по-адекватно изображение на социалната действителност в рамките на научния дискурс. Това, за което настоявам, е, че политическите действия, построени въз основа на моята мисловна карта, се различават из основи от политическите действия, построени на базата на други мисловни карти. А действията спрямо Балканите през последното десетилетие със сигурност не са се основавали на моята мисловна карта. Ето защо смятам, че тя представлява конкретна практическа алтернатива.

Що се отнася до стереотипите и негативните преценки, трябва да се подчертае, че не всички негативни изображения на Балканите са погрешни, само защото са негативни. Можем да отидем дори по-далеч. Не само че невинаги стереотипите (позитивни или негативни) са погрешни; най-често те се изграждат върху истински и видими характеристики. Не съдържание-

то на тези характеристики се поставя под въпрос, а техният статут и функции на стереотипи, т. е. прекалените и закостенели обобщения, направени на основата на някои индивидуални или групови характеристики (макар и действителни), и последващото инструментализиране на тези стереотипи за индивидуални или групови действия. Стереотипите поставят усмирителна риза на сложната и постоянно изменяща се действителност (с всичките медицински и наказателни последици, които следват от тази аналогия). Казано накратко, под въпрос се поставя не фонетиката, а синтаксисът.

В заключение не пледирам за една „тотална история", която подчинява всичко на серия от всеобемащи и общи принципи. С една дума, не проповядвам хегелианско *aufheben* за Балканите в общия поток на европейската модерност, при което контрастът, многообразието и различията ще бъдат само отделни моменти в движението към помирение, единство и хармония. От методологична гледна точка идеалният случай би бил да се прокара един среден път между изкуствено наложения порядък на историческата телеология и не по-малко изкуствено постулираната несъвместимост на цивилизационните модели. Това ще рече, че като тръгваме от хипотезата за фундаменталното единство на човешката раса, нещо, което позволява да изтъкнем приликите и да избегнем капаните на пълно противопоставяне, фрагментираност или релативизъм, трябва да провеждаме конкретни исторически и географски изследвания, които биха подчертали разнообразието на балканските структури, тенденции и събития не само спрямо останалата част от Европа, но и в самото вътрешно балканско пространство. В края на краищата Балканите са единно и неразграничено понятие преди всичко в представите на външните наблюдатели. Освен това тяхното разнообразие не трябва да се противопоставя на един еднакво изкуствен хомогенен и стабилен западноевропейски модел, като се пренебрегва разнообразието и на западната част на Европа 43/. Казано накратко, призивът ми е да тривиализираме Балканите и да ги нормализираме. Ще завърша с ефектния край на друга книга: „Ако следваме Бурдийо, като вярваме, че „за да промени света, човек трябва да промени начина, по който го прави, т. е. представата за света", то ние сме длъжни някак неизбежно да започнем с това как си представяме миналото." 44/

БЕЛЕЖКИ

Предговор

1 Edward W. Said, *Representations of the Intellectual*, New York: Pantheon Books, 1994, XII

2 David Spurr, *The Rhetoric of Empire. Colonial Discourse in Journalism, Travel Writing, and Imperial Administration*, Durham and London: Duke University Press, 1993, 196.

Първа глава

1 Докато академичната литература внимава и като цяло се въздържа да използва безнаказано дихотомията цивилизован/нецивилизован, журналистиката гради разказа си върху този контраст. Така събитията в Африка и на Балканите (Руанда и Босна) са описвани като предизвикателство срещу „цивилизования Запад" или „цивилизования свят". Пресата гъмжи от толкова многобройни примери, че тук е излишно да бъдат привеждани.

2 Report of the International Commission To Inquire into the Causes and Conduct of the Balkan Wars, Carnegie Endowment for International Peace, Division of Intercourse and Education, Publication No. 4, Washington, D.C., 1914.

3 Ibid., 4-5, 19, 273.

4 The Other Balkan Wars. A 1913 Carnegie Endowment Inquiry in Retrospect with A new Introduction and Reflections on the Present Conflict by George F. Kennan, Washington, D.C.: Carnegie Endowment for International Peace, 1993, 1.

5 Ibid., 9.

6 Ibid., 4, 6, 13.

7 Ibid., 4.

8 Hannah Pakula, The Last Romantic. A Biography of Queen Marie of Romania, New York, Simon & Schuster, 1984.

9 The Other Balkan Wars, 4, 6, 11, 13.

10 Mary Edith Durham, Twenty Years of Balkan Tangle, London: George Allen & Unwin Ltd., 1920, 238.

11 The Other Balkan Wars, 12-13.

12 Roger Cohen, „A Balkan Gyre of War, Spinning Onto Film", The New York Times, Section 2, 12 March 1995, 24.

13 За жертвите по време на Балканските войни вж. Карнегиевата анкета, 395, 243. Тя не посочва загуби от болести, смъртността сред невоюващото население и др. Същият критерий е приложен спрямо жертвите от войната в Залива, където не са включени загубите на кюрдското население, ефектите върху инфраструктурата на Ирак, глад, детски травми, причинени от войната, и др. По публикувани в пресата данни съм посочила, че жертвите от войната в Залива са два пъти повече от тези в Балканските войни („The Balkans: From Discovery to Invention", Slavic Review, vol.53, No.2, Summer 1994, 460). Официални данни за жертвите в Залива не бяха представени изобщо, но имах възможност да видя преписката във „Форин полиси" (Foreign Policy), където се дава по-реалистичен брой (John G. Heidenrich, „The Gulf War: How Many Iraqis Died?", Foreign Policy, N.90, Spring 1993, и размяната на

писма във Foreign Policy, N.91, Summer 1993. Вж. също Theodore Draper, „The Gulf War Reconsidered", The New York Review of Books, 16 January 1992, и „The True History of the Gulf War", Op. cit., 30 January 1992.

[14] За жертвите в Босна вж. George Kenney, The New York Times Magazine, 23 April 1995, където се казва, че реалистичният брой е между 25 000 и 60 000. Официалният брой на жертвите, съобщен от виетнамското правителство, е 1,1 милион войници и 2 милиона цивилни (The New York Times, 23 April 1995). The New York Times, 14 April 1995, пише за над два милиона мъртви виетнамски войници и цивилни и 13 милиона галона химични вещества, изхвърлени на виетнамска земя, причиняващи тежки екологични проблеми. В други статии се приема цифрата 3 милиона и се добавя, че над Виетнам са хвърлени повече бомби, отколкото над Европа през Втората световна война.

[15] Hugo Dyserinck, „Komparatistische Imagologie. Zur politischen Tragweite einer europäischen Wissenschaft von der Literatur", Hugo Dyserinck and Karl Ulrich Syndram, Europa und das nationale Selbstverständnis. Imagologische Probleme in Literatur, Kunst und Kultur des 19. und 20. Jahrhunderts, Bonn: Bouvier, 1988; Gerd Wolandt, „Kants Völkeranthropologie als Programm", Hugo Dyserinck and Karl Ulrich Syndram, Europa und das nationale Selbstverständnis; Munasu Duala-M'bedy, Xenologie: Die Wissenshaft vom Fremden und die Verdrängung der Humanität in der Anthropologie, Freiburg, München: Verlag Karl Alber, 1977; Alexandru Duțu, „Die Imagologie und die Entdeckung der Alterität", Kulturbeziehungen in Mittel- und Osteuropa in 18. und 19. Jahrhundert, Berlin, 1982; Alexandru Duțu, „The Mental Substratum of the Cultural Activity", Revue des études sud-est européennes, vol. XXVIII, nos. 1-4, 1990, 3-10; XVIe congrés international des sciences historiques, Rapports, I, 2. Grands thèmes. L'image de l'autre: étrangers, minoritaires, marginaux, Stuttgart: Comité international des sciences historique, 1985; Надя Данова, Весела Димова и Мария Калицин, ред., Представата на „другия" на Балканите, София: Академично изд. „Марин Дринов", 1995; Klaus Roth, ed. Mit der Differenz leben: Europäische Ethnologie und Interkulturelle Kommunikation, Munich and New York: Waxmann Münster, 1996.

[16] Edward W. Said, Orientalism, New York: Pantheon Books, 1978, 3.

[17] Edward W. Said, „East isn't East", The Times Literary Supplement, 3 February 1995, 3.

[18] Като термин балканизъм е бил използван досега само в лингвистиката, където „балканизми" са специфичните фонетични, морфологични, синтактични и пр. характеристики, които определят т. нар. балкански лингвистичен съюз. Освен тази неутрална научна употреба терминът е бил прилаган в отделни редки случаи в пейоративен смисъл. През 1924 г. например статия в „Scribner's Magazine" пише презрително за Сърбия: „Късчета ярък вестернизъм само подчертават фундаменталния балканизъм на Белград" (The Oxford English Dictionary, Oxford: Clarendon Press, 1989, vol.1, 903). През 1932 г. Конрад Берковици публикува „Невероятните Балкани" (The Incredible Balkans, New York: Loring & Mussey, 1932), популярен журналистически памфлет, в който той въвежда понятието балканизъм, за да обозначи особената система на управление, която австрийците налагат в източните си владения (с. 217 сл.).

[19] Парафраза на чудесната статия на Милица Бакич-Хейдън и Робърт Хейдън „Ориенталски вариации върху темата „Балкани": символична география в неотдавнашната югославска културна политика" (Slavic Review, Spring 1992, vol. 51, No.1, 1-15). Едва след написването на книгата попаднах на чудесната статия на Джон Алкок върху конструирането на Балканите. Не съм съгласна с идеята, че трябва да гледа-

ме на представата за Балканите като подтема на изследването на Саид (с. 179), но като цяло искам да изразя дълбокото си удовлетворение за многобройните случаи, в които мненията ни съвпадат. Вж. John Allcock, „Constructing the Balkans", John Allcock and Antonia Young, eds., Black Lambs and Grey Falkons: Women Travellers in the Balkans, Bradford, England: Bradford University Press, 1991, 170-191.

20 Michel Foucault, Power/Knowledge: Selected Interviews and Other Writings, 1972-1977, New York: Pantheon Books, 1980; Language, Counter-Memory, Practice: Selected Essays and Interviews, Ithaca, NY: Cornell University Press, 1977; The Archaeology of Knowledge and The Discourse of Language, New York, Pantheon Books, 1972; L'Ordre du Discours, Paris: Gallimard, 1971; „Space, Power and Knowledge", The Cultural Studies Reader, ed. by Simon During, London and New York: Routledge, 1993; Antonio Gramsci, Selections from the Prison Notebook, New York: International Publishers, 1971.

21 Можем да се съгласим с Айджаз Ахмад, че като слага знак за равенство между Жулиен Бенда и Грамши, Саид като че ли се опитва да опитоми революционността на Грамши; същевременно самият Ахмад с готовност признава, че Саид „въпреки грешките си отваря възможността за съпротива". Aijaz Ahmad, In Theory. Classes, Nations, Literatures, London, New York: Verso, 1992, 169-170, 177-178.

22 Сборникът от есета на Асаф Хюсеин, Робърт Олсън и Джамил Кюреши съдържа добри статии наред с открито доктринерски. Robert Olson, Jamil Qureshi, Orientalism, Islam, and Islamists, Brattleboro, Vermont: Amana Books, 1984; David Kopf, „Hermeneutics Versus History", Journal of Asian Studies, 1980, vol. 39, No.3; Robert A. Kapp, „Introduction: Review Symposium: Edward Said's Orientalism", Journal of Asian Studies, 1980, vol. 39, No.3; Jayant Lele, „Orientalism and the Social Sciences", Carol A. Breckenridge and Peter van der Veer, eds., Orientalism and the Postcolonial Predicament. Perspectives on South Asia, Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 1993, 45-75. Вж. също Ърнест Гелнер върху „Култура и империализъм" на Саид (Ernest Gellner on Said's Culture and Imperialism, London: Chatto and Windus, 1992, The Times Literary Supplement, 19 February 1993). Направен е и съществен напредък в изучаването на власт и представителство, който надминава Фуко: Stephen A. Marglin and Frederique Appfel Marglin, eds., Dominating Knowledge: Development, Culture and Resistance, Oxford: Clarendon Press, 1990; James Clifford, „On Orientalism", The Predicament of Culture: Twentieth Century Ethnography, Literature and Art, Cambridge: Cambridge University Press, 1988, 255-276; S.P. Mohanty, „Us and Them: On the Philosophical Bases of Political Criticism", Yale Journal of Criticism, 1989, vol.2, No. 2, 10-31.

23 Bernard Lewis, „The Question of Orientalism", Islam and the West, New York, Oxford: Oxford University Press, 1993, 99-118; Bernard Lewis, „Eurocentrism Revisited", Commentary, vol. 96, No. 6, December 1994; Said, „East isn't East", 4.

24 Said, „East isn't East", 3.

25 Дж. С. Ф. Паркър посочва, че „ориентализмът позволява или кара читателя да формира в съзнанието си картината на вековна връзка между „Изток и Запад", в която последният почти винаги като характеристика е агресивният, самоуверен партньор, обикновено по-силният, контролиращият". Поглед върху по-ранния период, когато ислямът е по-силната и заплашителна общност, е достатъчен, за да оспори този възглед. J. S. F. Parker, „From Aeschylus to Kissinger", Gazelle Review, I, 1980, 6; Андреа-Фухс-Сумйоши показва, че германското и австрийското отношение към Изтока никога не са достигали осезаемостта на отношения между колони-

алните държави и техните колонии, а остават в областта на теоретичната научна представа. Заедно с англичани и французи те споделят опита за интелектуален контрол върху Ориента, но той е част от всяко литературно участие на западен автор в един общ Изток, в който „ориентализмът" се изразява в абстрактното третиране на Ориента чрез условността на западните категории. Andrea-Fuchs-Sumiyoshi, Orientalismus in der deutschen Literatur. Untersuchungen zu Werken des 19. und 20. Jahrhunderts, von Goethes „West-östlichem Diwan" bis Thomas Manns „Joseph"-Tetralogie, Germanistische Texte und Studien, Bd.20, Hildesheim, Zürich, New York: Georg Olms Verlag, 1984, 5, 156-159. Френският и британският ориентализъм също заслужават нюансиран подход, който ще разкрие много различни форми на ориентализъм, както показва Лиза Лоу. Lisa Lowe, Critical Terrains: French and British Orientalisms, Ithaca and London: Cornell University Press, 1991. Лаура Нейдър съжалява за липсата на отразяване как представите за отношенията между половете в мюсюлманския свят влизат в западните възгледи или как Арабският свят конструира представи за Запада. (Laura Nader, „Orientalisn, Occidentalism and the Control of Women", Cultural Dynamics. An International Journal for the Study of Processes and Temporality of Culture, vol. 2, No. 3, 1989, 346-347). За обобщение на критиките срещу Саид отляво вж.: Bryan S. Turner, Orientalism, Postmodernism & Globalism, London and New York: Routledge, 1994, 4-8.

[26] Michael Richardson, „Enough Said. Reflections on Orientalism", Anthropology Today, vol. 6, No. 4, August 1990, 16-19; Edward W. Said, „Representing the Colonized: Anthropology's Interlocutors", Critical Inquiry, 15, No. 2, Winter 1989, 225.

[27] Said, Orientalism, 20-21, 55-59.

[28] За Ахмад „Ориентализъм" е продукт от амбицията на Саид да напише контраистория, която да може да се противопостави на „Мимезис" на Ауербах (Ahmad, In Theory, 163-168). Въпреки очевидното противоречие Джеймс Клифърд оценява опита на Саид да разшири обхвата на категорията на Фуко от нейното точно „вътрешно" приложение до областта на културните конструкции на екзотичните „други" (Clifford, „On Orientalism", 264-265). В различен контекст Дерида също отбелязва, че типично европейският дискурс хронологически е модерен: „Ще отбележа само, че от Хегел до Валери, от Хусерл до Хайдегер, въпреки всички разлики, които разграничават тези големи примери един от друг... този „традиционен дискурс е вече дискурс на модерния Западен свят" (Jacques Derrida, The Other Heading. Reflections on Today's Europe, transl. Pascale-Anne Brault and Micahel B. Naas, Bloomington & Indianapolis: Indiana University Press, 1992, 27).

[29] Said, „East isn't East", 5.

[30] Въпреки че Саид със сигурност вдъхнови и задвижи, ако не и стриктно казано, да има предимство в последвалия разцвет поне на две течения - постколониалните и подчинените изследвания, по много начини той следва техните стъпки и постепенно радикализира позицията си и прие много от тяхната реторика. Цялостната оценка на интелектуалния опит на тези течения включва специфичната критика на самопредставянето на Саид. Дискусията продължава и явлението все още се формира, но Ахмад постави параметрите на критиката с обвинението, че „характерната черта на съвременния литературен радикализъм е, че той рядко се обръща към въпроса за своето собствено определение чрез условията на своята продукция и класовото локализиране на неговите действащи лица" (Ahmad, In Theory, 6). Дирлик е дори по-рязък и унищожителен със заключението си, че „без значение колко силно етнографът може да се стреми да си смени мястото с туземците, накрая етног-

рафът се връща в Първата световна академия, а туземецът обратно в дивото. Това е проблемът с постколониалността и той е явен в тенденцията на толкова голяма част от постколониалната критика да започне със социология на силовите отношения, само за да се скрие зад естетична фразеология" (Arif Dirlik, „The Postcolonial Aura: Third World Criticism in the Age of Global Capitalism", Critical Inquiry, 20, Winter 1994, 343). Вж. също Dipesh Chakrabarty, „Postcoloniality and the Artifice of History: Who Speaks for 'Indian' Pasts?", Representations, 37, Winter 1992, 1-26, and „Radical Histories and Question of Enlightenment Rationalism. Some Recent Critiques of Subaltern Studies", Economic and Political Weekly, 8 April 1995, 751-759; Книгата „Ориентализъм" принадлежи към добре известна линия, която през 60-те и 70-те години на XX в. даде важни интелектуални, а често дори по-взискателни научни приноси: Jonah Ruskin, The Mythology of Imperialism, New York: Random House, 1971; V. G. Kiernan, The Lords of Human Kind: European Attitudes to the Outside World in the Imperial Age, Harmondsworth: Penguin Books, 1972; Talal Asad, ed., Anthropology and the Colonial Encounter, London: Ithaca Press, 1973; Bryan Turner, Marx and the End of Orientalism, London: George Allen & Unwin, 1978. Последната книга излезе през същата година, в която и тази на Саид, и третира ориентализма в същия смисъл, безясно да използва категорията „дискурс". Ахмад отива толкова далеч, че казва: „Ако извадим терминологичните и стилистичните извъртания, които често регулират впечатленията ни за новост и оригиналност, Саидовият прочит на отделни автори и литературни текстове във впечатляващите части по средата политически не отива много по-далеч от нещата, които бяха общоизвестни през 60-те години" (Ahmad, In Theory, 174). Но това ни отклонява от непосредствените проблеми на този текст в областта как и защо се правят интелектуалните моди и интелектуалната популярност.

31 Това, което се признава обикновено на основата на изследванията за Индия и други колониални случаи, „е, че критиките върху колониализма не са довели наистина до отразяване на еволюцията на знание, което да ни доведе в постколониалното (или неоколониално) настояще" (Carol A. Breckenridge and Peter van der Veer, „Orientalism and the Postcolonial Predicament", Orientalism and the Postcolonial Predicament, 1-2). Вж. също Raymond Schwab, The Oriental Renaissance: Europe's Rediscovery of India and the East, 1680-1880, New York: Columbia University Press, 1984 (French original La Rénaissance Orientale, Paris, 1950); Wilhelm Halbfass, India and Europe: An Essay in Understanding, Albany: State University of New York Press, 1988; Sara Suleri, The Rhetoric of English India, Chicago and London: The University of Chicago Press, 1989; Ronald Inden, Imagining India, Oxford and Cambridge: Blackwell, 1990.

32 Said, Orientalism, 45.

33 Джеймс Кариер прави чудесна връзка между ориентализма и методологичните проблеми пред антропологията (James G. Carrier, „Occidentalism: the world turned upside-down", American ethnologist, vol. 19, No. 2, May 1992). Вж. също: George Marcus and Michael Fischer, eds., Anthropology as Cultural Critique: An Experimental Moment in the Human Sciences, Chicago: University of Chicago Press, 1986; James Clifford and George E. Marcus, eds., Writing Culture: The Poetics and Politics of Ethnography, Berkeley and Los Angeles: University of California Press, 1986; Michael Herzfeld, Anthropology through the Looking-Glass: Critical Ethnography in the Margins of Europe, Cambridge: Cambridge University Press, 1987; Johannes Fabian, Time and the Other: How Anthropology Makes Its Object, New York: Columbia University Press, 1983.

[34] Ludwig Wittgenstein, Tractatus Logico-Philosophicus, Routledge & Kegan Paul, 1971. Цит. по: Mary Douglas, ed., Rules and Meanings. The Anthropology of Everyday Knowledge, Harmondsworth, England Education: Penguin, 1973, 201.

[35] Carrier, „Occidentalism", 207.

[36] Clifford, „On Orientalism," 272.

[37] Carrier, „Occidentalism", 197; Occidentalism: Images of the West, New York: Oxford University Press, 1995.

[38] Bakić-Hayden, Op.cit., 4-5; Σιοπερέα, Έλλη; Η Δύση της Ανατολής. Είυόνες άσό ró τέλος της Ουωμανιυής Αύτουρατορίας. Αυήνα, Γνώση, 1992. 97-98; „Orientalizam i Balkan", Istorijski časopis, XXXVIII, 1991, 131-143.

[39] Said, „East isn't East", 3.

[40] Вж. Clifford, „On Orientalism", 260.

[41] Вж. Thierry Hentsch, Imagining the Middle East, Montréal, New York: Black Rose Books, 1992, 7.

[42] Larry Wolff, Inventing Eastern Europe. The Map of Civilization on the Mind of the Enlightenment, Stanford, CA: Stanford University Press, 1994.

[43] Недатирано и неозаглавено предложение в ръкопис на Антон Литвин от подвижната изложба на монументална пропаганда, Смитсониън институт, 1994-1995 г. (Monumental Propaganda. A travelling exhibition organized and circulated by Independent curators Incorporated, New York, 1994).

[44] Roderic H. Davison, „Where is the Middle east?", Foreign Affairs, July 1960, 665-675.

[45] Akbar S. Ahmed, Postmodernism and Islam: Predicament and Promise, London, New York: Routledge, 1992.

[46] Semra Germaner and Zeynep Inankur, Orientalism and Turkey, Istanbul: The Turkish Cultural Service Foundation, 1989, 21.

[47] Richard Martin and Harold Koda, Orientalism. Visions of the East in Westren Dress, New York: The Metropolitan Museum of Art, 1994, 55.

[48] Turner, Orientalism, 98.

[49] Germaner and Inankur, Orientalism and Turkey, 42.

[50] Arthur D. Howden Smith, Fighting the Turks in the Balkans. An American's Adventures with the Macedonian Revolutionaries, New York, London: G. P. Putnam's Sons, 1908, 1-3, 24.

[51] Ibid., 10-11.

[52] Herbert Vivian, The Servian Tragedy, with Some Impressions of Macedonia, London: Grant Richards, 1904, 252-253, 267.

[53] Smith, Fighting the Turks, 311, 315-316.

[54] Ibid., 9.

[55] Durham, Twenty Years, 12, 44, 53.

[56] Said, „East isn't East", 6.

[57] Z. Duckett Ferriman, Greece and the Greeks, New York: James Pott & Co., 1911, 132. През втората половина на XIX в. Карл Емил Францос отбелязва същия преходен характер между Европа и Азия относно Румъния, Галиция, Буковина и Южна Русия (Karl Emil Franzos, Aus Halb-Asien. Culturbilder aus Galizien, der Bukowina, Südrusland und Rumänien, Leipzig: Verlag von Breitkopf und Härtel, 1878).

[58] Mary Edith Durham, The Sarajevo Crime, London: George Allen & Unwin, 1925, 11.

[59] W. E. B. Du Bois, Color and Democracy: Colonies and Peace, New York: Harcourt, Brace and Company, 1945, 58, 67.

[60] Samir Amin, Unequal Development. An Essay on the Social Formations of Peripheral Capitalism, New York, London: Monthly Review Press, 1976, 374-375; Samir Amin, Eurocentrism, New York: Monthly Review Press, 1989, VII.

[61] Mary Douglas, Purity and Danger. An Analysis of Concepts of Pollution and Taboo, Harmondworth, Middlesex, England: Penguin Books, 1970, 12, 48-50, 115-116, 191-192.

[62] William Miller, Travels and Politics in the Near East, London: T. Fisher Unwin, 1898, XVI.

[63] Arnold van Gennep, The Rites of Passage, Chicago: University of Chicago Press, 1960; Victor Turner, The Ritual Process: Structure and Anti-Structure, Chicago: Aldine, 1969; Пак той: Dramas, Fields and Metaphors: Symbolic Action in Human Siciety, Ithaca, N. Y.: Cornell University Press, 1974; James A. Hall, „The Watcher a t the Gates of Dawn: The Transformation of Self in Liminality and by the Transcendent Function", Nathan Schwartz-Salant and Mary Stein, eds. Liminality and Transitional Phenomena, Willmette, Ill.: Chiron, 1991, 40-41.

[64] Skopetea, I Disi, 97-98.

[65] Вж. свидетелствата на помагащите в Босна, които сравняват своя опит от Сомалия, Средния изток и др. места и заявяват, че босненският случай е най-изтерзаващ за тях, защото те се идентифицират с местните хора: „Балканите са особено напрежение за европейските и американските помагащи, защото те имат определени общи културни ценности с тези, на които се опитват да помогнат" (San Francisco Chronicle, 7 July 1994). Сенатор Джим Сасър от Тенеси, говорейки за посещението си в бивша Югославия пред Нашвил форум през ноември 1992 г., заявява, че макар да е бил в различни лагери във Виетнам, Камбоджа и др., никога не е бил толкова развълнуван, както от вида на мюсюлманските бежанци край Загреб, които са „като нас, синеоки, руси" (устен разговор с Любица Попович, университета Вандербилт).

[66] Stephen C. Ainlay and Faye Crosby, „Stigma, Justice and the Dilemma of Difference", Stephen C. Ainlay, Gaylene Becker and Lerita M. Coleman, eds., The Dilemma of Difference. A Multidisciplinary View of Stigma, New York and London: Plenum Press, 1986, 21.

[67] Clifford, „On Orientalism", 264.

[68] Това съответства на редица трудове, които разглеждат предразсъдъците като специфичен биологичен механизъм, резултат на еволюционния процес, предназначен да защити вътрешната (своя) група от външни групи. (Вж. Robin Fox, The Challenge of Anthropology, New Brunswick, N. J.: Transaction Publishers, 1994.)

[69] Said, Orientalism, 92-94.

[70] Friedrich Nietzsche, The Gay Science, цит. по Bakić-Hayden, „Nesting Orientalisms", 1.

[71] Roland Barthes, „Bichon chez les nègres", Mythologies, Paris: Editions du Seuil, 1957, 72-73.

[72] Spurr, The Rhetoric, 73, 75.

[73] Martin Bernal, Black Athena: The Afroasiatic Roots of Classical Civilization, vol. I, The Fabricaton of Ancient Greece 1785-1985, New Brunswick, N. J.: Rutgers University Press, 1987, 189-215, 440-441.

[74] Руският президент Борис Елцин приложи интересна употреба на вътрешен ориентализъм, като пише, че дълго е изучавал ориенталския характер на своя политически съперник Руслан Хасбулатов, затова никога не е бил изненадан от неговото предателство (Boris Yeltsin, The View From the Kremlin, HarperCollins, 1994).

Глава втора

[1] Madan Sarup, Post-Structuralism and Postmodernism, Athens: The University of Georgia Press, 1993 (second edition), 33; Ferdinand de Saussure, Course in General Linguistics, London: Fontana/Collins, 1974; Jacques Derrida, Of Grammatology, Baltimore and London: Johns Hopkins University Press, 1976; Speech and Phenomena, and Other Essays on Husserl's Theory of Signs, Evanston: Northwestern University Press, 1973; Writing and Difference, London: Routledge & Kegan Paul, 1978.

[2] Simon During, ed., The Cultural Studies Reader, New York: Routledge, 1993, 6-7.

[3] John B. S. Morritt of Rokeby, A Grand Tour. Letters and Journeys 1794-96. G. E. Marindin, ed., London: Century Publishing, 1985, 65. Цит. по: Мария Тодорова, ред.: Английски пътеписи за Балканите, XVI - първата четвърт на XIX в., София: Наука и изкуство, 1987.

[4] John Burbury Gent, A Relation of a Journey of the Right Honourable My Lord Henry Howard, From London to Vienna, and thence to Constantinople; In the Company of his Excellency Count Lesley, Knight of the Order of the Golden Fleece, Councellor of State to his Imperial Majesty, etc. And Extraordinary Ambassadour from Leopoldus Emperour of Germany to the Grand Signior, Sultan Mahomet Han the Forthe, London: T. Collins, I. Ford and S. Hickman, 1671; John Covel, Early Voyages and Travels in the Levant. II. Extracts from the Diaries of Dr. John Covel, 1670-1679. London: Hakluyt Society, 1893; Edmund Chishull, Travels in Turkey and back to England. By the late Reverend learned Edmund Chishull, London: W. Boyer, 1747; „An Itinerary from London to Constantinople in Sixty Days; Taken in the Suite of His Excellency, the British Ambassador to the Ottoman Porte in the Year 1794", A Collection of Modern and Contemporary Voyages and Travels: Containing, I. Translations from foreign languages, of voyages and travels never before translated. II. Original voyages and travels never before published. III. Analyses of new voyages and travels published in England, London: R. Phillips, 1805-1809, vol. I; Adam Neale, M.D., Travels through some parts of Germany, Poland, Moldavia and Turkey, London: Longman, Hurst, Rees, Orme and Brown, 1818; W. M. Leake, Travels in Northern Greece, London: J. Rodwell, 1835.

[5] Edward Brown, M.D., A Brief Account of Some Travels in divers Parts of Europe, Viz. Hungaria, Servia, Bulgaria, Macedonia, Thessaly, Austria, Styria, Carinthia, Carniola and Friuli. Through a great part of Germany, and The Low Countries. Through Marca Trevisana, and Lombardy on both sides of the Po. With some observations on the Gold, Silver, Copper, Quick-Silver Mines, and the Baths and Mineral Waters in Those Parts. As also, the Description of many Antiquities, Habits, Fortifications and Remarkable Places. The Second Edition with many Additions, London: Benj. Tooke, 1685.

[6] Шепер (1533 г.) използва „Haemus" или „Emo": „Missions diplomatiques de Corneille Duplicius de Schepper dit Scepperus ambassadeur de Christien II, Charles V, de Ferdinand Ir et de Marie, reine de Hongrie, gouvernante des Pays-Bas, de 1523 à 1555. Par M. Le Bon de Saint Genois et G.-A. Issel de Schepper, Mémoires de l'Academie royale des sciences, des lettres et des beaux arts de Belgique. Classe des lettres, vol. XXX, Bruxelles, 1857, 1-222; Пиер Белон (1547 г.), Никола дьо Николас (1551 г.) и Ожие Жизлен Бузбек (1553 г.) също използват изключително „Haemus" или „Hem": Les observations de plusieurs singularitez et choses mémorables, trouvées en Grèce, Asie, Iudée, Égypte, Arabie & autres pays astranges, rédigées en trois livres, par Pierre Belon du Mans, Paris, 1553; Les navigations, pérégrinations et voyages, faicts en la

Turquie par Nicolas de Nicolays Daulphinoys Seigneur d'Arfeville, vallet de chambre et géographe ordinaire du Roy de France, contennants plusieurs singularitez que l'Auteur y a veu et observé, En Anvers, 1576; A. Gislenii Busbequii omnia quae extant: Legationes Turcicae epistolae quatuor, Amstelodami: Ex officina Elzeviriana, 1660; и най-доброто критично издание на Чарлс Торитън Фостър и Ф. Х. Блакбърн Даниел: Charles Thornton Foster and F. H. Blackburne Daniell, The Life and Letters of Ogier Ghiselin de Busbecq, Seigneur of Bousbecque, Knight, Imperial Ambassador, London, 1881. Същото название е употребено в анонимния пътепис от 1572 г. Beschreibung einer Legation und Reise, von Wien aus Osterreich auff Constantinopel... Itzund aber in Druck verfertiget durch M. Franciscum Omichium, Güstrow: Im Fürsterlichen Mecklenburgischen Hofflager, 1582; Мелхиор фон Сейдлиц (1559 г.) пише, че планината, „наречена някога Хемус /Haemus/" разделя Тракия и Мизия, но не дава името, което се използва по негово време: Gründliche Beschreibung der Wallfahrt nach dem heiligen Lande neben Vermeldung der jemerlichen und langwierigen Gefengnuss derselben Gesellshaft. Gestellet durch den edlen ehrenvesten Melchior von Seydlitz aus Niklasdorf und Wirben in Schlesien, welcher persönlich solche Noth und Elend ausgestanden, Görlitz, 1580, глава 26.

Philippus Callimachus, „Historia rerum gestarum in Hungaria et contra Turcos per Vladislaum Poloniae et Hungariae regem", Monumenta Poloniae historica, t. VI, P.1, Warszawa: Panstwowe Wydawn. Naukowe, 1961; Philippi Callimachi Experientis ad Innocentium octavum Pontificem maximum... de bello Turcis inferendo oratio, Francoforti, 1601. Новото полско издание (Varsoviae: Panstwowe Wydawn. Naukowe, 1964). Цит. по Михаил Йонов, Европа отново открива българите, София: Народна просвета, 1980, с. 43.

Anton Vrančić, „Iter Buda Hadrianopolim anno 1553 exaratum ab Antonio Verantio tunc Quinqueecclesiensi, mox Agriensi episcopo, ac demum archiepiscopo Strigoniensi, regio in Hungaria locumtenenti, magno regni cancellario atque S. R. E. Cardinali electo. Nunc primum e Verantiano cartophilacio in lucem editum", Abb. Fortis, Viaggio in Dalmazia, Venezia, 1774. Бележките на Вранчич от 1567 г. са публикувани в пълното издание на трудовете му: Monumenta historica Hungariae. Ser. II: Verancsics Antal, Esszes munkai, I-XII, t. 2-32, Buda Pest, 1857-1875; Anton Vrančić, Iter Buda Hadrianopolim anno MDLIII exaratum ab Antonio Verantio tunc Quinqueecclesiensi, mox Agriensi episcopo, ac demum archiepiscopo Strigoniensi, regio in Hungaria locumtenenti, magno regni cancellario, atque S.R.E. cardinali electo; Marco Antonio Pigafetti, Itinerario di Marc Antonio Pigafetta, gentil'huomo vicentino. Londra apresso Wolffo Inghlese 1585. Цит. в: Hana Hynková, Europäische Reiseberichte aus dem 15. und 16. Jahrhundert als Quellen für die historische Geographie Bulgariens, Sofia: Verlag der Bulgarischen Akademie der Wissenschaft, 1973, 38.

Михаил Йонов, ред., Немски и австрийски пътеписи за Балканите XVII-XVIII в., София: Наука и изкуство, 1986, с. 240.

Il catechisimo translato della lingua tedescha in la lingua italiana per Salomon Schweigger. Allemagno Wirt. predicatore del Evangelio in Constantinopoli, Tübingenm 1585; Alcoranus Mahometicus... in die teutsche Sprache gebracht durch Salomon Schweigger, Nürnberg, 1616; Salomon Schweigger, Eine newe Reysbeschreibung auss Teutschland nach Konstantinopel vnd Jerusalem. Darinn die Gelegenheit derselben Laender/ Staedt/ Flecken/ geben etc. der innwohnenten Voelker Art/ Sitten/ Gebraech/ Trachten/ Religion vnd Gottesdienst etc. Nürnberg: Johann Lantzenberger MDCVIII. Ново фототипно издание е отпечатано в Грац през 1964 г.

[11] Schweigger, Eine newe Reysbeschreibung, 46-47. Каменица е едно от разклоненията на балканската планинска верига (Стара планина), известна също с турското си име Карадаг, което заедно със Scordus , Scardus (Shardagh, Шар планина) влиза в Югославия между Куманово и Враня. Това много рядко название на планината е посочено и по-късно в географския труд на българина католик Яков Пеячевич, публикуван през 1711 г. в Загреб. (Вж. Йонов, ред., Немски..., XVII- XVIII в., 382, n. 38).

[12] Йонов, Михаил, ред., Немски и австрийски пътеписи за Балканите XV-XVI в., София: Наука и изкуство, 1979, 402.

[13] Beschreibung der Reisen des Reinhold Lubenau, Herausgegeben von Wilhelm Sahm, 2 Teil, Königsberg, 1930, 109.

[14] Пътеписът на Лехаци е публикуван на арменски: P. Nerses Akinian, ed., Das Armeniers Simeon aus Polen Reisebeschreibung Anlagen und Kolofone. Zusammenfassung in deutscher Sprache, Wien: Mechitarist Press, 1936. Тук е използван българският превод: Агоп Орманджиян, ред., Арменски пътеписи за Балканите XVII-XIX в., София: Наука и изкуство, 1984, 16.

[15] Voyage de Levant fait par le commandement du roy en l'année 1621 par le Sr. D. C. A., Paris, 1624. Цит. по Бистра Цветкова, ред., Френски пътеписи за Балканите XV-XVIII в., София: Наука и изкуство, 1975, 203. „Дервент" или „дербент" на турски означава проход, а „Балкан" всъщност е гориста планина.

[16] Йонов, ред., Немски... , XVII-XVIII в., 368, 397.

[17] Rebecca West, Black Lamb and Grey Falscon, New York: Penguin, 1982, 244; R. J. Boscowich, Journal d'un voyage de Constantinople en Pologne, fait á la suite de son excellence Mr Jag. Porter, ambassadeur d'Angleterre par..., Lausanne: Grasset, 1772. Дневникът е публикуван първо на френски и едва през 1784 г. излиза италианския оригинал: Ruggiero Giuseppe Boscovich, Giornale di un Viaggio da Constantinopoli in Polonia dell'abate..., Milano: Giordano Editore, 1966.

[18] Baron de Tott, Mémoires de Baron de Tott sur les Turcs et les Tartares, Amsterdam, 1784, vol. 2, 154-155; Count D'Hauterive, у Цветкова, ред., Френски..., XV-XVIII, 333-336; Jean-Batiste Lechevalier, Voyage de Propontide et du Pont Euxin, avec la carte générale de ces deux mers, la description topographique de leurs rivages, le tableau des moeurs, des usages et du commerce des peuples qui les habitent; la carte particulière de la plaine de Brousse en Bythinie, celle du Bosphore de thrace, et celle de Constantinople accompagnée de la description des monuments anciens et moderned de cette capitale, Paris, 1801, vol. 2, 365-376; Felix Beaujour, Voyage militaire dans l'Empire Ottoman, ou description de ses frontières et des ses principales défenses, soit naturelles, soit artificielles avec 5 cartes géographiques, Paris: Firmin Didot, 1829, vol. 1, 237-248; François Pouqueville, Voyage en Morée, à Constantinople, en Albanie, et dans plusieurs autres parties de l'Empire Ottoman pendent les annees 1789, 1799, 1800 et 1801, Paris, 1805, vol. 3, 234-248.

[19] Орманджиян, ред., Арменски, 74, 131.

[20] John Galt, Voyages and Travels, in the Years 1809, 1810, and 1811; containing Statistical, Commercial, and Miscellaneous Observations on Gibraltar, Sardinia, Sicily, Malta, Serigo, and Turkey, London: X. T. Cadell & W. Davies, 1812; William Macmichael, Journey from Moscow to Constantinople. In the Years 1817, 1818, London: J. Murray, 1819; Capt. Charles Colville Frankland, Travels to and from Constantinople, in the years 1827 and 1828: or Personal Narrative of a Journey from Vienna, through Hungary, Transylvania, Wallachia, Bulgaria, and Roumelia, to Constantinople; and from that city to the capital of Austria, by the Dardanelles, Tenedos, the Plains of Troy, Smyrna, Napoli di Romania,

Athens, Egina, Poros, Cyprus, Syria, Alexandria, Malta, Sicily, Italy, Istria, Carniola, and Styria, London: H. Colburn, 1829.

[21] Carte der Europäischen Türkey nebst einem Theile von Kleiasien in XXI Blkttern. Nach den besten Hülfsquellen entworfen und gezeichnet durch den k.k. Oberstlieutenant Franz von Weiss. Wien: Hrsg. von dem k.k. Österreichischen Generalquartiermeisterstabe im Jahre 1829.

[22] Robert Walsh, Narrative of a Journey from Constantinople to England, London: F. Westley and A.H.Davis, 1828; James Edward Alexander, Esq., Travels from India to England; comprehending a visit to the Burman Empire, and a journey through Persia, Asia Minor, European Turkey, &c. In the years 1825-26. Containing a chronological epitome of the late military operations in Ava; an account of the proceedings of the present mission of the Supreme Government of India to the Court of Tehran,and a summary of the causes and events of the existing was between Russia and Persia; with sketches of natural history, manners and customs, and illustrated with maps and plates, London: Purbury, Allen and Co., 1827; Captain James Edward Alexander, Travels to the Seat of War in the East, through Russia and the Crimea, in 1829. With Sketches of the Imperial Fleet and Army, Personal Adventures, and Characteristic Anecdotes, London: H. Colburn and R. Bentley, 1830; Major, the Honorable George Keppel, Narrative of a Journey across the Balkans, by the Two Passes of Selimno and Pravadi; also of a Visit to Azani, and other Newly Discovered Ruins in Asia Minor, in the Years 1829-1830, London: H. Colburn and R. Bentley, 1831; A.W. Kinglake, Eothen, London: Century Publishing Company, 1982.

[23] Александр Григориевич Краснокутский, Дневныя записки поездки в Константинополь А. Г. Краснокутского в 1808 году, самим им писанныс, Москва: В типографии С. Селивановскаго, 1815, 6-8, 113-115.

[24] Walsh, Narrative, 104-105.

[25] August Zeune, Goea: Versuch einer wissenschaftlichen Erdbeschreibung, Berlin, 1808.

[26] Walsh, Narrative, 112-114.

[27] За древните представи за Хемус вж. Paulys Real-Encyclopädie der Classischen Altertumswissenschaft - Neue Bearbeitung, Stuttgart: J. B. Metzler, 1912; за средновековния период вж. Konstantin Jireček, Die Heerstrasse von Belgrad nach Constantinopel und die Balkanpässe, Prag, 1877. Jovan Cvijić, La peninsule balkanique: géographie humaine, Paris: A. Colin, 1918, 1-6; Karl Kaser, Südosteuropäische Geschichte und Geschichtswissenschaft, Wien, Köln: Böhlau Verlag, 1990, 94-95.

[28] Zeune, Goea. Цитатът е от второто издание (1811, 11.)

[29] Francis W. Carter, „Introduction to the Balkan Scene", An Historical Geography of the Balkans, London: Academic Press Inc., 1977, 7.

[30] Ami Boué, La Turquie d'Europe ou observations sur la géographie, la géologie, l'histoire naturelle, la statistique, les moeurs, les coutumes, l'archéeologie, l'agriculture, l'industrie, le commerce, les gouvernements divers, le clergé, l'histoire et l'état politique de cet empire, vol.1-4, Paris: Arthus Bartrand, 1840.

[31] James W. Redhouse, A New Turkish and English Lexicon, Beirut: Librarie du Liban, 1974; Redhouse Yeni Türkçe-Ingilizce Sözlük, Istanbul: Redhouse yayınevi, 1968.

[32] Söz derleme dergisi, I, Istanbul, 1939, 159.

[33] Halil Inalcik, „Balkan", The Encyclopedia of Islam, Leiden: E.J.Brill, 1960, 998-1000.

[34] Майкъл Кийл, „Грамота за основаването на град Трявна", сп. Векове 3, 1984, 72-75.

[35] W. Barthold-B.Spuler, „Balkhan", The Encyclopedia of Islam, 1002.

[36] Hassan Arfa, Under Five Sultans, London: John Murray, 1964, цит. в: Ihsan Gürkan, „Jeopolitik ve stratejik yönleriyle Balkanlar ve Türkiye geçmişin ışığında geleceğe bakış," Balkanlar, Istanbul: EREN, 1993, 260.

[37] Това вярване произтича, от една страна, от народни етимологии, особено популярни в силно националистически натоварената атмосфера на междувоенния период. Претендира се, че името Балкан е от прабългарски произход, със същия корен като български, идващ от дума, означаваща светлина или слънце (Тодор Ненов, Георги Чорчомов, Стара планина. Пътеводител, София: Медицина и физкултура, 1987, 7). От друга страна, съществува научноподобна теория, прокарана от Петър Коледаров (Petâr Koledarov, „The medieval maps as a source of Bulgarian history", Bulgarian Historical Review, No. 2, 1982, и Политическа география на средновековната българска държава, София, 1979, и възпроизведена в официалната Енциклопедия България, т. 6, Българска академия на науките, 1988, с. 420, и от Plamen Tsvetkov, A History of the Balkans. A Regional Overview from a Bulgarian Perspective, vol. 1, Lewiston, N. Y.: The Edwin Mellen Press, 1993, 5. Според тази теория прабългарското име Балкан е възприето от арабите и се появява за пръв път в карта на Ибн ал-Варди, а оттам преминава към османските турци. Ибн ал-Варди не само че е географ от XV в., т. е. след османското завладяване на полуострова, но се смята, че неговата география и естествена история нямат никаква научна стойност (The Encyclopaedia of Islam, vol. III, 966, The Encyclopaedia of Islam, vol. I, 998). Напълно спорното твърдение за арабска връзка се основава на факта, че първите мюсюлмански географи от IX в. и X в., които наблюдават района, пишат за ард Бурджан (земя на българите) като за страната западно от византийските теми Тафла, Тракия и Македония и обозначават Дунав като Руд-и Булгари (българска река), а балканската планинска верига като Кух-и Булгари (българска планина), без никога да изписват името Балкан (The Encyclopedia of Islam, vol. I, 998).

[38] Halbinsel Griechenland (полуостров Гърция) е дадено в K. Ritter, Slavogrèce, и употребено от D'Omalius d'Halloy. За различните названия на полуострова вж. Besim Darkot, „Balkan", Islâm Ansiklopedisi, Istanbul: Maarif Maatbası, 1943, 280-283; П. Делирадев, От Ком до Емине (по билото на Стара планина), София: с. п., 1934, 9-13; Г. Гунчев, „Името на Балканския полуостров", Български турист, т. 23, №8; Kaser, Südosteuropäische Geschichte, 91-92.

[39] Karl Kaser, Südosteuropäische Geschichte, 96.

[40] Felix Ph. Kanitz, Donau-Bulgarien und der Balkan, Leipzig: H. Fries, 1875-1879; W. Tomaschek, „Zur Kunde der Hämus-Halbinsel", Sitzungsberichte der Kaiserlichen Akademie der Wissenschaften in Wien. Philosophischhistorische Klasse, 1887.

[41] Samuel S. Cox, Diversions of a Diplomat in Turkey, New York: Charles L. Webster, 1887, VIII.

[42] Theobald Fischer, „Die südosteuropäische (Balkan) Halbinsel", A. Kirchhoff, ed., Landerkunde von Europa, II/2, Wien-Prag-Leipzig, 1893, 66; „Südosteuropäische Halbinsel oder Südosthalbinsel", A. Scobel, ed., Geographisches Handbuch, I, Bielefeld-Leipzig, 1909, 713.

[43] Miller, Travels and Politics, IX, XIII, 87, 314.

[44] Edward King, Europe in Storm and Calm. Twenty Years' Experiences and Reminiscences of an American Journalist, Springfield, MA: C. A. Nichols & Company, 1885, VII-VIII, 669-670, 688, 790.

[45] Christo A. Dako, Albania. The Master Key to the Near East, Boston: E.L.Grimes, 1919, 132.

[46] Оригиналът е публикуван на френски: Cvijić, La peninsule balkanique; сръбският превод е от 1922: Balkansko poluostrvo i južnoslovenske zemlje, Beograd, 1922.

[47] Otto Maull, „Länderkunde von Südosteuropa", Enzyklopedie der Erdkunde, Leipzig-Wien, 1929, 299.

[48] Mathias Bernath, „Südosteuropäische Geschichte als gesonderte Disziplin", Forschungen zur osteuropäischen Geschichte, Berlin: Südosteuropa-Institut, Wiesbaden: O. Harassovitz, 1973, 142.

[49] Kaser, Südosteuropäische Geschichte, 106. Paul Rohrbach, Balkan - Türkei. Eine Schicksalszone Europas, Hamburg: Hoffmann und Campe Verlag, 1940, 82.

[50] Theodore I. Geshkof, Balkan Union. A Road to Peace in Southeastern Europe, New York: Columbia University Press, 1940.

[51] Victor Papacostea, „La péninsule balkanique et le problème des études comparées", Civilizaţie românească şi civilizaţie balkanică. Studii istorice, Bucureşti: Editura Eminescu, 1983, 346-347.

[52] George W. Hoffman, The Balkans in Transition, Princeton, N. J., etc.: D. Van Nostrand Company, 1963, 11-12.

[53] Georg Stadtmüller's Geschichte des Südosteuropas, Munich: R. Oldenburg, 1950; Südosteuropa unter dem Halbmond. Untersuchungen über Geschichte und Kultur der südosteuropäischen Völker wehrend der Türkenzeit. Prof. Georg Stadtmüller zum 65. Geburtstag gewidmet, München: Trofenik, 1975. Самият Щатмюлер обаче също използва термина Балкани: „Osmanische Reichsgeschichte und balkanische Volksgeschichte", Grundlagen der Europäischen Geschichte, München-Wien: R. Oldenbourg, 1965, 119-159.

[54] Вж. Nicolae Iorga, Histoire des Etats balkaniques jusqu'à 1924, Paris, 1924; Jacques Ancel, Peuples et nations des Balkans, Paris: A. Colin, 1930; Leften S. Stavrianos, The Balkans since 1453, Hinsdale, Illinois: Dryden Press, 1958; Charles and Barbara Jelavich, The Establishment of the Balkan National States 1804-1920, Seattle: University of Washington Press, 1977; Barbara Jelavich, History of the Balkans. Vol. 1. Eighteenth and Nineteenth Centuries. Vol. 2. Twentieth Century, New York: Cambridge University Press, 1983. Едно от редките изключения е Питър Шугър (Peter Sugâr, Southeastern Europe under Ottoman Rule 1354-1804, Seattle: University of Washington Press, 1977); Daniel N. Nelson, Balkan Imbroglio. Politics and Security in Southeastern Europe, Boulder, etc.: Westview Press, 1991; Картър твърди, че терминът Балкански полуостров се дава на по-ограничена област от „Югоизточен полуостров" (Carter, „Introduction to the Balkan Scene", 8). Той очевидно има предвид немското разграничение.

[55] Kaser, Südosteuropäische Geschichte, 9, 85, 112, 131.

[56] Mathias Bernath, „Südosteuropäische Geschichte", 42.

[57] Примери за възприемането на Унгария като югоизточноевропейска нация в до- и междувоенния период вж. у Helmut Böttner, England greift nach Südost-Europa (Wirtschaftlicher Tatbestand und Folgerungen), Wien und Leipzig: Adolf Luser Verlag, 1939, 13; Zoran Konstantinović, „Bild und Gegenbild. Ein Beitrag zur Imagologie der südosteuropäischen Völker in der Phase ihrer nationalen Wiedergeburt", Hugo Dyserinck and Karl Ulrich Syndram, Europa und das nationale Selbstverständnis. Imagologische Probleme in Literatur, Kunst und Kultur des 19. und 20. Jahrhunderts, Bonn, Bouvier, 1988, 288; Berkovici, Konrad, The Incredible Balkans, 217. Gabriella Schubert, „Berlin und Südosteuropa", Klaus Meyer, ed., Berlin und Osteuropa, Berlin: Colloquium Verlag, 1991, 177. Без да го формулира като твърдение, тази авторка пише, че между другото

балканските култури са донесени в Берлин и по пътя на туризма чрез посещенията на берлинчани в Югославия, Унгария, България, Румъния, Гърция, Турция и покъсно в Албания. Виж също: The Balkans, together with Hungary, London: The Royal Institute of International Affairs, 1945; Norbert Reiter, ed., Die Stellung der Frau auf dem Balkan, Wiesbaden: Otto Harrassowitz, 1987. Този сборник съдържа няколко статии, занимаващи се изключително с Унгария. Унгария е включена в Балканите и от Üstün Ergüder, „Türkiye ve Balkan Gerçeği," Balkanlar, Istanbul: EREN, 1993, 36.

58 Вж. междувоенната българска енциклопедия на Н. Г. Данчов и И. Г. Данчов, Българска енциклопедия, София: Книгоиздателство Ст. Атанасов, 1936, където се прави разграничение между Балкански полуостров и Югоизточна Европа, следвайки немския подход. Балканският полуостров е определен като район в югоизточната част на Европа между реките Купла, Сава и Дунав; Черно море, Мраморно море, Егейско море, Средиземно море, Йонийско море и Адриатическо море, включващ страните България, Югославия, Албания, Гърция, от Румъния само Добруджа и европейската част от Турция. В отделна статия за Румъния енциклопедията я описва като страна в Югоизточна Европа. Paul Rohrbach, Balkan - Türkei, 7, въпреки че приема, че от конкретно географска гледна точка Румъния не трябва да се смята за балканска страна, я включва в Балканите на политически и икономически основания.

59 Cvijić, La peninsule balkanique, 6-7. За критика на геополитическите възгледи на Цвиич вж. Снежана Димитрова, „Йован Цвиич за периферията и центъра", Балканистичен форум, III, 1, 1994, с 5-17.

60 Hoffman, The Balkans in Transition, Princeton, N. J., etc.: D. Van Nostrand Company, 1963, 9-11.

61 Петър Лазаров, Живко Желев, География за 7 клас на средните общообразователни училища, София: Анубис, 1994, с. 68-69; The Encycopedia Britannica, vol. 1, 1994.

62 За Картър (Carter, An Historical Geography, 1) Балканите са „територия, обхващаща съвременните държави Албания, България, Гърция, Румъния и Югославия, заедно с областта, известна като Европейска Турция". Colliers Encyclopedia, vol. 3, Macmillan Educational Company, 1990, включва Албания, България, Гърция, Румъния и Югославия, но не и Турция, чиято европейска част, „въпреки че се намира на Балканския полуостров, обикновено не се смята за балканска, след като е част от небалканска държава". Academic Americana Encyclopedia (1987), от друга страна, включва европейската част на Турция, но говори за „по-голямата част от Югославия", без да посочва изключенията. The Encycopedia Britannica, vol. 1, 1994, включва „съвременните държави Албания, Босна и Херцеговина, България, Хърватия, Гърция, Македония, Молдова, Румъния, Словения и Югославия (Сърбия и Черна гора)". Същата територия е определена като Балкани в The Encyclopedia Americana - International edition (1993).

63 Fritz Viljavec, „Südosteuropa und Balkan", Ausgewählte Aufsätze, München: R. Oldenbourg, 1963.

64 Балканските страни по пътя на промените, София: Маркиза, 1993.

65 T. G. Masaryk, „Esterreich und der Balkan", Die Balkanfrage, München und Leipzig: Verlag von Duncker & Humblot, 1914, 144.

66 Още едно прилагателно с пейоративен оттенък - balkanoid - се цитира в Oxford English Dictionary, vol. 1, Oxford: Clarendon Press, 1989, 903.

67 Това е изразено не само в самовъзприемането, но и в някои пътеписи, където „балканджии" означава не само хора, които не са деформирани от турското потисни-

чество, но са съхранили своята чистота и духовна свобода (В. Теплов, „Адрианополь и Фракия в 1874 году (Из воспоминании)", Русский вестник, Москва, 1880, № 5. Цит. по: Маргарита Кожухарова, ред., Руски пътеписи за българските земи XVII-XIX век, София: Издателство на Отечествения фронт, 1986, с. 351.

[68] Eric Hobsbawm, Nations and Nationalism since 1780, Cambridge University Press, 1990, 31.

[69] Roman Szporluk, Communism & Nationalism: Karl Marx versus Friedrich List, New York: Oxford University Press, 1988, 169-192.

[70] След Първата световна война Коминтерн пътмного определено и преднамерено следва политика на фрагментация на Балканите, виждайки в нея дестабилизиращ елемент, който би бил в услуга на световната социалистическа революция. Така в „Решение за ситуацията на Балканите", прието от Балканската комунистическа секция на 16-18 април 1924 г., четем: „Въпросът за самоопределението на нациите на Балканите трябва да стане напълно ясен и конкретен на основата на борбата за това право. В пропагандата си ние трябва да дадем определен и ясен лозунг: самоопределение до отделянето и пълната независимост на Македония, Тракия, Добруджа, Хърватия, Бесарабия и други потиснати от балканските управляващи класи страни." В коментара си към доклада на Георги Димитров на VII балканска комунистическа конференция от 9 юли 1924 г. Бухарин добавя: „Каква трябва да бъде нашата позиция по този [националния] въпрос? Нашите главни лозунги трябва да бъдат възможно най-радикални: отделяне, независимост на всички републики и пр., след като трябва да поддържаме национални конфликти... Във всеки случай с такива лозунги ние нищо не губим. По националния въпрос трябва да издигаме най-радикалните лозунги." (Р. П. Гришина, „Балканы в планах Коминтерна", Славяноведение, №5, 1994, с. 4-13). Вж. също Walker Connor, The National Question in Marxist-Leninist Theory and Strategy, Princeton, N. J.: Princeton University Press, 1984.

[71] Grand Larousse de la langue française, Paris: Librairie Larousse, 1971, vol. 1, 364; Duden. Das grosse Wörterbuch der deutschen Sprache in sechs Bänden, Mannheim, etc.: Bibliographisches Institut, 1976, 295; Meyers Enzyklopädisches Lexikon, Mannheim, Wien, Zürich: Bibliographisches Institut, Lexiconverlag, 1971, Bd.3, 408; Webster's New World Dictionary of the American English, 3rd College Edition, Cleveland & New York: Simon and Schuster, 1988, 105; Webster's Ninth New Collegiate Dictionary, Springfiels, Massachusetts: Merriam-Webster, Inc., 1991, 126.

[72] Norman Pound, „Balkans", Academic American Encyclopedia, Danbury, vol. 3, Connecticut: Grolier Incorporated, 1994, 40.

[73] Alfredo Panzini, Dizionario moderno, Milano: Editore Ulrico Hoepli, 1950 (balcanizzare).

[74] Всичко цит. по The Oxford English Dictionary, 903.

[75] Paul Scott Mowrer, Balkanized Europe. A Study in Political Analysis and Reconstruction, New York: E. P. Dutton & Company, 1921, VII, 3, 34.

[76] Michel Foucher, „The Geopolitics of Southeastern Europe", Eurobalkans, 15, Summer 1994, 17.

[77] Вж. M. E. Chamberlain, Decolonization. The Fall of the European Empires, Oxford: Basil Blackwell, 1985, 55-61. Благодаря на Щефан Тройбст, който насочи вниманието ми към значението на това възобновяване.

[78] Du Bois, Color and Democracy, 72.

[79] Joseph-Roger de Benoist, La balkanisation de l'Afrique occidentale française, Dakar, Abidjan, Lome: Les nouvelles éditions africaines, 1979, 148.

[80] The Oxford English Dictionary, 903.

[81] Alexander Vodopivec, Die Balkanisierung Österreichs. Die grosse Koalition und ihr Ende, Wien-München: Verlag Fritz Molden, 1967, 7.

[82] Klaus Harpprecht, Christ und Welt, 1965, №34, 3. Цит. по Vodopivec, Die Balkanisierung, 179.

[83] Алюзията е за онзи момент от „Алиса в страната на чудесата", когато в небето се появява само усмивката на чеширската котка, без самата котка.

[84] Stephan Thernstrom, review of Peter Brimelow's Alien Nation, The Washington Post, Book World, 2 April 1995. William H. Frey and Jonathan Tilove, „Immigrants In, Native Whites Out", The New York Times Magazine, 20 August 1995, 44, пише, че „старата представа за имигрантска асимилация е заменена с нова - балканизация".

[85] Richard Grant, „The World Beyond", The Washington Post, 26 February 1995, 9.

[86] John Steinbeck, Travels with Charlie. In Search of America, New York: Penguin, 1986, 220.

[87] James Atlas, „Name That Era. Pinpointing A Moment On the Map of History", The New York Times, 19 March 1995.

[88] Patrick Glynn, „The Age of Balkanization", Commentary, vol. 96, № 1, July 1993, 21-24. Статията е пълна с клишета и неизменно самохвалство. Америка е „наследницата и тя усъвършенства великата римска идея civis, страна, в която националността няма нищо общо с етничността, нация, която се е борила чрез гражданска война и големи вътрешни вълнения да реализира, макар и несъвършено, принципа на универсалност и толерантност". Тя изобилства и с недоразумения, като например провъзгласява един от най-жестоките критици на постмодернизма - Фредрик Джеймсън, за „един от главните представители на „постмодернистичната" мисъл".

[89] Вж. Sallyport, Houston, Texas, December 1991, 33, където в оживен академичен дебат върху мултикултурализма в университета Райс Ева Томпсън, професор по германистика и славистика, вижда мултикултуралистичната учебна програма не като средство за създаване на обща идентичност, а като балканизация на американския народ. В Калифорнийския университет в Бъркли „ректорът Чанг-Лин Тиен се тревожи, че балканизацията се разпространява сред обществото". (Ellis Case, „He Hears America Sinking", New York Times Book Review, 27 March 1994, p. 11). В коментар върху природата на историята на мира като поле на изучаване в историческата професия Дейвид Патерсън предупреждава, че „добавянето на друго подполе поощрява балканизацията на историческата професия" (David Patterson, „The Dangers of Balkanization", Peace & Change, vol. 20, No.1, January 1995, 79). Stjepan G. Meštrović, The Balkanization of the West. The confluence of postmodernism and postcommunism, London and New York: Routledge, 1994. Най-интересното от тази книга е заглавието ѝ и претенциозната формулировка в анотацията ѝ, че „Балканската война довежда до балканизация на Запада". Иначе това многословно, заплетено и изключително пристрастно размишление върху Югославската война, упорито наричана от автора Балканска война, завършва претенциозно, пророкувайки три апокалиптични сценария, първият от които се оказа напълно погрешен само една година след излизането на книгата. Не прави особена чест на балканския произход на автора (който той подчертава, и да оставим настрани неговия знаменит дядо), че той демонстрира пълно невежество по въпроса за произхода на „балканизация", която отнася към „тези народи на Балканите, които, изглежда, обичат да се колят един друг, обратно на цивилизованите американци, французи и британци" (VIII).

[90] Harold Bloom, The Western Canon. The Books and School of the Ages, New York: Harcourt Brace & Company, 1994, 517.

[91] Dirlik, „The Postcolonial Aura", 347.

[92] John Leonard, „C.I.A.-An Infinity of Mirrors", The Nation, 258, 12, 28 March 1994, 416.

[93] Пример за това беше реакцията на американската преса след бомбардирането на Световния търговски център в Ню Йорк през март 1993 г. От 19 обаждания, претендиращи за отговорност за бомбардирането, един се нарече Сръбски освободителен фронт, друг Хърватски воини, трети Босненски мюсюлмани. Това пресата обобщи като „балканска връзка" и „балкански фракции", а не като югославски фракции. Няма значение, че гърци, българи, албанци, румънци и др. нямаха нищо общо с това: „Повечето от балканските националности имат история, в която политиката се съчетава с насилие" (Priscilla Painton, „Who Could Have Done It", Time, 8 March 1993, 33). От друга страна, не се спомена за „средноизточна връзка", за да не бъдат заедно обвинени Израел и други арабски страни, макар че ясно бяха посочени палестински, ирански, иракски и либийски фракции.

[94] Вж. nomen в The Oxford English Dictionary.

Глава трета

[1] Erving Goffman, Stigma. Notes on the Management of Spoiled Identity, Englewood Cliffs, N. J.: Prentice-Hall, Inc., 1963, 27.

[2] Алеко Константинов, До Чикаго и назад. Бай Ганьо, София: Български писател, 1983; Светлозар Игов, История на българската литература 1878-1944, София: Издателство на Българската академия на науките, 1993, 104-115.

[3] Miller, William, Travels and Politics in the Near East, 58.

[4] Константинов, До Чикаго, с. 109.

[5] Игов, История, 108.

[6] Лили Илиева, Стилиян Стоянов, „Бай Ганьо като „Homo Balkanicus" - „своя" и „чужда" гледна точка", Балканистичен форум, № 2, 1993, 67-68; Игов, История, 113.

[7] Edward Shils, Center and Periphery: Essays in Microsociology, Chicago: University of Chicago Press, 1975, 7.

[8] Игов, История, 111-112.

[9] Vivian, Herbert, The Servian Tragedy, 252.

[10] Goff, A. and Hugh A. Fawcett, Macedonia. A Plea for the Primitive, London and New York: John Lane Company, 1921, XV.

[11] Това определение е на Г. Бакалов, цит. по: Игов, История, с.111. Приемайки тази характеристика, трябва да добавим, че „първоначално натрупване" в този случай е метафора за общия процес на трансформация в района по това време и не се отнася до механизми на капиталистическо разрастване, индустриализация и др. на Балканите. Както Александър Гершенкрон показва, моделът на първоначално натрупване не може да бъде успешно приложен към източноевропейския район, а само към континенталния опит като цяло с необходимите квалификации (Bertrand Badie, Pierre Birnbaum, The Sociology of the State, Chicago and London: The University of Chicago Press, 1983, 74-75).

[12] Ion Luca Caragiale, Oeuvres Choisies. Theatre, Bucharest: Editions „Le Livre", 1953, 20; вж. също Ion Dodu Bălan, A Concise History of Romanian Literature, Bucureşti: Editura ştiinţifică şi enciclopedică, 1981, 46-49.

[13] Ion Luca Caragiale, The Lost Letter and other plays, London: Lawrence and Wishart Ltd., 1956, 9, 11.

[14] Antun Barac, A History of Yugoslav Literature, Ann Arbor: Michigan Slavic Studies, 1976, 207-208.

[15] Итов, История, 112.

[16] Вж. Immanuel Wallerstein, The Modern World-System, 3 vols., New York: Academic Press, 1974-1989; Immanuel Wallerstein, The Capitalist World-Economy: Essays, New York: Cambridge University Press, 1979; Immanuel Wallerstein, The Politics of the World-Economy: the States, the Movements, and the Civilizations: Essays, New York: Cambridge University Press, 1984; Terence K. Hopkins, World-systems analysis: theory and methodology, Beverly Hills, CA: Sage Publications, 1982.

[17] Лили Илиева, Стилиян Стоянов, „Бай Ганьо като „Homo Balkanicus", 63.

[18] Miller, William, Travels and Politics in the Near East, XIII, 38-39.

[19] Allen Upward, The East and Europe. The Report of an Unofficial Mission to the European Provinces of Turkey on the Eve of the Revolution, London: John Murray, 1908, 50.

[20] Herbert Vivian, The Servian Tragedy, 289. Юлиус Кайм отбелязва същото през 30-те години на XX в. Жителите на Близкия изток смятат за „истинска Европа" Северна и Централна Европа; Италия им изглежда като края ѝ, а Южна Италия е смятана за левантийска; Испания и Балканите почти никога не са възприемани като европейски с изключение, и то понякога, на австрийските територии на Балканите; за Полша и балтийските държави те нямат точно определена представа (Julius Rudolf Kaim, Westöstliche Welt unter Slawen, Griechen, Türken, Berlin: Volksverband der Bücherfreunde, Wegweiser Verlag, 1930, 54.)

[21] Robert Eisner, Travels to an Antique Land. The History and Literature of Travel to Greece, Ann Arbor: The University of Michigan Press, 1991, 256.

[22] Spyros Melas, „This is Greece!", Modern Greek Literary Gems, New York: R. D. Cortina Company, 1962, 47-49.

[23] Stratis Myrivilis, „The Greek Waves", Modern Greek Literary Gems, 51-53.

[24] Nikos Kazantzakis, „Crete, a Great and Noble Island", Modern Greek Literary Gems, 57.

[25] Изказвам благодарността си към Теодорос Колумбис и Ангелики Папантониу за дългите дискусии върху съвременната йерархия в гръцката самоидентичност. За мястото на Балканите в гръцките политически планове от XIX и XX в. вж. Varban Todorov, Greek Federalism During the Nineteenth Century (Ideas and Projects), Boulder, Colorado, New York: Columbia University Press, 1995; Leften Stavrianos, Balkan Federation. A History of the Movement Toward Balkan Unity in Modern Times (2nd edition), Hamden, Connecticut: Archon Books, 1964; Надя Данова, Националният въпрос в гръцките политически програми през XIX век, София: Българска академия на науките, 1980.

[26] George Papandreou, „Greece, the United States and their Mutual Common Interests in the Balkans", The Southeast European Yearbook 1993, Athens: ELIAMEP, 1994, 13-19. Вж. също Thanos Veremis, Greece's Balkan Entanglement, Athens: ELIAMEP-YALCO, 1995.

[27] Adamantia Pollis, „Greek National Identity: Religious Minorities, Rights, and European Norms", Journal of Modern Greek Studies, vol. 10, No. 2, 1992, 191.

[28] Christo A. Dako, Albania. The Master Key to the Near East, 2, 28, 31, 128, 171.

[29] Christo A. Dako, Albania. The Master Key, 117, 120; Christo A. Dako, Dhimitri Bala, Albania's Rights, Hopes and Aspirations. The Strength of the National Consciousness of

the Albanian People, Boston: 1918, 8; Christo A. Dako, Mihal Grameno, Albania's Rights and Claims to Independence and Territorial Integrity, Boston: 1918.

30 Sali Berisha, „The Democratic Party Has Kept Its Word", Rilindja Demokratike, 7 March 1995; също във: FBIS-EEU-95-049, 14 March 1995.

31 Arshi Pipa, „The Other Albania: A Balkan Perspective", Arshi Pipa and Sami Repishti, Studies on Kosova, Boulder: East European Monographs № 155, New York: Columbia University Press, 1984, 244, 247, 251; Elez Biberaj, „Kosova: The Balkan Powder Keg", Kosova. Historical/Political Review, Tirana, 1994, № 3, 27-34; Gazmend Zajimi, „Historical Continuity of the Question of Kosova", Kosova, 1993, № 1, 15-18; Arben Puto, „The London Conference in Two Editions", Kosova, 1993, № 1, 19-22; Elez Biberaj, „Albania's Road to Democracy", Current History, vol. 92, No 577, November 1993, 385.

32 Gramoz Pashko, „The Role of Christianity in Albania's Post-Communist Vacuum," The Southeast European Yearbook 1993, Athens: ELIAMEP, 1994, 47, 49, 53. Авторът е професор по икономика в университета в Тирана.

33 John Reed, The War in Eastern Europe, New York: Charles Scribner's Sons, 1919, 273. В началото на века един британски журналист също отбелязва, че „румънците отказват страната им да бъде включвана сред т. нар. балкански държави, спрямо които те се чувстват, и не без основание, някак по-горе" (Harry De Windt, Through Savage Europe. Being the Narrative of a Journey Undertaken as Special Correspondent of the „Westminster Gazette" Throughout the Balkan States and European Russia, London: T. Fisher Unwin, 1907, 250).

34 Teodor Codrescu, O călătorie la Constantinopol, Iasi, 1844; Ion Ionescu de la Brad, Excursion agricole dans la plaine de la Dobrodja, Constantinople: Imprimerie du journal de Constantinople, 1850; Dimitrie Bolintineanu, Călătorii pe Dunăre şi în Bulgaria, Bucureşti: Tipografia nationala a lui Josip Romanow, 1958; D. Rallet, Suvenire şi impresii de călătorie în România, Bulgaria, Constantinople, Paris: Bouchet, 1858; A. Pelimon, Impresiuni de călătorie în Românica, Bucureşti: Imprimeria nationala alui Iosif Romanov et Comp., 1858; Maior D. Pappazoglu, Călăudă pe riul Dunări din Porta de fier pînă in Marea Negri, Bucureşti: Tipografia statulni St. Sava şi Nifon, 1863; Cezar Boliac, Libertatea, №.13, 14, 15, 6, 14, 17 aprilie 1871; Stefan Georgescu, Memorii din timpul resboiului pentru independenţa, 1877-1878., Bucureşti, 1891; Episcop Melchisedec, O excursine în Bulgaria de episcop Melchisedec, Bucureşti, 1885. Тези пътеписи са събрани и публикувани в български превод с коментари от Мария Младенова и Николай Жечев, Румънски пътеписи от XIX век за българските земи, София: Издателство на Отечествения фронт, 1982.

35 Vladimir Tismaneanu and Dan Pavel, „Romania's Mystical Revolutionaries: The Generation of Angst and Adventure Revisited", East European Politics and Societies, vol. 8, No.3, Fall 1994, 436.

36 Nicolae Iorga, A History of Romania. Land, People, Civilization, New York: AMS Press, 1970 (c. 1925), 1. Първото издание е на френски през 1919 г. Това става напълно ясно и от краткото му изследване за румънците на Балканския полуостров: Nicolae Iorga, Istoria Rominilor din peninsula balcanică (Albania, Macedonia, Epir, Tesalia, etc.), Bucureşti, 1919.

37 Nicolae Iorga, Histoire des Romains et de la Romanité Orientale, vol. 1, partie 1, Paris: Librairie Ernest Laroux, 1937, 12.

38 Victor Papacostea, „La péninsule balkanique et le probléme des études comparées," 345-357.

[39] Joseph S. Roucek, Balkan Politics. International Relations in No Man's Land, Westport, Connecticut: Greenwood Press, 1948, 9.

[40] Vladimir Tismaneanu, „Romania's Mystical Revolutionaries", Partisan Review, vol. LXI, No. 4, 1994, 600, 606.

[41] Matei Calinescu, „'How can one be what one is?' Reflections on the Romanian and the French Cioran", ръкопис, част от труд в работен процес, 1995, 18-19. Цитирано с любезното разрешение на автора.

[42] Eugène Ionesco, Présent passé. Passé présent, Paris: Mercure de France, 1968, 181-182.

[43] Emil M. Cioran, „A Little Theory of Destiny", The Temptation to Exist, trans. by Richard Howard, Chicago: Quadrangle Books, 1968, 70-71.

[44] Emil M. Cioran, Schimbarea la față a României, Bucharest: Humanitas, 1991; History and Utopia appeared first in French in 1960 and has been translated into English in 1987.

[45] Calinescu, „How can one be what one is?", 34.

[46] Emil M. Cioran, History and Utopia, 34.

[47] Вж. Matei Calinescu, „How Can One Be a Romanian", Southeastern Europe, 10, 1, 1983, 25-36; Calinescu, „How can one be what one is?," 26-27.

[48] Vladimir Tismaneanu, „Romania's Mystical Revolutionaries", 602.

[49] Вж. Katherine Verdery, National Identity under Socialism: Identity and Cultural Politics in Ceausescu's Romania, Berkeley: University of California Press, 1991.

[50] Scott L. Malcomson, Borderlands. Nation and Empire, Boston and London: Faber and Faber, 1994, 60-63.

[51] Anette Insdorf, „A Romanian Director Tells A Tale of Ethnic Madness", The New York Times, 6 November 1994.

[52] Victor Neumann, The Temptation of Homo Europaeus, Boulder: East European Monographs № 384, New York: Columbia University Press, 1993, 17, 33, 244.

[53] Scott L. Malcomson, Borderlands, 58, 116.

[54] Bozkurt Güvenç, Türk Kimliği. Kültür Tarihinin Kaynaklarx, Ankara: Kültür Bakanlığı, 1993, 21. Този кратък преглед включва само отношения, изразявани в Турция. Не съм изследвала възможните виждания за балканска същност сред турското население, което живее в други балкански страни.

[55] Turgut Ezal, Turkey in Europe and Europe in Turkey, Nicosia, Northern Cyprus: K. Rustem, 1991, 21.

[56] Ibid., 1, 22.

[57] Ibid. 349.

[58] Tanıl Bora, „Turkish National Identity, Turkish Nationalism and the Balkan Problem", Günay Göksu Özdoğan, Kemâli Saybaşılı, eds., Balkans. A Mirror of the New International Order, Istanbul: EREN, 1995, 104, 110-112.

[59] Jılmaz Çetinler, Şu Bizim Rumeli, Istanbul: Milliyet Yayınları, 1994.

[60] Tanıl Bora, „Turkish National Identity", 111-113.

[61] Samiha Ayverdi, Ne Idik Ne Olduk, Istanbul: Hülbe Yayınları, 1985. Цит. по Tanıl Bora, „Turkish National Identity", 114.

[62] Nedim Gürsel, Balkanlara dönüş, Istanbul: Can yayınları, 1995, 123.

[63] Цит. по: Tanxl Bora, „Turkish National Identity", 119.

[64] Дебатът се колебае между категориални изявления за исляма като същност на турската култура и идентичност (Ihsan Işık, 1972) и исляма като деградиращ турската идентичност (Özkazanç ve Kozaklı, 1993). Двамата цит. в: Güvenç, Türk Kimliği, 19, 165. За идеологическите течения, формирали дискусиите за турската идентичност,

вж. Πεσμαζόγλου, Στέφανος, Εύρώπη – Γουρυία. Άναυλάσεις υαί διαθλασεις. Ἱστραυτιυή τών υείμένων, Ι, Ἀθήνα, Ἐυδόσεις θεμέλιο, 1993, 232-294; Hélèna da Costa, „La Turquie: pont entre L'Orient et l'"Occident," Diofense nationale, Avril 1986; Niyazi Berkes, Turkish Nationalism and Western Civilaztion: Selected Essays of Ziya Gökalp, Westport, Conn.: Greenwood Press, 1981; Niyazi Berkes, The Development of Secularism in Turkey, Montreal: McGill University Press, 1964; Uriel Heyd, Foundations of Turkish Nationalism, Westport, Conn.: Hyperion Press, 1979; Bernard Lewis, The Emergence of Modern Turkey., New York: Oxford University Press, 1961; François Georgeon, Aux origines du nationalisme turc. Yusuf Akçura (1876-1935), Paris: Éditions A.D.P.F., 1980.

[65] Ziya Gökalp, Türkçülüğün Esasları, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1924. Цит. по: Güvenç, Türk Kimliği, 26-30; Peyami Safa, Doğu-Batı Sentezi (1963), цит. по Güvenç, Türk Kimliği, 43.

[66] Fazil Hüsnü Dağlarca, Selected Poems, transl. by Talât Sait Halman, Pittsburgh: University of Pittsburgh Press, 1969, 65, 103.

[67] Cengiz Bandar, доклад, изнесен на конференцията The Bosnian Crisis and the Islamic World, Columbia University, March 1995 (in press); Tanıl Bora, „Turkish National Identity", 118-119; Şerif Mardin, „The Just and the Unjust", Daedalus, 120, 3, Summer 1991, 113-129; Robert Carver, „Despair among the dervishes. The role of fundametalism in Turkey", The Times Literary Supplement, 3 February 1995.

[68] За отношението между османското наследство и турската републиканска идентичност вж. Güvenç, Türk Kimliği, 165-223; Günsel Renda - Max Kortepeter, eds., The Transformation of Turkish Culture. The Atatürk Legacy, Princeton: The Kingston Press, 1986. За неотдавнашна перспектива върху употребата на историята във формирането на турската идентичност вж. Salih Ezbaran, ed., Tarih Öğretimi ve ders kitapları, Istanbul: Tarih vakfı yurt yayınları, 1995.

[69] Dubravka Ugrešić, „Zagreb - Amsterdam - New York", Cross Currents, 1992, No. 11.

[70] Dubravka Ugrešić, Have a Nice Day. From the Balkan War to the American Dream, New York: Viking, 1993, 229-230.

[71] Dubravka Ugrešić, „Zagreb - Amsterdam - New York", 251.

[72] Ibid., 254.

[73] Ratko Parezanin, Za balkansko jedinstvo: osnivanje, program i rad Balkanskog instituta u Beogradu, 1934-1941, München: s.n., 1976. Вж. също публикацията на института Etat économique des pays balkaniques, 2 vols., Beograd: Édition de l'Institut balkanique, 1938.

[74] Dubravka Ugrešić, „Zagreb - Amsterdam - New York", 251, 252, 254.

[75] Zrnka Novak, „Nema čistih ruku," Oslobođenje, 23 September 1990. Благодаря на Лиляна Смайлович за тази интересна информация.

[76] Hohmeier, Jürgen, „Stigmatisierung als sozialer Definitionsprozess", Brusten, Manfred and Jürgen Hohmeier, eds., Stigmatisierung, 11.

[77] Branka Magaš, „Balkanization or Lebanization?", The Destruction of Yugoslavia, London, New York: Verso, 1993, 349-350. За употребата на „ливанизация" като заплашителен термин в балкански контекст вж. също Николай Тодоров, „Ще спрем ли ливанизацията на Балканите?", Постфактум, 21 декември 1992 г. и 11 януари 1993 г.

[78] Blagoje Babić, „Collapse of Yugoslav Self-Management Society and a Possible Alternative", Međunarodni problemi, XLVI, No. 2, Beograd, 1994, 205-227.

[79] Miroslav Volf, „Exclusion and Embrace: Theological Reflections in the Wake of 'Ethnic Cleansing', Communio Viatorum, XXXV, 1993, Nr. 3, 263-287.

[80] Послеслов на Дракулич в Dževad Karahasan, Sarajevo, Exodus of a City, New York: Kodansha International, 1994 (първо излиза като Dnevni sclidbe, Zagreb: Durieux Publishers, 1993), 114; Stephen Kinzer, „In Croatia, Minds Scarred by War. A Struggle to treat the trauma of the Balkan violence", The New York Times, 9 January 1995.

[81] „Krlezas wilder Sohn. Interview mit Slobodan Snaider, Ost-West Gegeninformationen, vol. 8, No. 1, May 1996, 14.

[82] Цит. по Eva Hoffman, Exit Into History. A Journey Through the New Eastern Europe, New York: Penguin Books, 1993, 262.

[83] За английското и други западноевропейски отношения към планините вж. Marjorie Hope Nicolson, „Literary Attitudes Toward Mountains", Dictionary of the History of Ideas, New York: Charles Scribner's Sons, 1973, vol. 3, 253-260; Mountain Gloom and Mountain Glory: The Development of the Aesthetics of the Infinite, Ithaca, N. Y.: Cornell University Press, 1959; Claire-Éliane Engel, La littérature alpestre en France et en Angleterre aux 18e et 19e siècles, Chambéry: s.p., 1930: Claire-Éliane Engel, Les écrivains è la montagne, Paris: Delagrave, 1934; Simon Schama, Landscape and Memory, New York: A. A. Knopf, 1995.

[84] Любен Каравелов, Българи от старо време, София: Български писател, 1981, 41.

[85] Балкански песни, Варна: Зора, 1913.

[86] The Shade of the Balkans: Being a collection of Bulgarian folksongs and proverbs, here for the first time rendered into English, together with an essay of Bulgarian popular poetry, and another on the origin of the Bulgars, London: David Nutt, 1904, 31-32 (transl. Henry Bernard).

[87] Ibid., 27-28.

[88] Йордан Йовков, „Балкан", Разкази, София: Български писател, 1974, 79-94.

[89] Васил Гюзелев, „Размишления върху българската средновековна история на проф. Петър Мутафчиев", Петър Мутафчиев, Книга за българите, София: Издателство на Българската академия на науките, 1987, 10-11. Вж. също Иван Гюзелев, „Значението на Балкана за историческото развитие на България", Юбилеен сборник по случай 25-годишнината от първия випуск на габровската Априловска гимназия, Пловдив, 1900.

[90] Петър Мутафчиев, „Балканът в нашата история", Книга за българите, 1987, 66, 89.

[91] Лазаров, Желев, География.

[92] Theodore I. Geshkof, Balkan Union, 47.

[93] Иван Славов, „Балканполитиканство", Един завет, 1993, No.1, 51.

[94] Бойко Пангелов, „Външната политика е силна, когато всички политически сили се надпреварват да подкрепят националните интереси" - интервю със заместник-министъра на външните работи, Континент, 30-31 януари 1993, 9; също в FBIS-EEU-93-022, 4 February 1993, 6.

[95] За цялостна оценка вж. Николай Тодоров, Развитие, постижения и задачи на балканистиката в България, София: Издателство на Българската академия на науките, 1977; Петнайсет години институт за балканистика, 1964-1978. Историческа справка и библиография, София: CIBAL, 1979. Институтът за балкански изследвания издава Etudes balkaniques, Studia balkanica и Balkanistika. В София се намира и дирекцията на Центъра за международна информация и извори за история на Балканите и Средиземноморието (Centre international d'information sur les sources de l'histoire balkanique et éditerranéenne (CIBAL), който издава Bibliographie des études balkaniques, Sofia, 1966. Вж. Répertoire d'Otudes balkaniques, 1966-1975, vol. 1-2, Sofia, 1983-84.

Югозападният университет „Неофит Рилски“ в Благоевград издава списанието „Балканистичен форум“.

[96] Calinescu, „How can one be what one is?“, 2; Calinescu, „How Can One Be a Romanian“, 25-36. Междувоенният период в България например при подавената въоръжена борба е особено богат на писмени произведения относно историкопсихологическия тип на цели групи, особено нации, не индивиди. През последните две десетилетия има неимоверно нарастване на интереса към тези въпроси, проявен както чрез нови трудове, така и с възраждане на стари. Вж. Минчо Драганов, ред., Народопсихология на българите. Антология, София: Отечествен фронт, 1984; Иван Еленков, Румен Даскалов, ред., Защо сме такива? В търсене на българската културна идентичност, София: Просвета, 1994.

[97] Matei Calinescu, „How can one be what one is?“, 2-3.

[98] Wolfgang Lipp, „Selbststigmatisierung“, Brusten, Manfred, Jürgen Hohmeier, eds., Stigmatisierung. Zur Produktion gesellschaftlicher Randgruppen, Neuwied und Darmstadt: Hermann Luchterhand Verlag, 1975, 46-47.

[99] Tomislav Z. Longinović, Borderline Culture. The Politics of Identity in Four Twentieth-Century Slavic Novels, Fayetteville: The University of Arkansas Press, 1993, 13.

[100] Hofer, Tamas, ed., Hungarians Between 'East' and 'West'. Three Essays on National Myths and Symbols, Budapest: Museum of Ethnography, 1994.

[101] György Konrád, „Central Europe Redivivus,“ The Melancholy of Rebirth. Essays from Post-Communist Central Europe, 1989-1994, San Diego: Harcourt Brace & Company, 1995, 159.

[102] Bakić-Hayden, Milica, „Nesting Orientalisms“.

[103] Erving Goffman, Stigma, 107.

[104] Erving Goffman, Stigma, 2-12; Robert M. Page, Stigma, London: Routledge & Kegan Paul, 1984, 1-24; Hohmeier, Jügen, „Stigmatisierung als sozialer Definitionsprozess“, 6-9; Mark C. Stafford and Richard R. Scott, „Stigma, Deviance, and Social Control. Some Conceptual Issues“, Stephen C. Ainlay, Gaylene Becker and Lerita M. Coleman, The Dilemma of Difference, 78-80.

[105] Цветана Георгиева, „Хора и богове на Балканите“, Балканистичен форум, No. 2, 1994, 33.

[106] Thanos Veremis, „The Balkans in Search of Multilateralism“, Eurobalkans, No. 17, Winter 1994/95, 4 (препечатано в Greece's Balkan Entanglement).

[107] Theodore I. Geshkof, Balkan Union, 4.

[108] Eva Hoffman, Exit Into History, 387.

[109] Цветана Георгиева, „Хора и богове на Балканите“, 41. За подобна реакция, търсеща възхвала на многообразното гръцко етническо и културно наследство и нейната посредническа роля, вж. Thanos Veremis, „The Elusive Content of Nationalism“, Greece's Balkan Entanglement, 99.

[110] Roumiana Mihneva, „Notre Europe et 'l' autre Europe' ou 'européisation' contre évolution et certains problèmes du 'temps' transitoire dans les Balkans“, Etudes Balkaniques, No. 3, 1994, 20.

[111] Марта Форсайт, „Интерес към българския фолклор в САЩ“, Български фолклор, No. 1, 1987, 80.

[112] Лозанка Пейчева, Венцислав Димов, „Другите в „мистерията“ (Наблюдения върху българската народна музика, интерпретирана от чужденци, във фонотеката на Българското национално радио)“, Балканистичен форум No. 1, 1993, 39-45.

[113] Цветан Тодоров, „Забележки относно кръстосването на културите", Литературен вестник, бр. 8, 1991.

[114] Dipesh Chakrabarty, „Postcoloniality and the Artifice of History: Who Speaks for 'Indian' Pasts?", Representations, 37, Winter 1992, 1-26.

[115] Gaylene Becker and Regina Arnold, „Stigma as a Social and Cultural Construct", Ainlay, Stephen C., Gaylene Becker and Lerita M. Coleman, eds., The Dilemma of Difference. A Multidisciplinary View of Stigma, 56.

[116] Lerita M. Coleman, „Stigma: An Enigma Demystified", Stephen C. Ainlay, Gaylene Becker and Lerita M. Coleman, The Dilemma of Difference, 227-228.

[117] Carrier, James G., „Occidentalism", 197.

Глава четвърта

[1] Цитат от писмо на Хелмут фон Молтке, Казанлък, 21 май 1837. Helmuth von Moltke, Briefe über Zustände und Begebenheiten in der Türkei aus den Jahren 1835 bis 1839, Berlin: E.S.Mittler, 1911.

[2] Nicolae Iorga, Les voyageurs français dans l'Orient Européen, Paris: Boivin & Cie, J. Gamber, 1928, 112.

[3] Edward Gibbon, An Essai on the Study of Literature, New York: Garland Publishers, 1970, 89-91 (първото издание е на френски през 1761 г.).

[4] Jean Copans, Jean Jamin, eds., Aux origines de l'anthropologie française. Les mémoires de la Société des observateurs de l'homme en l'an VIII, Paris: Le Sycomore, 1978, 77.

[5] Joseph-Marie De Gérando, The Observation of savage peoples, Berkeley and Los Angeles: University of California Press, 1969, 63.

[6] Robert Eisner, Travels to an Antique Land, 77.

[7] The Dictionary of National Biography, London: Oxford University Press, 1917, 844-846.

[8] Loukia Droulia, „Les relations de voyages source historique pour les pays du Levant (XVe au XIXe s.), Relations et influences réciproques entre grecs et bulgares, XVIIIe - XXe siècle, Thessaloniki, 1991, 182.

[9] Многобройни библиографии и преводни издания на съответните балкански езици свидетелстват за възхищението от пътеписите като ценен извор. Вж. в хронологичен ред: Eugène Lovinesco, Les voyageurs français en Grèce au XIX siècle (1800-1900), Paris, 1909; Nicolai Iorga, Les voyageurs français dans l'Orient européen, Paris, 1928; S.H. Weber, ed., Voyages and Travels in the Near East during the XIX century, Princeton, N. J.: The American School of Classical Studies in Athens, 1952-1953; Христо Антонов-Полянски, Британска библиография на Македония, Скопје: Институт за национална историја, 1966; Александар Матковски, „Библиографија на патописи да Балканскиот полуостров во време на турското владеење", Гласник на институтот за националиа историја, Скопије, 1971, vol. XV, No. 1 (1371-1600), 2 (1600-1800), 3 (1800-1912); Κυριακος Συμόπουλος, Ξένοι ταξιδιώτες στήν 'Ελλάδα, 'Αθήνα: [s.n.], 1970-1975; Πώς εἶδαν ξένοι τήν 'Ελλάδα του 21', Αθήνα: [s.n.], 1979-1980; в България през 70-те години на нашия век започва да излиза поредицата „Чужди пътеписи за Балканите" на издателство „Наука и изкуство", в която до 1987 г. излизат 7 тома: т. 1. Цветкова, ред., Френски ... XV-XVIII в. (1975 г.); т. 2. Петър Миятев, ред., Маджарски пътеписи за Балканите XVI-XIX в. (1976 г.); т. 3. Йонов, ред., Немски... XV-XVI в., (1979 г.); т. 4. Бистра Цветкова, ред., Френски пътеписи за Балканите XIX в. (1981 г.); т. 5. Ормандджиан, ред., Арменски... XVII-XIX в. (1984 г.); т. 6. Йонов, ред., Немски... XVII-XVIII в. (1986 г.); т. 7. Тодорова, ред. Английски пъте-

писи (1987 г.); Aleksandar Matkovski, ed., Theofanis G. Stavrou, Russian travelers to the Christian East from the twelfth to the twentieth century, Columbus, Ohio: Slavica Publishers, 1986; Балканот во делата на странските патописци во времето на турското владеење: јаничари, хареми, робови, Скопје: Култура, 1992. Невъзможно е да се направи дори догадка за броя на пътеписите за Османската империя и Балканите. В библиографски опит да се изброят европейските описания за османците през първата половина на XVI в. са включени почти хиляда заглавия, за следващата половина на същия век - 2500, а заглавията за следващите векове се увеличават лавинообразно (English and Continental Views of the Ottoman Empire, 1500-1800, Los Angeles: William Andrews Clark Memorial Library, 1972, 34).

[10] Рая Заимова, Българската тема в западноевропейската книжнина XV-XVII век, София: Университетско издателство „Св. Климент Охридски", 1992, с. 209.

[11] Zdenko Zlatar, Our Kingdom Come: The Counter-Reformation, the Republic of Dubrovnik, and the Liberation of the Balkan Slavs, Boulder, Co.: East European Monographs, No. 342, New York: Columbia University Press. 1992, 11.

[12] Kenneth M. Setton, Venice, Austria, and the Turks in the seventeenth century, Philadelphia: American Philosophical Society, 1991; The Papacy and the Levant, vol. 1 (1204-1402), vol. 2 (1402-1504), vol. 3 (1504-1552), vol. 4 (1551-1571), Philadelphia: American Philosophical Society, 1976-1984.

[13] Рая Заимова, Българската тема, с. 6. Освен това дори по времето, когато кръстоносният патос е жив, много често омразата към православието надвишава враждебността срещу османците. През XIV в. Петрарка, великият италиански хуманист, описва турците като врагове, но „схизматичните гърци" като „по-лоши от врагове" (Deno J. Geanakoplos, Byzantine East and Latin West: Two Worlds of Christendom in the Middle Ages and Renaissance, Oxford: Basil Blackwell, 1965, 3-4).

[14] Dorothy M. Vaughan, Europe and the Turk. A Pattern of Alliances, 1350-1700, Liverpool: University Press, 1954, VII-VIII. По време на съществуването си Османската империя в различна степен през различните периоди е органична част от европейските дела и съществува огромна литература, както общи изследвания, така и специализирани монографии, потвърждаващи това. Вж. Peter F. Sugar, Southeastern Europe Under Ottoman Rule 1354-1804; Leften S. Stavrianos, The Balkans Since 1453; Halil Inalcik, The Ottoman Empire. The Classical Age 1300-1600, London; Weidenfeld & Nelson, 1973; Kemal Karpat, ed., The Ottoman State and Its Place in World History Leiden: Brill, 1974; Bernard Lewis, Istanbul and the Civilization of the Ottoman Empire, University of Oklahoma Press, 1989; Bernard Lewis, The Emergence of Modern Turkey, Oxford University press, 1968; John R. Lampe and Marvin R. Jackson, Balkan Economic History 1550-1950, Bloomington: Indiana University Press, 1982; Христо Матанов, Румяна Михнева, От Галиполи до Лепанто. Балканите, Европа и османското нашествие 1354-1571 г., София: Наука и изкуство, 1988; Karl A. Roider, Jr., Austria's Eastern Question 1700-1790, Princeton: Princeton University Press, 1982; Erich Züllner, Karl Gutkas, eds., Österreich und die Osmanen - Prinz Eugen und seine Zeit, Wien: Esterreichisches Bundesverlag, 1988; Ekkehard Eickhoff, Seekrieg und Seepolitik zwischen Islam und Abendland, Berlin: De Gruyter, 1966; Ekkehard Eickhoff, Venedig, Wien und die Osmanen, München, 1970; Sydney N. Fisher, The Foreign Relations of Turkey 1481-1512, Urbana, Ill.: University of Illinois Press, 1948; Mathew S. Anderson, The Eastern Question 1774-1923, London, New York: MacMillan, 1966.

[5] V.J.Parry, „Renaissance Historical Literature in Relation to the Near and Middle east," B.Lewis and M.Holt, eds, Historians of the Middle East, London: Oxford University

Press, 1962; Speros Vryonis, Jr. „Travelers as a Source for the Societies of the Middle East: 900-1600," A.E. Laiou-Thomadakis, ed., Charanis Studies. Essays in Honor of Peter Charanis, New Brunswick, N.J.: Rutgers University Press, 1980; James Morton Paton, Chapters on Medieval and Renaissance Visitors to Greek Lands, Princeton, N.J.: The American School of Classical Studies in Athens, 1951.

[16] Carl Göllner, Turcica: Die europäischen Türkendrücke des XVI. Jahrhunderts, vol.1-2, Bucharest and Berlin (Bibliotheka Aureliana, 23), 1961-1968, vol.3, Die Türkenfrage in der Öffentlichen Meinung Europas im 16. Jahrhundert, Baden-Baden (Bibliotheka Aureliana, 70), 1978; Robert Schwoebel, The Shadow of the Crescent: the Renaissance Image of the Turk (1453-1517), Niewkoop: B. de Graaf, 1967.

[17] Вж. Deno John Geanakoplos, Greek Scholars in Venice. Studies in the dissemination of Greek learning from Byzantium to Western Europe, Cambridge: Harvard University Press, 1962; Deno John Geanakoplos, Constantinople and the West. Essays on the Late Byzantine (Palcologan) and Italian Renaissances and the Byzantine and Roman Churches, Madison, Wisconsin: The University of Wisconsin Press, 1989; Deno John Geanakoplos, Byzantine East and Latin West; Leandros Vranoussis, L'hellénisme postbyzantin et l'Europe. Manuscrits, livres, imprimeries, Athènes: Centre de recherches medievales et neo-helléniques de l'Academie d'Athènes, 1981; Kenneth M. Setton, „The Byzantine Background to the Italian Renaissance", Proceedings of the American Philosophical Society, 1956, No.100, 1-76; Paul Lemerle, „Byzance et les origines de notrecivilisation", Agostino Pertusi, ed., Venezia e l'Oriente fra tardo Medioevo e Rinascimento, Firenze: Sansoni, 1966, 1-17; Agostino Pertusi, Storiografia umanistica e mondo bizantino, Palermo: Instituto siziliano distudi bizantini e neoellenici, 1967; Bisanzio e l'Italia: raccolta di studi in memoria di Agostino Pertusi, Milano: Vita e pensiero, 1982; Ugo Fugagnollo, Bisanzio e l'Oriente a Venezia, Trieste: Lint, 1974.

[18] Agostino Pertusi, ed. Venezia e il Levante fino al secolo XV, Firenze: L. S. Olschki, 1973-1974; Hans-George Beck, Manoussos Manoussakas, Agostino Pertusi, eds., Venezia: Centro di mediazione tra Oriente e occidente (secoli XV-XVI): Aspetti e problemi, Firenze: L. S. Olschki, 1977. За стойността на венецианските доклади вж. Sydney Nettleton Fisher, The Foreign Relations of Turkey 1481-1512, Urbana: University of Illinois Press, 1948.

[19] Lucette Valensi, „The Making of a Political Paradigm: The Ottoman State and Oriental Despotism", Anthony Grafton and Ann Blair, eds. The Transmission of Culture in Early Modern Europe, Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 1990, 199. Вж. същата авторка Venise et la Sublime Porte, Paris: Hachette, 1987.

[20] Zlatar, Our Kingdom Come, 15, 20.

[21] Ibid., 4, 21.

[22] Francesco Bracciolini, La Bulgheria Convertita. Poema Heroica, Roma, 1637. Виж също: Ricardo Picchio, „Un pamphlet epico de Propaganda Fide: 'La Bulgheria convertita' di F. Bracciolini, Relazioni storiche e culturali fra l'Italia e la Bulgaria, Napoli, 1982, 157-196; Рая Заимова, Българската тема, 10, 139-144.

[23] Franco Venturi, The End of the Old Regime in Europe 1768-1776, vol. 1, Princeton, N.J.: Princeton University Press, 1989, 111-132.

[24] Paschalis Kitromilides, „John Locke and the Greek Intellectual Tradition: An Episode in Locke's Reception in South-East Europe", G. A. J. Rogers, Locke's Philosophy. Content and Context, Oxford: Clarendon Press, 1994, 222, 226, 231.

[25] Karl Vocelka, „Das Türkenbild des christlichen Abenlandes in der frühen Neuzeit", Klaus Meyer, ed., Berlin und Osteuropa, Berlin: Colloquium Verlag, 1991, 22-26.

[26] Вж. Senol Ezyurt, Die Türkenlieder und das Türkenbild in der deitschen Volksüberlieferung vom 16. bis zum 20. Jahrhundert (Motive, Freiburger folkloristische forschungen, 4) München: Wilhelm Fink Verlag, 1972.

[27] Йонов, ред., Немски... XV–XVI в., с. 29; Немски... XVII–XVIII в., с. 9.

[28] Anton Vrančič, „Iter Buda Hadrianopolim anno 1553 exaratum ab Antonio Verantio tunc Quinquecclesiensi, etc.", цит. по: Йонов, ред., Немски... XV–XVI в., с. 183-184.

[29] Beschreibung der Reisen des Reinhold Lubenau, Herausgegeben von Wilhelm Sahm, 2 Teil, Königsberg, 1930. Цит. по: Йонов, ред., Немски... XV–XVI в., 461-562.

[30] Charles Thornton Foster and F. H. Blackburne Daniell, The Life and Letters of Ogier Ghiselin de Busbecq, Seigneur of Bousbecque, Knight, Imperial Ambassador, London, 1881. Цит. по: Йонов, ред., Немски... XV–XVI в., 219.

[31] Цит. по: Цветкова, ред., Френски... XV-XVIII в., 135.

[32] Karl Vocelka, „Das Türkenbild", 30. Вж. също дисертацията на Inge Peschel, Die Darstellung des Osmanischen Reiches in der deutschsprachigen Reiseliteratur des 16. Jahrhunderts, Wien, 1978.

[33] Йонов, ред., Немски... XVII–XVIII в., с. 22.

[34] Gabriella Schubert, „Berlin und Südosteuropa", 185-186.

[35] Оригинал или копие на това платно беше показано на изложбата „Унгарците между Изтока и Запада" в Етнографския музей в Будапеща през 1994 г. Фотография на картината, чийто оригинал според Йозиорт се намира в колекцията на Австрийския етнографски музей във Виена, е поместена в: Senol Ezyurt, Die Türkenlieder, 143.

[36] Karl Vocelka, „Das Türkenbild", 31; Alexandrine St. Clair, The Image of the Turk in Europe (Exhibition Catalogue), New York: The Metropolitan Museum of Art, 1973.

[37] Gerardus Cornelius Driesch, Historia magnae legationis Caesareae, aquam fortunatissimis Caroli VI, auspicius Augustum imperantis post beinalis belli confectionem suscepit ilustrissimus et excellentissimus S. R. I. comes Damianus Hugos Virmontius, maximi Caesaris primus nuper ad Passarovicium caduceator ejusdemque magnus postea ad Portam Orator, Vienna, 1721. Вж. Йонов, ред., Немски... XVII–XVIII в., 232.

[38] Ръкописът на Шад на френски се пази в Австрийската национална библиотека. Части от него за пръв път са публикувани на български в Йонов, ред., Немски... XVII–XVIII в., 336-401.

[39] Gabriella Schubert, „Das Bulgaren-Bild deutscher Reisender in der Zeit der Osmanenherrschaft", Zeutschrift für Balkanologie, 26, 1990, 115.

[40] Vocelka, „Das Türkenbild", 31.

[41] C. M. Woodhouse, The Philhellenes, London: Hodder and Stoughton, 1969, 9.

[42] В иначе превъзходната си книга Уудхаус твърди, че „повечето от филелинистите са британци" (с. 143). За броя на западните филелинисти вж. Robert Eisner, Travels, 120.

[43] Φιλήμων, Ιωάννης. Δοκίμιον περί της Φιλικης Ἑταιριας, Ναύπλιον, 1834; Николай Тодоров, Веселин Трайков, ред., Българи участници в борбите за освобождението на Гърция 1821–1828, София: Българска академия на науките, 1971.

[44] Schubert, „Berlin und Südosteuropa", 190.

[45] Helmuth von Moltke, Briefe über Zustände und Begebenheiten in der Türkei aus den Jahren 1835 bis 1839, Köln: Verlag Jakob Hegner, 1968, 24, 27, 150-151.

[46] Schubert, „Das Bulgaren-Bild", 120.

[47] Kanitz, Donau-Bulgarien.

[48] Karl Krumbacher, Griechische Reise. Blätter aus dem Tagebuche einer Reise in Griechenland und in der Türkei, Berlin: August Hettler, 1886, 7-8, 10-11, 48-49, 253-255, 311-313, 340-343, 389.

[49] Julius Stettenheim, Bulgarische Krone gefällig? Allen denen, welche Ja sagen wollen, als Warnung gewidmet, Leipzig: L. Freund, Buch - und Kunst-Verlag, 1888 (Zweite Auflage) 22.

[50] Richard Ebermann, Die Türkenfurcht, ein Beitrag zur Geschichte der öffentlichen Meinung in Deutschland während der Reformationszeit, Halle: C.A.Kraemmerer, 1904, 69.

[51] Schubert, „Das Bulgaren-Bild", 118; „Berlin und Südosteuropa", 195-196.

[52] Craig Jonathan Saper, Tourism and Invention: Roland Barthes's „Empire of Signs", Dissertation, University of Florida, 1990.

[53] Hartmut Albert, „Kosova 1979, Albania 1980. Observations, Experiences, Conversations", Arshi Pipa and Sami Repishti, Studies on Kosova, Boulder: East European Monographs No. 155, New York: Columbia University Press, 1984, 105.

[54] Peter Groma, Auf den Spuren Karl Mays, Berlin/Frankfurt-am-Main: Ullstein, 1964, цит. в: Schubert, „Berlin und Südosteuropa", 196.

[55] Ch. Schefer, ed., Le voyage d'Outremer de Bertrandon de la Broquière, premier écuyer tranchant et conseiller de Philippe le Bon, duc de Bourgogne, Farnborough: Gregg, 1972. Цит. в: Цветкова, ред., Френски... XV-XVIII в., 51-52, 58.

[56] E. Kafé, „Le mythe turc et son déclin dans les relations de voyage des europoen de la Renaissance, Oriens, 21-22, Leiden, 1971, 159-195; Nicolae Iorga, Les voyageurs français, 21-48.

[57] Цветкова, ред., Френски... XV-XVIII, 73, 84.

[58] Clarence Dana Rouillard, The Turk in French history, thought, and literature (1520-1660), Paris: Boivin & Cie, 1940 (reprint, New York: AMS press, 1973); Nicolae Iorga, Les voyageurs français dans l'Orient europoen, Paris: Boivin, 1928.

[59] Hans Sturmberger, „Das Problem der Vorbildhaftigkeit des türkischen Staatswesens im 16. und 17. Jahrhundert und sein Einfluss auf den europäischen Absolutismus", Comité international des sciences historiques, XIIe congrès international des sciences historiques, Vienne 29 aout - 5 septembre 1965. Rapport IV, Horn - Wien, s.a., 201-209.

[60] Pierre Belon du Mans, Les observations de plusieurs singularitez et choses mémorables, trouvees en Gréce, Asie, Iudoe, Egypte, Arabie & authres pays estranges, rédigées en trois livres, par... Le catalogue contenant les plus notables choses de ce present livre, est en l'autre part de ce feuillet, Paris, 1553, 180-181.

[61] François Rabelais, Gargantua and Pantagruel, transl Thomas Urquhart and Peter Motteux, Chicago, tec.: Encyclopedia Brittanica, 1952, 40-41, 92-94.

[62] Цветкова, ред., Френски... XV-XVIII, 13.

[63] Auguste Boppe, Journal et correspondence de Gédoyn „le Turc", consul de France à Alep (1623-1625), Paris: [s.n.], 1909, 47, 53. За заговора вж. S. I. Papadopoulos, I kinisi tou Douka tou Never Karolou Gonsaga gia tin apeleftherosi ton valkanikon laon (1603-1625), Thessaloniki: Hidryma Meleton Chersonesou tou Haimou, Ekdoseis, 83, 1966.

[64] Jean Coppin, Le bouclier de l'Europe ou la guerre sainte, contenant des avis politiques et chrétiens, qui peuvent servir de lumière aux rois et aux souverains de la Chrétienté, pour guarantir leurs estats des incursions des Turcs et reprendre ceux qu'ils ont usurpé sur eux. Avec une relation de voyages faits dans la Turquie, la Thébaide et la Barbarie, Lyon: 1660.

[65] Рая Заимова, „По въпроса за културната дейност на френските посланици в Цариград през XVII в.", Векове, 1985, No. 4.

[66] Mémoires du Sieur de la Croix, cy-devant secrétaire de l'Ambassade de Constantinople. Contenant diverses relations très curieuses de l'Empire Ottoman, Paris, 1684. Цит. по

Цветкова, ред., Френски... XV-XVIII, 255.

67 Цит. по: Цветкова, ред., Френски... XV-XVIII, 229.

68 Йонов, Европа отново открива българите, 79.

69 Charles de Peyssonnel, Traité sur le commerce de la Mer Noire, Paris, 1787; Esprit-Mary Cousinéry, Voyage dans la Macédoine contenant des recherches sur l'histoire, la géographie et les antiquité de ce pays, Paris: Imprimerie royale, 1831; Mémoires de Baron de Tott sur les Turcs et les Tartares, Amsterdam, 1784.

70 Iorga, Les voyageurs français, 109.

71 Melvin Richter, „Despotism", Dictionary of the History of Ideas, vol. 2, 7, 10-12.

72 Ferrières de Sauveboeuf, Mémoires historiques et politiques de mes voyages faits depuis 1782 jusqu'en 1789, en Turquie, en Perse et en Arabie, melés d'observations sur le gouvernement, les moeurs, la religion et le commerce de tous les peuples de ces différents pays, avec les relations exactes de tous ces événements qui ont lieu dans l'Empire Ottoman depuis 1774 jusqu'à la rupture des Turcs avec les deux cours impériales; suivis de tous les détails de ce qui s'est passé de remarquable entre les deux armoes de ces trois puissance belligérentes et d'un calcul raisonné des avantages que les Cours de Vienne et de Saint-Petersbourg peuvent retirer de leur victoires sur les Ottomans, Maestrücht et Paris, 1790, vol. 2, 302-303.

73 Pouqueville, Voyage en Morée, vol.1, 350-358; vol. 2, 142.

74 Guillaume-Antoine Olivier, Voyage dans l'Empire Ottoman, l'Egypte et la Perse, fait par ordre du gouvernement, pendant les six premières annoes de la République, Paris, 1801, vol. 1, 334-338.

75 Beaujour, Voyage militaire, vol. 2, 589; Alexandre-Maurice Blanc Lanautte d'Hauterive, „Journal inédit d'un voyage de Constantinople á Jassi, capitale de la Moldavie dans l'hiver de 1785", Memoriu asupra vechei şi actualei a Moldovei presentat lui Alexandru Voda Ipsilante domnul Moldovei la 1787 de comitele d'Hhauterive, Bucharest: L'Institut d'arts graphiques Carol Göbl, 1902, 311-312. Мнението на Д'Отрив с реминисценция на по-късната присъда на германския посланик в София Бекерле, който, съобщавайки на Хитлер твърдото решение на българите да не предават своите евреи и да не изпращат войски на Източния фронт срещу Русия, заключава, че българите са добър, но простодушен народ, който не може да разбере семитската заплаха. Явно мнението на Бекерле е показателно не само за тесния нацистки елит, защото петдесет години след войната благородното отсъствие на антисемитизъм у датчаните е широко възхвалявано, докато отсъствието на антисемитизъм сред простодушните и недодялани българи с напълно неизвестно за света (с изключение на Израел).

76 Venturi, The End of the Old Regime, 138-139; Helen Hill Miller, Greece Through the Ages. As Seen by Travelers from Herodotus to Byron, New York: Funk & Wagnalis, 1972, 16; Robert Eisner, Travels to an Antique Land, 80-81. За връзката между революционните идеи и представата за Гърция вж. Loukia Droulia, „La révolution française et l'image de la Grèce," La révolution française et l'hellenisme contemporaine, Athènes, 1989.

77 Olga Augustinos, French Odysseys. Greece in French Travel Literature from the Renaissance to the Romantic Era, Baltimore: The Johns Hopkins University Press, 1994, 61, 281, 285.

78 Чудесен анализ на описанието на Шатобриан на Гърция вж. у Augustinos, French Odysseys, 174-227; François-René, vicomte de Chateaubriand, Itinéraire de Paris à Jérusalem et de Jérusalem à Paris, Paris: Le Normant, 1812 (2nd ed.), I, 121. Цит. по: Augustinos, French Odysseys, XII, 185, 216-218.

[79] M.-L.-J.-A.-C., Vicomte de Marcellus, Souvenirs de l'Orient, par le Vicompte de Marcellus, ancien ministre plénipotentiaire, Paris: Debécourt, 1839, vol. 2, 542-545.

[80] Paul Lucas, Voyage du sieur Paul Lucas fait par ordre du roy dans la Grèce, l'Asie Mineure, la Macédoine et l'Afrique, Paris, 1712, 240-259.

[81] Beaujour, Voyage militaire, vol. 1, 242-245.

[82] Pouqueville, Voyage en Moroe, vol. 3, 234-240.

[83] Цит. по Йонов, Европа, 79.

[84] Цветкова, ред., Френски... XIX в., 8-9. Вж. също Le voyage en Orient: anthologie des voyageurs français dans le Levant au XIXe siècle, Paris: R. Laffont, 1985.

[85] William Fortescue, Alphonse de Lamartine. A Political Biography, London & Canberra: Croom Helm, New York: St. Martin's Press, 1983, 72-73; Alphonse-Marie-Louis de Lamartine, Souvenirs, impressions, pensées et paysages pendent un voyage en Orient (1832-1833), ou, Notes d'un voyageurs, Paris: Charles Gosselin, 1835. Многобройните по-късни издания са публикувани под заглавието Voyage en Orient. За възприемането на пътеписа на Ламартин вж. Fortescue, Alphonse de Lamartine, 83-84.

[86] Fortescue, Alphonse de Lamartine, 75-76. Вж. също: Vues, discours et articles sur la question d'Orient, par Alphonse de Lamartine, membre de la Chambre des députés, Paris: Charles Gosselin, 1840.

[87] Lamartine, Voyage en Orient, Paris, 1887, 525.

[88] Ibid., 248-265, 531-532.

[89] Сред многобройните му публикации най-важни са 4-томната „Турция в Европа" и двата тома „Пътувания": Ami Boué, La Turquie d'Europe ou observations sur la géographie, la géologie, l'histoire naturelle, la statistique, les moeurs, les coutumes, l'archéologie, l'agriculture, l'industrie, le commerce, les gouvernements divers, le clergé, l'histoire et l'état politique de cet empire, Paris: Arthus Bertrand, 1840; Recueil d'itinéraires dans la Turquie d'Europe. Détails géographiques, topographiques et statistiques sur cet empire, Vienne: W. Braumüller, 1854.

[90] Boué, La Turquie d'Europe, vol. 1, VII-XVII.

[91] Boué, La Turquie d'Europe, vol. 4, 449-469.

[92] Emile de Laveleye, The Balkan Peninsula, London: T. Fisher Unwin, 1887; Cyprien Robert, Le monde slave. Son passé, son état présent et son avenir, vol. I, Paris: Passard, 1852, 4, 45-46; Les Slaves de Turquie, 2 vols., Paris: E. Depée et Sceaux, 1844; Louis Léger, La Save, le Danube et le Balkan. Voyage chez les Slovènes, les Croates, les Serbes et les Bulgares, Paris: E. Plon, Nourrit et Cie, 1884, 194-195, 234.

[93] Описание Турецкой империи, составленное русским, бывшим в плену у турок в XVII веке, Санкт Петербург, 1890; „Повесть и сказание о похождении в Йерусалим и Царьград Троицко-Сергиева монастыря, черного дякона Йони по рекломи Маленького", Памятники древней письменности и исскуства, том 35, Санкт Петербург, 1882.

[94] Русский посол в Стамбуле: Петр Андреевич Толстой и его описание Османской империи начала XVII в., Москва: Главная редакция восточной литературы издательства „Наука", 1985.

[95] Ф. П. Фонтон, Юмористические, политические и военные письма из главной квартиры Дунайской армии в 1828 и 1829 годах, Лейпциг, 1862. Части от труда на Фонтон са публикувани в Кожухарова, ред., Руски пътеписи, 84.

[96] Юрий Венелин, Древные и нынешние болгаре в политическом, народописном, историческом и религиозном их отношении к россиянам, т. 1, 2, Москва, 1829-1841;

О характере народных песен у задунайских славян, Москва: 1835; О зародыше новой болгарской литературы, Москва, 1838.

97 П. Безсонов, Некоторые черты путешествия Ю. И. Венелина в Болгарию, Москва, 1857, 12-19. Цит. по Кожухарова, Руски пътеписи, с. 163.

98 Ф. П. Фонтон, Юмористические; Е. Ковалевский, „Балканы. Ниш", Библиотека для чтения, Санкт-Петербург,1847, No. 80, 3, 1-13; В. Григорович, Очерк путешествия по Европейской Турции, Казань, 1848 (първо изд.), Москва: Типография М. Н. Лаврова, 1877 (второ изд.), фототипно изд. в София: Издателство на българската академия на науките, 1978; Е. Южаков, „Месяц в Болгарии", отпечатък от Современник, публикуван в Руски пътеписи за българските земи, 260-293; О.М.Лернер, „Воспоминания о Болгарии (Из путевых заметок)", Записки гражданина, Одесса, 1876, No.8, 8-11, No.9, 26-31, No.11, 77-80; вж. разказа на Фонтон от 1829 г., на Венелин от 1830 г., на Лернер от 1873 г. и особено драматичното описание на Южаков от 1859 г., чието мото е една българска наздравица: „Живи ли са българите? Да, живи са, за да се бият с гърците!"

99 Friedrich Engels, „The Turkish Question", Karl Marx, Frederick Engels, Collected Works, New York: International Publishers, vol.12, 1975, 23.

100 Кожухарова, ред., Руски пътеписи, 97, 102.

101 М. Ф. Карлова, „Турецкая провинция и ёё сельская и городская жизнь. Путешествие по Македонии и Албании", Вестник Европы, Санкт Петербург,1870, No. 6, 721-753.

102 Всеволод Крестовский, „Двадцать месяцев в действующей армии (1877-1878)", т. 1, Санкт Петербург, цит. по Кожухарова, ред., Руски пътеписи, 367.

103 Кожухарова, ред., Руски пътеписи, 373.

104 Антонин, архим., Поездка в Румелию, Санкт Петербург, 1879; Из Румелии, Санкт Петербург, 1886; В. Григорович, Очерк путешествия по Европейской Турции.

105 Кожухарова, ред., Руски пътеписи, 373.

106 О. М. Лернер, Воспоминания о Болгарии, Записки гражданина, Одесса, 1876, No.8, 8, цит. по Кожухарова, Руски пътеписи, с. 336; За панславизма през този период вж. Peter K. Christoff, An Introduction to nineteenth-century Russian Slavophilism: a study in ideas, 4 vols., Gravenhage: Mouton, 1961-1991; Николай Цимбаев, Славянофильство. Из истории русской общественно-политической мысли XIX века, Москва: Московский государственный университет, 1986; Michael Boro Petrovich, The Emergence of Russian Panslavism, 1856-1870, New York: Columbia University Press, 1956; Ирина С. Достян, Русская общественная мысль и балканские народы: от Радишчева до декабристов, Москва: Наука, 1980; Andrzej Walicki, The Slavophile Controversy: history of a conservative utopia in nineteenth-century Russian thought, Notre Dame: University of Notre Dame Press, 1989; Hans Kohn, Pan-Slavism, its history and ideology, Notre Dame: University of Notre Dame Press, 1953; Jelena Milojković-Djurić, Panslavism and national identity in Russia and the Balkans, 1830-1880: images of the self and others, Boulder: East European Monographs, No. CCCXCIV, New York: Columbia University Press, 1994.

107 Milojković-Djurić, Panslavism, 98-99; А. Писарев, „Традиции дружбы народов как явление культуры. Освободительная борьба балканских народов против османского ига и российская интеллигенция", В. В. Пиотровский, ред., Советская культура - 70 лет развития. К 80-летию акад. М. П. Кима, Москва: Наука, 1987.

108 Евгений Иссакович Утин, Письма из Болгарии в 1877 г., С.-Петербург: Типография М. Стасюлевича, 1879.

[109] Barbara Jelavich, Russia's Balkan Entanglements 1806-1914, Cambridge: Cambridge University Press, 1991; същият възглед с изразен в Hugh Ragsdale, ed., Imperial Russian Foreign Policy, Woodrow Wilson Center Press and Cambridge University Press, 1993; вж. също Ирина С. Достян, Россия и балканский вопрос. Из истории русско-балканских политических связей в первой трстье XIX в., Москва: Наука, 1972; Восточный вопрос во внешней политики России. Конец XVIII в. - начало XX в., Москва: Наука, 1978.

[110] Йован Цвиич, Македонские славяне. Етнографические исследования, Петроград: Славянская библиотека, 1906, II-III.

[111] Константин Леонтьев, „В своем краю", Собрание сочинений. Романы и повести, Москва: изд. В. М. Саблина, 1912-1914, т. 1, 306 (репринт Собрание сочинений К. Леонтьева, Würzburg: Jal-reprint, 1975).

[112] Nicolas Berdyaev, Leontiev, London: Geoffrey Bless, The Centenary Press, 1940, 67-108 (първо издание: Константин Леонтьев, Paris: Y.M.C.A: Press, 1926). Вж. също Пламен Панайотов, „Пътуване към Византион", увод към Константин Леонтиев, Византинизмът и славянството, София: Славика, 1993, 5-20.

[113] Константин Леонтьев, „Византинизм и славянство", Восток, Россия и славянство. Сборник статей, т. 1, Osnabrück: Otto Zeller, 1966 (репринт от изданието от 1885-1886), 114,120-124; цит. по Леонтиев, Византинизмът и славянството, с. 61-62.

[114] Леонтьев, „Византинизм и славянство", 106. Вж. също Константин Леонтьев, „Письма отшельника", Восток, Россия и славянство, 267.

[115] Леонтьев, „Византинизм и славянство", 118, 188-189. Цит. по Леонтиев, Византинизмът и славянството, 67.

[116] Леонтьев, „Византинизм и славянство", 188-189, 125-127, 112; „Письма отшельника", 266.

[117] Константин Леонтьев, „Египетский голуб", Собрание сочинений. Из жизни християн в Турции. Повести и рассказы, т. 3, 392-393.

[118] Леонтьев, „Византинизм и славянство", 129-130, 102; „Письма отшельника", 274-275.

[119] Леонтьев, „Русские, греки и юго-славяне. Опыт национальной психологии", Восток, Россия и славянство, 204, 222.

[120] Кожухарова, ред., Руски пътеписи, 378.

[121] Леонтьев, „Русские, греки и юго-славяне", 203, 218.

[122] Леонтьев, „Византинизм и славянство", 130.

Глава пета

[1] The Cambridge History of English Literature, vol. XIV, Cambridge, 1922, 255.

[2] Eisner, Travels to an Antique Land, 20.

[3] C. J. Heywood, „Sir Paul Rycaut, A Seventeenth-Century Observer of the Ottoman State: Notes for a Study", English and Continental Views of the Ottoman Empire, 1500-1800, Los Angeles: William Andrews Clark Memorial Library, 1972, 35.

[4] Richard Knolles, The Generall Historie of the Turks, from the first beginning of that Nation to the rising of the Othoman Familie, with all the notable Expeditions of the Christian Princes against them, together with the Lives and Conquests of the Ottoman Kings and Emperours; faithfullie collected out of the best Histories, both auntient and moderne, and digested into one continual Historie until this present yeare 1603, London: Aislip, 1603. По-късни издания (и продължения) излизат през 1610 г., 1621 г.,

1631 г., 1638 г., 1687-1700 г. (в три тома) и през 1701 г. Вж. Brandon H. Beck, From the Rising of the Sun. English Images of the Ottoman Empire to 1715, New York, Berne, Frankfurt-am-Main, Paris: Peter Lang, 1987, 40.

5 Eisner, Travels to an Antique Land, 52.

6 Beck, From the Rising of the Sun, 62.

7 [Sir Henry Blount], A Voyage into the Levant. A Breife relation of a Journey, lately performed by Master H. B. Gentleman, from England by the way of Venice, into Dalmatia, Sclavonia, Bosnah, Hungary, Macedonia, Thessaly, Thrace, Rhodes and Egypt, unto Gran Cairo: with particular observations concerning the moderne condition of the Turkes, and other people under that Empire, London: Andrew Crooke, 1636, 2. Цит. по: Тодорова, ред., Английски пътеписи, с. 86.

8 John Walter Stoye, English Travellers Abroad, 1604-1667, London: Jonathan Cape, 1952, 177.

9 Blount, A Voyage into the Levant., 2, 97. Цит. по: Тодорова, ред., Английски пътеписи, с. 86, 119.

10 Цит. по Тодорова, ред., Английски пътеписи, с. 123.

11 Цит. по Тодорова, ред., Английски пътеписи, с. 86.

12 Heywood, „Sir Paul Rycaut", 50-51.

13 Paul Rycaut, The Present State of the Ottoman Empire. Containing the Maxims of the Turkish Politie, the most Material Points of the Mahometane Religion, their Sects and Heresies, their Convents and Religious Votaries. Their military discipline, with an exact Computation of their Forces both by Land and Sea. Illustrated with divers Pieces of Sculpture representing the variety of Habits amongst the Turks, London: John Starkey and Henry Brome, 1668, „Epistle Dedicatory"; Heywood, „Sir Paul Rycaut," 55.

14 Mary Wortley Montagu, The Complete Letters of Lady Mary Wortley Montagu, ed. Robert Halsband, vol. I (1708-20), Oxford: Clarendon Press, 1965, 313-314, 320. (Първото издание на писмата на лейди Мери е Letters of the Right Honorable Lady M...y, W...y, M...u, Written during her Travels in Europe, Asia and Africa to Persons of Distinction, London, 1763.) Лари Улф (Larry Wolff, Inventing Eastern Europe, 43) оценява този откъс като повдигане на расовия въпрос относно цвета на кожата, където не ориенталските турци, а подчинените народи имат по-тъмна кожа. Струва ми се, че това е преувеличение и той се опитва да търси расово отношение там, където достатъчно ясно позицията се обяснява чрез класово отношение.

15 За Grand Tour вж. Jeremy Black, The British and the Grand Tour, London: Croom Helm, 1985; Geoffrey Trease, The Grand Tour, London: Heinemann, 1967; William Edward Mead, The Grand Tour in the Eighteenth century, Boston: Houghton Mifflin company, 1914.

16 Eisner, Travels to an Antique Land, 89.

17 John B. S. Morritt of Rokeby, A Grand Tour, 245.

18 Ibid., 109.

19 Ibid., 171, 179.

20 Цит. по: C. M. Woodhouse, The Philhellenes, 13-14.

21 Edward Daniel Clarke, Travels in Various Countries of Europe, Asia and Africa, London: Cadell & Davies, 1814, vol. III, 483-484.

22 Leslie Stephen and Sidney Lee, eds., The Dictionary of National Biography, vol. 5, 1083.

23 John B. S. Morritt of Rokeby, A Grand Tour, 136, 156, 180.

24 C. M. Woodhouse, The Philhellenes, 31-34, 37.

[25] C. M. Woodhouse, The Philhellenes, 10; вж. също W. M. Leake, Travels in Northern Greece; Richard Clogg, „Benjamin Barker's Journal of a Tour in Thrace (1823)", The University of Birmingham Historical Journal, vol. XII, No. 2, 1971, 247-260; Robert Walsh, Narrative of a Journey from Constantinople to England; George Keppel, Narrative of a Journey across the Balkans; Helen Angelomatis-Tsougarakis, The Eve of the Greek Revival: British Travellers' Perceptions of Early Nineteenth-Century Greece, London: Routledge, 1990.

[26] C. M. Woodhouse, The Philhellenes, 38-39, 73-74, 120-123, 159-160.

[27] Searight, S., The British in the Middle East, London: Weidenfeld and Nicolson, 1979, 16-20.

[28] Вж. John Howes Gleason, The Genesis of Russophobia in Great Britain, New York: Octagon Books, 1972 (с. 1952); Мария Тодорова, Англия, Россия и Танзимат, Москва: Главная редакция восточной литературы издательства „Наука", 1983.

[29] Jack Snyder, Myths of Empire. Domestic Politics and International Ambition, Ithaca and London: Cornell University Press, 1991, 160.

[30] Barbara Jelavich, „The British Traveller in the Balkans: The Abuses of Ottoman Administration in the Slavonic Provinces", The South-East European Review, XXXIII, # 81, June 1955, 412.

[31] Allen Upward, The East and Europe, 321.

[32] David Urquhart, The Spirit of the East: a Journal of Travels through Roumeli, London: H. Colburn, 1838, vol.1, 195. Вж. също от него Turkey and Its Resources, London: Saunders and Oatley, 1833.

[33] C. M. Woodhouse, The Philhellenes, 151.

[34] Вж. Edward Hughes, The Development of Cobden's Economic Doctrines and His Methods of Propaganda, Manchester, 1938; John Howes Gleason, The Genesis of Russophobia; Richard Shannon, „David Urquhart and the Foreign Affairs Committees", Patricia Hollis, ed., Pressure From Without in Early Victorian England, London: Edward Arnold, 1974. On Urquhart see Leslie Stephen and Sidney Lee, eds., The Dictionary of National Biography, vol. 20, 43-45; Gertrude Robinson, David Urquhart: some chapters in the life of a Victorian knight-errant of justice and liberty, Oxford: Blackwell, 1920.

[35] Susan Hyman, ed., Edward Lear in the Levant. Travels in Albania, Greece and Turkey in Europe 1848-1849, London: John Murray, 1988, 26.

[36] A.W. Kinglake, Eothen, London: Century Publishing Company, 1982, 15.

[37] Eisner, Travels to an Antique Land, 138-139.

[38] Kinglake, Eothen, 16.

[39] Eisner, Travels to an Antique Land, 145.

[40] За гръцката тема в творчеството на Лиър вж. Edward Lear in Greece. A loan exhibition from the Gennadius library, Athens, Meriden, Conn.: Meriden Gravure Co., 1971; Edward Lear, Journal of a Landscape Painter in Greece and Albania, London, 1851, reprinted in London: Century, 1988; Journal of a Landscape Painter in Southern Albania, London: R. Bentley, 1852; Views in the Seven Ionian Islands, London, 1963, facsimile edition in Odham, Lancashire: Hugh Broadbent, 1979.

[41] Hyman, ed., Edward Lear in the Levant, 25.

[42] Alice H. Eagly, Shelly Chaiken, The Psychology of Attitudes, Orlando, etc.: Harcourt, Brace Jovanovich, 1993, 634.

[43] Elli Skopetea, I Disi, 134, 150-152. В своя нюансиран анализ самата Скопетеа предлага на места това обобщение.

[44] Travels in the Slavonic Provinces of Turkey-in-Europe by Miss Muir Mackenzie and Miss Irby, London: Bell & Daldy, 1867; Dorothy P. Anderson, Miss Irby and Her Friends, London: Hutchinson & Co., 1966, 20-21.

[45] Travels in the Slavonic Provinces of Turkey-in-Europe. By G. Muir Mackenzie and A.P. Irby. With a Preface by the Right Hon. W. E. Gladstone, M. P., Второ преработено издание, London: Daldy, Isbister & Co., 1877, 154.

[46] Anderson, Miss Irby and Her Friends, 50-51, 38, 202.

[47] Travels in the Slavonic Provinces, VIII.

[48] Anderson, Miss Irby and Her Friends, 134.

[49] William Forsyth, The Slavonic Provinces South of the Danube. A Sketch of Their History and Present State in Relation to the Ottoman Porte, London: John Murray, 1876, 183-194.

[50] Travels in the Slavonic Provinces, XI, XII.

[51] The Dictionary of National Biography, vol. XVIII, 605-606; Viscountess Strangford, Report of the Expenditure of the Bulgarian Peasant Relief Fund, London: Hardwicke & Bogue, 1878, 1.

[52] Viscountess Strangford, Report of the Expenditure, 2-3, 25.

[53] Ibid., 3, 26, 21-22.

[54] K. S. Inglis, Churches and the Working Classes in Victorian England, London: Routledge and K. Paul, 1963, цит. по Sheila Mary Smith, The Other Nation. The Poor in English Novels of the 1840s and 1850s, Oxford: Clarendon Press, 1980, 36; Harold Perkin, The Origins of Modern English Society 1780-1880, London: Routledge and K. Paul, 1969, цит. по Sheila Mary Smith, The Other Nation, 36.

[55] Skopetea, I Disi, 136-137.

[56] Harry C. Thomson, The Outgoing Turk. Impressions of a Journey through the Western Balkans, New York: D. Appleton and Company, 1897, 209, 212, 221.

[57] Cecil F. Melville, Balkan Racket, London: Jarrolds Publisher, 1941, 98-99.

[58] Вж. R. Shannon, Gladstone and the Bulgarian Agitation 1976, Hamden: Nelson, 1975; Richard Millman, Britain and the Eastern Question 1875-1978, Oxford: Clarendon Press, 1979.

[59] В своя статия Т. Милс Кели твърди, че цялата политика на Съединените щати спрямо Източна Европа още от XIX в. с функция на домашни приоритети и принципът на поддръжка на републикански правителства е използван много повече във връзка с вътрешнополитически причини. (T. Mills Kelly, „America's First Attempt at Intervention in East Central Europe", East European Quarterly, XXIX, No.1, March 1995, 1-16.

[60] John L. C. Booth, Trouble in the Balkans, London: Hurst and Blackett, 1905, 115.

[61] Anderson, Miss Irby and Her Friends, 136-137.

[62] Stanislas G. B. St. Clair and Charles A. Brophy, Residence in Bulgaria; or, Notes on the Resources and Administration of Turkey: The Condition and Character, Manners, Customs, and Language of the Christian and Mussulman Populations, with Reference to the Eastern Question, London: John Murray, 1869, 412; S. G. B. St. Clair and Charles A. Brophy, Twelve Years' Study or The Eastern Question in Bulgaria, London: Chapman and Hall, 1877, 311.

[63] St. Clair and Brophy, Residence in Bulgaria, 306-307, 10, 14-15.

[64] Ibid., 19-21, 58-62.

[65] Ibid., 78-79, 394-397.

[66] Ibid., 237-238, 335, 409.

[67] Благодаря на проф. Филип Шашко, който ми предостави своята библиография за американските пътешествия в Османската империя и Балканите. Вж. също Stephen E. Larrabee, Hellas Observed: The American Experience of Greece 1775-1865, New York: New York University Press, 1957, and Marcia Jean Pakake, Americans Abroad: A Bibliographical Study of American Travel Literature 1625-1800, Ph. D. dissertation, University of Minnesota, 1975.

[68] Първият американец, който посещава Русия, Константинопол и Гърция между 1802 и 1805 г., е Джоузеф Алън Смит. Вж. R. A. McNeal, ed., Nicholas Biddle in Greece. The Journal and Letters of 1806, University Park, Pennsylvania: The Pennsylvania State University Press, 1993, 99, n. 141.

[69] Ibid., 9.

[70] Ibid., 215, 225-228.

[71] Ibid., 219, 226.

[72] Ibid., 101-102.

[73] Ibid., 226, 231, 181, 149, 155-156, 178.

[74] Ibid., 31-33.

[75] Ibid., 26.

[76] Woodhouse, The Philhellenes, 23-24.

[77] Mark Twain, The Innocents Abroad or the New Pilgrim's Progress, New York: Grosset & Dunlap, 1911, 288.

[78] Подробен преглед на дейността на американските мисионери, макар и фокусиран върху арменците, вж. у William Goodell, Forty Years in the Turkish Empire, New York: Robert Carter and Brothers, 1883.

[79] Leland James Gordon, American Relations with Turkey 1830-1930. An Economic Interpretation, Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 1932, 221-222.

[80] Samuel S. Cox, Diversions of a Diplomat, 184, 658. За ролята на Робърт колеж вж. Иван Илчев, „Робърт колеж и формирането на българската интелигенция (1863-1878), Исторически преглед, 1981, 1, 50-62.

[81] William Miller, Travels and Politics in the Near East, 415.

[82] За ролята на американските мисионери вж. James F. Clarke, Bulgaria and Salonica in Macedonia, Boston: American Board of Commissioners for Foreign Missions 1895; James F. Clarke, Bible Societies, American Missionaries, and the National Revival of Bulgaria, New York: Arno Press, 1971; James F. Clarke, The Pen and the Sword: Studies in Bulgarian History, Boulder: East European Monographs No.252, New York: Columbia University Press, 1988; Tatyana Nestorova, American Missionaries among the Bulgarians 1858-1912, Boulder: East European Monographs No.218, New York: Columbia University Press, 1987.

[83] Вж. Douglas Dakin, British and American Philhellenes, Thessaloniki: Idryma Meleton Hersonesou tou Aimou, 1957.

[84] Encyclopedia of American Foreign Policy, New York: Charles Scribner's Sons, 1978, 764.

[85] Leland James Gordon, American Relations with Turkey, 10-12.

[86] David Porter, Constantinople and its Environs. In a Series of Letters, exhibiting the actual state of the manners, customs, and habits of the Turks, Armenians, Jews, and Greeks, as modified by the policy of Sultan Mahmoud. By an American, long resident at Constantinople, New York: Harper & Brothers, 1835, vol. II, 317-318.

[87] G. A. Perdicaris, The Greece of the Greeks, New York: Paine & Burgess, 1946.

[88] Encyclopedia of American Foreign Policy, 273.

[89] Marin V. Pundeff, „Schuyler and MacGahan before 1876", Bulgaria in American Perspective. Political and Cultural Issues, Boulder: East European Monographs, CCCXVIII, New York: Columbia University Press, 1994, 205-216, 219-221.

[90] Докладите са събрани и издадени на английски с паралелен превод на български: Januarius Aloysius MacGahan, The Turkish Atrocities in Bulgaria, Geneva: (no publisher), 1966. Вж. Marin V. Pundeff, „Schuyler and MacGahan", 218-219, 221.

[91] Anderson, Miss Irby and Her Friends, 126-127.

[92] Edward King, Europe in Storm and Calm, VII-VIII, 734, 776-777, 790.

[93] Edward King, Echoes from the Orient, London: C. Kegan Paul & Co, 1880, VII.

[94] King, Europe in Storm and Calm, 680, 705.

[95] Ibid., 222-224. Вж. Michael Petrovich, „Eugene Schuyler and Bulgaria 1876-1878", Bulgarian Historical Review, 1979, no.1.

[96] За неудачното начало на американската дипломация на Балканите вж. Marin V. Pundeff, „Charles M. Dickinson and U.S.-Bulgarian Relations", Bulgaria in American Perspective. Political and Cultural Issues, Boulder: East European Monographs, CCCXVIII. New York: Columbia University Press, 1994, 233-2242.

[97] William Eleroy Curtis, The Turk and His Lost Provinces, Chicago, New York, Toronto: Fleming H. Revel, 1903, 191, 203-206, 261-263, 265.

[98] Ibid., 68. 325, 336.

[99] Части от отпечатаните творби на тези и други арменски автори, както и ръкописи от архивите на Мъхитаристката конгрегация са публикувани в български превод: Агоп Орманджиан, ред., Арменски пътеписи за Балканите XVII - XIX в., София: Наука и изкуство,1984.

[100] Ibid., 61-62.

[101] Peter Sugar, Southeastern Europe under Ottoman Rule 1354-1804, 167.

[102] Някои от тези пътеписи са събрани в: Szamota István, Régi Utazások Magyarországon és a Balkán-félszigeten 1054-1717, Budapest: Franklin-Társulat, 1891, други са публикувани в Monumenta Hungariae historica, Magyar történeti tár, или в отделни издания. В български превод са събрани и издадени от Петър Миятев, Маджарски пътеписи за Балканите XVI - XIX в. , София: Наука и изкуство, 1976.

[103] Imre Friváldszky, Balkányi Természettudományi utazásról, Budán: A Magyar kir egyetem betüivel, 1838.

[104] Даниел Якоши, „Съдбата на балканските народи през втората половина на XIX век през погледа на някои унгарски дейци на културата", Балканистичен форум, 1993, No.1, 8-9.

[105] Benjamin Kállay, A szerb felkelés története 1807-1810. Irta Kállay Béni. Hátrahagyott kéizataiból kiadta Thalloczy Lajos. Budapest: A Magyar Tudományos akadémia kiadЗsa, 1909. Цит. по Петър Миятев, Маджарски пътеписи, 98.

[106] King, Europe in Storm and Calm, 708.

[107] Piotr S. Wandycz, The Lands of Partitioned Poland 1795-1918, Seattle and London: University of Washington Press, 1974, 120.

[108] Вж. Jerzy Skowronek, Polityka balkanska Hotelu Lambert (1833-1856), Warszawa: Uniwersytet Warszawski, 1976; Ванда Смоховска-Петрова, Михаил Чайковски, Садък паша и Българското възраждане, София: Издателство на Българската академия на науките, 1973, 6-43; Antoni Cetnarowicz,Tajna diplomacja Adama Jerzego Czartoryskiego na Balkanach: Hotel Lambert a kryzys serbski 1840-1844, Krakow: Nakladem Uniwersytetu Jagiellonskiego, 1993.

[109] Смоховска-Петрова, Михаил Чайковски, 43-44, 59-60.
[110] Ibid., 5.
[111] Ibid., 151–152.
[112] Ibid., 163–181.
[113] „Пътувания в България" на Иречек са публикувани в Прага през 1888 г. и веднага преведени на български.
[114] Пътеписът на Добруски „Помашката република в Родопа планина" е публикуван в чешкото списание Kveti, 9/1, 1887, 57-62, 141-146, 282-285, 440-445. Заедно с други чешки пътеписи той е издаден на български от Венцислава Бехнньова, ред., България през погледа на чешки пътешественици, София: Издателство на Отечествения фронт, 1984, 87.
[115] Samuel S. Cox, Diversions of a Diplomat, 111, 183-184, 642-643, 658.
[116] Rebecca West, Black Lamb and Grey Falcon, New York, etc.: Penguin Books, 1969, 1095.
[117] William Miller, Travels and Politics in the Near East, 118, 279, 295-297, 319.
[118] Z. Duckett Ferriman, Greece and the Greeks, 150.
[119] Rebecca West, Black Lamb and Grey Falcon, 1089.
[120] King, Europe in Storm and Calm, VII-IX.
[121] Karl Marx, Friedrich Engels, „Manifesto of the Communist Party", Collected Works, vol. 6., New York: International Publishers, 1976, 488.
[122] Ahmad, In Theory, 229.
[123] Martin Meisel, Shaw and the Nineteenth-Century Theatre, Princeton, N. J.: Princeton University Press, 1963, 186, 194.
[124] „Ten minutes with Mr. Bernard Shaw (A questionnaire in To-day, 28 April 1894), 481-482; George Bernard Shaw, Collected Plays with their Prefaces, vol. I, New York: Dodd, Mead & Company, 1975, 481.
[125] Vesna Goldsworthy, Inventing Ruritania. The Imperialism of the Imagination, New Haven and London: Yale University Press, 1998, 114.
[126] Shaw, Collected Plays, I, 475-476, 477.
[127] Ibid., 417.
[128] „A Dramatic Realist to His Critics", The New Review, London, July 1894. Reprinted in Shaw, Collected Plays, I, 506-507.
[129] Ibid., 490.
[130] Ibid., 490-491.
[131] Shaw, Collected Plays, I, 384, 385.
[132] Richard J. Crampton, A Short History of Bulgaria, New York: Cambridge University Press, 1987, 103.
[133] John Reed, The War in Eastern Europe, New York: Charles Scribner's Sons, 1919, 38.
[134] Централен Държавен архив (ЦДА), ф. 176, о. 4, а. е. 65, л. 14: Рапорт на управляващия легацията във Виена Панчо Дорев до министъра на външните работи - 1495, 16 юни 1921 г. Изказвам благодарността си на Росица Генчева, която любезно ми предостави въпросния документ.
[135] Иван Д. Шишманов, „Стари пътувания през България в посока на римския военен път от Белград за Цариград", Сборник народни умотворения, т. IV, София, 1891, 324-325.
[136] Вж. Sara Suleri, The Rhetoric of English India, and Ronald Inden, Imagining India.
[137] Miller William, Travels and Politics in the Near East, XIII.

Глава шеста

1 Bertrand Russel, The Scientific Outlook, New York: W. W. Norton and Company, Inc., 1931, p. 261.
2 Count Hermann Keyserling, Europe, Translated by Maurice Samuel, New York: Harcourt, Brace & Company, 1928.
3 Madan Sarup, Post-structuralism, 179.
4 Stephen C. Ainlay and Faye Crosby, „Stigma, Justice and the Dilemma of Difference", 20.
5 Jerome S. Bruner, Jacqueline J. Goodnow, George A. Austin, A Study of Thinking, New Brunswick, Oxford: Transaction Books, 1986, 2, 6, 12-15, 232.
6 Mary Douglas, Purity and Danger, 49; Stephen C. Ainlay and Faye Crosby, „Stigma, Justice and the Dilemma of Difference", 20-21.
7 Ahmad, In Theory, 99.
8 Mary Douglas, Purity and Danger, 49,189, 191.
9 William Le Queux, The Near East. The present Situation in Montenegro, Bosnia, Servia, Bulgaria, Roumania, Turkey and Macedonia, New York: Doubleday, Page & Company, 1907, 6; John Foster Fraser, Pictures From the Balkans, London, etc.: Cassel and Company, 1906, 3, 16.
10 Harry De Windt, Therough Savage Europe, 15.
11 A. Goff and Hugh A. Fawcett, Macedonia, 10.
12 За аферата мис Стоун вж. Laura Sherman, Fire on the Mountain: The Macedonian Revolutionary Movement and the Kidnapping of Miss Stone, Boulder: East European Monographs, New York: Columbia University Press, 1980. Самата Елъи Стоун описва аферата в „McClure's Magazine", May-October 1902. За връзката между македонското движение и тероризма от XX в. вж. Duncan Perry, The Politics of Terror: The Macedonian Liberation Movements, Durham: Duke University Press, 1988.
13 Bercovici, The Incredible Balkans, 90. Тази склонност на Берковици прозира през цялата книга. Така „стотици години наред" агентите на великите сили подклаждат вражди на Балканите; шестте междувоенни балкански държави са превърнати в „двадесет опера буф кралства" (4).
14 Roger Cohen, „A Balkan Gyre of War, Spinning Onto Film", The New York Times, 12 March 1995.
15 Цит. по Milica Bakić-Hayden, „Nesting Orientalisms", 6-7. За подробно описание на убийството на Александър и Драга вж. Herbert Vivian, The Servian Tragedy.
16 Z. A. B. Zeman, „The Balkans and the Coming War", 27.
17 H. N. Brailsford, Macedonia. Its Races and Their Future, London: Methuen & Co., 1906, XI.
18 Robert W. Seton-Watson, The Southern Slav Question and the Habsburg Monarchy, London: Constable & Co., 1911, VIII-IX, 336-337; Robert W. Seton-Watson, The Rise of Nationality in the Balkans, London: Constable, 1917.
19 Harry De Windt, Through Savage Europe, 45.
20 Scotus Viator, „The Balance of Power in the Balkans", Cornelia Bodea, Hugh Seton-Watson, eds., R. W. Seton-Watson şi Românii, 1906-1920, vol. 2, Bucureşti: Editura ştiinţifică şi enciclopedică: 1988, 675.
21 John L. C. Booth, Trouble in the Balkans, 2.
22 John Gunther, Inside Europe, 437.
23 Robert D. Kaplan, Balkan Ghosts. A Journey Through History, New York: St.Martin's Press, 1993, XXIII. Злочестата и претенциозна книга на Каплан беше разнищена в

чудесно написаната рецензия на Хенри Купър (Henry R. Cooper, Jr. in the Slavic Review, vol. 52., No.3, Fall 1993 592-593). Вж. също сериозните възражения на Ноел Малкъм (Noel Malcolm, „Seeing Ghosts", The National Interest, # 32, Summer 1993), и горещата престрелка между Каплан и Малкъм в The National Interest, # 33, Fall 1993.

24 Mechthild Golczewski, Der Balkan in Deutschen und Esterreichischen Reise- und Erlebnisberichten, Wiesbaden: Franz Steiner Verlag, 1981, 63-67, 269.

25 Harry De Windt, Through Savage Europe, 68.

26 Charles J. Vopicka, Secrets of the Balkans. Seven Years of a Diplomatist's Life in the Storm Centre of Europe, Chicago: Rand McNally & Company, 1921, V; Вж. също едно от най-добрите описания на участието на Балканите в Първата световна война, както и чудесен анализ на причините за войната у John Reed, The War in Eastern Europe.

27 Mary Edith Durham, Twenty Years of Balkan Tangle, 39, 42, 283. Пет години по-късно Дърам написва цяла книга за убийството в Сараево, което тя вижда като кулминацията на дългосрочна сръбска политика и повтаря убеждението си в единичната отговорност на Сърбия за избухването на Първата световна война (The Sarajevo Crime).

28 Durham, Mary Edith, The Burden of the Balkans, 3, 81, 90.

29 Ibid., 286-287.

30 Ibid., 284-285.

31 Mowrer, Balkanized Europe, 8. Вж. публикацията по време на Втората световна война: The Balkans, many peoples, many problems, Madison, Wisconsin: USAFI, 1944.

32 Mary Edith Durham, Twenty Years of Balkan Tangle, 52, 57, 108,160, 234, 291-292.

33 Joseph Conrad, „Autocracy and War", „A Note on the Polish Problem", „Poland Revisited," Notes on Life and Letters, Freeport, N. Y.: Books for Libraries Press, 1972 (reprint of 1921 edition from Doubleday & Co.), 112, 135, 142-144.

34 Вж. Румяна Конева, „Балканските войни в немския периодичен печат", Балканистичен форум, 2, 1993, 76-78.

35 Набиването на кола описани от Томас Глоувър, Финс Морисън, Питър Мънди, Хенри Блаут и др. (Thomas Glover, Fynes Moryson, Peter Mundy, Henry Blount), но обикновено без чувство за морално превъзходство. За граф Дракула вж. Radu Florescu, Dracula, Prince of Many Faces: His Life and His Times, Boston: Little, Brown, 1989; същият автор Dracula, A biography of Vlad the Impaler, 1431-1476, New York: Hawthorn Books, 1973; вж. също Kurt W. Treptow, ed., Dracula: Essays on the Life and Times of Vlad Tepes, New York: East European Monographs, # 323, Columbia University Press, 1991. Симптоматично е, че четящата публика на Балканите се запознава с образа на Дракула чрез Запада. Раду Флореску, автор на една от най-известните научни биографии на Дракула, в едно интервю казва: „В началото не знаех, че Влад Цепеш е Дракула, защото в Румъния никога не е наричан така. И тогава направих нещо закачливо: изследвах вампира, за да способствам за представянето на Влад и да съдействам на румънската история" (Washington Post, 30 May 1995).

36 Rebecca West, Black Lamb and Grey Falcon, 21.

37 Цитатът е от статия в Думи и имена (Words and Names),1932 г., цит. по: „Balkan", The Oxford English Dictionary, vol. 1, Oxford: Clarendon Press, 1989, 903.

38 Agatha Christie, The Secret of Chimneys, New York: Dell Publishing Co., 1975, 104-105. Изказвам благодарност на Лари Улф, който ми посочи тази книга.

[39] Ibid., 9-10.

[40] George L. Mosse, Toward the Final Solution. A History of European Racism, New York: Howard Fertig, 1978, XV-XVI, 2, 8-10, 17-18, 21, 31-32. По време на пътуванията си из Балканите дори Ф. Каниц се поддава на манията за измерване на черепи.

[41] The Balkan Slavs in America and Abroad, реч на Александър Грау Уондмейър, бивш пълномощен комисар на украинското правителство в международната комисия за ликвидиране на Австрия, пред студенти с различен расов произход в университета Колумбия, 28 юли 1922, 3-4.

[42] John L. C. Booth, Trouble in the Balkans, 147.

[43] Harry De Windt, Through Savage Europe, 82, 98-99.

[44] A. Goff and Hugh A. Fawcett, Macedonia. A Plea for the Primitive, XIV, 13-16.

[45] Ibid., 10.

[46] Count Hermann Keyserling, Europe, 319.

[47] Ibid., 321-322.

[48] Marcus Ehrenpreis, The Soul of the East. Experience and Reflections, превод от шведски Alfhild Huebsch, New York: The Viking Press, 1928. Оригиналът е издаден в Стокхолм (Stockholm: Hugo Gebers Förlag, 1927), 208, 209.

[49] Ibid., 11, 12-13.

[50] Robert Eisner, Travels to an Antique Land, 119.

[51] Цит. по George E. Mylonas, The Balkan States. An Introduction to Their History, Washington, D.C.: Public Affairs Press, 1947, 169.

[52] Eugen Thurnher, ed., Jakob Philipp Fallmerayer: Wissenschaftler, Politiker, Schriftsteller, Innsbruck: Universtätsverlang Wagner, 1993.

[53] Robert Eisner, Travels to an Antique Land, 119.

[54] Josephine Wtulich, American Xenophobia and the Slav Immigrant. A Living Legacy of Mind and Spirit, Boulder: East European Monographs, No 385, New York: Columbia University Press, 1994, 40-41.

[55] The Balkan Slavs in America and Abroad, 4, 11.

[56] Wtulich, American Xenophobia, 34-38.

[57] Arthur Ellridge, Mucha. The Triumph of Art Nouveau, Paris: Editions Pierre Terrail, 1992, 183.

[58] Ibid., 193.

[59] Archibald Lyall, The Balkan Road, London: Methuen & Co., 1930, 12, 164.

[60] Ibid., 13, 122-123, 153, 157-158.

[61] Ibid., 121.

[62] Ibid., 13, 135.

[63] Joseph S. Roucek, Balkan Politics, 3, 7. Пишейки в началото на Първата световна война, той заявява, че Балканите „са предварително осъдени на конфликти, което идва от тяхната хетерогенност". Етническата или както той я нарича - расовата, смесица на Балканите като извор на конфликт е тема и на Алфонс Мюзе (Alphonse Muzet, Le monde balkanique. Roumains de Roumanie, de Transylvanie et de Bukovine, Serbes de Serbie, de Bosnie, de Croatie, de Dalmatie et de Monténégro, Bulgares, Grecs, Turcs et Albanais, Paris: Ernest Flammarion, 1917.

[64] Nationalism and War in the Near East (By a Diplomatist), Oxford: At the Clarendon Press, 1915, IX, XII, XVI.

[65] Frederick M. Barnard, „Culture and Civilization in Modern Times", Dictionary of the History of Ideas, vol.1, 619.

[66] Raymond Williams, Culture and Society 1780–1950, New York: Columbia University Press, 1958, 16.

[67] За критична оценка на антропологичния подход вж. James Clifford, „On Orientalism", 273: „Идеята за култура, използвана от антрополозите, е, разбира се, изобретена от европейски теоретици, за да обяснят колективния израз на човешките различия. Отричайки както еволюционизма, така и прекалено широките общности раса и цивилизация, идеята за култура поставя съществуването на местни, функционално интегрирани звена. При целия му предполагаем релативизъм обаче идейният модел за тоталност, в основата си структурно органичен, не е различен от идеите на XIX в., които той замени. Нов е само неговият плурализъм."

[68] Вж. F. M. Barnard, Herder's Social and Political Thought from the Enlightenment to Nationalism, Oxford: Clarendon Press, 1965. Чудесен анализ за възгледите на Хердер върху Източна Европа вж. у Larry Wolff, Inventing Eastern Europe, 305-315.

[69] Immanuel Kant, „Der Charakter des Volks", Schriften zur Anthropologie, Geschichtsphilosophie, Politik und Pedagogie, Bd.XII, Frankfurt: Suhrkamp Verlag, 1977, 670, цит. по: Larry Wolff, Inventing Eastern Europe, 315.

[70] Hans-Dieter Döpmann, „Die Christenheit auf dem Balkan im Spiegel deutsch-sprachiger Literatur des 19 Jahrhundests", Josip Matesic und Klaus Heitmann, eds., Südosteuropa in der Wahrnehmung der deutschen Effentlichkeit vom Wiener Kongress (1815) bis zum Parieser Frieden (1856), München: Südosteuropa Gesellschaft, 1990,26.

[71] Larry Wolff, Inventing Eastern Europe, 315. Неотдавна Александру Дуцу също постави въпроса дали „фолклорът наистина е главното културно течение в тази област, както често е подчертавано от романтиците, които смятат, че селяните са истинските хранители на автентични културни традиции" („The Mental Substratum of the Cultural Activity", 9).

[72] H. N. Brailsford, Macedonia, 1.

[73] Felix Borchardt, „Berlin—Bagdad. Mitteleuropa und der Nahe Orient", Balkan und Orient, Berlin: Verlag Fritz Hirschberg & Co, 1916/1917; Nationalism and War in the Near East, 20, 22.

[74] Bernard Newman, Balkan Background, Mew York: The Macmillan Company, 1935, 72.

[75] Цит. по Henry L. Roberts, Eastern Europe: Politics, Revolution, & Diplomacy, New York: Alfred A. Knopf, 1970, 180.

[76] Immanuel Wallestein, „The renewed concern with civilization(s?)", Geopolitics and geoculture. Essays on the changing world-system, Cambridge: Cambridge University Press, 1991, 231. За критичен анализ на понятието западна цивилизация вж. Federici, Silvia, ed., Enduring Western Civilization. The Construction of the Concept of Western Civilization and Its „Others", Westport, CT: Praeger Publishers, 1995.

[77] Samuel Huntington, „The Clash of Civilizations?", Foreign Affairs, Summer 1993, 22-49. Вж. критиките Fouad Ajami, „The Summoning", Kishore Mahbubani, „The Dangers of Decadence", Robert L. Bartley, „The Case for Optimism", Liu Binyan, „Civilization Grafting", Jeanc J. Kirkpatrick, „The Modernizing Imperative", Albert L. Weeks, „Do Civilizations Hold?", Gerard Piel, „The West is Best", in Foreign Affairs, vol. 72, no 4, Sept./Oct. 1993; и отговора на Хънтингтън „If Not Civilizations, What?", Foreign Affairs, vol. 72, no 5, Nov./Dec. 1993, 186-194. Всички горепосочени заглавия, както и есето на Хънтингтън бяха издадени в отделна брошура под заглавие The Clash of Civilizations? The Debate (A Foreign Affairs Reader, New York: Council on Foreign Relations, 1993). Други два чудесни критични материала, на които Хънтингтън не

отговори, са: Richard E. Rubinstein and Jarle Crocker, „Challenging Huntington", Foreign Policy, No. 96, Fall 1994, 113-128; Theodore A. Couloumbis and Thanos Veremis, „In Search of New Barbarians: Samuel P. Huntington and the Clash of Civilizations", Mediterranean Quarterly, Winter 1994, 36-44.

78 Couloumbis and Veremis, „In Search of New Barbarians".

79 Huntington, „The Clash of Civilizations?", 30-31.

80 Както удачно отбелязва Бартли, „може би западните ценности са творение на екзогенна цивилизация, но има убедителни аргументи, че те са творение на самото икономическо развитие" („The Case for Optimism", Foreign Affairs, September/October 1993, 17.

81 Couloumbis and Veremis, „In Search of New Barbarians", 40. Това е посочено и в отговора на Jeane Kirkpatrick, „The Modernizing Imperative", Foreign Affairs, September/October 1993, 22.

82 Nationalism and War in the Near East, 31.

83 Ibid., 20, 22, 37, 40-41.

84 De Windt, Through Savage Europe, 84.

85 Maria Todorova, Balkan Family Structure and the European Pattern, Demographic Developments in Ottoman Bulgaria, Washington, D. C.: The American University Press, 1993; Alan Duben and Cem Behar, Istanbul Households: Marriage, Family and Fertility, 1880-1940, Cambridge, New York: Cambridge University Press, 1991; Cem Behar, „Nuptiality and Marriage Patterns in Istanbul (1885-1940)", Boğaziçi University Research Papers, 1985; Cem Behar, „Polygyny in Istanbul 1885-1926", Middle Eastern Studies, vol. 27, No.3, July 1991.

86 Bercovici, The Incredible Balkans, 3-5, 264-265.

87 Joseph S. Roucek, Balkan Politics, 12-13, 289.

88 Newman, Balkan Background, 248.

89 Joseph S. Roucek, Balkan Politics, 7.

90 Laird Archer, Balkan Journal, New York: W. W. Norton & Company, 1944, 78.

91 Henry Miller, The Colossus of Maroussi, New York: New Directions Books, 1941, 14, 47-48.

92 The Durrell-Miller Letters, 1935-80, New York: A New Directions Book, 1988, 148, 207.

93 Lawrence Durrell, Esprit de Corps. Sketches from Diplomatic Life, London: Faber and Faber, 1990, 9-19, 35-40, 82-83.

94 The Durrell-Miller Letters, 243, 245, 251.

95 Цит. по: Leften S. Stavrianos, The Balkans since 1453, 801-802.

96 Richard Basset, Balkan Hours. Travels in the Other Europe, London: John Murray, 1990, 132.

97 Нямаше обвинения в „балканност" дори по време на най-силните (справедливи или не) антибългарски кампании: невярното обвинение в участие в атентата срещу папата през 1981 г. и грозния кръстоносен поход на българските комунистически власти срещу турското население в България през 1984-89 г. Вж. Paul B. Henze, The Plot to Kill the Pope, London & Canberra: Croom Helm, 1984, и отговор и анализ на обвинението у Edward S. Herman & Frank Brodhead, The Rise and Fall of the Bulgarian Connection, New York: Sheridan Square Publications, 1986.

98 Вж. Joseph Rothschild, Return o Diversity: A Political History of East Central Europe Since World War II, New York: Oxford University Press, 1989; Richard F. Staar, The Communist Regimes in Eastern Europe, Stanford: Hoover Institution Publications, 1971;

Thomas W. Simmons, Eastern Europe in the Postwar Period, New York: St. Martin's Press, 1991, 1993; Joseph Held, ed., The Columbia History of Eastern Europe in the Twentieth Century, New York: Columbia University Press, 1992; R. J. Crampton, Eastern Europe in the Twentieth Century, London and New York: Routledge, 1994; Gale Stokes The Walls Came Tumbling Down. The Collapse of Communism in Eastern Europe, New York: Oxford University Press, 1993. В чудесния си труд последният автор подчертава европейската същност на всички източноевропейски страни (254), но дори той не успява да избегне един случаен гаф като „тачената балканска традиция" на корупция и семейственост (178).

[99] Adam Nicolson, „A Fall From Cultural Grace", The Spectator, 12 November 1993, цит. по: Thanos Veremis, Greece's Balkan Entanglement, 99.

[100] Cristopher Cvijic, Remaking the Balkans, London: Royal Institute of International Affairs, 1991, 2, 107.

[101] Robert J. Donia, John V. A. Fine, Jr., Bosnia and Hercegovina: A Tradition Betrayed, New York: Columbia University Press, 1994, 26-28, 38. Трябва да посоча, че във всяко отношение това е сериозен научен труд. Но именно опасността от анализирането на стереотипи, което се появява дори в стойностни трудове, целящи да оборват стереотипи, ме накара да отделя точно тази книга за Босна.

[102] Michael Weithmann, Balkan Chronik: 2000 Jahre zwischen Orient und Okzident, Graz, Wien, Köln: F. Pustet/Styria, 1995, 41; Michael Weithmann, ltg., Der ruhelose Balkan: Die Konfliktregionen Südosteuropas, München: Deutschtaschenbuch Verlag, 1993, 9.

[103] Вж. Hannes Grandits und Joel M. Halpern, „Traditionelle Wertmuster und der Krieg in Ex-Jugoslavien", Beiträge zur historischen Sozialkunde, Nr.3, 1994, 91-102. Тези автори посочват, че след Втората световна война и холокоста трябва да сме много внимателни при даването на опростени обяснения относно характеристиките на едно общество, особено неговото отношение към насилието. Това кратко предсказателно заявление не възпира авторите да напишат пространна статия за патриархалния, пастирски, селски и общинен произход на ценностната система в бивша Югославия, която наред с героичната традиция и историческия военен манталитет се приема като основен елемент в катастрофата.

[104] За САЩ в частност може да се каже, че тази тема се появи във време на свръхчувствителност спрямо тези въпроси. Симптоматично е обаче, че справедливият апел за солидарност с жените не беше насочен към опит това да стане централен въпрос в поведението по време на война изобщо, а беше използвано за активиране на обикновено, традиционно политическо действие: особено вдигане на оръжейното ембарго за босненските мюсюлмани и подкрепа на военната интервенция в бивша Югославия. За информация относно масовите изнасилвания вж. Alexandra Stiglmayer, ed., Mass Rape. The War against Women in Bosnia-Herzegovina, Lincoln, Nebraska: University of Nebraska Press, 1994; Le livre noir de l'ex-Yugoslavie. Purification ethnique te crimes de guerre, Paris: Arlka, 1993; Jeri Laber, „Bosnia – Questions of Rape", The New York review of Books, 25 March 1993.

[105] Eugene Hammel, „Meeting the Minotaur", Anthropology Newsletter, vol. 35, N.4, April 1994.

[106] „Töten mit Messer", Esterreichische Zeitschrift für Geschichtswissenschaften, Heft 1, 1994, 106.

[107] Where does Europe end?, An international conference on household structures, demographic patterns and cultural identities in Central and Eastern Europe, 6-9 April 1994, Budapest, Hungary.

[108] Maria Todorova, „Zum erkenntnishistorischen Wert von Familienmodellen. Der Balkan und die „europäische Familie", Josef Ehmer, Tamara K. Hareven, Richard Wall (Hg.), Historische Familienforschung. Ergebnisse und Kontroversen, Frankfurt, New York: Campus Verlag, 1997, 283-300.

Глава седма

[1] Gunther, Inside Europe, 437.

[2] Цит. по: George Baranyi, „On Truths in Myths", East European Quarterly, vol. XV, No.3, September 1981, 354.

[3] Gale Stokes, „East European History after 1989", East European Studies in the United States: Making Its Own Transition After 1989, ed. John R. Lampe and Paula Bailey Smith, Washington, D. C., Woodrow Wilson Center, 1993, p. 35.

[4] Mary Douglas and David Hull, „Introduction", How Classification Works. Nelson Goodman among the Social Sciences, Edinburgh, Edinburgh University Press, 1992, 2.

[5] Longinović, Borderline Culture, 26.

[6] Richard Holbrooke, „America, A European Power", Foreign Affairs, vol. 74, No.2, March/April 1995, 41; William Safire, „Hello, Central", The New York Times Magazine, 12 March 1995, 24-26. От друга страна, Уйлям Пфаф настоява за разграничаване между Източноцентрална, Източна и Балканска Европа (William Pfaff, „Absence of Empire", The New Yorker, vol. 68, # 25, 10 August 1992, 63).

[7] От друга страна, от 10 март 1995 г. пражкият център на радио „Свободна Европа" подпови излъчването на новини. От 1 октомври 1995 г. радио „Свободна Европа" е обединено с „Гласът на Америка" и други програми на Бюрото за радиопредавания на Информационната агенция на Съединените щати и става част от новосформираното Международно бюро за радиопредавания на Информационната агенция на САЩ, отговорна за всички невоенни международни радиопредавания на щатското правителство.

[8] Есето на Йеньо Сюч „Трите исторически района на Европа. Очертание" („The Three Historic Regions of Europe. An outline") излиза на английски през 1983 г. в Acta Historica Scientiarum Hungaricae, vol. 29 (2-4), 131-184. По-нататък в текста се цитира това издание. То е препечатано в Civil Society and the State. New European Perspectives, ed. John Keane, London, New York: Verso, 1988. Джордж Шьопфлин пише, че оригиналното есе на унгарски излиза за пръв път в Самиздат през 1980 г. като част от юбилеен сборник, посветен на Ищван Бибо (George Schöpflin and Nancy Wood, eds., In Search of Central Europe, Cambridge, U. K.: Polity Press, 1989, 2). Всъщност ссето излиза официално на унгарски в Történelmi Szemle, no. 24, 1981, 313-369, освен това с публикувано като отделна монография Vázlat Európa három régiójáról, Budapest: Magvető, 1983; Czeslaw Milosz, The Witness of Poetry, Cambridge, MA: Harvard University Press, 1983; Milan Kundera, „The Tragedy of Central Europe", The New York Review of Books, 26 April 1984, 33-38. Английското списание „Гранта" (Granta, 1984, No.11, 95-118) го публикува с оригиналното му заглавие: „Похитеният Запад" („A Kidnapped West or a Culture Bows Out").

[9] Szücs, „The Three Historic Regions", 134-135, 151.

[10] Ibid., 142.

[11] Adam B. Seligman, The Idea of Civil Society, New York: The Free Press, 1992, 200.

[12] За употребата на понятисто гражданско общество като цяло и специално във връзка с Източна Европа вж. Civil Society and the State, ed. John Keane, London: Verso,

1988. Относно многообразната употреба на идеята за гражданско общество, неговата двойственост и явни противоречия вж. Adam B. Seligman, The Idea of Civil Society, Op.cit. Вж. също сборника Michael Walzer, ed., Toward a Global Civil Society, Providence and Oxford: Berghahn Books, 1995; Szücs, „The Three Historic Regions of Europe", 140-142,145, 147, 177.

[13] Iver B. Neumann, „Russia as Central Europe's Constituting Other", East European Politics and Societies, vol. 7, No.2, Spring 1993, 356.

[14] Szücs, „The Three Historic Regions of Europe", 134.

[15] George Schöpflin, „Introduction", In Search of Central Europe, Cambridge, ed. George Schöpflin and Nancy Wood, U. K.: Polity Press, 1989, 19.

[16] Milosz, The Witness of Poetry, 3, 6-7, 10-11.

[17] George Schöpflin, „Introduction", In Search of Central Europe, 19.

[18] Milosz, The Witness of Poetry, 5, 7.

[19] Czeslaw Milosz, „Central European Attitudes", Cross Currents. A Yearbook of Central European Culture, 5, 1986, No.2, 101-108. Следващите цитирания са по тази публикация. По-късно есето е публикувано в In Search of Central Europe, 116-124.

[20] Ibid., 101, 103, 106.

[21] Timothy Garton Ash, „Does Central Europe Exist", The New York Review of Books, 9 October 1986.

[22] George Schöpflin and Nancy Wood, eds., „Milan Kundera's Lament", In Search of Central Europe, 140.

[23] Milan Kundera, Žert, Brno, 1991; Neumann, „Russia as Central Europe's Constituting Other", 357-358.

[24] Schöpflin and Wood, „Milan Kundera's Lament", 140, 141.

[25] Най-разгорещеният дебат е публикуван в East European Reporter (1985-1987 г.) и е изцяло препечатан в сборника на Шьопфлин и Ууд (Schöpflin and Wood, eds., In Search of Central Europe: Milan Šimečka, „Another Civilization? An Other Civilization?" (157-162); Jane Mellor, „Is the Russian Intelligentsia European? (A Reply to Šimečka)" (163-167); Mihály Vajda „Who Excluded Russia from Europe? (A Reply to Šimečka)" (168-175); Milan Šimečka, „Which Way Back to Europe? (A Reply to Mihály Vajda)" (176-182).

[26] Milan Šimečka, „Another Civilization?...", 159; Kundera, „The Tragedy of Central Europe", 34, 37.

[27] Kundera, „The Tragedy of Central Europe", 34.

[28] Есето на Бродски и отговорът на Хавел („The Post-Communist Nightmare': An Exchange") са публикувани в The New York Review of Books, vol. XLI, N.4, Feb.17, 1994, 28-30. Речта на Хавел, предизвикала отвореното писмо на Бродски, е публикувана в The New York Review of Books, 27 May 1993.

[29] Zděnek David, „Bohemian Utraquism in the Sixteenth Century: The Distinction and Tribulation of a Religious 'Via Media', Communio Viatorum, XXXV, 1993, Nr.3, 229.

[30] Schöpflin, „Central Europe: Definitions Old and New", In Search of Central Europe, 18, 19, 27.

[31] Ibid., 12, 14-15.

[32] Ibid., 2.

[33] Péter Hanák, „Central Europe: A Historical Region in Modern Times. A Contribution to the Debate about the Regions of Europe", In Search of Central Europe, 57-69. Още един унгарец популяризира теорията за трите региона, но в друг контекст и затова развод-

нено: Mihály Vajda, „East-Central European Perspectives", Civil Society and the State. New European Perspectives, ed. John Keane, London, New York: Verso, 1988, 333-360.

34 Nelson Goodman, „Seven Structures on Similarity", Mary Douglas and David Hull, eds., How Classification Works, Edinburgh: Edinburgh University Press, 1992, 21.

35 Winfried Eberhard, Hans Lemberg, Heinz-Dieter Heimann, Robert Luft, eds., Westmitteleuropa. Ostmitteleuropa. Vergleiche und Beziehungen: Festschrift für Ferdinand Seibt zum 65. Geburtstag, München: R. Oldenburg, 1992.

36 Csaba G. Kiss, „Central European Writers about Central Europe: Introduction to a Non-Existent Book of Readings", In Search of Central Europe, 128.

37 Mihály Vajda, „Who Excluded Russia from Europe? (A Reply to Şimečka)", In Search of Central Europe, 168-175. За твърдението, че пише независимо от Кундера вж. Iver B. Neumann, „Russia as Central Europe's Constituting Other", 361-362, n.31, който наред с Шимечка прави най-добрата критика на възгледите на Вайда.

38 In Search of Central Europe, 183-190.

39 Цит. по Radu Stern and Vladimir Tismaneanu, „L'Europe centrale. Nostalgies culturelles et réalités politiques", Cadmos. Cahiers trimestriel du Centre Europoen de la Culture, 1987, no. 39, 42, 44. Симптоматичен показател на желанието за класифициране като централноевропейски с определението за румънския еврейски писател Себастиан като „източноцентралноевропейски евреин" (Matei Calinescu, „Romania's 1930's Revisited", Dalmagundi, 97, Winter 1993, 137.)

40 Jacques Rupnik, The Other Europe, London: Weidenfeld and Nicolson, 1988, 5, 21-22.

41 Този възглед е защитаван от Айвър Нойман в иначе чудесната му статия „Russia as Central Europe's Constituting Other", 350.

42 H.-P. Burmeister, F. Boldt, Gy. Mészáros, eds., Mitteleuropa - Traum oder Trauma? sberlegungen zum Selbstbild einer Region, Bremen, 1988.

43 Ferenc Fehér, „On Making Central Europe", Eastern European Politics and Societies, vol. 3, No.3, Fall 1989, 443.

44 Ferenc Fehér and Agnes Heller, Eastern Left, Western Left: Totalitarism, Freedom and Democracy, Atlantic Highlands, N. J.: Humanities Press International, 1987, 17-18.

45 Най-солидното изследване върху Mitteleuropa и досега остава това на Хенри Корд Майер (Henry Cord Meyer, Mitteleuropa in German Thought and Action, 1815-1945, The Hague: Martinus Nijhoff, 1955).

16 Friedrich Naumann, Mitteleuropa, Berlin: G. Reimer, 1915; Bulgarien und Mitteleuropa, Berlin: G. Reimer, 1916.

17 Joseph Partsch, Mitteleuropa, Gotha: J. Perthes, 1904.

18 Цит. по: T. G. Ash, „Does Central Europe Exist", In Search of Central Europe, 196. За критиката на Масарик на австро-унгарската политика на Балканите и възгледите му върху южнославянския въпрос в частност вж. H. Gordon Skilling, „T. G. Masaryk, Arch-Critic of Austo-Hungarian Foreign Policy", Cross Currents, No. 11, 1992, 213-233.

9 Henry Cord Meyer, „Mitteleuropa in German Political Geography", Collected Works, vol. I, Irvine, CA: Charles Schlacks, Jr., 1986, 123-124.

0 Oscar Halecki, The Limits and Divisions of European History, London and New York: Sheed & Ward, 1950, 202; Oscar Halecki, The Millennium of Europe, Notre Dame, Induana: University of Notre Dame Press, 1963, XV-XVI; вж. също 333, 389; The Limits, 202.

1 Halecki, The Millennium, 3, 5, 39, 43-44, 372, 377; The Limits, 13, 35, 121.

2 Halecki, The Millennium, 233, 307; The Limits, 93, 99.

[53] Halecki, The Millennium, 7-8, 43-44, 231; The Limits, 78.
[54] Halecki, The Limits, 78, 120.
[55] The Millennium, 335.
[56] Ibid., 376.
[57] Neumann, „Russia as Central Europe's Constituting Other", 368.
[58] Rupnik, The Other Europe, 3.
[59] Wolff, Inventing Eastern Europe, 364.
[60] Преди да се появи в In Search for Central Europe, есето на Аш е публикувано в The New York Review of Books, 9 October 1986; за противоречивото отношение на поляците вж. Rupnik, The Other Europe, 7, който посочва, че те винаги са предпочитали да се идентифицират с Европа като цяло, тъй като Mitteleuropa винаги е била с привкус на германска хегемония; Ash, „Does Central Europe Exist", 194-195.
[61] Ash, „Does Central Europe Exist", 195, 197, 210, 212, 214.
[62] George Konrad, Antipolitics: An Essay, New York: Harcourt Brace Jovanovich, 1984, цит. по Ash, „Does Central Europe Exist", 198; Vaclav Havel, „Anti-Political Politics," Civil Society and the State. New European Perspectives, ed. John Keane, London, New York: Verso, 1988, 381-398; Vaclav Havel, The Power of the Powerless: Citizens against the state in central-eastern Europe, London: Hutchinson, 1985.
[63] Ash, „Does Central Europe Exist", 214.
[64] Timothy Garton Ash, Michael Mertes, and Dominique Moisi, „Let the East Europeans In!", The New York Review of Books, 24 October 1991. В свое по-ранно есе Аш казва същото: „Моят отговор е чисто прагматичен... Не може да се направи всичко изведнъж" („Eastern Europe: Après Le Déluge, Nous", The New York Review of Books, 16 August 1990).
[65] Относно опитите за коопериране вж. Iver Neumann, „Russia as Central Europe's Constituting Other" и цитираната там литература; Kristian Gerner, Centraleuropas Mterkomst, Stockholm, 1991, цит. в Iver Neumann, „Russia as Central Europe's Constituting Other", 364; Dusan Treštik, „We are in Europe", Přitomnost, 1991, 1, цит. по българския превод в Изток - Изток, 1993, no. 9-10, 106; Разговорът между Ханс Агнус Енценсбергер, Ришард Капушински и Адам Кшемински е публикуван първо в полския седмичник „Политика" („Polityka"), а на английски излиза като „Връщане към бъдещето" („Back to the future", The New York Review of Books, 17 November 1994); Péter Hanák, „The Danger of Burying Central Europe", Magyar Lettre Internationale, 1991, 4. Есето на Хобсбаум излиза в предишния брой - Magyar Lettre Internationale, 1991, 3. И двете са препечатани в Изток - Изток, 1993, no. 9-10, 111-118. Вж. също Péter Hanák, „Central Europe: An Alternative to Disintegration", The New Hungarian Quarterly, vol. XXXIII, No.127, 1992, 3-10.
[66] György Konrád, The Melancholy of Rebirth. Essays from Post-Communist Central Europe, 1989-1994, San Diego: Harcourt Brace & Company, 1995, VII, 158-166, 177.
[67] Ibid., VII, 195.
[68] Vladislav Todorov, Red Square, Black Square. Organon for Revolutionary Imagination, Albany, N.Y.: State University of New York Press, 1995.
[69] Neumann, „Russia as Central Europe's Constituting Other", 364-365.
[70] Vaclav Havel, „New Democracies for Old Europe", The New York Times, 17 October 1993.
[71] Micheal Waller, „Groups, parties and political change in Eastern Europe from 1977", Geoffrey Pridham and Tatu Vanhanen, eds., Democratization in Eastern Europe, London and New York: Routledge, 1994, 38.

[72] Употребата на понятието е възобновена от Жан-Кристоф Руфен (Jean-Christoffe Rufin, L'Empire et les nouveaux barbares, Paris, Hachettes-Pluriel, 1992). Авторът обаче сочи ролята на limes-а не само като крепост, но и като място на размяна, истинска осмоза; The New York Review of Books, 17 November 1994. В особено грозен смисъл използва „границата на азбуките" Стйепан Местрович (Stjepan Meštrović, Habits of the Balkan Heart. Social Character and the Fall of Communism, College Station: Texas A&M University, 1993, p. 50 ff). След като отправя истински расови обиди срещу сърбите, твърдейки, че те са по-изостанали технологически и икономически от Хърватия и Словения, и поради влиянието на католицизма и Австро-Унгарската империя носят варварски и недемократични следи, типични за „планищите" в Югоизточна и Източна Европа, той избира като особено убедителен пример за липса на западно съзнание у сърбите използването на кирилицата и изказва абсурдното твърдение, че те са „единствената европейска нация, която използва тази старомодна азбука".

[73] Цит. по: Timothy Garton Ash, „Prague: Intellectuals & Politicians", The New York Review of Books, 12 January 1995, 34.

[74] Vladimir Tismaneanu, „NYR, TLS and the Velvet Counterrevolution", Common Knowledge, Oxford University Press, 1994, 130-142.

[75] R. C. Longworth, „Bulgaria, Romania resist pull of the West", Chicago Tribune, 10 October 1994. Изказвам благодарността си на д-р Бонка Бонева, която насочи вниманието ми към тази публикация.

[76] Цит. в Michael Ignatieff, „On Civil Society", Foreign Affairs, vol. 74, No.2, March/April 1995, 134.

[77] Paul Hockenos, Free to Hate. The Rise of the Right in Post-Communist Eastern Europe, New York: Routledge, 1993.

[78] Законът е представен на първо четене в началото на 1993 г. и е одобрен на 13 септември 1994 (RFE/RL Daily Report, No.183, 26 September 1994).

[79] William Safire, „Baltics Belong in a Big NATO", The New York Times, 16 January 1995. Задълбочен отзив на тази статия вж. в The New York Times on 20 January 1995; William Safire, „Hello, Central", The New York Times Magazine, 12 March 1995, 24.

[80] Robert D. Kaplan, „The Middle East is a Myth", The New York Times Magazine, 20 February 1994, 42-43.

[81] „Balkan Brinkmanship", The New York Times, 10 March 1995, A28.

[82] Първият цитат е от „Editor's note", Foreign Policy, No.97, Winter 1994-95, 183, и се отнася за югославската криза, която „е необикновена, що се отнася до степента, в която правителствата ежедневно произнасят мнения и решения, основаващи се на медийни съобщения и телевизионни представи"; Fouad Ajami, „In Europe's Shadows", The New Republic, 21 November 1994, 37.

[83] Новините на МакНейл-Лерер от 7 февруари 1994 г. (The MacNeill-Lehrer News Hour broadcast, 7 February 1994).

[84] Henry Kissinger, „Expand NATO now", The Washington Post, 19 December 1994; Henry Kissinger, „Ready for Revitalizing", The New York Times, 9 March 1995, A21.

[85] Richard Holbrooke, „America's Stake in Europe's Future", дискусия в международния научен център „Уудроу Уилсън", 10 февруари 1995 г. Този разговор предхожда и е обобщен в статията му „America, A European Power", Foreign Affairs, vol. 74, No. 2, March/April 1995, 38-51.

[86] Malcomson, Borderlands, 120-121.

87 Sami Nair, „Le differend mediterranoen", Lettre Internationale, 30, 1991; препечатано в Изток - Изток, 1993, No. 9-10, 63.

88 Траян Стоянович, който полага много усилия, за да покаже, че Балканите са интегрална част от това, което той нарича „първата" Европа, предупреждава, че „изключването им от новата Европа и организирането на новата Европа по-скоро на основата на пари и власт, отколкото на културни принципи, може да доведе всъщност до самоубийството на самата Европа" (Traian Stoianovich, Balkan Worlds. The First and Last Europe, Armonk, N.Y, London: M. E. Sharpe, 1994, 3). Вж. също събраните му есета: Between East and West: The Balkan and Mediterranean Worlds, 4 vols, New Rochelle, N. Y.: Aristide D. Caratzas, 1992-1995.

89 Цит. по: Egon Schwarz, „Central Europe - What It Is and What It Is Not", In Search of Central Europe, 143.

90 Neumann, „Russia as Central Europe's Constituting Other", 364.

91 Пресконференция: Прага, 23 март 1993 г. - ежедневен бюлетин на радио „Свободна Европа", No.57, 24 март 1993 г. (RFE/RL Daily Report, No.57, 24 March 1993).

92 Интервю с Хайнер Мюлер (Heiner Müller, „Stirb schneller, Europa",), предадено по „Дойче веле" („Deutsche Welle") през 1990 г. и публикувано в Изток - Изток, 1993, No.9-10, 47.

93 Конкретно за третирането на България през последното десетилетие вж. Maria Todorova, „La Bulgarie - entre le discours culturel et la pratique politique", Politique é trangère, No.1, Paris, 1998, и цитираната там литература.

94 George Schöpflin, „Central Europe: Definitions Old and New", In Search of Central Europe, 18.

Глава осма

1 Emil M. Cioran, History and Utopia, trans. by Richard Howard, New York: Seaver Books, 1987, 34.

2 Eric D. Hirsch, Jr., Cultural Literacy. What Every American Needs To Know, New York: Vintage Books, 1988. Изказвам благодарността си на Джоел Куипърс, че насочи вниманието ми към тези заглавни думи.

3 Изглежда, че в по-голямата си част лингвистите са съгласни, че „дълбоките структурни промени, които са създали (и които сега определят) балканския лингвистичен съюз, започват през втория или византийско-османския период" (Ronelle Alexander, „On the Definition of Sprachbund Boundaries: The Place of Balkan Slavic", Ziele und Wege der Balkanlinguistik. Beiträge zur Tagung vom 2.-6. März 1081 in Berlin, Hrsg. Norbert Reiter, Berlin: Otto Harrassowitz, 1983, 16-17). Не е възможно да се представи балканската лингвистика, един от най-добре развитите клонове на балканските изследвания, просто в бележка, но е необходимо да се посочи поне класическото изследване на Кристиан Зандфелд (Kristian Sandfeld, Linguistique balkanique. Problème et résultat, Paris: Librairie ancienne Honoré Champion, 1930. За библиография вж. Linguistique balkanique. Bibliographie, Sofia: Institut d'études balkaniques, CIBAL, 1983.

Докато приносът на балканската лингвистика за изучаването на Балканите като културен регион е огромен, опитът да се определи лингвистичната основа на специфичен „балкански манталитет" и homo balcaninus поне на читател, склонен към историческа аргументация, изглежда неубедително както в работите на Татяна Цивьян, Лингвистические основы балканской модели мира, Москва: Наука, 1990; Г.

Д. Гачев, „Балканы как космос Хайдутства. Балканская картина мира в етноязыковом и культурноисторическом аспекте", Советское славяноведение, 4, 1989.

4 Най-доброто икономическо изследване върху трансформацията на Балканите от обща периферна зона между Хабсбургската и Османската империя в периферия на индустриализирана Европа и досега е: John R. Lampe and Marvin R. Jackson, Balkan Economic History, 1550-1950. From Imperial Borderlands to Developing Nations, Bloomington: Indiana University Press, 1982. Вж. също Iván Berend and György Ránki, Economic Development in East-Central Europe in the 19th & 20th Centuries, New York and London: Columbia University Press, 1974.

5 Изключението, когато антиправославната и антивизантийската реторика взеха връх, беше хърватско-сръбският конфликт в бивша Югославия. Дори в хърватската пропаганда обаче „византийският" характер на Сърбия присма „ориенталски", „турски", „назадничави", „нецивилизовани", „варварски", „опростенчески" черти - всички онези, които обикновено рисуват по-скоро стереотипа на османското наследство, отколкото стандартния „византийски" стереотип - ловкост, ум, лицемерие, прекалена изтънченост.

6 Анализът, който следва, е преработен и разширен вариант на статията ми „Османското наследство на Балканите" („The Ottoman Legacy in the Balkans", ed. L. Carl Brown, Imperial Legacy: The Ottoman Imprint in the Balkans and the Middle East, New York: Columbia University Press, 1995). Изказвам благодарността си на Енджин Акарли за ценния коментар върху предишната версия на тази глава.

7 Изчерпателни прегледи на представите за Османската империя в балканските историографии вж. у: Costas Hatzidimitriou, „From Paparrigopoulos to Vacalopoulos: Modern Greek Historiography on the Ottoman Period", A. Lily Macrakis and P. Nikiforos Diamandouros, eds., New Trends in Modern Greek Historiography (The Modern Greek Studies Association, Occasional Papers 1), Hanover, N. H., 1982; Basilike Papoulia, „Die Osmanenzeit in der griechischen Geschichtsforschung seit der Unabhängigkeit", Die Staaten Südosteuropas und die Osmanen, Hrsg. Hans Georg Majer, München: Selbstverlag der Südosteuropa-Gesellschaft, 1989, 113-126; Maria Todorova, „Die Osmanenzeit in der bulgarischen Geschichtsforschung seit der Unabhängigkeit", Die Staaten Südosteuropas, 127-162; Selami Pulaha, „Wissenschaftliche Forschungen über die osmanische Periode des Mittelalters in Albanien (15. Jahrhundert bis Anfang des 19. Jahrhunderts), Die Staaten Südosteuropas, 163-178; Olga Zirojevic, „Die Bewahrung und Erforschung der osmanischen Hinterlassenschaft in Jugoslawien: Archive und Forschungseinrichtungen", Die Staaten Südosteuropas, 187-204, Gunnar Hering, „Die Osmanenzeit im Selbstverständnis der Völker Südosteuropas", Die Staaten Südosteuropas, 361-371.

Доколко щампите са дълбоко залегнали се вижда от употребата им в един иначе сериозен труд, при това написан от автор с определени антинационалистични възгледи: османските завоеватели са носители на „чужда войнстваща идеология"; за дълъг период от време подчинените народи са откъснати от „естествената си среда за развитие - християнския европейски свят" и са принудени да съществуват в Османската империя под господството на чуждоверен народ (Антонина Желязкова, Разпространение на исляма в западноевропейските земи под османска власт XV–XVIII век, София: БАН, 1990, 225).

3 Вж. Benjamin Braude and Bernard Lewis, eds., Christians and Jews in the Ottoman Empire. The Functioning of a Plural Society, vol. 1, New York, London: Holmes &

Meier Publishers, 1982, особено статиите: Metin Kunt, „Transformation of Zimmi into Askeri," 55-67, в която се твърди, че през XVI в. и XVII в. се извършва важна трансформация, която променя основната разделителна линия в обществото от тази между аскер и рая в нова - между мюсюлмани и немюсюлмани; Benjamin Braude, „Foundation Myths of the Millet System", 69-88, където успешно се атакува проектирането на по-късни социални структури и категории върху миналото; Richard Clogg, „The Greek Millet in the Ottoman Empire", 185-207, дава поглед върху православието в империята отвътре; Roderic H. Davison, „The Millets as Agents of Change in the Nineteenth-Century Ottoman Empire", 319-337, се обръща към въпроса за консерватизма и радикализма на милетите, особено тяхната позиция спрямо западните влияние; Carter V. Findley, „The Acid Test of Ottomanism: The Acceptance of Non-Muslims in the Late Ottoman Bureaucracy", 339-368. Вж. също Speros Vryonis, Jr., „The Experience of Christians under Seljuk and Ottoman Domination, Eleventh to Sixteenth Century," Michael Gervers and Ramzi Jibran Bikhazi, eds. Conversion and Continuity. Indigenous Christian Communities in Islamic Lands, Eighth to Eighteenth Centuries, Toronto: Pontifical Institute of Mediaeval Studies, 1990, 185-216.

9 Mardin, „The Just and the Unjust", 118.

10 Вж. Niyazi Berkes, The Development of Secularism in Turkey, Montreal: McGill University Press, 1964; Şerif Mardin, The Genesis of Young Ottoman Thought: A Study in the Modernization of Turkish Political Ideas, Princeton Oriental Studies, vol. 21, Princeton, N. J.: Princeton University Press, 1962; Ю. А. Петросян, Младотурецкое движение (вторая половина XIX - начало XX в.), Москва: Наука, 1973.

11 Наистина в България през последните години се правят опити да се преодолее това концептуално наследство. След неудачната одисея на тромавия евфемизъм „османско присъствие" сега се наблюдава тенденция термините робство и иго да се заменят с владичество и управление. Впрочем това не е нещо революционно за българската историография. Много преди 1989 г. сериозните научни трудове бяха заменили турско с османско и употребяваха изключително термините владичество, господство, „власт", управление. Новото сега е, че това се налага при писането на учебници за училищата и можем да се надяваме, че тази промяна ще има благоприятен ефект върху следващите поколения (Вж. История на България за IX клас, с авторски колектив Петър Делев, Петър Ангелов, Георги Бакалов, Цветана Георгиева, Пламен Митев, Стайко Трифонов, Искра Баева, Бойка Василева, Евгения Калинова, София: изд. Отворено общество, 1996).

И все пак силата на традицията може да се окаже преобладаваща. В един във всяко отношение първокласен научен труд върху българската православна църква авторката Олга Тодорова се съгласява, че терминът османско владичество е най-подходящият и че робство не отразява адекватно взаимоотношенията между османските властници и българското население. При все това тя смята, че „робство" е сполучлива метафора на принизеното съществуване на християнина в Османската империя, и прави своя избор да използва термина „тъкмо в този преносен смисъл". На масовия читател, разбира се, уговорката ще убегне, но ще остане санкционираното използване на термина. (Олга Тодорова, Православната църква и българите XV–XVIII в., София: академично изд. Проф. Марин Дринов, 1997, 16).

12 Semih Tezcan, „Kontinuität und Diskontinuität der Sprachentwicklung in der Türkei", Die Staaten Südosteuropas, 215-222; Güvenç, Türk Kimliği, 263-272.

13 Nicolae Iorga, Byzance après Byzance: continuation de l'Histoire de la vie byzantine,

Bucareşti: A l'institut d'etudes byzantines, 1935; вж. от същия автор още Formes byzantines et réalités balkaniques, Paris, 1922, and Histoire des États balkaniques jusqu'à 1924, Paris. Елементи от неговия възглед могат да се срещнат и днес в много, особено гръцки исторически трудове.

[14] Изразявам благодарността си към Паскалис Китромилидес, който ме подтикна да преосмисля полезността на понятието на Йорга, независимо от оригиналното намерение на автора, както и да прецизирам някои от формулировките ми за фанариотите; отговорността за крайното определение, разбира се, е моя.

[15] Литературата върху Балканското просвещение и революционните традиции на Балканите е огромна - както на съответните балкански езици, така и на езиците, на които се водят изследвания за Балканите. Тук са споменати само някои важни заглавия на английски, които могат да отведат към богата историография по тези проблеми: Paschalis Kitromilides, Enlightenment, Nationalism, Orthodoxy. Studies in the Culture and Political Thought of South-Eastern Europe, Aldershot, Hampshire: Variorum, 1994; Paschalis Kitromilides, The Enlightenment as Social Criticism: Iosipos Moisiodax and Greek Culture in the Eighteenth Century, Princeton, N. J.: Princeton University Press, 1992; Richard Clogg, ed., Balkan Society in the Age of Greek Independence, London: Macmillan, 1981; Dimitrije Djordjevic and Stephen Fischer-Galati. The Balkan Revolutionary Tradition. New York: Columbia University Press, 1981.

[16] Paschalis Kitromilides, „The Enlightenment East and West: a comparative perspective on the ideological origins of the Balkan political traditions", Canadian Review of Studies in Nationalism, vol.10, N.1, Spring 1983, 55, 66.

[17] Сфранцес, Халкокондил, Дукас, Критовул - последните големи византийски историци от XV в., който описват османското завладяване и в същото време следват античните модели, особено Херодот и Тацит. Докато първите трима описват османския напредък единствено като трагедия, Критовул го приема със спокоен детерминизъм. Той не само служи при султан Мехмед II, но неговата „История на Мехмед Завоевателя" на гръцки е посветена на султана (вж. Kritovoulos, History of Mehmed the Conqueror, transl. by Charles T. Riggs, Princeton, New Jersey: Princeton University Press, 1954).

[18] Tom Nairn, The Enchanted Class: Britain and Its Monarchy, London, etc.: Radius, 1988, 129.

[19] Съществуват няколко общи изследвания на проблема за османското наследство на Балканите, някои първокласни, но с изключение на Гунар Херинг (Gunnar Hering, „Die Osmanenzeit im Selbstverständnis der Völker Südosteuropas", 355-380), никой не се опитва да създаде задълбочен методологичен подход. Вж. последната глава в книгата на Питър Шугър (Peter Sugar, Southeastern Europe under Ottoman Rule 1354-1804); сравнителната глава 3 на Барбара Йелавич (Barbara Jelavich, „Balkan people under Ottoman and Habsburg rule: a comparison", History of the Balkans, vol. 1; Wayne S. Vuchinich, „Some Aspects of the Ottoman Legacy", The Balkans in Transition. Essays on the Development of Balkan Life and Politics Since the Eighteenth Century, ed. by Charles and Barbara Jelavich, Berkeley and Los Angeles: University of California Press, 1963.

[20] H. J. Kornrumpf, „Zur territorial Verwaltungsgliederung des Osmanischen Reiches, ihrem Entstehen und ihrem Einfluss auf die Nachfolgestaaten", Ethnogenese und Staatsbildung in Südosteuropa, Hrsg. K. D. Grothusen, Göttingen, 1974, 52-61.

[21] Цит. по R. W. Seton-Watson, Disraeli, Gladstone and the Eastern Question, London, 1935, 450.

[22] John V. A. Fine, Jr., The Late Medieval Balkans. A Critical Survey form the Late Twelfth Century to the Ottoman Conquest, Ann Arbor: The University of Michigan Press, 1987, 484.

[23] Gunnar Hering, „Die Osmanenzeit", 361.

[24] John Petropulos, Politics and Statecraft in the Kingdom of Greece 1833-1843, Princeton, N. J.: Princeton University Press, 1968, 501. John Petropulos, „The Modern Greek State and the Greek Past", Speros Vryonis, Jr., ed., The „Past" in Medieval and Modern Greek Culture, Malibu: Undena Publications, 1978, 166.

[25] Feroz Ahmad,The Making of Modern Turkey, London and New York: Routledge, 1993, 17.

[26] Fikret Adanir, „Tradition and Rural Change in Southeastern Europe During Ottoman Rule", The Origins of Backwardness in Eastern Europe. Economics & Politics from the Middle Ages until the Early Twentieth Century, ed. Daniel Chirot, Berkeley etc.: University of California Press, 1989, 155.

[27] Çaglar Keyder, Y. Eyüp Ezveren & Donald Quaetert, „Port-Cities in the Ottoman Empire. Some Theoretical and Historical Perspectives", Review, vol. XVI, No.4, Fall 1993, 541-542. See also Çaglar Keyder, „Small Peasant Ownership in Turkey: Historical Formation and Present Structure", Review, vol. VII, No.1, Summer 1983, 53-107.

[28] Jacek Kochanowicz, „The Polish Economy and the Evolution of Dependency", The Origins of Backwardness in Eastern Europe, 119.

[29] Anatoly M. Khazanov, Nomads and the Outside World, Madison, Wisconsin: The University of Wisconsin Press, 1994 (1st edition by Cambridge University Press, 1984), XI.

[30] Fikret Adanir, „Tradition and Rural Change", 156.

[31] Nikolay Todorov, The Balkan City 1400-1900, Seattle and London: University of Washington Press, 1983, 3-10. Авторът посочва, че селското самоуправление се засилва след завладяването на Константинопол от кръстоносците, но основните различия между византийските градове и градовете в Западна Европа остават.

[32] Ibid., 460. Nikolay Todorov, „Les tentatives d'industrialisation précoces dans les provinces balkaniques de l,Empire Ottoman, Jean Batou, ed., Between Development and Underdevelopment. The Precocious Attempts at Industrialization of the Periphery, 1800-1970, Genève: Librairie Droz, 1991, 381-394.

[33] Това типично ориенталистко твърдение е на Йеньо Сюч (Jenö Szücs, „The Three Historic Regions of Europe", 135-137. Критична преоценка вж. у Keyder, Ezveren & Quaetert, „Port-Cities in the Ottoman Empire", 521.

[34] Keyder, Ezveren & Quaetert, „Port-Cities", 551.

[35] Gale Stokes, „The Social Origins of East European Politics", The Origins of Backwardness in Eastern Europe, 238.

[36] Според Иналджък „[нис] дължим социално-икономическата структура, основавана на малките селски семейни владения, на османския поземлен режим на държавна собственост и на системата чифт-хане". Неговото твърдение, че „във Византийската и Османската империя държавата винаги търси начин да поддържа раята, а именно селските семейства с техните парчета земя", изглежда някак прекалено буквално четене на законите на държавата. (Halil Inalcik, „Village, Peasant and Empire", The Middle East and the Balkans under the Ottoman Empire, Bloomington: Indiana University Turkish Studies, vol. 9, 1993, 141,144). Критика на този подход вж. у John Haldon, „The Ottoman State and the Question of State Autonomy: Comparative

Perspectives", Halil Berktay and Suraiya Faroqhi, eds.,New Approaches to State and Peasant in Ottoman History, London: Frank Cass, 1992, 53-77.

37 John D. Bell, Peasants in Power: Alexander Stamboliski and the Bulgarian Agrarian National Union, 1899-1923, Princeton: Princeton University Press, 1977.

38 Alexandru Duţu, „National and Regional Identity in Southeast Europe", Günay Göksu Özdoğan, Kemâli Saybaşılı, eds., Balkans. A Mirror of the New International Order, Istanbul: EREN, 1995, 78.

39 Мария Тодорова, Николай Тодоров, „Проблеми и задачи на историческата демография на Османската империя", Балканистика, 2, 1987, 35.

40 Вж. Maria Todorova, Balkan Family History and the European Pattern. Demographic Developments in Ottoman Bulgaria, Washington, D. C.: The American University Press, 1993.

41 Ömer Lûtfî Barkan, „Osmanli imparatorlugunda bir iskân ve kolonizasyon metodu olarak sürgünler", İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuasi, 11, 13, 15, 1949-1951; „Rumeli'nin iskâni için yapılan sürgünler", İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuasi, 13, 1950.

42 Вж. Елена Грозданова, Българската народност през XVII век. Демографско изследване, София, 1989; Желязкова, Разпространение на исляма; Sami Pulaha, Aspects de démographie historique des contrées albanais pendant les XVe-XVIe siècles, Tirana, 1984; М. Соколоски, „Исламизација у Македонија у XV и XVI веку", Историјски Часопис, 1975, 22. По време на кампанията срещу етническите турци в България през 80-те години на XX в. в България беше издадено огромно количество пропагандна литература, сред която имаше и някои ценни приноси, особено публикации на извори.

43 Speros Vryonis, The Decline of Medieval Hellenism in Asia Minor and the Process of Islamization from the Eleventh through the Fifteenth Centuries, Berkeley: University of California Press, 1971; Peter Charanis, Studies on the Demography of the Byzantine Empire, London: Variorum, 1972.

44 Marie Mathilde Alexandresku-Derska Bulgaru, „La politique démographique des sultans à Istanbul (1453-1496)", Revue des études sud-est européennes, XXVIII, 1-4, Bucarest, 1990, 45-56.

45 M. Tayyib Gökbilgin, Rumeli'de Yürükler, Tatarlar ve Evlâdi Fatihan. Istanbul, 1957; Страшимир Димитров, „За юрушката организация и ролята й в етноасимилационните процеси", Векове, 1982, 1-2; Антонијевич Д., „Прилог проучавању сточарских миграција на Балкану", Балканика, 1976.

46 Nikolay Todorov, Asparukh Velkov, Situation démographique de la péninsule balkanique (fin du XVe s. début du XVIe s.), Sofia, 1988; Barkan, „Osmanli imparatorlugunda bir iskân ve kolonizasyon metodu olarak sürgünler".

47 Kemal Karpat, Ottoman Population, 1830-1914, University of Wisconsin Press, 1985, 27.

48 Mark Pinson, „Ottoman Colonization of the Circassians in Rumili after the Crimean War", Etudes balkaniques, Sofia, 1972, # 3; Mark Pinson, „Russian Policy and Emigration of the Crimean Tatars to the Ottoman Empire, 1854-1862", Güney-Dogu Avrupa Arastirmalari Dergisi, Istanbul, 1972, # 1.

49 Dimitrije Djordjevic, „Migrations during the 1912-1913 Balkan wars and World War One", Migrations in Balkan History, Belgrade: Serbian Academy of Sciences and Arts, 1989, 115-129.

[50] Szücs, „The Three Historic Regions", 135.

[51] Според изчисленията на съветския тюрколог Г. И. Старченков, основаващи се на статистически данни и непреки изчисления, през 1985 г. Турция има около 18 процента етнически и религиозни малцинства (при население 51 430 000, от които 42 милиона турци, 8 милиона кюрди, 700 000 араби, 180 000 арменци, 150 000 гърци, 40 000 черкези, 30 000 грузинци, 20 000 лази, 10 000 евреи и 300 000 други), цит. по: Ченгиз Хаков, „Националният въпрос в република Турция", Аспекти на етнокултурната ситуация в България, т. 1, София: Център за изследване на демокрацията и фондация „Фридрих Науман", 1991, 69.

[52] Общо изложение на традиционния възглед и основано главно на гръцкия случай вж. у George G. Arnakis, „The Role of Religion in the Development of Balkan Nationalism", The Balkans in Transition, 115-144.

[53] Paschalis Kitromilides, „Imagined Communities and the Origins of the National Question in the Balkans", European History Quarterly, vol.19, N.2, April 1989, 184.

[54] Ibid., 177.

[55] Eran Fraenkel, „Urban Muslim Identity in Macedonia: The Interplay of Ottomanism and Multilingual Nationalism", Language Contact - Language Conflict, eds. Eran Fraenkel and Christina Kramer, New York: Peter Lang Publ., 1993, 29-44.

[56] Ерън Френкел дава примери за този процес в Македония, където „няма македонски мюсюлмани, които да са заменили исляма заради македонство, и съзнателно или не те са изоставили „славянското" от своята идентичност в името на неславянския (албански) израз на своя ислям"; освен това и албанците, и циганите се обявяват за турци, за да избегнат презрението на славянските си съседи. (Eran Fraenkel, „Turning a Donkey into a Horse: Conflict and Paradox in the Identity of Macedonian Muslims", Paper for the 23rd National Convention of the AAASS, Miami, 1991; цитира се с разрешение на автора.)

[57] Вж. Аспекти на етнокултурната ситуация в България, София: Център за изследване на демокрацията и фондация „Фридрих Науман", т. 1, 1991; т. 2, 1992.

[58] Darko Tanaskovic, „Les thèmes et les traditions Ottomans dans la littérature Bosniaque", Die Staaten Südosteuropas, 299-307.

[59] Интервю с историчката Иванка Гергова, „Средновековно и съвременно изкуство на Балканите", Bek 21, No.41, 19-25 октомври 1994.

[60] Paschalis Kitromilides, review of Jean-Baptiste Duroselle, Europe: A History of its Peoples, London: Viking, 1990, European History Quarterly, vol. 24, N.1, January 1994, 126. За гръцкия принос в Италианския ренесанс вж. Deno John Geanakoplos, Byzantine East and Latin West; Constantinople and the West; Greek Scholars in Venice. Вж. също Robert Byron and David Talbot Rice, The Birth of Western Painting: A History of Color, Form and Iconography, illustrated from the Paintings of Mistra and Mount Athos, of Giotto and Duccio, and El Greco, New York: A. A. Knopf, 1931. Тези автори свързват раждането на западноевропейското изобразително изкуство с традицията на „изкуството на интерпретацията" във Византия, продължено в творчеството на Ел Греко. Реформацията и Контрареформацията обаче са движения действително вътре в западната църква и техните връзки с православния свят са повече от странични. И макар да не може да се представи като показателен случай, най-яркият пример за пряко влияние на протестантската мисъл върху гръцката православна църква е константинополският патриарх Кирил Лукарис, който поръчва превод на Библията на говорим гръцки. За противоречивостта на автентичността и значени-

ето на „признанието" на Лукарис вж. George G. Arnakis, „The Role of Religion", 133, n. 30.

61 Вж. Kitromilides, H Galliki Epanastasi kc i Motioanatoliki Evropi, Athens: Diatton, 1990; Kitromilides, „La révolution française dans le sud-est de l'Europe. La dimension politique", La révolution française et l'hellenisme moderne, Athens: FNRS and CNR, 1989; Leften S. Stavrianos, „The Influence of the West on the Balkans", The Balkans in Transition, 185-226, написана главно в перспективата на модернизацията. Вж. библиографските сборници Bibliographie d'études balkaniques, I-XX, Sofia: Institut d'études balkaniques, CIBAL, 1968-1987; Répertoire d'études balkaniques, 1966-1975, 1-2, Sofia: Institut d'études balkaniques, CIBAL, 1983-1984.

62 Задълбочен опит за теоретичен подход вж. у Klaus Roth, „Osmanische Spuren in der Alltagskultur Südosteuropas", Die Staaten Südosteuropas, 319-332. Въпреки че се занимава само с България, трябва да посочим първокласното изследване на Бернар Лори (Bernard Lory, Le sort de l'heritage ottoman en Bulgarie).

63 Maria Todorova, „Language as Cultural Unifier in a Multilingual Setting: the Bulgarian Case during the Nineteenth Century", Eastern European Politics and Societies, 1990, vol. 4, Nr. 3.

64 Bernard Lory, Le sort de l'héritage ottoman en Bulgarie, 138.

65 Ibid., 166-167.

66 Roth, „Osmanische Spuren", 323.

67 Lory, Le sort de l'héritage ottoman, 194-196.

68 Paschalis Kitromilides, „Balkan mentality: History, Legend, Imagination", Septième Congrès International d'Études du Sud-Est Européen (Thessalonique, 29 août-4 septembre). Rapports, Athènes: Association Internationale d'Études du Sud-Est Européen, Comité National Grec, 1994, 441-467. Китромилидес обобщава възраженията си срещу понятието в един обзоръжителен параграф: „Може да звучи парадоксално и вероятно безнадеждно ретроградно за модерните социални научни умове, но след като дълго мислих за това, склонен съм да вярвам, че целият въпрос за „балканския манталитет" се крепи на едно много старо правило от логиката на Аристотел: в основата си това е въпросът за differnetia specifica, и ако убедително не се покаже валидността на такава differnetia, целият аргумент пропада. Мисля, че тази основна причина от логиката на Аристотел е против валидността на антропологичния подход към въпроса за „балканския манталитет" (447).

69 Ibid., 443-449.

70 Вж. Hans-Michael Miedlig, „Probleme der Mentalität bei Kroaten und Serben". Septième Congrès International d'éÉtudes du Sud-Est Européen, 393-424, както и други негови статии, в които се опитва да открие корените и обясненията на съвременния югославски конфликт в сферата на манталитета: „Patriarchalische Mentalität als Hindernis für die staatliche und gesellschaftliche Modernisierung in Serbien im 19. Jahrhundert," Südost-Forschungen, 50, 1990; „Gründe und Hintergründe der aktuellen Nationalitätenkonflikte in den jugoslawischen Ländern, Südosteuropa, 41, 1992.

71 Kitromilides, „Balkan mentality: History, Legend, Imagination", 467; G. E. R. Lloyd, Demystifying mentalities, New York, etc.: Cambridge University Press, 1990.

72 Eric Hobsbawm and Terence Ranger, The Invention of Tradition, Cambridge: Cambridge University Press, 1983.

73 Тази формулировка е използвана от Константин Иречек в „История на българите" (Geschichte der Bulgaren, Prag, 1876, 448). Огромният му авторитет осигурява живот

на много подобни клишета в българската историография, въпреки че те със сигурност не са присъщи само на тази национална историография.

74 Вж. Gerasimos Augustinos, „Culture and Authenticity in a Small State: Historiography and National Development in Greece", East European Quarterly, 23, 1989.

75 Hering, „Die Osmanenzeit im Selbstverständnis", 367.

76 Nikolai Todorov, „Social Structures in the Balkans during the Eighteenth and Nineteenth Centuries", Etudes balkaniques, 4, 1985, 57-58, 62.

77 Още през 1951 г. Халил Иналджък (Halil Inalcik, „Notes on a Study of the Turkish Economy during the Establishment and Rise of the Ottoman Empire", The Middle East and the Balkans under the Ottoman Empire, 219) атакува теорията за изоставането и превръщането на Изтока в суровинен придатък на европейското икономическо развитие още през XIII в. като анахронична. Той посочва, че тази икономическа трансформация започва да се усеща едва след началото на XVIII в. Вж. също Berktay and Faroqhi, eds., New Approaches to State and Peasant in Ottoman History. Родерик Дейвисън удачно отбелязва безсмислието на думата „изостаналост" като оценъчна категория: „Европейците наричат Османската империя изостанала. Днес тя може да се определи като страна със закъсняло развитие."(Roderic Davison, „Britain, the International Spectrum, and the Eastern Question 1827-1841", New perspectives on Turkey, No.7, Spring 1992, 19.) Обоснована критика и убедителни аргументи срещу балканската „изостаналост" вж. у Nicos P. Mouzelis, Modern Greece. Facets of Underdevelopment, London: The Macmillan Press, 1988.

78 Raymond Williams, Marxism and Literature, Oxford: Oxford University Press, 1977, 115-116.

79 Ernest Gellner, „The mightier pen? Edward Said and the double standards of inside-out colonialism", The Times Literary Supplement, 19 February 1993, 4.

Заключение

1 Konrad Bercovici, The Incredible Balkans, New York: Loring & Mussey, 1932, 3.

2 Gunther, Inside Europe, 437.

3 Theodore Geshkof, Balkan Union, XI.

4 Elie Kedourie in the New Republic, 17 December 1984. Cited in Spurr, The Rhetoric, 71; Spurr, The Rhetoric, 61-68, 72, 73.

5 The Other Balkan Wars, 14.

6 Ivo Banac, „Misreading the Balkans", Foreign Policy, # 93, Winter 1993-94, 181.

7 Пример за първото название на войната е Wolf Oschlies, „Ursachen des Krieges in Ex-Jugoslawien", Aus Politik und Zeitgeschichte, vol. 37/93, 10 September 1993. Крещящ пример за второто е Mojmir Križan, „Postkommunistische Wiedergeburt ethnischer Nationalismen und der Dritte Balkan-Krieg", Osteuropa, 45, 3 March 1995, 201-219, където безотговорно се говори за Трета балканска война, без да се споменава поименно нито една балканска страна. За този автор границите на Балканите съвпадат с границите на бивша Югославия.

8 Michael Kelly, „Surrender and Blame", The New Yorker, 19 December 1994, 44.

9 Това се отнася не само до балканските историографии. Държавите на Балканите развиват най-вече двустранни отношения със страни извън региона. В резултат междубалканската търговия заема едва между 2 и 7 процента от общата им търговия, докато търговският обмен между страните от Западна Европа е 45 процента

от цялата им търговия, а за Северна Европа цифрата е съответно 35 процента. (Вж. Екатерина Никова, Балканите и Европейската общност, София: Издателство на Българската академия на науките, 1992, 293).

[10] Пишейки за Нюрнбергския процес, Роджър Коен тактично не споменава кои са „ужасните призраци" от Втората световна война, докато хагският процес срещу военните престъпления се занимава с „неизброимите балкански призраци" (Roger Cohen, „In the Dock: Balkan Nationalism", The New York Times, 30 April 1995).

[11] V. P. Gagnon, Jr., „Serbia's Road to War", Journal of Democracy, vol. 5, No.2, April 1994, 117.

[12] Вж. Anthony Lewis, „Are the Serbs Controlling Clinton?", The New York Times, 14 March 1993.

[13] Chaim I. Waxman, The Stigma of Poverty. A Critique of Poverty Theories and Policies, New York: Pergamon Press. 1977, 124.

[14] Съссигурност има примери за това в научните трудове и един от най-добрите е на Susan L. Woodward, Balkan Tragedy. Chaos and Dissolution after the Cold War, Washington, D. C.: The Brookings Institution, 1995.

[15] Washington Post, Book World, 2 April 1995 - рецензия на книгата Peter Brimelow, Alien Nation.

[16] Вж. George S. Harris, ed., The Middle East in Turkish-American Relations. Report of a Heritage Foundation Conference, October 3-4, 1984, Washington, D. C.: The Heritage Foundation, 1985.

[17] The Other Balkan Wars, 14-15.

[18] Esther Benbassa, „Balkans: sortir du cadre des état nations", Liberation, 16-17 janvier 1993.

[19] Wolfgang Iser, Prospecting. From Reader Response to Literary Anthropology, Baltimore and London: The Johns Hopkins University Press, 1989, 238-241. Вж. също Susan R. Suleiman and Inge Crosman, eds., The Reader in the Text. Essays on Audience and Interpretation, Princeton, N. J.: Princeton University Press, 1980, особено есетата: Tsvetan Todorov, „Reading as Construction"; Wolfgang Iser, „Interaction Between Text and Reader".

[20] Breckenridge and van der Veer, „Orientalism and the Postcolonial Predicament", 5.

[21] Wolfgang Iser, The Fictive and the Imaginary. Chartering Literary Anthropology, Baltimore and London: The Johns Hopkins University Press, 1993, XVII.

[22] Michel Foucault, L'Ordre du Discours, Paris: Gallimard, 1971, 55. Превод на английски на A. M. Sheridan Smith: Michel Foucault, The Archaeology of Knowledge and The Discourse on Language, New York: Pantheon Books, 1972, 229; Michel Foucault, „Space, Power and Knowledge", The Cultural Studies Reader, ed. by Simon During, London and New York: Routledge, 1993, 169.

[23] J. Richard Eiser, Social Psychology. Attitudes, Cognition and Social Behavior, Cambridge: Cambridge University Press, 1986, 39.

[24] Agnes Heller, „Europe: An Epilogue?", The Idea of Europe. Problems of National and Transnational Identity, ed. by Brian Nelson, David Roberts, and Walter Veit, New York, Oxford: Berg, 1992, 14.

Историческото наследство като аналитична категория (Примерът на Югоизточна Европа)

1 Части от тази тема са прецизирани в мои предишни работи, по-конкретно в „The Ottoman Legacy in the Balkans", *Imperial Legacy: The Ottonam Imprint in the Balkans and the Middle Ease*, ed. L. Carl Brown, New York|: Columbia University Press, 1995, 45-77; *Imagining the Balkans*, New York: Oxford University Press, 1997; и наскоро в „Der Balkan als Analysekategorie: Grenzen, Raum, Zeit", *Geschichte und Gesellschaft*, Heft 3, 2002. Настоящата статия може да се разглежда като преработен, разширен и осъвременен вариант и синтез на тези работи.

2 Celia Applegate, „A Europe of regions: Reflections on the historiography of subnational places in modern times", *American Historical Review*, 104 (4), 1999; E. A. Swyngedouw, „The heart of the place: the resurrection of locality in the age of hyperspace", *Geografiska Annaler* 71b, 1989; Michael Keating, *The New Regionalism in Western Europe*, Cheltenham: Edward Elgar, 1998; Richard Baldwin, „The causes of regionalism", *The World Economy*, 20 (7), 1997; Wilfred Ethier, „Regionalism in a multilateral world", *Journal of Politicial Economy*, 106 (6), 1998; Donald and Theresa Davidson, „Regionalism", *Modern Age*, 27 (2), 1995; Sajal Lahiti, „Controversy: Regionalism versus multilateralism", *Economic Journal*, 108 (449), 1998.

3 Rune Johansson, „The Impact of Imagination: History, Territoriality and Perceived Affinity", in Sven Tdgil, ed., *Regions in Central Europe. The Legacy of History*, London: Hurst & Compay, 1999, 4.

4 Sven Tdgil, „Editor's Preface", in Sven Tdgil, ed., *Regions in Central Europe*, XIII.

5 Rune Johansson, „The Impact of Imagination", с. 4. Критериите на съгласуваността и подобността съвсем ясно въвеждат идентичността като решаващ фактор. Съответно някои автори говорят отделно за икономически региони като функционални общности, които не са свързани с чувства на подобност и отъждествяване. Те също така правят отлика между икономически региони и мрежи, като мрежите са с по-неясно териториално разграничение и често надхвърлят държавните граници. (Пак там, с. 5).

6. Въпреки че в това изречение използвам Балканите и Югоизточна Европа като синоними, в следващия раздел ще направя анализ на конкретните различия, които могат да се направят между тях.

7. Както е развито от Н. С. Трубецкой, *Grundzьge der Phonologie*, Guttingen 1967. За коментар върху ролята на дихотомията „белязан-небелязан" в културата вж. Zygmunt Bauman, *Culture As Praxis*, London, Thousand Oaks, New Delhi, 1999, с. 80-81.

8. Jerome S. Bruner, Jacqueline J. Goodnow, George A. Austin, *A Study of Thinking*, New Brunswick, N. J. and Oxford, 1986; Mary Douglas, *Purity and Danger: An Analysis of Concepts of Pollution and Taboo*, Harmondsworth, Middlesex, England, 1970; Stephen C. Ainlay, Faye Crosby, *Stigma, Justice, and the Dilemma of Difference*, in: Stephen C. Ainlay. Gaylene Becker, Lerita M. Coleman, *The Dilemma of Difference. A Multidisciplinary View of Stigma*, New York and London. 1986.

9. Denis Cosgrove (ed.), *Mappings*, London 1999, 1-2. За един интелигентен обзор, хвърлящ добра светлина по въпроса как през последните десетилетия географите се насочиха от занимания, свързани изключително с материалността на „географските факти", към нематериалността на историческите явления, същевременно противопоставяйки се на твърдите граници между дисциплините история (като наука

за връзките във времето) и география (като наука за отношенията в пространството), вж. Chris Philo, *History, Geography and the 'Still Greater Mystery' of Historical Geography*, в: Derek Gregory, Ron Martin, Graham Smith (eds.), *Human Geography. Society, Space, and Social Science*, Minneapolis 1994, 252-8; D. Lowenthal and M. J. Bowden, eds., *Geographies of the Mind. Essays in Historical Geography in Honour of John Kirtland Wright*, New York: Oxford University Press, 1976.

[10] Hayden White, „The Fictions of Factual Representation", в Hayden White, *Tropics of Discourse*, Baltimore: The Johns Hopkins University Press, 1978, 127.

[11] George W. Hoffman, *The Balkans in Transition*, Princeton, N. J.: D. Van Nostrand, 1963, 11-12.

[12] Karl Kaser, *Südosteuropäische Geschichte und Geschichtswissenschaft*, Wien & Köln: Böhlau Verlag, 1990; Mathias Bernath, „Südosteuropäische Geschichte als gesonderte Disziplin". *Forschungen zur osteuropäischen Geschichte*, Band 20, Berlin: Südosteuropa Institut & Wiesbaden: O. Harassovitz, 1973. Симптоматично е обаче, че немските учени, които първи предложиха употребата на Югоизточна Европа вместо Балкани, като Теобалд Фишер или Георг фон Хан, ги употребяват като синоними: Theobald Fischer, „Die südosteuropäische (Balkan) Halbinsel", in A. Kirchhoff, ed., *Landerkunde von Europa*, vol. 2, part 2, Vienna, Prague, Leipzig, 1893; „Südosteuropäische Halbinsel oder Südosthalbinsel", in A. Scobel, *Geographisches Handbuch*, vol.1, Bielefeld, Leipzig: Velhagen und Klasing, 1909..

[13] За подробности вж. Maria Todorova, *Imagining the Balkans*, 26-28.

[14] Подробна аргументация е направена в *Imagining the Balkans*, гл. 1 и 2.

[15] Ainlay, Becker, Coleman, *The Dilemma of Difference,* 21.

[16] През изминалите години твърдях постоянно и в крайна сметка - безуспешно, че описанието на войната в Югославия като „Трета балканска война" или просто като „балканска война" е една очевидна и неуместна карикатура. Защо ирландският проблем се ограничава само в Ирландия, а не се проектира спрямо истинските си корени - Англия, и не се нарича британски (или още по-добре - западноевропейски) проблем? Могат да се приведат редица аналогични примери. На Балканите нямаше Балканска война - Гърция, Румъния, България, Турция и дори Албания допреди последния конфликт не бяха въвлечени по какъвто и да било начин в тази по своята същност борба за югославското наследство. В това отношение обаче може да се направи един уместен методологичен довод относно липсата на връзка между причини и следствия. Причините за трагедията в Югославия нямат нищо общо с останалата част от Балканите. Но следствията от югославската трагедия са свързани изцяло с Балканите и предизвикаха „балканска" криза.

[17] Robert A. Dodgshon, *Society in Time and Space. A Geographical Perspective on Change*, Cambridge, UK: Cambridge University Press, 1998, 183.

[18] Fredrik Barth, ed., *Ethnic Groups and Boundaries. The Social Organization of Culture Difference*, Boston 1969; Raymond Corbey, Joep Leersen, eds., *Alterity, Identity, Image. Selves and Others in Society and Scholarship*, Amsterdam and Atlanta, 1991.

[19] Werner Schiffauer, „Die Angst vor der Differenz", in *Zeitschrift für Volkskunde* I (1996) 20-31; Maria Todorova, „Is 'the Other' a useful cross-cultural concept? Some thoughts on its implementation to the Balkan region", in *Internationale Schulbuchforschung* 21 (1999) 163-171.

[20] Вж. Derek Gregory, *Geographical Imaginations*, Cambridge, MA & Oxford, UK: Blackwell, 1994, 63, и особено гл. 1 и 6; *idem*, „Social Theory and Human Geography",

в Gregory, Martin, Smith, eds., *Human Geography, op.cit.*; D. Gregor and J. Urry, eds., *Social Relations and Spatial Structure*, London: Macmillan, 1985; L. Lefebvre, *The Production of Space*, trans. D. Nicholson-Smithe, Oxford: Basil Blackwell, 1991; R. Butlin, *Historical Geography. Through the Gates of Time and Space*, London: Edward Arnold, 1993; Dodgshon, *Society in Time and Space*. За антропологично разглеждане на понятието пространство вж. Rudolf zur Lippe, „Raum", в Christoph Wulf, Hrsg., *Vom Menschen. Handbuch Historischer Antrhopologie*, Weinheim und Basel: Beltz Verlag, 1997, 169-179.

[21] Такъв е случаят например с иначе определено интересния принос към българската историография: Цветана Георгиева, Пространство и пространства на българите, XV-XVIII век, София, ИМИР: ЛИК, 1999. Като възприема категорията „пространство", но същевременно го свързва с общата и безкритично възприета категория „българи", проучването всъщност копира непреднамерено държавни и националистични твърдения под маската на нов научен жаргон.

[22] Lee Blessing, A Walk in the Woods. A Play in Two Acta (1998), цитирана в William Wallace, Central Europe. Core of the continent, or periphery of the West?, London: Eleni Nakou Foundation, 1999, 5.

[23] Raymond Williams, *Keywords. Vocabulary of Culture and Society,* Revised edition, New York: Oxford University Press, 1985, 318.

[24] Пак там, с. 319.

[25] Пак там, с. 320.

[26] Пак там, с. 319.

[27] *The Random House Dictionary of the English Language*, 2nd edition, New York: Random House, 1987, 1098. Този подробен речник дава и трето, остаряло значение като „офис, функция или пълномощие на един легат".

[28] В българския език преобладава правното значение. Така „Енциклопедия А - Я", София: Издателство на БАН, 1974, с. 535, дава едно-единствено значение на понятието: „съвкупност от имуществени права и задължения, които при смърт преминават от починалия върху неговите наследници по закон или по завещание".

[29] Можем да говорим за синхронни или припокриващи се периоди, като вземем за пример късните Римска и Византийска и ранната Османска империя, както и периода на великите преселения от Централна Азия (с множеството си политически наследства, както и социалното наследство на полуномадския живот), които достигат върха си през IV-V в. и чиито по-сетнешни вълни се чувстват до XV-XVI в. Същото важи за синхронните действия на редица различни религиозни системи в региона както като наследства, така и като продължаващи процеси. Един образец за цензура между периодите и лекото, ако изобщо има някакво, припокриване между наследствата е примерът с елинистичния и комунистическия период и наследство. Иначе интензитетът на наследствата избледнява с времето, но по принцип те се припокриват по дефиниция.

[30] Като пример за първия случай могат да се посочат византийският и османският период и наследства. До XVI в. има почти пълно пространствено припокриване на сферите на влияние на Византийската и Османската империя както в Европа, така и в Мала Азия. След началото на XVI в. Османската империя разширява пространството си в Северна Африка и други места, но в Югоизточна Европа има съвпадение в пространството на историческите периоди и на наследствата. Като пример за втория случай може да се посочат два други периода и наследства - Рим-

ската империя, включвала Югоизточна Европа в пространство, простиращо се от Британските острови до Каспийско море и Месопотамия (без да включва обаче Северна и Централна Европа), и периодът и наследството на комунизма, включвал част от Югоизточна Европа в едно пространство, обхващащо цяла Източна Европа и простиращо се през евразийския континент до Централна Азия (а дори и Китай).

31 Искам твърдо да заявя, че не идеализирам имперския опит, а просто подчертавам, че той е имал основни организационни принципи, различни от националната държава. Всяка „имперска носталгия" може лесно да бъде прогонена чрез подробно изследване на групите и индивидите, които са се чувствали потиснати, борили са се и в крайна сметка са свалили империите. Това може да изглежда очевидно и тривиално, но се чувствам длъжна да включа тази бележка с оглед на растящата съвременна тенденция да се обвиват в романтика империите от миналото - Британската, Хабсбургската, Османската и все още недотам - Руската. С този романтизъм са пропити и доста академични трудове.

32 *Nationalism and War in the Near East* (By a Diplomatist), Oxford, 1915, 31.

33 По време на ежегодната конвенция на Американската асоциация за напредък на славянските науки в Сиатъл през ноември 1997 г. имаше цяла секция, посветена на този въпрос.

34 Най-добрата трактовка относно историческото формиране на схващането за Източна Европа остава тази на Лари Волф, *Inventing Eastern Europe: The Map of Civilization on the Mind of the Enlightenment*, Stanford, Calif.: Stanford University Press, 1994.

35 Т. нар. хабсбургска носталгия е очевидна в много от научните и художествените трудове, идващи от Източна Централна Европа, най-вече от Унгария, с по-слаби прояви сред чехите и поляците. Интересното е, че никаква подобна носталгия не се забелязва по отношение на османското наследство. Според мен обаче това няма никаква връзка с присъщите характеристики на Хабсбургската или Османската империя, нито дори с факта, че едната е била християнска, а другата мюсюлманска. По-скоро това е свързано с успеха на Австрия (и на Германия) след Втората световна война. Ако не беше така, щяха да бъдат използвани други спомени и оценки, щяха да бъдат подчертани елементите на разграничение и щеше да бъде съживена (или по-точно - щеше да е по-добре чута) антигерманската риторика.

36 За разлика от османското наследство, на което се спрях сравнително подробно в книгата на основата на изчерпателна и богата вторична литература, тук нахвърлям само най-общо как трябва да подхождаме към социалистическото (или комунистическото) наследство. Все още предстои да бъдат направени подробни емпирични равносметки на този период, както и широки сравнителни обобщения. Един особено деликатен момент, който предстои да бъде подхванат, е връзката на системните характеристики и националните особености. За един наскорошен синтез на комунистическия период, най-вече от икономическа гледна точка вж. Ivan T. Berend, *Central and Eastern Europe 1944-1993. Detour from the periphery to the periphery*, Cambridge, UK: Cambridge University Press, 1996.

37 Zygmunt Bauman, *Intimations with Postmodernity*, New York, 1992, 222.

38 Holm Sundhaussen, „Europa balcanica: Der Balkan als historischer Raum Europas", *Geschichte und Gesellschaft*, 25, 1999, Heft 4, 639.

39 Пак там, 552-653.

[40] Сред изобилстващата литература по този въпрос вж. Uli Linke, Blood and Nation: The European Aesthetics of Race, Philadelphia, 1999.

[41] Искам да подчертая, че когато използвам понятието „общо европейско пространство", по никакъв начин не изтъквам изключителността на Европа, нито пък тази методологическа бележка трябва да се превежда политически като стремеж за включване в „общоевропейския дом" (Горбачов). То просто отразява физическия факт, че Европа (като едно много гъвкаво схващане) е естественият географски и исторически фон, върху който може да се проектира развитието на един от нейните подрегиони.

[42] Пет години след публикуването на *Imagining the Balkans* и превода му на почти всички езици на полуострова това не се е случило. Като едно първоначално обяснение бих се осмелила да кажа, че доводът е твърде сложен и нюансиран, за да задоволи нуждата от ясни, прости, подобни на лозунги мнения, които се търсят от политиците. Същото не може да се каже за съдбата на *Balkan Ghosts* на Робърт Каплан - най-известният (и позорен) пример на противоположния дискурс, който, както се твърди, е консултиран от президента Клинтън.

[43] За едно много интересно разглеждане на въпроса как трябва да се практикува регионална география вж. Nigel Thrift, *Taking Aim at the Heart of the Region*, in Gregory, Martin, Smith, *Human Geography*, 200-231.

[44] Dodgshon, *Society in Time and Space*, 201.

БИБЛИОГРАФИЯ

Ангелов, П., И. Баева, Георги Бакалов, Бойка Василева, Цветана Георгиева, Петър Делев, Евгения Калинова, Пламен Митев, Стайко Трифонов, История на България за XI клас, София: Издателство Отворено общество, 1996.

Антонијевић, Д., „Прилог проучавању стокарских миграција на Балкану", Балканика, 1976.

Антонин, архим., Поездка в Румелию, Санкт Петербург, 1879.

Антонов-Полјански, Христо, Британска библиографија на Македонија, Скопје: Институт за национална историја, 1966.

Арато, Дьордь, съст., От Карпатите до Балкана. Дневници и мемоари за България от унгарски емигранти, 1849 – 1850, София: Изд. къща „Огледало", Унгарски културен институт, 2002.

Балкански песни, Варна: Зора, 1913.

Балканските страни по пътя на проблемите, София: Маркиза, 1993.

Бессонов, П., Некоторые черты путешествия Ю. И. Вснелина в Болгарии, Москва, 1857.

Бехиньова, Венцислава, ред.. България през погледа на чешки пътешественици, София: Издателство на Отечествения фронт, 1984.

Венелин, Юрий И., Древные и нынешние болгаре в политическом, народностном, историческом и религиозном их отношении к россиянам. т. 1, № 2, Москва, 1829-1841.

-----, О характере народных песен у задунайских славян, Москва, 1835.

-----, О зародыше новой болгарской литературы, Москва, 1838.

Восточный вопрос во внешней политике России: Конец XVIII в. – начало XX в., Москва: Наука, 1978.

Гачев, Г. Д., „Балканы как космос Хайдутства. Балканская картина мира в етноязыковом и културно-историческом аспекте", Советское славяноведение, № 4, 1989.

Георгиева, Цветана, „Хора и богове на Балканите", Балканистичен форум, №2, 1994.

Гергова, Иванка, „Средновековно и съвременно изкуство на Балканите", Вск 21, бр. 41, 19-25 октомври 1994.

Григорович, В., Очерк путешествия по Европейской Турции, Казань, 1848 (първо издание); Москва: Типография М. Н. Лаврова, 1877 (2-ро издание); София: Издателство на БАН, 1978 (фототипно издание).

Гришина, Р. П., „Балканы в планах Коминтерна", Славяноведение, № 5, 1994.

Грозданова, Елена, Българската народност през XVII век. Демографско изследване, София, 1989.

Гунчев, Г., „Името на Балканския полуостров", Български турист, т. 23, бр. 8.

Гюзелев, Васил, „Размишления върху българската средновековна история на проф. Петър Мутафчиев", Петър Мутафчиев, Книга за българите, София: БАН, 1987, 5-21.

Гюзелев, Иван, „Значението на Балкана за историческото развитие на България", Юбилеен сборник по случай 25-годишнината от първия випуск на габровската Априловска гимназия, Пловдив, 1900.

Данова, Надя, Националният въпрос в гръцките политически програми през XIX век, София: БАН, 1980.

Данова, Надя, Весела Димова, Мария Калицин, ред., Представата за „другия" на Балканите, София: Академическо издателство „Марин Дринов", 1995.

Данчов, Н. Г., И. Г. Данчов, Българска енциклопедия, София: книгоиздателство Ст. Атанасов, 1936.

Делирадев, П., От Ком до Емине (по билото на Стара планина), София, 1934.

Димитров, Страшимир, „За горушката организация и ролята ЈВ етноасимилационните процеси", Вскове, бр. 1-2, 1982.

Димитрова, Снежана, „Йован Цвиич за периферията и центъра", Балканистичен форум, т. 3, бр. 1, 1994.

Дневные записки поездки в Константинополь А. Г. Краснокутского в 1808 году, Москва: В Типографии С. Селивановскаго, 1815.

Дончев, Дончо, Физическа и социално-икономическа география на България, Велико Търново: Слово, 1994.

Достян, Ирина С., Россия и балканский вопрос. Из истории русско-балканских политических связей в первой третье XIX в., Москва: Наука, 1972.

-----, Русская общественная мысль и балканские народы: от Радищева до декабристов, Москва: Наука, 1980.

Драганов, Минчо, ред., Народопсихология на българите: Антология, София: Отечествен фронт, 1984.
Еленков, Иван, Румен Даскалов, ред., Защо сме такива? В търсене на българската културна идентичност, София: Просвета, 1994.
Желязкова, Антонина, Разпространение на исляма в западнобългарските земи под османска власт XV-XVIII век, София: БАН, 1990.
Заимова, Рая, Българската тема в западноевропейската книжнина XV-XVII век, София: Университетско издателство „Св. Климент Охридски", 1992.
Игов, Светлозар, История на българската литература 1878-1944, София: Издателство на Българската академия на науките, 1993.
Илиева, Лили и Стилиян Стоянов, „Бай Ганьо като 'Homo Balkanicus' – 'своя' и 'чужда' гледна точка", Балканистичен форум, № 3, 1993.
Илчев, Иван, „Роберт колеж и формирането на българската интелигенция (1863-1878)", Исторически преглед, бр. 1, 1981.
Иречек, Константин, История на българите, София: Издателство на БАН, 1974.
-----, Княжество България, Български дневник, София, Академическо издателство „Марин Дринов", 1995.
Йовков, Йордан, Разкази, София: Български писател, 1974.
Йонов, Михаил, Европа отново открива българите, София: Народна просвета, 1980.
-----, ред., Немски и австрийски пътеписи за Балканите XV-XVI в., София: Наука и изкуство, 1979.
-----, ред., Немски и австрийски пътеписи за Балканите XVII-XVIII в., София: Наука и изкуство, 1986.
Каравелов, Любен, Българи от старо време, София: Български писател, 1981.
Карлова, М. Ф., „Турецкая провинция и её сельская и городская жизнь", Вестник Европы, № 6, Санкт Петербург, 1870.
Кийл, Майкъл, „Грамота за основаването на град Трявна", Вскове, бр. 3, 1984.
Ковалевски, Е., „Балканы. Ниш", Библиотека для чтения, № 80, Санкт Петербург, 1847.
Кожухарова, Маргарита, ред., Руски пътеписи за българските земи XVII-XIX век, София: Издателство на Отечествения фронт, 1986.
Коледаров, Петър, Политическа география на средновековната българска държава, София, 1979.
Конева, Румяна, „Балканските войни в немския периодичен печат", Балканистичен форум, бр. 3, 1993.
Константинов, Алеко, До Чикаго и назад. Бай Ганьо, София: Български писател, 1983.
Краснокутский, А. Г., Дневныя записки поездки в Константинополь А. Г. Краснокутского в 1808 году, самим им писанныя, Москва: В типографии С. Селивановскаго, 1815.
Крестовский, Всеволод, Двадцать месяцев в действующей армии (1877-1878), т. 1, Санкт Петербург, 1879.
Леонтиев, Константин, Византинизмът и славянството, София: Славика, 1993.
Леонтьев, Константин, Собрание сочинений К. Леонтиева, Würzbur: Jal-reprint, 1975.
-----, Восток, Россия и славянство. Сборник статей, т. 1, Osnabrück: Otto Zeller, 1966.
Лернер, О. М., „Воспоминания о Болгарии (Из путевых заметок)", Записки гражданина, Одесса, 1876, № 8, 9, 11.
Маркс, Карл, Фридрих Енгелс, Манифест на комунистическата партия, София, 1974.
Матанов, Христо, Румяна Михнева, От Галиполи до Лепанто: Балканите, Европа и османското нашествие 1354–1571 г., София: Наука и изкуство, 1988.
Матковски, Александар, ред., Балканот во делата на странските патописци во времето на турското владеење: јаничари, хареми, робови, Скопје: Култура, 1992.
-----, „Библиографија на патописи за Балканскиот полуостров во време на турското владеење", Гласник на институтот за национална историја, Скопје, 1971, т. 15, № 1 (1371–1600), 2 (1600–1800), 3 (1800–1912).
Миятев, Петър, ред., Маджарски пътеписи за Балканите XVI–XIX в., София: Наука и изкуство, 1976.
Младенова, Мария и Николай Жечев, Румънски пътеписи от XIX в. за българските земи, София: Издателство на Отечествения фронт, 1982.
Мутафчиев, Петър, Книга за българите, София: Издателство на БАН, 1987.
Ненов, Тодор и Георги Чорчомов, Стара планина: Пътеводител, София: Медицина и физкултура, 1987.
Никова, Екатерина, Балканите и Европейската общност, София: Издателство на БАН, 1992.
Описание Турецкой империи, составленное русским, бывшим в плену у турок в XVII веке, Санкт Петербург, 1890.
Орманджиан, Агоп, ред., Арменски пътеписи за Балканите XVII–XIX в., София: Наука и изкуство, 1984.
Памятники древней письменности и изкуства, т. 35, Санкт Пстербург, 1882.
Панайотов, Пламен, „Пътуване към Византион", Константин Леонтиев, Византинизмът и славянството, София: Славика, 1993, 5-20.

Партений, инок, Сказание о странствии и путешествии по России, Молдавии, Турции и Святой земле, ч. 4, Москва, 1855.

Пейчева, Лозанка и Венцислав Димов, „Другите в 'мистерията' (Наблюдения върху българската народна музика, интерпретирана от чужденци във фонотеката на Българското национално радио)", Балканистичен форум, бр. 1, 1993.

Петнадесет години институт за балканистика 1964-1978: Историческа справка и библиография, София: СИБАЛ, 1979.

Петросян, Ю. А., Младотурецкое движение (вторая половина XIX – начало XX в.), Москва: Издательство Наука, 1973.

Писарев, А., „Традиции дружбы народов как явление культуры: Освободительная борьба балканских народов против османского ига и российская интеллигенция", В. В. Пиотровский, ред., Советская культура – 70 лет развития. К 80-летию акад. М. П. Кима, Москва: Наука, 1987.

„Повесть и сказание о похождении в Иерусалим и Царьград Троицко-Сергиева монастыря, черного диякона Йони по рекломи Маленького", Памятники древней письменности и исскуства, т. 35, Санкт Петербург, 1882.

Русский посол в Стамбуле: Петр Андреевич Толстой и его описание Османской империи начала XVIII в., Москва: Главная редакция восточной литературы издательства Наука, 1985.

Сборник за народни умотворения и народопис, т. 4, София: Българска академия на науките, 1891.

Славов, Иван, „Балканполитиканство", Един завет, бр. 1, 1993.

Смоховска-Петрова, Ванда, Михаил Чайковски – Садък паша и Българското възраждане, София: Издателство на БАН, 1973.

Соколоски, М., „Исламизација у Македонија у XV и XVI веку, Историјски Часопис, 1975.

„Стара планина", Енциклопедия България, т. 6, София: БАН, 1988.

Тепляков, В. Г., Письма из Болгарии, Санкт Петербург, 1833.

Тодоров, Николай, Балканският град XV-XIX век, София: Издателство Наука и изкуство, 1972.

-----, Развитие, постижения и задачи на балканистиката в България, София: Издателство на БАН, 1977.

Тодоров, Николай и Веселин Трайков, ред., Българи, участници в борбите за освобождението на Гърция 1921-1828, София: БАН, 1971.

Тодоров, Цветан, „Забележки относно кръстосването на културите", Литературен вестник, бр. 8, 1991.

Тодорова, Мария, ред., Английски пътеписи за Балканите XVI - първата четвърт на XIX в., София: Наука и изкуство, 1987.

Тодорова, Мария, Англия, Россия и Танзимат, Москва: Главная редакция восточной литературы издательства Наука, 1983.

Тодорова, Мария и Николай Тодоров, „Проблеми и задачи на историческата демография на Османската империя", Балканистика, 2, 1987.

Трестик, Душан, „Ние сме в Европа", Изток – Изток, № 9-10, 1993.

Утин, Евгений Иссакович, Письма из Болгарии в 1877 г., Санкт Петербург: Типография М. Стасюлевича, 1879.

Фонтон, Ф. П., Юмористические, политические и военные письма из главной квартиры Дунайской армии в 1828 и 1829 годах, Лейпциг, 1862.

Форсит, Марта, „Интерес към българския фолклор в САЩ", Български фолклор, бр. 1, 1987.

Хаков, Ченгиз, „Националният въпрос в републиканска Турция", Аспекти на етнокултурната ситуация в България, т. 1, София: Център за изследване на демокрацията и фондация „Фридрих Науман". 1991.

Цветкова, Бистра, ред., Френски пътеписи за Балканите XV-XVIII в., София: Наука и изкуство, 1981.

-----, Френски пътеписи за Балканите XIX в., София: Наука и изкуство, 1981.

Цвиич, Йован, Балканско полуостровo и южнословенске земље, Белграде, 1922.

-----, Македонские славяне. Етнографические исследования, Петроград: Славянская библиотека, 1906.

Цивьан, Татьяна В., Лингвистические основы балканской модели мира, Москва: Наука, 1990.

Цимбаев, Николай И., Славянофильство: Из истории русской общественно-политической мысли XIX века, Москва: МГУ, 1986.

Чихачев, П. А., Страница о Востоке, Москва: Главная редакция восточной литературы издательства Наука, 1982.

Шашко, Филип, Бети Гринберг и Румен Генов, съст., Американски пътеписи за България през XIX век, София: Изд. „Планета 3", 2001.

Шишманов, Иван Д., „Стари пътувания през България в посока на римския военен път от Белград за Цариград", Сборник за народни умотворения", т. 4, София, 1891.

Academic American Encyclopedia, Danbury, Connecticut: Grolier Incorporated, 1994.
Adanir, Fikret, „Tradition and Rural Change in Southeastern Europe During Ottoman Rule", The Origins of Backwardness in Eastern Europe. Economics & Politics from the Middle Ages until the Early Twentieth Century, ed. Daniel Chirot, Berkeley etc.: University of California Press, 1989.
-----, „The Tolerant and the Grim: The The Ottoman Legacy in Southeastern Europe", in: Culture and Reconciliation in Southeastern Europe. Thessaloniki: Paratiritis, 1998, 107 - 119.
Ahmad, Aijaz, In Theory. Classes, Nations, Literatures, London, New York: Verso, 1992.
Ahmad, Feroz, The Making of Modern Turkey, London and New York: Routledge, 1993.
Ahmed, Akbar S., Postmodernism and Islam: Predicament and Promise, London, New York: Routledge, 1992.
Ahrweiler, Hélène, L'idéologie politique de l'Empire byzantin, Paris: Presses universitaire de France, 1975.
Ainlay, Stephen C. and Faye Crosby. „Stigma, Justice and the Dilemma of Difference", Stephen C. Ainlay, Gaylene Becker and Lerita M. Coleman, The Dilemma of Difference. A Multidisciplinary View of Stigma, New York and London: Plenum Press, 1986.
Ainlay, Stephen C., Gaylene Becker and Lerita M. Coleman, eds., The Dilemma of Difference. A Multidisciplinary View of Stigma, New York and London: Plenum Press, 1986.
Ajami, Fouad, „In Europe's Shadows", The New Republic, vol. 211, n.21, 21 November 1994, 29-37.
Akinian, P. Nerses, ed., Das Armeniers Simeon aus Polen Reisebeschreibung Anlagen und Kolofone. Zusammenfassung in deutscher Sprache, Wien: Mechitarist Press, 1936.
Albert, Hartmut, „Kosova 1979, Albania 1980. Observations, Experiences, Conversations", Arshi Pipa and Sami Repishti, Studies on Kosova, Boulder: East European Monographs No 155, New York: Columbia University Press, 1984.
Alcoranus Mahometicus... in die teutsche Sprache gebracht durch Salomon Schweigger, Nürnberg, 1616.
Alexander, James Edward, Travels from India to England; comprehending a visit to the Burman Empire, and a journey through Persia, Asia Minor, European Turkey, &c. In the years 1825-26. Containing a chronological epitome of the late military operations in Ava; an account of the proceedings of the present mission of the Supreme Government of India to the Court of Tehran, and a summary of the causes and events of the existing was between Russia and Persia; with sketches of natural history, manners and customs, and illustrated with maps and plates, London: Purbury, Allen and Co., 1827.
-----, Travels to the Seat of War in the East, through Russia and the Crimea, in 1829. With Sketches of the Imperial Fleet and Army, Personal Adventures, and Characteristic Anecdotes, London: H. Colburn and R. Bentley, 1830.
Alexander, Ronelle, „On the Definition of Sprachbund Boundaries: The Place of Balkan Slavic", Norbert Reiter, ed. Ziele und Wege der Balkanlinguistik. Beiträge zur Tagung vom 2.-6. März 1981 in Berlin, Hrsg. Norbert Reiter, Berlin: Otto Harrassowitz, 1983.
Alexandresku-Derska Bulgaru, Marie Mathilde, „La politique démographique des sultans à Istanbul (1453-1496)", Revue des études sud-est européennes, XXVIII, 1-4, Bucarest, 1990.
Allcock, John B, Antonia Young, eds., Black Lambs and Grey Falcons: Women Travelers in the Balkans, Bradford, England: Bradford University Press, 1991.
Amin, Samir, Eurocentrism, New York: Monthly Review Press, 1989.
-----, Unequal Development. An Essay on the Social Formations of Peripheral Capitalism, New York and London: Monthly review Press, 1976.
Ancel, Jacques, Peuples et nations des Balkans, Paris: A. Colin, 1930.
Anderson, Dorothy P., Miss Irby and Her Friends, London: Hutchinson & Co., 1966.
Anderson, Matthew S., The Eastern Question 1774-1923. New York: MacMillan, 1966.
Andrić, Ivo, The Bridge on the Drina, Chicago: University of Chicago Press, 1977.
Angelomatis-Tsougarakis, Helen, The Eve of the Greek Revival: British Travellers' Perceptions of Early Nineteenth-Century Greece, London: Routledge, 1990.
Anon., „An Itinerary from London to Constantinople in Sixty Days; Taken in the Suite of His Excellency, the British Ambassador to the Ottoman Porte in the Year 1794", A Collection of Modern and Contemporary Voyages and Travels: Containing, I. Translations from foreign languages, of voyages and travels never before translated. II. Original voyages and travels never before published. III. Analyses of new voyages and travels published in England, London: R.Phillips, 1805-1809.
Archer, Laird, Balkan Journal, New York: W. W. Norton & Company, 1944.
Arnakis, George G., „The Role of Religion in the Development of Balkan Nationalism", The Balkans in Transition. Essays on the Development of Balkan Life and Politics Since the Eighteenth Century, ed. by Charles and Barbara Jelavich, Berkeley and Los Angeles: University of California Press, 1963.
Asad, Talal, ed., Anthropology and the Colonial Encounter, London: Ithaca Press, 1973.

Ash, Timothy Garton, „Does Central Europe Exist", The New York Review of Books, 9 October 1986 (reprinted in Schöpflin, George and Nancy Wood, eds., In Search of Central Europe, Cambridge, U. K.: Polity Press, 1989).
-----, „Eastern Europe: Après Le Déluge, Nous", The New York Review of Books, 16 August 1990.
-----, „Prague: Intellectuals & Politicians", The New York Review of Books, 12 January 1995.
Ash, Timothy Garton, Michael Mertes, and Dominique Moisi, „Let the East Europeans In!", The New York Review of Books, 24 October 1991.
Atlas, James, „Name That Era. Pinpointing A Moment On the Map of History", The New York Times, 19 March 1995.
Auerbach, Erich, Mimesis: the Representation of Reality in Western Literature, Princeton, N. J.: Princeton University Press, 1968.
Augustinos, Gerasimos, „Culture and Authenticity in a Small State: Historiography and National Development in Greece", East European Quarterly, 23, 1989.
Augustinos, Olga, French Odysseys. Greece in French Travel Literature from the Renaissance to the Romantic Era, Baltimore: The Johns Hopkins University Press, 1994.
Ayverdi, Samiha, Ne Idik Ne Olduk, Istanbul: Hülbe Yayınları, 1985.
Babić, Blagoje, „Collapse of Yugoslav Self-Management Society and a Possible Alternative", Међународни проблеми, XLVI, No. 2, Beograd, 1994.
Badie, Bertrand and Pierre Birnbaum, The Sociology of the State, Chicago and London: The University of Chicago Press, 1983.
Babinger, Franz, Die Geschichtsschreiber der Osmanen und ihre Werke, Leipzig, 1927.
Bakić-Hayden, Milica and Robert Hayden, „Orientalist Variations on the Theme 'Balkans': Symbolic Geography in Recent Yugoslav Cultural Politics", Slavic Review, vol. 51, No.1, Spring 1992.
------, „Nesting Orientalisms and Their Reversals in the Former Yugoslavia", Paper presented at the annual meeting of the American Association for the Advancement of Slavic Studies, Honolulu, Hawaii, November 1993.
Bălan, Ion Dodu, A Concise History of Romanian Literature, Bucureşti: Editura ştiinţifică şi enciclopedică, 1981.
„Balkan Brinkmanship", The New York Times, 10 March 1995.
The Balkans, many peoples, many problems, Madison, Wisconsin: USAFI, 1944.
The Balkans, together with Hungary, London: The Royal Institute of International Affairs, 1945.
Banac, Ivo, „Milan Kundera i povratak Srednje Evrope", Gordogan, 9, No.1, 1987.
-----, „Misreading the Balkans", Foreign Policy, # 93, Winter 1993-94.
Barac, Antun, A History of Yugoslav Literature, Ann Arbor: Michigan Slavic Studies, 1976.
Baranyi, George, On Truths in Myths, East European Quarterly, vol. XV, No.3, September 1981.
Barkan, Ömer Lütfi, „Osmanlı imparatorluğunda bir iskân ve kolonizasyon metodu olarak sürgünler", Istanbul Üniversitesi Iktisat Fakültesi Mecmuası, 11, 13, 15, 1949-1951.

------, „Rumeli'nin iskâni için yapılan sürgünler", Istanbul Üniversitesi Iktisat Fakültesi Mecmuası, 13, 1950.
Barnard, Frederick M., „Culture and Civilization in Modern Times", Dictionary of the History of Ideas, New York: Charles Scribner's Sons, 1973.
------, Herder's Social and Political Thought from the Enlightenment to Nationalism, Oxford: Clarendon Press, 1965.
Barthes, Roland, „Bichon chez les nègres", Mythologies, Paris: Editions du Seuil, 1957.
Barthold, W. – B. Spuler, „Balkhan", The Encyclopedia of Islam, vol. I, Leiden: E. J. Brill, 1960.
Basset, Richard, Balkan Hours. Travels in the Other Europe, London: John Murray, 1990.
Beaujour, Felix, Voyage militaire dans l'Empire Ottoman, ou description de ses frontières et des ses principales défenses, soit naturelles, soit artificielles avec 5 cartes géographiques, Paris: Firmin Didot, 1829.
Beck, Brandon H., From the Rising of the Sun. English Images of the Ottoman Empire to 1715, New York, Berne, Frankfurt-am-Main, Paris: Peter Lang, 1987.
Beck, Hans-George, Manoussos Manoussakas, Agostino Pertusi, eds., Venezia: Centro di mediazione tra Oriente e occidente (secoli XV-XVI): Aspetti e problemi, Firenze: L. S. Olschki, 1977.
Becker, Gaylene and Regina Arnold, „Stigma as a Social and Cultural Construct", Ainlay, Stephen C., Gaylene Becker and Lerita M. Coleman, eds., The Dilemma of Difference. A Multidisciplinary View of Stigma, New York and London: Plenum Press, 1986.
Behar, Cem, „Nuptiality and Marriage Patterns in Istanbul (1885-1940)", Boğaziçi University Research Papers, 1985.

-----, „Polygyny in Istanbul, 1885-1926", Middle Eastern Studies, vol. 27, N.3, July 1991.
Bell, John D., Peasants in Power: Alexander Stamboliski and the Bulgarian Agrarian National Union 1899-1923, Princeton: Princeton University Press, 1977.
Belon, Pierre, Les observations de plusieurs singularitez et choses mémorables, trouvées en Grèce, Asie, Iudée, Egypte, Arabie & autres pays astranges, rédigées en trois livres, par Pierre Belon du Mans, Paris, 1553.
Benbassa, Esther, „Balkans: sortir du cadre des État nations", Liberation, 16-17 janvier 1993.
Benoist, Joseph-Roger de, La balkanisation de l'Afrique occidentale française. Dakar, Abidjan, Lome: Les nouvelles éditions africaines. 1979.
Berdyaev, Nicolas, Leontiev, London: Geoffrey Bless, The Centenary Press, 1940 (публикувано първо като Константин Леонтьев, Paris: Y.M.C.A. Press. 1926.
Berend, Iván and György Ránki, Economic Development in East-Central Europe in the 19th & 20th Centuries, New York and London: Columbia University Press, 1974.
Berisha, Sali, „The Democratic Party Has Kept Its Word", Rilindja Demokratike, 7 March 1995; also in FBIS-EEU-95-049, 14 March 1995.
Berkes, Niyazi, The Development of Secularism in Turkey, Montreal: McGill University Press, 1964.
------, Turkish Nationalism and Western Civilization: Selected Essays of Ziya Gökalp, Westport, Conn.: Greenwood Press, 1981.
Bercovici, Konrad, The Incredible Balkans, New York: Loring & Mussey, 1932.
Bernal, Martin, Black Athena: The Afroasiatic Roots of Classical Civilization, vol. I, The Fabricaton of Ancient Greece 1785-1985, New Brunswick, N. J.: Rutgers University Press, 1987.
Bernath, Mathias, „Südosteuropäische Geschichte als gesonderte Disziplin", Forschungen zur osteuropäischen Geschichte, Berlin: Südosteuropa-Institut, Wiesbaden: O. Harassovitz, 1973.
Beschreibung einer Legation und Reise, von Wien aus Osterreich auff Constantinopel... Itzund aber in Druck verfertiget durch M. Franciscum Omichium, Güstrow: Im Fürsterlichen Mecklenburgischen Hoffiager, 1582.
Beschreibung der Reisen des Reinhold Lubenau, Herausgegeben von Wilhelm Sahm, 2 Teil, Königsberg, 1930.
Biberaj, Elez, „Albania's Road to Democracy", Current History, vol. 92, no. 577, 19-22.
-----, „Kosova: The Balkan Powder Keg", Conflict Studies, no. 258, 1993, 1-26.
Bibliographie d'études balkaniques. I-XX, Sofia: Institut d'études balkaniques, CIBAL, 1968-1987.
Bidney, David, „Myth, Symbolism, and Truth", in Thomas A. Sebeok, ed., Myth: Symposium, Philadelphia: American Folklore Society, 1955, 1-14.
Bisanzio e l'Italia: raccolta di studi in memoria di Agostino Pertusi, Milano: Vita e pensiero, 1982.
Black, Jeremy, The British and the Grand Tour, London: Croom Helm, 1985.
Bloom, Harold, The Western Canon. The Books and School of the Ages, New York: Harcourt Brace & Company, 1994.
[Blount, Henry] A Voyage into the Levant. A Breife relation of a Journey, lately performed by Master H. B. Gentleman, from England by the way of Venice, into Dalmatia, Sclavonia, Bosnah, Hungary, Macedonia, Thessaly, Thrace, Rhodes and Egypt, unto Gran Cairo: with particular observations concerning the moderne condition of the Turkes, and other people under that Empire, London: Andrew Crooke, 1636.
Bodea, Cornelia, Hugh Seton-Watson, eds., R. W. Seton-Watson si Romanii, 1906-1920, vol. 2, Bucuresti, Editura şiintifică şi enciclopedica: 1988.
Boliac, Cezar, Libertatea, No.No.13, 14, 15, 6, 14, 17 aprilie 1871.
Bolintineanu, Dimitrie, Călătorii pe Dunăre şi în Bulgaria, Bucuresti: Tipografia nationala a lui Josip Romanow, 1958;
Booth, John L. C., Trouble in the Balkans, London: Hurst and Blackett, 1905.
Boppe, Auguste., Journal et correspondence de Gédoyn „le Turc", consul de France á Alep (1623-1625), Paris: [s.n.], 1909.
Bora, Tanıl, „Turkish National Identity, Turkish Nationalism and the Balkan Problem", Günay Göksu Özdoğan, Kemâli Saybaşılı, eds., Balkans. A Mirror of the New International Order, İstanbul: EREN, 1995.
Borchardt, Felix, „Berlin – Bagdad. Mitteleuropa und der Nahe Orient", Balkan und Orient, Berlin: Verlag Fritz Hirschberg & Co, 1916/1917, 7-10.
Boscowich, R. J., Journal d'un voyage de Constantinople en Pologne, fait á la suite de son excellence Mr Jag. Porter, ambassadeur d'Angleterre par... Lausanne: Grasset, 1772. (Boscovich Ruggiero Giuseppe, Giornale di un Viaggio da Constantinopoli in Polonia dell'abate... Milano: Giordano Editore, 1966).
Büttner, Helmut, England greift nach Südost-Europa (Wirtschaftlicher Tatbestand und Folgerungen), Wien und Leipzig: Adolf Luser Verlag, 1939.

Boué, Ami, Recueil d'itinéraires dans la Turquie d'Europe. Détails géographiques, topographiques et statistiques sur cet empire, Vienne: W. Braumüller, 1854.

------, La Turquie d'Europe ou observations sur la géographie, la géologie, l'histoire naturelle, la statistique, les moeurs, les coutumes, l'archéologie, l'agriculture, l'industrie, le commerce, les gouvernements divers, le clergé, l'histoire et l'état politique de cet empire, vol. 1-4, Paris: Arthus Bartrand, 1840.

Bracciolini, Francesco, La Bulgheria Convertita. Poema Heroica, Roma, 1637.

Brailsford, H. N., Macedonia. Its Races and Their Future, London: Methuen & Co., 1906.

Braude, Benjamin and Bernard Lewis, eds., Christians and Jews in the Ottoman Empire. The Functioning of a Plural Society, vol. 1, New York, London: Holmes & Meier Publishers, 1982.

Braun, M., Die Slawen auf dem Balkan bis zur Befreiung von der türkischen Herrschaft, Leipzig, 1941.

Breckenridge, Carol A. and Peter van der Veer, eds., Orientalism and the Postcolonial Predicament. Perspectives on South Asia, Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 1993.

Brodsky, Joseph and Václav Havel, „The Post-Communist Nightmare: An Exchange", The New York Review of Books, 17 February 1994.

Brooke, Michael Z., Le Play, Engineer and Social Scientist: The Life and Work of Frédéric Le Play, Harlow: Longmans, 1970.

Brown, Edward M. D., A Brief Account of Some Travels in divers Parts of Europe, Viz. Hungaria, Servia, Bulgaria, Macedonia, Thessaly, Austria, Styria, Carinthia, Carniola and Friuli. Through a great part of Germany, and The Low Countries. Through Marca Trevisana, and Lombardy on both sides of the Po. With some observations on the Gold, Silver, Copper, Quick-Silver Mines, and the Baths and Mineral Waters in Those Parts. As also, the Description of many Antiquities, Habits, Fortifications and Remarkable Places. The Second Edition with many Additions, London: Benj. Tooke, 1685.

Brown, L. Carl, ed., Imperial Legacy: The Ottoman Imprint in the Balkans and the Middle East, New York: Columbia University Press, 1995.

Bruner, Jerome S., Goodnow, Jacqueline J., Austin, George A., A Study of Thinking, New Brunswick and Oxford: Transaction Books, 1986.

Brusten, Manfred and Jürgen Hohmeier, eds., Stigmatisierung. Zur Produktion gesellschaftlicher Randgruppen, Neuwied und Darmstadt: Hermann Luchterhand Verlag, 1975.

Burguière, André, Christiane Klapisch-Zuber, Martine Segalen, Françoise Zonabend (eds.), Histoire de la famille, vol. 2, Paris: Armand Colin, 1986.

Burmeister, H.-P., F. Boldt, Gy. Mészáros, eds., Mitteleuropa - Traum oder Trauma? Überlegungen zum Selbstbild einer Region, Bremen, 1988.

Busbecq, Ogier de, A. Gislenii Busbequii omnia quae extant: Legationes Turcicae epistolae quatuor, Amstelodami: Ex officina Elzeviriana, 1660.

Byron, Robert and David Talbot Rice, The Birth of Western Painting: A History of Color, Form and Iconography, illustrated from the Paintings of Mistra and Mount Athos, of Giotto and Duccio, and El Greco, New York: A. A. Knopf, 1931.

Calinescu, Matei, „How Can One Be a Romanian", Southeastern Europe, 10, 1, 1983.

------, „How can one be what one is?' Reflections on the Romanian and the French Cioran", manuscript, 1995.

------, „Ionesco and Rhinoceros : Personal and Political Backgrounds", East European Politics and Societies, vol. 6, 1995, 397-399.

------, „Romania's 1930's Revisited", Dalmagundi, 97, Winter 1993.

Callimachus, Philippus, „Historia rerum gestarum in Hungaria et contra Turcos per Vladislaum Poloniae et Hungariae regem", Monumenta Poloniae historica, t. VI, P.1, Warszawa: Panstwowe Wydawn. Naukowe, 1961.

------, Philippi Callimachi Experientis ad Innocentium octavum Pontificem maximum... de bello Turcis inferendo oratio, Francoforti, 1601.

The Cambridge History of English Literature, vol. XIV, Cambridge, 1922.

Caragiale, Ion Luca, The Lost Letter and other plays, London: Lawrence and Wishart Ltd., 1956.

------, Oeuvres Choisies. Theatre, Bucarest: Editions „Le Livre", 1953.

Carré, John le, The Night Manager, New York: Ballantine Books, 1993.

Carrier, James G., Occidentalism: Images of the West, New York: Oxford University Press, 1995.

-----, „Occidentalism: the world turned upside-down", American ethnologist, vol. 19, No. 2, May 1992, 195-212.

Carte der Europäischen Türkey nebst einem Theile von Kleinasien in XXI Blättern. Nach den besten Hülfsquellen entworfen und gezeichnet durch den k.k. Oberstlieutenant Franz von Weiss. Wien: Herausgegeben von dem k.k. Österreichischen Generalquartiermeisterstabe in Jahre 1829.

Carter, Francis W., „Introduction to the Balkan Scene", An Historical Geography of the Balkans, London: Academic Press Inc., 1977, 1-24.

Carver, Robert, „Despair among the dervishes. The role of fundamentalism in Turkey", The Times Literary Supplement, 3 February 1995, 13.
Case, Ellis, „He Hears America Sinking", New York Times Book Review, 27 March 1994, 11.
Castellan, Georges, Histoire des Balkans: XIVe-XXe siècles, Paris: Fayard, 1991.
Çetinler, Yilmaz, Şu bizim Rumeli, Istanbul: Milliyet Yanınları, 1994.
Cetnarowicz. Antoni, Tajna diplomacja Adama Jerzego Czartoryskiego na Balkanach: Hotel Lambert a kryzys serbski 1840-1844, Krakow: Nakladem Uniwersytetu Jagiellonskiego, 1993.
Chakrabarty, Dipesh, „Postcoloniality and the Artifice of History: Who Speaks for 'Indian' Pasts?", Representations, 37. Winter 1992, 342-369.
-----, „Radical Histories and Question of Enlightenment Rationalism. Some Recent Critiques of Subaltern Studies", Economic and Political Weekly, 8 April 1995, 751-759.
Chamberlain. M. E., Decolonization. The Fall of the European Empires, Oxford: Basil Blackwell, 1985.
Charanis, Peter, Studies on the Demography of the Byzantine Empire, London: Variorum, 1972.
Chateaubriand. François-René, vicomte de, Itinéraire de Paris á Jérusalem et de Jérusalem á Paris, Paris: Le Normant. 1812 (2nd ed.).
Chikhachev, P. A., Asie Mineure. Description physique. climatologie, zoologie, botanique, géologie, statistique et archéologie de cette contrée, Paris, 1853-1869.
-----, Une page sur l'Orient, Paris, 1868.
Chishull, Edmund, Travels in Turkey and back to England. By the late Reverend learned Edmund Chishull, London: W. Boyer, 1747.
Christie, Agatha, The Secret of Chimneys, New York: Dell Publishing Co., 1975.
Christoff, Peter K., An Introduction to nineteenth-century Russian Slavophilism: a study in ideas, 4 vols., Gravenhage: Mouton, 1961-1991.
The Church in the Christian Roman Empire, New York: MacMillan, 1956.
Cioran, Emil M., History and Utopia, trans. by Richard Howard, New York: Seaver Books, 1987.
------, „A Little Theory of Destiny", The Temptation to Exist, trans. by Richard Howard, Chicago: Quadrangle Books, 1968.
------, Schimbarea la față a Românici, București: Humanitas, 1991.
Clarke, Edward Daniel, Travels in Various Countries of Europe, Asia and Africa, London: Cadell & Davies, 1814.
Clarke, James F., Bible Societies, American Missionaries, and the National Revival of Bulgaria, New York: Arno Press, 1971.
-----, Bulgaria and Salonica in Macedonia, Boston: American Board of Commissioners for Foreign Missions. 1895.
-----, The Pen and the Sword: Studies in Bulgarian History, Boulder: East European Monographs No.252, New York: Columbia University Press, 1988.
The Clash of Civilizations? The Debate (A Foreign Affairs Reader, New York: Council on Foreign Relations, 1993).
Clifford, James, „On Orientalism", The Predicament of Culture: Twentieth Century Ethnography, Literature and Art. Cambridge: Cambridge University Press, 1988.
Clifford, James and George E. Marcus, eds., Writing Culture: The Poetics and Politics of Ethnography, Berkeley and Los Angeles: University of California Press, 1986.
Clogg, Richard, „Benjamin Barker's Journal of a Tour in Thrace (1823)", The University of Birmingham Historical Journal, vol. XII, No.2, 1971.
Clogg, Richard, ed., Balkan Society in the Age of Greek Independence, London: Macmillan, 1981.
Codrescu, Teodor, O călătorie la Constantinopol, Iași, 1844.
Cohen, Roger, „A Balkan Gyre of War, Spinning Onto Film", The New York Times, 12 March 1995, 24-25.
-----, „In the Dock: Balkan Nationalism", The New York Times, 30 April 1995.
Coleman, Lerita M., „Stigma: An Enigma Demystified", Stephen C. Ainlay, Gaylene Becker and Lerita M. Coleman, The Dilemma of Difference. A Multidisciplinary View of Stigma, New York and London: Plenum Press, 1986, 211-232.
A Collection of Modern and Contemporary Voyages and Travels: Containing, I. Translations from foreign languages, of voyages and Travels never before translated. II. Original Voyages and travels never before published. III. Analyses of new voyages and travels published in England, London: R. Phillips, 1805-1809.
Colombo, John Robert, Nikola Roussanoff, The Balkan Range, Toronto: Hounslow Press, 1976.
Connor, Walker, The National Question in Marxist-Leninist Theory and Strategy, Princeton, N. J.: Princeton University Press, 1984.
Conrad, Joseph, Notes on Life and Letters, Freeport, N. Y.: Books for Libraries Press, 1972 (reprint of 1921 edition from Doubleday & Co.).

Copans, Jean, Jean Jamin, eds., Aux origines de l'anthropologie française. Les mémoires de la Société des observateurs de l'homme en l'an VIII, Paris: Le Sycomore, 1978.
Coppin, Jean, Le bouclier de l'Europe ou la guerre sainte, contenant des avis politiques et chrétiens, qui peuvent servir de lumière aux rois et aux souverains de la Chrétienté, pour guarantir leurs estats des incursions des Turcs et reprendre ceux qu'ils ont usurpé sur eux. Avec une relation de voyages faits dans la Turquie, la Thébaide et la Barbarie, Lyon: 1660.
Corradi, Giuseppe, „Balcanica, penisola", Grande Dizionario Enciclopedoci UTET, 2, Turin: Unione Tipografico-Editrice Torinese, 1993, 786-790.
Da Costa, Hélèna, „La Turquie: pont entre L'Orient et l'Occident", Défense nationale, Avril 1986.
Couloumbis, Theodore A. and Thanos Veremis, „In Search of New Barbarians: Samuel P. Huntington and the Clash of Civilizations", Mediterranean Quarterly, Winter 1994.
Cousinéry, Esprit-Mary. Voyage dans la Macédoine contenant des recherches sur l'histoire, la géographie et les antiquité de ce pays, Paris: Imprimerie royale, 1831.
Covel, John, Early Voyages and Travels in the Levant. II. Extracts from the Diaries of Dr. John Covel 1670-1679, London: Hakluyt Society, 1893.
Cox, Samuel S., Diversions of a Diplomat in Turkey, New York: Charles L. Webster, 1887.
Crampton, Richard J., Eastern Europe in the Twentieth Century, London and New York: Routledge, 1994.
-----, A Short History of Bulgaria, New York: Cambridge University Press, 1987.
„Credit McNamara in Winning the Cold War", New York Times, 14 April 1995.
Curtis, William Eleroy, The Turk and His Lost Provinces, Chicago, New York, Toronto: Fleming H. Revel, 1903.
Cvijic, Cristopher, Remaking the Balkans, London: Royal Institute of International Affairs, 1991.
Cvijić, Jovan, La peninsule balkanique: géographie humaine, Paris: A. Colin, 1918.
Dağlarca, Fazil Hüsnü, „The Epic of the Conquest of Istanbul", Selected Poems, transl. in English by Talât Sait Halman, Pittsburgh: University of Pittsburgh Press, 1969.
Dakin, Douglas, British and American Philhellenes, Thessaloniki: Idryma Meleton Hersonesou tou Aimou, 1957.
Dako, Christo A., Albania. The Master Key to the Near East, Boston: E. L. Grimes, 1919.
Dako, Christo A. and Dhimitri Bala, Albania's Rights, Hopes and Aspirations. The Strength of the National Consciousness of the Albanian People, Boston, 1918.
Dako, Christo A. and Mihal Grameno, Albania's Rights and Claims to Independence and Territorial Integrity, Boston, 1918.
Darkot, Besim, „Balkan", Islâm Ansiklopedisi, Istanbul: Maarif Maatbası, 1943.
David, Zdeněk, „Bohemian Utraquism in the Sixteenth Century: The Distinction and Tribulation of a Religious 'Via Media'", Communio Viatorum, XXXV, Nr. 3, 1993.
Davison, Roderic H., „Britain, the International Spectrum, and the Eastern Question, 1827-1841", New perspectives on Turkey, No.7, Spring 1992.
-----, „The Image of Turkey in the West in Historical Perspective", Turkish Association Bulletin, No.1, 1981.
-----, „Where is the Middle East?", Foreign Affairs, July 1960.
DeGérando, Joseph-Marie, The Observation of savage peoples, Berkeley and Los Angeles: University of California Press, 1969.
Derrida, Jacques, Of Grammatology, Baltimore and London: Johns Hopkins University Press, 1976.
----, The Other Heading. Reflections on Today's Europe, transl. Pascale-Anne Brault and Micahel B. Naas, Bloomington & Indianapolis: Indiana University Press, 1992.
-----, Speech and Phenomena, and Other Essays on Husserl's Theory of Signs, Evanston: Northwestern University Press, 1973.
-----, Writing and Difference, London: Routledge & Kegan Paul, 1978.
De Windt, Harry, Through Savage Europe. Being the Narrative of a Journey Undertaken as Special Correspondent of the „Westminster Gazette" Throughout the Balkan States and European Russia, London: T. Fisher Unwin, 1907.
The Dictionary of National Biography, London: Oxford University Press, 1917.
Dirlik, Arif, „The Postcolonial Aura: Third World Criticism in the Age of Global Capitalism", Critical Inquiry, vol. 20, Winter 1994, 328-356.
Djordjevic, Dimitrije, „Migrations during the 1912-1913 Balkan wars and World War One", Migrations in Balkan History, Belgrade: Serbian Academy of Sciences and Arts, 1989, 115-130.
Djordjevic, Dimitrije and Stephen Fischer-Galati. The Balkan Revolutionary Tradition. New York: Columbia University Press, 1981.
Donia, Robert J., Fine, John V.A. Jr., Bosnia and Hercegovina: A Tradition Betrayed, New York: Columbia University Press, 1994.

Döpmann, Hans-Dieter, „Die Christenheit auf dem Balkan im Spiegel deutschsprachiger Literatur des 19 Jahrhunderts", Josip Matesic und Klaus Heitmann, eds., Südosteuropa in der Wahrnehmung der geutschen Effentlichkeit vom Wiener Kongress (1815) bis zum Pariser Frieden (1856), München: Südosteuropa-Geselschaft, 1990, 19-32.

Douglas, Mary, Purity and Danger. An Analysis of Concepts of Poluution and Taboo. Harmondworth, Middlesex, England: Penguin Books, 1970 (first published in 1966).

-----, ed., Rules and Meanings. The Anthropology of Everyday Knowledge, Harmondsworth, Middlesex, England: Penguin, 1973.

Douglas, Mary and David Hull, „Introduction", How Classification Works. Nelson Goodman among the Social Sciences, Edinburgh: Edinburgh University Press, 1992.

Doyle, Michael W., Empires, Ithaca and London: Cornell University Press, 1986.

Driesch, Gerardus Cornelius, Historia magnae legationis Caesareae, aquam fortunatissimis Caroli VI, auspicius Augustum imperantis post bcinalis belli confectionem suscepit ilustrissimus et excellentissimus S. R. I. comes Damianus Hugos Virmontius, maximi Caesaris primus nuper ad Passarovicium caduccator ejusdemque magnus postea ad Portam Orator, Vienna, 1721.

Droulia, Loukia, „Les relations de voyages source historique pour les pays du Levant (XVe au XIXe s.), Relations et influences réciproques entre grecs et bulgares, XVIIIe - XXe siècle, Thessaloniki, 1991.

-----, „La révolution française et l'image de la Grèce", La révolution française et l'hellénisme contemporaine, Athénes, 1989.

Duala-M'bedy, Munasu, Xenologie. Die Wissenshaft vom Fremden und die Verdrängung der Humanität in der Anthropologie, Freiburg, München: Verlag Karl Alber, 1977.

Duben, Alan and Cem Behar, Istanbul Households: Marriage, Family and Fertility 1880-1940, Cambridge, New York: Cambridge University Press, 1991.

Du Bois, W. E. B., Color and Democracy: Colonies and Peace, New York: Harcourt, Brace and Company, 1945.

Duden. Das grosse Wörterbuch der deutschen Sprache in sechs Bänden, Mannheim: Bibliographisches Institut, 1976.

Durham, Mary Edith, The Burden of the Balkans, London: Edward Arnold, 1905.

-----, The Sarajevo Crime, London: George Allen & Unwin Ltd., 1925.

-----, Some Tribal Origins, Laws and Customs of the Balkans, London: George Allen & Unwin Ltd., 1928.

-----, Twenty Years of Balkan Tangle, London: George Allen & Unwin Ltd., 1920.

During, Simon, ed., The Cultural Studies Reader, London and New York: Routledge, 1993.

Duroselle, Jean-Baptiste, Europe: A History of its Peoples, London: Viking, 1990.

Durrell, Lawrence, Esprit de Corps. Sketches from Diplomatic Life, London: Faber and Faber, 1990.

The Durrell-Miller Letters, 1935-80, New York: A New Directions Book, 1988.

van der Dussen, Jan and Kevin Wilson, eds., The History of the Idea of Europe, New York: Routledge, 1995.

Dutu, Alexandru, „Die Imagologie und die Entdeckung der Alterität", Kulturbeziehungen in Mittel- und Osteuropa in 18. und 19. Jahrhundert, Berlin, 1982.

----, „The Mental Substratum of the Cultural Activity". Revue des études sud-est européennes, XXVIII, 1-4, 1990.

——, „National and Regional Identity in Southeast Europe", Günay Göksu Özdoğan, Kemäli Saybaşılı, eds., Balkans. A Mirror of the New International Order, İstanbul: EREN, 1995.

Dyserinck, Hugo, „Komparatistische Imagologie. Zur politischen Tragweite einer europäischen Wissenschaft von der Literatur". Hugo Dyserinck und Karl Ulrich Syndram, Europa und das nationale Selbstverständnis. Imagologische Probleme in Literatur, Kunst und Kultur des 19. und 20. Jahrhunderts, Bonn, Bouvier, 1988.

Eagly, Alice H. and Shelly Chaiken, The Psychology of Attitudes, Orlando: Harcourt, Brace Jovanovich, 1993.

Eberhard, Winfried, Hans Lemberg, Heinz-Dieter Heimann, Robert Luft, eds., Westmitteleuropa. Ostmitteleuropa. Vergleiche und Beziehungen: Festschrift für Ferdinand Seibt zum 65. Geburtstag, München: R. Oldenburg, 1992.

Ebermann, Richard, Die Türkenfurcht, ein Beitrag zur Geschichte der öffentlishen Meinung in Deutschland während der Reformationszeit, Halle: C. A. Kraemmerer, 1904.

The Economist.

Edward Lear in Greece. A loan exhibition from the Gennadius library, Athens, Meriden, Conn.: Meriden Gravure Co., 1971.

Ehrenpreis, Marcus, The Soul of the East. Experience and Reflections, Translated from the Swedish by Alfhild Huebsch, New York: The Viking Press, 1928 (original, Stockholm: Hugo Gebers Förlag, 1927).

Eickhoff, Ekkehard, Seekrieg und Seepolitik zwischen Islam und Abendland, Berlin: De Gruyter, 1966.
-----, Venedig, Wien und die Osmanen, München, 1970.
Eiser, J. Richard, Social Psychology. Attitudes, Cognition and Social Behavior, Cambridge, etc.: Cambridge University Press, 1986.
Eisner, Robert, Travels to an Antique Land. The History and Literature of Travel to Greece, Ann Arbor: The University of Michigan Press, 1991.
Ellridge, Arthur, Mucha. The Triumph of Art Nouveau, Paris: Editions Pierre Terrail, 1992.
Encyclopedia of American Foreign Policy, New York: Charles Scribner's Sons, 1978.
The Encyclopedia of Islam, New edition, Leiden: E. J. Brill, 1960.
The Encycopedia Britannica.
Engel, Claire-Éliane, Les écrivains à la montagne, Paris: Delagrave, 1934.
-----, La littérature alpestre en France et en Angleterre aux 18e et 19e siècles, Chambéry: s.p., 1930.
Engels, Friedrich, „The Turkish Question", Karl Marx, Frederick Engels, Collected Works, New York: International Publishers, vol. 12, 1975, 22-28.
English and Continental Views of the Ottoman Empire 1500-1800, Los Angeles: William Andrews Clark Memorial Library, 1972.
Enzensberger, Hans Agnus, Ryszard Kapuściński and Adam Krzemiński, „Back to the future", The New York Review of Books, 17 November 1994.
Ergüder, Üstün, „Türkiyc ve Balkan Gerçeği", Balkanlar, Istanbul: EREN, 1993.
État économique des pays balkaniques, 2 vols., Beograd: Édition de léInstitut balkanique, 1938.
Fabian, Johannes, Time and the Other: How Anthropology Makes Its Object, New York: Columbia University Press, 1983.
Federici, Silvia, ed., Enduring Western Civilization. The Construction of the Concept of Western Civilization and Its „Others". Westport, CT: Praeger Publishers, 1995.
Fehér, Ferenc, „On Making Central Europe", Eastern European Politics and Societies, vol. 3, No.3, Fall 1989.
Fehér, Ferenc and Agnes Heller, Eastern Left, Western Left: Totalitarianism, Freedom and Democracy. Atlantic Highlands, N. J.: Humanities Press International, 1987.
Ferriman, Z. Duckett, Greece and the Greeks, New York: James Pott & Co., 1911.
Φιλήμων, Ἰωάννης, Δοκίμιον περί της Φιλικης Ἑταιριας, Ναύπλιον, 1834;
Fine, Jr., John V. A., The Late Medieval Balkans. A Critical Survey form the Late Twelfth Century to the Ottoman Conquest, Ann Arbor: The University of Michigan Press, 1987.
Fischer, Theobald, „Die südosteuropäische (Balkan) Halbinsel", A. Kirchhoff, ed., Landerkunde von Europa, II/2, Wien-Prag-Leipzig, 1893.
Fischer, Theobald, „Südosteuropäische Halbinsel oder Südosthalbinsel", A. Scobel, ed., Geographisches Handbuch, I, Bielefeld-Leipzig, 1909.
Fischer-Galati, Stephen, Radu R. Florescu and George R. Ursul, eds., Romania Between East and West. Historical Essays in Memory of Constantin Giurescu, East European Monographs, No. 103, New York: Columbia University Press, 1982.
Fisher, Sydney Nettleton, The Foreign Relations of Turkey 1481-1512, Urbana: University of Illinois Press, 1948.
Fisher, Sydney N., The Foreign Relations of Turkey 1481-1512, Urbana, Ill.: University of Illinois Press, 1948.
Florescu, Radu, Dracula, Prince of Many Faces: His Life and His Times, Boston: Little, Brown, 1989.
-----, Dracula, a biography of Vlad the Impaler, 1431-1476, New York: Hawthorn Books, 1973.
Forsyth, William, The Slavonic Provinces South of the Danube. A Sketch of Their History and Present State in Relation to the Ottoman Porte, London: John Murray, 1876.
Fortescue, William, Alphonse de Lamartine. A Political Biography, London & Canberra: Croom Helm, New York: St. Martin's Press, 1983.
Foster, Charles Thornton and F. H. Blackburne Daniell, The Life and Letters of Ogier Ghiselin de Busbecq, Seigneur of Bousbecque, Knight, Imperial Ambassador, London, 1881.
Foucault, Michel, The Archaeology of Knowledge and The Discourse on Language. New York: Pantheon Books, 1972.
-----, Language, Counter-Memory, Practice: Selected Essays and Interviews, Ithaca, N.Y.: Cornell University Press, 1977.
-----, L'Ordre du Discours, Paris: Gallimard, 1971.
-----, Power/ Knowledge: Selected Interviews and Other Writings 1972-1977, New York: Pantheon Books, 1980.
-----, „Space, Power and Knowledge", The Cultural Studies Reader, ed. by Simon During, London and New York: Routledge, 1993.
-----, „The Geopolitics of Southeastern Europe", Eurobalkans, 15, Summer 1994.

Fox, Robin, The Challenge of Anthropology, New Brunswick, N. J., Transaction Publishers, 1994.
Fraenkel, Eran, „Urban Muslim Identity in Macedonia: The Interplay of Ottomanism and Multilingual Nationalism", Language Contact – Language Conflict, eds. Eran Fraenkel and Christina Kramer, New York: Peter Lang Publ., 1993.
France, Anatole, Les pensées, ed. Eric Eugène, Paris: Cherche-Midi, 1994.
Die Frankfurter Allgemeine Zeitung.
Frankland, Charles Colville, Travels to and from Constantinople, in the years 1827 and 1828: or Personal Narrative of a Journey from Vienna, through Hungary, Transylvania, Wallachia, Bulgaria, and Roumelia, to Constantinople; and from that city to the capital of Austria, by the Dardanelles, Tenedos, the Plains of Troy, Smyrna, Napoli di Romania, Athens, Egina, Poros, Cyprus, Syria, Alexandria, Malta, Sicily, Italy, Istria, Carniola, and Styria, London: H. Colburn, 1829.
Franzos, Karl Emil, Aus Halb-Asien. Culturbilder aus Galizien, der Bukowina, Südrusland und Rumänien. Leipzig: Verlag von Breitkopf und Härtel, 1878.
Fraser, John Foster, Pictures From the Balkans, London, etc.: Cassel and Company, 1906.
Frey, William H. and Jonathan Tilove, „Immigrants In, Native Whites Out", The New York Times Magazine, 20 August 1995.
Fuchs-Sumiyoshi, Andrea, Orientalismus in der deutschen Literatur. Untersuchungen zu Werken des 19. und 20. Jahrhunderts, von Goethes „West-östlichem Diwan" bis Thomas Manna „Joseph"-Tetralogie, Germanistische Texte und Studien, Bd.20, Hildesheim, Zürich, New York: Georg Olms Verlag, 1984.
Fugagnollo, Ugo, Bisanzio e l'Oriente a Venezia, Trieste: Lint, 1974.
Gagnon, Jr., V. P., „Serbia's Road to War", Journal of Democracy, vol. 5, No. 2, April 1994, 117-131.
Galt, John, Voyages and Travels, in the Years 1809, 1810, and 1811; containing Statistical, Commercial, and Miscellaneous Observations on Gibraltar, Sardinia, Sicily, Malta, Scrigo, and Turkey, London: X. T. Cadell & W. Davies, 1812.
Geanakoplos, Deno John, Byzantine East and Latin West: Two Worlds of Christendom in Middle Ages and Renaissance, Oxford: Basil Blackwell, 1967.
-----, Constantinople and the West. Essays on the Late Byzantine (Paleologan) and Italian Renaissances and the Byzantine and Roman Churches, Madison, Wisconsin: The University of Wisconsin Press, 1989.
----, Greek Scholars in Venice. Studies in the dissemination of Greek learning from Byzantium to Western Europe. Cambridge: Harvard University Press, 1962.
Gellner, Ernest, „The mightier pen? Edward Said and the double standards of inside-out colonialism", The Times Literary Supplement, 19 February 1993.
van Gennep, Arnold, The Rites of Passage, Chicago: University of Chicago Press, 1960.
Gent, John Burbury, A Relation of a Journey of the Right Honourable My Lord Henry Howard, From London to Vienna, and thence to Constantinople; In the Company of his Excellency Count Lesley, Knight of the Order of the Golden Fleece. Councellor of State to his Imperial Majesty, etc. And Extraordinary Ambassadour from Leopoldus Emperour of Germany to the Grand Signior, Sultan Mahomet Han the Forthe, London: T. Collins, I. Ford and S. Hickman. 1671.
Georgeon, François, Aux origines du nationalisme turc. Yusuf Akçura (1876-1935), Paris: Éditions A.D.P.F., 1980.
Georgescu, Stefan, Memorii din timpul resboiului pentru independenţa 1877-1878, Bucureşti 1891.
Germaner, Semra, Zeynep Inankur, Orientalism and Turkey, Istanbul: The Turkish Cultural Service Foundation, 1989.
Geshkof, Theodore I., Balkan Union. A Road to Peace in Southeastern Europe, New York: Columbia University Press. 1940.
Gibbon Edward, An Essai on the Study of Literature, New York: Garland Publishers, 1970.
Gleason, John Howes, The Genesis of Russophobia in Great Britain, New York: Octagon Books, 1972.
Glenny, Misha, „Here We Go Again – Misha Glenny on the coming Balkan war", London Review of Books, 9 March 1995.
Glynn, Patrick, „The Age of Balkanization", Commentary, vol. 96, No.1, July 1993.
Goff, A. and Hugh A. Fawcett, Macedonia. A Plea for the Primitive, London and New York: John Lane Company, 1921.
Goffman, Erving, Stigma. Notes on the Management of Spoiled Identity, Englewood Cliffs, N. J.: Prentice-Hall, Inc., 1963.
Gökalp, Ziya, Türkçülüğün Esasları, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1924.
Gökbilgin, M. Tayyib, Rumeli'de Yürükler, Tatarlar ve Evlâdi Fatihan. İstanbul, 1957.
Golczewski, Mechthild, Der Balkan in Deutschen und Österreichischen Reise- und Erlebnisberichten, Wiesbaden: Franz Steiner Verlag, 1981.
Goldsworthy, Vesna, Inventing Ruritania. The Imperialism of the Imagination, New Haven and London: Yale University Press, 1998.

Güllner, Carl, Turcica: Die europäischen Türkendrücke des XVI. Jahrhunderts, vol. 1-2, Bucharest and Berlin (Bibliotheka Aureliana, 23), 1961-1968, vol. 3. Die Türkenfrage in der öffentlichen Meinung Europas im 16. Jahrhundert, Baden-Baden (Bibliotheka Aureliana, 70), 1978.
Goodell, William, Forty Years in the Turkish Empire, New York: Robert Carter and Brothers, 1883.
Goodman, Nelson, „Seven Structures on Similarity", Douglas, Mary and David Hull, eds., How Classification Works, Edinburgh: Edinburgh University Press, 1992,
Gordon, Leland James, American Relations with Turkey 1830-1930. An Economic Interpretation, Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 1932.
Goudge, Thomas A., „Evolutionism", Dictionary of the History of Ideas, New York: Charles Scribner's Sons, 1973.
Gramsci, Antonio, Selections from the Prison Notebook, New York: International Publishers, 1971.
Grand Larousse de la langue française, Paris: Librairie Larousse, 1971.
Grandits, Hannes and Joel M Halpern, „Traditionelle Wertmuster und der Krieg in Ex-Jugoslavien", Beiträge zur historischen Sozialkunde, Nr.3, 1994.
Grant, Richard, „The World Beyond", The Washington Post, 26 February 1995.
Gunther, John, Inside Europe, New York: Harper and Brothers, 1940.
Gürsel, Nedim, Balkanlara dönüş, Istanbul: Can yayınları, 1995.
Gürkan, İhsan, „Jeopolitik ve stratejik yönleriyle Balkanlar ve Türkiye geçmişin ışığında geleceğe bakış", Balkanlar, İstanbul: EREN, 1993.
Güvenç, Bozkurt, Türk Kimliği. Kültür Tarihinin Kaynakları, Ankara: Kültür Bakanlığı, 1993.
„Haemos", Paulys Real-Encyclopädie der Classischen Altertumswissenschaft -- Neue Bearbeitung, Stuttgart: J. B. Metzler, 1912, 2221-2226.
Halbfass, Wilhelm, India and Europe: An Essay in Understanding, Albany: State University of New York Press, 1988.
Haldon, John, „The Ottoman State and the Question of State Autonomy: Comparative Perspectives", Halil Berktay and Suraiya Faroqhi, eds., New Approaches to State and Peasant in Ottoman History, London: Frank Cass, 1992.
Halecki, Oscar, The Limits and Divisions of European History, London and New York: Sheed & Ward, 1950.
-----, The Millennium of Europe, Notre Dame, Induana: University of Notre Dame Press, 1963.
Hall, Derek, Albania and the Albanians, London, New York: Pinter, 1994.
Hall, James A., „The Watcher at the Gates of Dawn: The Transformation of Self in Liminality and by the Transcendent Function", Nathan Schwartz-Salant and Murray Stein, eds., Liminality and Transitional Phenomena, Wilmette, Ill.: Chiron Publications, 1991.
Hammel, Eugene, „Meeting the Minotaur", Anthropology Newsletter, vol. 35, No.4, April 1994.
Hának, Péter, „Central Europe: A Historical Region in Modern Times. A Contribution to the Debate about the Regions of Europe", Schöpflin, George and Nancy Wood, eds., In Search of Central Europe, Cambridge, U. K.: Polity Press, 1989.
-----, „The Danger of Burying Central Europe", Magyar Lettre Internationale, 4, 1991.
Harris, George S., ed., The Middle East in Turkish-American Relations. Report of a Heritage Foundation Conference, October 3-4, 1984, Washington, D. C.: The Heritage Foundation, 1985.
Hatzidimitriou, Costas, „From Paparrigopoulos to Vacalopoulos: Modern Greek Historiography on the Ottoman Period", A. Lily Macrakis and P. Nikiforos Diamandouros, eds., New Trends in Modern Greek Historiography (The Modern Greek Studies Association, Occasional Papers 1), Hanover, N. H., 1982.
D'Hauterive, Alexandre-Maurice Blanc Lanautte, „Journal inédit d'un voyage de Constantinople à Jassi, capitale de la Moldavie dans l'hiver de 1785", Memoriu asupra vecheişi actualei a Moldovei presentat lui Alexandru Voda Ipsilante domnul Moldovei la 1787 de comitele d'Hhauterive, Bucareşti: L'Institut d'arts graphiques Carol Göbl, 1902.
Havel, Václav, „Anti-Political Politics", Keane, John, ed., Civil Society and the State. New European Perspectives, London, New York: Verso, 1988.
-----, „New Democracies for Old Europe", The New York Times, 17 October 1993.
-----, The Power of the Powerless: Citizens against the state in central-eastern Europe, London: Hutchinson, 1985.
Heidenrich, John G., „The Gulf War: How many Iraqis Died?", Foreign Policy, no. 90-91, 1993, 108-125.
Held, Joseph, ed., The Columbia History of Eastern Europe in the Twentieth Century, New York: Columbia University Press, 1992.
Heller, Agnes, „Europe: An Epilogue?", The Idea of Europe. Problems of National and Transnational Identity, ed. by Brian Nelson, David Roberts, and Walter Veit, New York, Oxford: Berg, 1992.
Hentsch, Thierry, Imagining the Middle East, Montreal, New York: Black Rose Books, 1992.

Henze, Paul B., The Plot to Kill the Pope, London & Canberra: Croom Helm, 1984.
Hering, Gunnar, „Die Osmanenzeit im Selbstverständnis der Völker Südosteuropas", Die Staaten Sodosteuropas und die Osmanen, Hrsg. Hans Georg Majer, München: Selbstverlag der Südosteuropa – Gesellschaft, 1989.
Herman, Edward S. & Frank Brodhead, The Rise and Fall of the Bulgarian Connection, New York: Sheridan Square Publications, 1986.
Herzfeld, Michael, Anthropology through the Looking-Glass: Critical Ethnography in the Margins of Europe, Cambridge: Cambridge University Press, 1987.
Heyd, Uriel, Foundations of Turkish Nationalism, Westport, Conn.: Hyperion Press, 1979.
Heywood, C. J., „Sir Paul Rycaut, A Seventeenth-Century Observer of the Ottoman State: Notes for a Study", English and Continental Views of the Ottoman Empire 1500-1800, Los Angeles: William Andrews Clark Memorial Library, 1972.
Hirsch, Jr., Eric D., Cultural Literacy. What Every American Needs To Know, New York: Vintage Books, 1988.
Hobsbawm, Eric, Nations and Nationalism since 1780, Cambridge University Press, 1990.
Hobsbawm, Eric and Terence Ranger, The Invention of Tradition, Cambridge: Cambridge University Press, 1983.
Hockenos, Paul, Free to Hate. The Rise of the Right in Post-Communist Eastern Europe, New York: Routledge, 1993.
Hofer, Tamas, ed., Hungarians Between 'East' and 'West'. Three Essays on National Myths and Symbols, Budapest: Museum of Ethnography, 1994.
Hoffman, Eva, Exit Into History. A Journey Through the New Eastern Europe, New York: Penguin Books, 1993.
Hoffman, George W., The Balkans in Transition, Princeton, N. J., etc.: D. Van Nostrand Company, 1963.
Hohmeier, Jürgen, „Stigmatisierung als sozialer Definitionsprozess", Brusten, Manfred and Jürgen Hohmeier, eds., Stigmatisierung. Zur Produktion gesellschaftlicher Randgruppen, Neuwied und Darmstadt: Hermann Luchterhand Verlag, 1975.
Holbrooke, Richard, „America, A European Power", Foreign Affairs, vol. 74, No.2, March/April 1995.
Hopkins, Terence K., World-systems analysis: theory and methodology, Beverly Hills, C.A.: Sage Publications, 1982.
Hughes, Edward, The Development of Cobden's Economic Doctrines and His Methods of Propaganda, Manchester, 1938.
Hunger, Hubert, ed., Das byzantinische Herrschenbild, Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 1975.
Huntington, Samuel, „The Clash of Civilizations?", Foreign Affairs, vol. 72, no. 3, Summer 1993, 23-49.
-----, „If not Civilizations, What?", Foreign Affairs, vol. 72, no. 5, Nov./Dec. 1993, 186-194.
-----, The Clash of Civilizations and the Remaking of World Order, New Jork: Simon & Schuster, 1996.
Hussain, Asaf, Robert Olson, Jamil Qureshi, Orientalism, Islam, and Islamists, Brattleboro, Vermont: Amana Books, 1984.
Hyman, Susan, ed., Edward Lear in the Levant. Travels in Albania, Greece and Turkey in Europe 1848-1849, London: John Murray, 1988.
Hynková, Hana, Europäische Reiseberichte aus dem 15. und 16. Jahrhundert als Quellen für die historische Geographie Bulgariens, Sofia: Verlag der Bulgarischen Akademie der Wissenschaft, 1973.
Ignatieff, Michael, „On Civil Society", Foreign Affairs, vol. 74, No.2, March/April 1995.
Il cathechisimo translato della lingua tedescha in la lingua italiana per Salomon Schweigger. Allemagno Wirt. predicatore del Evangelio in Constantinopoli, Tubingen, 1585.
Inalcik, Halil, „Balkan", The Encyclopaedia of Islam, New edition, vol. I, Leiden: E. J. Brill, 1960, 998-1000.
-----, „Notes on a Study of the Turkish Economy during the Establishment and Rise of the Ottoman Empire", The Middle East and the Balkans under the Ottoman Empire, Bloomington: Indiana University Turkish Studies, vol. 9, 1993.
-----, The Ottoman Empire. The Classical Age 1300-1600. London, Weidenfeld & Nelson, 1973.
-----, „Türkler ve Balkanlar", Balkanlar, Istanbul: EREN, 1993.
-----, „Village, Peasant and Empire", The Middle East and the Balkans under the Ottoman Empire, Bloomington: Indiana University Turkish Studies, vol. 9, 1993.
Inden, Ronald, Imagining India, Oxford and Cambridge: Blackwell, 1990.
Inglis, K. S., Churches and the Working Classes in Victorian England, London: Routledge and K. Paul, 1963.
Insdorf, Anette, „A Romanian Director Tells A Tale of Ethnic Madness", The New York Times, 6 November 1994.
Ionesco, Eugène, Présent passé. Passé présent, Paris: Mercure de France, 1968. Ion Ionescu de la Brad, Excursion agricole dans la plaine de la Dobrodja, Constantinople: Imprimerie du journal de Constantinople, 1850.

Iorga, Nicolae, Byzance après Byzance: continuation de l'Histoire de la vie byzantine, Bucareşt: A l'institut d'études byzantines, 1935.
-----, Formes byzantines et réalités balkaniques, Paris, 1922.
-----, Histoire des états balkaniques jusqu'à 1924, Paris, 1924.
-----, Histoire des Romains et de la Romanité Orientale, vol. 1, partie 1, Paris: Librairie Ernest Laroux, 1937.
-----, A History of Romania. Land, People, Civilization, New York: AMS Press, 1970.
-----, Istoria Românilor din peninsula balcanică (Albania, Macedonia, Epir, Tesalia, etc.), Bucureşti, 1919.
-----, Les voyageurs français dans l'Orient Européen, Paris: Boivin & Cie, J. Gamber. 1928.
Iser, Wolfgang, The Fictive and the Imaginary. Chartering Literary Anthropology, Baltimore and London: The Johns Hopkins University Press, 1993.
-----, „Interaction Between Text and Reader", Suleiman, Susan R. and Inge Crosman, eds., The Reader in the Text. Essays on Audience and Interpretation, Princeton, N. J.: Princeton University Press, 1980.
-----, Prospecting. From Reader Response to Literary Anthropology, Baltimore and London: The Johns Hopkins University Press, 1989.
Islâm Ansiklopedisi, İstanbul: Maarif Maatbası, 1943.
Jelavich, Barbara, „The British Traveller in the Balkans: The Abuses of Ottoman Administration in the Slavonic Provinces", The South-East European Review, XXXIII, # 81, June 1955.
-----, History of the Balkans. Vol. 1. Eighteenth and Nineteenth Centuries. Vol. 2. Twentieth Century, New York: Cambridge University Press, 1983.
-----, Russia's Balkan Entanglements 1806-1914, Cambridge: Cambridge University Press, 1991.
Jelavich, Charles and Barbara, The Establishment of the Balkan National States 1804-1920, Seattle: University of Washington Press, 1977.
Jireček, Konstantin, Geschichte der Bulgaren, Prag, 1876.
-----, Die Heerstrasse von Belgrad nach Constantinopel und die Balkanpässe, Prag. 1877.
Johnson, Lonnie R., Central Europe. Enemies & Neighbors & Friends, unpublished manuscript.
Judt, Tony, „At Home in This Century", The New York Review of Books, 6 April 1995.
Kadare, Ismail, The Three-Arched Bridge, Franklin, N. Y.: New Amsterdam Books, 1995.
Kafé, E., „Le mythe turc et son déclin dans les relations de voyage des européen de la Renaissance, Oriens, 21-22, Leiden, 1971.
Kaim, Julius Rudolf, Westöstliche Welt unter Slawen, Griechen, Türken, Berlin: Volksverband der Bücherfreunde, Wegweiser Verlag, 1930.
Kanitz, Felix Ph., Donau-Bulgarien und der Balkan. Historisch-geographisch-ethnographische Reisestudien aus den Jahren 1860-1879. Leipzig: H. Fries, 1875-1879.
Kant, Immanuel, „Der Charakter des Volks", Schriften zur Anthropologie, Geschichtsphilosophie, Politik und Pedagogie, vol. XII, Frankfurt: Suhrkamp Verlag, 1977.
Kaplan, Robert D., Balkan Ghosts. A Journey Through History, New York: St. Martin's Press, 1993.
-----, „The Middle East is a Myth", The New York Times Magazine, 20 February 1994.
Kapp, Robert A., „Introduction: Review Symposium: Edward Said's Orientalism", Journal of Asian Studies, 1980, vol. 39, No.3.
Karahasan, Dževad, Sarajevo, Exodus of a City, New York, etc.: Kodansha International, 1994 (първо публикувано като Dnevni selidbe, Zagreb: Durieux Publishers, 1993).
Karpat, Kemal, Ottoman Population 1830-1914, University of Wisconsin Press, 1985.
-----, ed., The Ottoman State and Its Place in World History, Leiden: Brill, 1974.
Kaser, Karl, Südosteuropäische Geschichte und Geschichtswissenschaft, Wien, Köln: Böhlau Verlag, 1990.
Kazantzakis, Nikos, „Crete, a Great and Noble Island", Modern Greek Literary Gems, New York: R. D. Cortina Company, 1962.
Kazhdan, Alexander and Giles Constable, People and Power in Byzantium, Washington, D. C.: Dumbarton Oaks Center for Byzantine Studies, 1982.
Keane, John, ed., Civil Society and the State. New European Perspectives, New York: Verso, 1988.
Kelly, Michael, „Surrender and Blame", The New Yorker, 19 December 1994.
Kelly, T. Mills, „America's First Attempt at Intervention in East Central Europe", East European Quarterly, XXIX, No.1, March 1995.
Kenney, George, „The Bosnia Calculation", New York Times Magazine, 23 April 1995, 42-43.
-----, „Steering Clear of Balkan Shoals", Nation, vol. 262, no. 2, 8/15 Jan. 1996, 21-24.
Keppel, George, Narrative of a Journey across the Balkans, by the Two Passes of Selimno and Pravadi; also of a Visit to Azani, and other Newly Discovered Ruins in Asia Minor, in the Years 1829-1830, London: H. Colburn and R. Bentley, 1831.
Keyder, Çağlar, „Small Peasant Ownership in Turkey: Historical Formation and Present Structure", Review, vol. VII, No.1, Summer 1983.

Keyder, Çağlar, Y. Eyüp Özveren & Donald Quaetert, „Port-Cities in the Ottoman Empire. Some Theoretical and Historical Perspectives", Review, vol. XVI, No.4, Fall 1993.
Keyserling, Count Hermann, Europe, Translated by Maurice Samuel, New York: Harcourt, Brace & Company, 1928.
Khazanov, Anatoly M., Nomads and the Outside World, Madison, Wisconsin: The University of Wisconsin Press, 1994.
Kiernan, V. G., The Lords of Human Kind: European Attitudes to the Outside World in the Imperial Age, Harmondsworth: Penguin Books, 1972.
King, Edward, Echoes from the Orient, London: C. Kegan Paul & Co, 1880.
—— ·, Europe in Storm and Calm. Twenty Years' Experiences and Reminiscences of an American Journalist, Springfield, M.A.: C. A. Nichols & Company, 1885.
Kinglake, A.W., Eothen, London: Century Publishing Company, 1982.
Kinzer, Stephen, „In Croatia, Minds Scarred by War. A Struggle to treat the trauma of the Balkan violence", The New York Times, 9 January 1995.
Kirchhoff, Alfred, ed., Länderkunde von Europa, Band 2, 2, Wien, Prag und Leipzig: F. Temski, 1893.
Kiss, Csaba G., „Central European Writers about Central Europe: Introduction to a Non-Existent Book of Readings", Schöpflin, George and Nancy Wood, eds., In Search of Central Europe, Cambridge, U. K.: Polity Press, 1989.
Kissinger, Henry, „Expand NATO now", The Washington Post, 19 December 1994.
-----. „Ready for Revitalizing", The New York Times, 9 March 1995.
Kitromilides, Paschalis, „Balkan mentality: History, Legend, Imagination", Septième Congrès International d'Etudes du Sud-Est Européen (Thessalonique, 29 août-4 septembre). Rapports, Athènes: Association Internationale d'Etudes du Sud-Est Européen, Comité National Grec, 1994, also in Nations and Nationalism, vol. 2, pt. 2, Juli 1996, 163 - 191.
-----, Enlightenment, Nationalism, Orthodoxy. Studies in the Culture and Political Thought of South-Eastern Europe, Aldershot, Hampshire: Variorum, 1994.
-----, The Enlightenment as Social Criticism: Iosipos Moisiodax and Greek Culture in the Eighteenth Century, Princeton, N. J.: Princeton University Press, 1992.
-----, „The Enlightenment East and West: a comparative perspective on the ideological origins of the Balkan political traditions", Canadian Review of Studies in Nationalism, vol.10, N.1, Spring 1983.
-----, Ἡ σαλλιυή Ἐπανάσταση ιαί ή Νοτιοαναολιυή Εόρώπη. Ἀθήνα, 1990.
-----, „Imagined Communities and the Origins of the National Question in the Balkans", European History Quarterly, vol. 19, N.2, April 1989.
-----, „John Locke and the Greek Intellectual Tradition: An Episode in Locke's Reception in South-East Europe", G. A. J. Rogers, Locke's Philosophy. Content and Context, Oxford: Clarendon Press, 1994.
-----, „La révolution française dans le sud-est de l'Europe. La dimension politique", La révolution française et l'hellénisme moderne, Athens: FNRS and CNR, 1989.
-----, Review of Europe: A History of Its Peoples, European History Quaterly, vol. 24, no. 1, Jan. 1994, 126.
Klussmeier, Gerhard, and Hainer Plaul, eds., Karl May: Biographie in Dokumenten und Bildern, Hildesheim, New York: Olms, 1978.
Knolles, Richard, The Generall Historie of the Turks, from the first beginning of that Nation to the rising of the Othoman Familie, with all the notable Expeditions of the Christian Princes against them, together ith the Lives and Conquests of the Ottoman Kings and Emperours; faithfullie collected out of the best Histories, both auntient and moderne, and digested into onecontinual Historie until this present yeare 1603, London: Aislip, 1603.
Kochanowicz, Jacek, „The Polish Economy and the Evolution of Dependency", The Origins of Backwardness in Eastern Europe. Economics & Politics from the Middle Ages until the Early Twentieth Century, ed. Daniel Chirot, Berkeley etc.: University of California Press, 1989.
Koebner, R. and H. Scmidt, Imperialism: The Story and Significance of a Political Word, 184-1860, Cambridge: Cambridge University Press, 1964.
Kohn, Hans, Pan-Slavism, its history and ideology, Notre Dame: University of Notre Dame Press, 1953.
Koledarov, Petar, „The medieval maps as a source of Bulgarian history", Bulgarian Historical Review, No. 2, 1982.
Konrad, György, Antipolitics: An Essay, New York: Harcourt Brace Jovanovich, 1984.
-----, „Central Europe Redivivus", The Melancholy of Rebirth. Essays from Post-Communist Central Europe, 1989-1994, San Diego, etc.: Harcourt Brace & Company, 1995.
-----, „Eternally Waiting", The Melancholy of Rebirth. Essays from Post-Communist Central Europe, 1989-1994, San Diego, etc.: Harcourt Brace & Company, 1995.

Konrád, Geörge and Ivan Szelenyi, „Intellectuals and Domination in Post-Communist Societies", Pierre Bourdieu and James S. Coleman. eds., Social Theory for a Changing Society, Boulder: Westview Press, New York: Russell Sage Foundation, 1991.

Konstantinović, Zoran, „Bild und Gegenbild. Ein Beitrag zur Imagologie der südosteuropäischen Völker in der Phase ihrer nationalen Wiedergeburt", Hugo Dyserinck and Karl Ulrich Syndram, Europa und das nationale Selbstverständnis. Imagologische Probleme in Literatur, Kunst und Kultur des 19. und 20. Jahrhunderts. Bonn, Bouvier, 1988.

Kopf, David, „Hermeneutics Versus History", Journal of Asian Studies, 1980, vol. 39, No.3.

Kornrumpf, H. J., „Zur territorial Verwaltungsgliederung des Osmanischen Reiches, ihrem Entstehen und ihrem Einfluss auf die Nachfolgestaaten", Ethnogenese und Staatsbildung in Südosteuropa, Hrsg. K. D. Grothusen, Göttingen, 1974.

Koroğlu, Orhan, „Osmanlı döneminde Balkanlar", Balkanlar, İstanbul: EREN, 1993.

Kritovoulos, History of Mehmed the Conqueror, trans. Charles T. Riggs, Princeton, New Jersey: Princeton University Press, 1954.

Križan, Mojmir, „Postkommunistische Wiedergeburt ethnischer Nationalismen und der Dritte Balkan-Krieg", Osteuropa, 45, 3 March 1995.

Krumbacher, Karl, Griechische Reise. Blätter aus dem Tagebuche einer Reise in Griechenland und in der Türkei, Berlin: August Hettler, 1886.

Kundera, Milan, „The Tragedy of Central Europe", The New York Review of Books, 26 April 1984.

-----, Žert, Brno, 1991.

Laber, Jeri, „Bosnia - Questions of Rape", The New York Review of Books, 25 March 1993.

Laforc, Laurence, The Long Fuse. An Interpretation of the Origins of World War I, New York, etc.: J. B. Lippincott Company, 1971.

Lamartine, Alphonse-Marie-Louis de, Souvenirs, impressions, pensées et paysages pendent un voyage en Orient (1832-1833), ou, Notes d'un voyageurs, Paris: Charles Gosselin, 1835.

-----, Voyage en Orient, Paris, 1887.

-----, Vues, discours et articles sur la question d'Orient, par... membre de la Chambre des députés, Paris: Charles Gosselin, 1840.

Lampe, John R. and Marvin R. Jackson. Balkan Economic History 1550-1950, Bloomington: Indiana University Press, 1982.

Larrabee, Stephen E., Hellas Observed: The American Experience of Greece 1775-1865, New York: New York University Press, 1957.

Laslett, Peter and Wall, Richard (ed.), Household and Family in Past Time. Comparative Studies in the Size and Structure of the Domestic Group over the Last Three Centuries in England, France, Serbia, Japan and Colonial North America, with Further Materials from Western Europe, Cambridge, New York: Cambridge University Press, 1972.

Laveleye, Emile de, The Balkan Peninsula, London: T. Fisher Unwin, 1887.

Leake, W. M., Travels in Northern Greece, London: J. Rodwell, 1835.

Lear, Edward, Journal of a Landscape Painter in Greece and Albania, London, 1851 (reprinted in London: Century, 1988).

-----, Journal of a Landscape Painter in Southern Albania, London: R. Bentley, 1852.

-----, Views in the Seven Ionian Islands, London, 1963 (facsimile edition in Odham, Lancashire: Hugh Broadbent, 1979).

Lechevalier, Jean-Batiste, Voyage de Propontide et du Pont Euxin, avec la carte générale de ces deux mers, la description topographique de leurs rivages, le tableau des moeurs, des usages et du commerce des peuples qui les habitent; la carte particulière de la plaine de Brousse en Bythinie, celle du Bosphore de thrace, et celle de Constantinople accompagnée de la description des monuments anciens et modernesd de cette capitale, Paris, 1801.

Léger, Louis, La Save, le Danube et le Balkan. Voyage chez les Slovènes, les Croates, les Serbes et les Bulgares, Paris: E. Plon, Nourrit et Cie, 1884.

Lele, Jayant, „Orientalism and the Social Sciences", Orientalism and the Postcolonial Predicament. Perspectives on South Asia, Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 1993.

Lemerle, Paul, „Byzance et les origines de notre civilisation", Agostino Pertusi, ed., Venezia e l'Oriente fra tardo Medioevo e Rinascimento, Firenze: Sansoni, 1966.

Leonard, John. „C.I.A. – An Infinity of Mirrors", The Nation, vol. 258, # 12, March 28, 1994.

Le Queux, William, The Near East. The present Situation in Montenegro, Bosnia, Servia, Bulgaria, Roumania, Turkey and Macedonia, New York: Doubleday, Page & Company, 1907.

Le voyage en Orient: anthologie des voyageurs français dans le Levant au XIXe siècle, Paris: R. Laffont, 1985.

Lewis, Anthony, „Are the Serbs Controlling Clinton?", The New York Times, 14 March 1993.
Lewis, Bernard, The Emergence of Modern Turkey, New York: Oxford University Press, 1961.
-----, „Eurocentrism Revisited", Commentary, vol. 96, No. 6, December 1994.
-----, „Islam", Denis Sinor, ed., Orientalism and History, Cambridge: W. Heffer & Sons Ltd., 1954.
-----, Istanbul and the Civilization of the Ottoman Empire, University of Oklahoma Press, 1989.
-----, „The Question of Orientalism", Islam and the West, New York, Oxford: Oxford University Press, 1993.
Linguistique balkanique. Bibliographie, Sofia: Institut d'études balkaniques, CIBAL, 1983.
Lipp, Wolfgang, „Selbststigmatisierung", Brusten, Manfred and Jürgen Hohmeier, eds., Stigmatisierung. Zur Produktion gesellschaftlicher Randgruppen, Neuwied und Darmstadt: Hermann Luchterhand Verlag, 1975.
Le livre noir de l'ex-Yugoslavie. Purification ethnique (et) crimes de guerre, Paris: Arléa, 1993.
Lloyd, G. E. R., Demystifying mentalities, New York, etc.: Cambridge University Press, 1990.
Longinović, Tomislav Z., Borderline Culture. The Politics of Identity in Four Twentieth-Century Slavic Novels, Fayetteville: The University of Arkansas Press, 1993.
Longworth, R. C., „Bulgaria, Romania resist pull of the West", Chicago Tribune, 10 October 1994.
Lory, Bernard, Le sort de l'héritage ottoman en Bulgarie. L'exemple des villes bulgares, 1878-1900, Istanbul: Isis, 1985.
Lovinesco, Eugène, Les voyageurs français en Grèce au XIX siècle (1800-1900), Paris, 1909.
Lowe, Lisa, Critical Terrains: French and British Orientalisms, Ithaca and London: Cornell University Press, 1991.
Lucas, Paul, Voyage du sieur Paul Lucas fait par ordre du roy dans la Grèce, l'Asie Mineure, la Macédoine et l'Afrique, Paris, 1712.
Lyall, Archibald, The Balkan Road, London: Methuen & Co., 1930.
Macfarlane, Alan, The Culture of Capitalism, Oxford: Blackwell, 1987.
-----, The Origins of English Individualism, Oxford: Blackwell, 1978.
MacGahan, Januarius Aloysius, The Turkish Atrocities in Bulgaria, Geneva, n. p., 1966.
MacKenzie, David, The Serbs and Russian Pan-Slavism, Ithaca, N. Y.: Cornell University Press, 1967.
[MacKenzie, Georgina Muir and Adelina Irby], Travels in the Slavonic Provinces of Turkey-in-Europe by Miss Muir MacKenzie and Miss Irby, London: Bell & Daldy, 1867.
-----, Travels in the Slavonic Provinces of Turkey-in-Europe. By G. Muir MacKenzie and A. P. Irby. With a Preface by the Right Hon. W. E. Gladstone, M. P., Second edition revised, London: Daldy, Isbister & Co., 1877.
MacMichael, William, Journey from Moscow to Constantinople. In the Years 1817, 1818, London: J. Murray, 1819.
The MacNeill-Lehrer News Hour Broadcast, 7 February 1994.
Magaš, Branka, „Balkanization or Lebanization?", The Destruction of Yugoslavia, London, New York: Verso, 1993.
Majer, Hans Georg, ed., Die Staaten Südosteuropas und die Osmanen, München: Selbsverlag der Südosteuropa – Gesellschaft, 1989.
Malcomson, Scott L., Borderlands. Nation and Empire, Boston and London: Faber and Faber, 1994.
Manoschek, Walter, „Serbien is Judenfrei". Militärische Besatzungspolitik und Judenvernichtung in Serbien 1941-2, München: R. Oldenburg, 1994.
Mans, Pierre Belon du, Les observations de plusieurs singularitez et choses mémorables, trouvées en Grèce, Asie, Iudée, Egypte, Arabie & authres pays estranges, rédigées en trois livres, par... Le catalogue contenant les plus notables choses de ce present livre, est en l'autre part de ce feuillet, Paris, 1553.
Marcellus, M.-L.-J.-A.-C., Vicomte de, Souvenirs de l'Orient, par le Vicompte de Marcellus, ancien ministre plénipotentiaire, Paris: Debécourt, 1839.
Marcus, George and Michael Fischer, eds., Anthropology as Cultural Critique: An Experimental Moment in the Human Sciences, Chicago: University of Chicago Press, 1986.
Mardin, Şerif, The Genesis of Young Ottoman Thought: A Study in the Modernization of Turkish Political Ideas, Princeton Oriental Studies, vol. 21, Princeton, N. J.: Princeton University Press, 1962.
-----, „The Just and the Unjust", Daedalus, 120, 3, Summer 1991.
Marglin, Stephen A. M. and Frederique Appfel Marglin, eds., Dominating Knowledge: Development, Culture and Resistance, Oxford: Clarendon Press, 1990.
Martin, Richard and Harold Koda, Orientalism. Visions of the East in Western Dress, New York: The Metropolitan Museum of Art, 1994.
Marx, Karl and Friedrich Engels, „Manifesto of the Communist Party", Collected Works, vol. 6., New York: International Publishers, 1976.

Massaryk, T. G., „Österreich und der Balkan", Die Balkanfrage, München und Leipzig: Verlag von Duncker und Humblot, 1914.
Matvejević, Predrag, „Central Europe Seen from the East of Europe", George Schöpflin and Nancy Wood, eds., In Search of Central Europe, Cambridge, U. K.: Polity Press, 1989, 183-190.
Maull, Otto, „Länderkunde von Südosteuropa", Enzyklopedie der Erdkunde, Leipzig-Wien, 1929.
McKechnie, Rosemary, „Becoming Celtic in Corsica", Inside European Identities. Ethnography in Western Europe, ed. Sharon Macdonald, Providence/Oxford: Berg, 1994.
McNeal, R. A., ed., Nicholas Biddle in Greece. The Journal and Letters of 1806, University Park, Pennsylvania: The Pennsylvania State University Press, 1993.
Mead, William Edward, The Grand Tour in the Eighteenth century, Boston: Houghton Mifflin company, 1914.
Meisel, Martin, Shaw and the Nineteenth-Century Theatre, Princeton, N. J.: Princeton University Press, 1963.
Melas, Spyros, „This is Greece!", Modern Greek Literary Gems, New York: R. D. Cortina Company, 1962.
Melchisedec, episcop, O excursine in Bulgaria de episcop Melchisedec, Bucureşti, 1885.
Mellor, Jane, „Is the Russian Intelligentsia European? (A Reply to Šimečka)", Schöpflin, George and Nancy Wood, eds., In Search of Central Europe, Cambridge, U. K.: Polity Press, 1989.
Melman, Billie, Women's Orients: English Women and the Middle East 1718-1918. Sexuality, Religion and Work, Ann Arbor: University of Michigan Press, 1995.
Melville, Cecil F., Balkan Racket, London: Jarrolds Publisher, 1941.
Mémoires de Baron de Tott sur les Turcs et les Tartares, vol. 2, Amsterdam, 1784.
Mémoires du Sieur de la Croix, cy-devant secrétaire de l'Ambassade de Constantinople. Contenant diverses relations très curieuses de l'Empire Ottoman, Paris, 1684.
Meštrović, Stjepan G., The Balkanization of the West. The confluence of postmodernism and postcommunism, London and New York: Routledge, 1994.
-----, Habits of the Balkan Heart. Social Character and the Fall of Communism, College Station: Texas A&M University, 1993.
Meyer, Henry Cord, „Mitteleuropa in German Political Geography", Collected Works, vol. I, Irvine, CA: Charles Schlacks, Jr., 1986.
-----, Mitteleuropa in German Thought and Action 1815-1945, The Hague: Martinus Nijhoff, 1955.
Meyers Enzyklopädisches Lexikon, Mannheim. Wien, Zürich: Bibliographisches Institut, Lexiconverlag, 1971.
Miedlig, Hans-Michael, „Gründe und Hintergründe der aktuellen Nationalitätenkonflikte in den jugoslawischen Ländern, Südosteuropa, 41, 2, 1992, 116-130.
-----, „Patriarchalische Mentalität als Hindernis für die staatliche und gesellschaftliche Modernisierung in Serbien im 19. Jahrhundert", Südost-Forschungen, 50, 1991, 163-190.
-----, „Probleme der Mentalität bei Kroaten und Serben", Septième Congres International d'Études du Sud-Est Européen (Thessalonique, 29 août-4 septembre). Rapports, Athènes: Association Internationale d'Etudes du Sud-Est Européen, Comité National Grec, 1994, 393-424.
Mihneva, Roumiana, „Notre Europe at 'l'autre' Europe ou 'européisation' contre évolution et certains problèmes du 'temps' transitoire dans Balkans", Etudes balkaniques, no. 3, 1994, 9-20.
Miller, Hellen Hill, Greece Through the Ages. As Seen by Travelers from Herodotus to Byron, New York: Funk & Wagnalis, 1972.
Miller, Henry, The Colossus of Maroussi, New York: New Directions Books, 1941.
Miller, William, The Balkans. Roumania, Bulgaria, Servia, and Montenegro, New York: G.P. Putnam's, 1896.
-----, Essays on the Latin Orient, Cambridge: Cambridge University Press, 1921.
-----, The Ottoman Empire and Its Successors 1801-1927, Cambridge: Cambridge University Press, 1936.
-----, Travels and Politics in the Near East, London: T. Fisher Unwin, 1898.
Millman, Richard, Britain and the Eastern Question 1875-1978, Oxford: Clarendon Press, 1979.
Milojković-Djurić, Jelena, Panslavism and national identity in Russia and the Balkans 1830-1880: images of the self and others, Boulder: East European Monographs, No. CCCXCIV, New York: Columbia University Press, 1994.
Milosz, Czeslaw, „Central European Attitudes", Cross Currents. A Yearbook of Central European Culture, 5, No.2, 1986.
-----, The History of Polish Literature, New York: Macmillan Publishing Co., 1973.
-----, The Witness of Poetry, Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press, 1983.
Mohanty, S. P., „Us and Them: On the Philosophical Bases of Political Criticism", Yale Journal of Criticism, vol. 2, No.2, 1989.
Moltke, Helmuth von, Briefe über Zustände und Begebenheiten in der Türkei aus den Jahren 1835 bis 1839, Berlin: E. S. Mittler, 1911 (reprint, Köln: Verlag Jakob Hegner, 1968).

Mommsen, Wolfgang, Theories of Imeprialism, New York: Random, 1980.
Montagu, Mary Wortley, Letters of the Right Honorable Lady M...y, W...y, M...u, Written during her Travels in Europe, Asia and Africa to Persons of Distinction, London, 1763.
Monumenta historica Hungariae. Scr. II: Verancsics Antal, Esszes munkai, I-XII, t. 2-32, Buda Pest, 1857-1875.
Monumental Propaganda. A travelling exhibition organized and circulated by Independent curators Incorporated, New York, 1994.
Morritt, John B. S. of Rokeby, A Grand Tour. Letters and Journeys 1794-96. Ed. by G. E. Marindin, London: Century Publishing, 1985.
Moser, Charles A., A History of Bulgarian Literature 1865-1944, The Hague: Mouton, 1972.
Mosse, George L., Toward the Final Solution. A History of European Racism, New York: Howard Fertig, 1978.
Mouzelis, Nicos P., Modern Greece. Facets of Underdevelopment, London: The Macmillan Press, 1988.
Mowrer, Paul Scott, Balkanized Europe. A Study in Political Analysis and Reconstruction, New York: E. P. Dutton & Company, 1921.
Müller, Heiner, „Stirb schneller, Europa", Изток Изток, No. 9-10, 1993.
Muzet, Alphonse, Le monde balkanique. Roumains de Roumanie, de Transylvanie et de Bukovine, Serbes de Serbie, de Bosnie, de Croatie, de Dalmatie et de Monténégro, Bulgares, Grecs, Turcs et Albanais, Paris: Ernest Flammarion, 1917.
Mylonas, George E., The Balkan States. An Introduction to Their History, Washington, D. C.: Public Affairs Press, 1947.
Myrivilis, Stratis, „The Greek Waves", Modern Greek Literary Gems, New York: R. D. Cortina Company, 1962.
Nader, Laura, „Orientalism, Occidentalism and the Control of Women", Cultural Dynamics. An International Journal for the Study of Processes and Temporality of Culture, vol. 2, No.3, 1989.
Nair, Sami, „Le differend mediterranéen", Lettre Internationale, 30, 1991 (препечатано в Изток – Изток, No. 9-10, 1993).
Nairn, Tom, The Enchanted Class: Britain and Its Monarchy, London, etc.: Radius, 1988.
Nationalism and War in the Near East (By a Diplomatist), Oxford: At the Clarendon Press, 1915.
Naumann, Friedrich, Mitteleuropa, Berlin: G. Reimer, 1915.
-----, Bulgarien und Mitteleuropa, Berlin: G. Reimer, 1916.
Neale, Adam M. D., Travels through some parts of Germany, Poland, Moldavia and Turkey, London: Longman, Hurst, Rees, Orme and Brown, 1818.
Nelson, Daniel N., Balkan Imbroglio. Politics and Security in Southeastern Europe, Boulder, etc.: Westview Press, 1991.
Nestorova, Tatyana, American Missionaries among the Bulgarians 1858-1912, Boulder: East European Monographs No.218, New York: Columbia University Press, 1987.
Neumann, Iver B., „Russia as Central Europe's Constituting Other", East European Politics and Societies, vol. 7, No.2, Spring 1993.
Neumann, Victor, The Temptation of Homo Europaeus, Boulder: East European Monographs No. 384, New York: Columbia University Press, 1993.
Newman, Bernard, Balkan Background, New York: The Macmillan Company, 1935.
Nicolays, Nicolas de, Les navigations, pérégrinations et voyages, faicts en la Turquie par Nicolas de Nicolays Daulphinoys Seigneur d'Arfeville, vallet de chambre et géographe ordinaire du Roy de France, contennants plusieurs singularitez que l'Auteur y a veu et observé, En Anvers, 1576.
Nicolson, Marjorie Hope, „Literary Attitudes Toward Mountains", Dictionary of the History of Ideas, vol. 3., New York: Charles Scribner's Sons, 1973.
-----, Mountain Gloom and Mountain Glory: The Development of the Aesthetics of the Infinite, Ithaca, N. Y.: Cornell University Press, 1959.
Νυσταζοπούλου – Λελεϊδου, Μαρία, Οί βαλυανιυοί λαοί, Ιώάννινα, 1978.
Novak, Zrnka, „Nema čistih ruku", Oslobođenje, 23 September 1990.
Olivier, Guillaume-Antoine, Voyage dans l'Empire Ottoman, l'Egypte et la Perse, fait par ordre du gouvernement, pendant les six premières années de la République, Paris, 1801.
Ortaylı, İlber, Imparatorluğun En Uzun Yüzyıl, İstanbul: Hil Yayınları, 1983.
Oschlies, Wolf, „Ursachen des Krieges in Ex-Jugoslawien", Aus Politik und Zeitgeschichte, vol. 37/93, 10 September 1993.
Ostrogorski, Georgije, History of the Byzantine State, Oxford: Blackwell, 1956.
The Other Balkan Wars. A 1913 Carnegie Endowment Inquiry in Retrospect with A new Introduction and Reflections on the Present Conflict by George F. Kennan, Washington, D. C.: Carnegie Endowment for International Peace, 1993.

Özal, Turgut, Turkey in Europe and Europe in Turkey, Nicosia, Northen Cyprus: K. Rustem, 1991.
Özbaran, Salih, ed., Tarih Öğretimi ve ders kitapları, İstanbul: Tarih vakfı yurt yayınları, 1995.
Özyurt, Senol. Die Türkenlieder und das Türkenbild in der deitschen Volksüberlieferung vom 16. bis zum 20. Jahrhundert (Motive, Freiburger folkloristische Forschungen, 4), München: Wilhelm Fink Verlag, 1972.
Page, Robert M.. Stigma, London: Routledge & Kegan Paul. 1984.
Painton, Priscilla. „Who Could Have Done It", Time, 8 March 1993.
Pakake, Marcia Jean, Americans Abroad: A Bibliographical Study of American Travel Literature 1625-1800, Ph. D.dissertation. University of Minnesota, 1975.
Pakula, Hannah, The Last Romantic. A Biography of Queen Marie of Romania, New York: Simon & Schuster, 1984.
Pangelov, Boiko, „Foreign Policy is Strong When All Political Forces Rally in Support of National Interests", Interview with Deputy Minister of Foreign Affairs, Kontinent, 30-31 January 1993; also in FBIS-EEU-93-022, 4 February 1993.
Panzini, Alfredo, Dizionario moderno, Milano: Editore Ulrico Hoepli, 1950.
Papacostea, Victor, „La péninsule balkanique et le problème des études comparées", Civilizaţie românească şi civilizaţie balkanică. Studii istorice, Bucureşti: Editura Eminescu, 1983.
Papadakis, Aristeides, „The Historical Tradition of Church-State Relations under Orthodoxy", Ramet, Pedro, ed., Eastern Christianity and Politics in the Twentieth Century, vol. I. Durham and London: Duke University Press, 1988.
Παπαδόπουλος, Στ. Ιώ., Ἡ μίνηση τοῦ Δούκα τοῦ Νεβέρ Καρλου Γονζάγα για τήν ἀπελευθέρωσιν τῶν, βαλκανιῶν λαῶν. Θεσσαλονίκη, ΙΜΧΑ, Ἐυδόσεις, 83,1966
Papadopoulos, S. I., I kinisi tou Douka tou Never Karolou Gonsaga gia tin apeleftherosi ton valkanikon laon (1603-1625), Thessaloniki: Hidryma Meleton Chersonesou tou Haimou, Ekdoseis, 83, 1966.
Papandreou, George, „Greece, the United States and their Mutual Common Interests in the Balkans", The Southeast European Yearbook 1993, Athens: ELIAMEP, 1994.
Papoulia, Basilike, „Die Osmanenzeit in der griechischen Geschichtsforschung seit der Unabhängigkeit", Die Staaten Südosteuropas und die Osmanen, Hrsg. Hans Georg Majer, München: Selbstverlag der Südosteuropa-Gesellschaft, 1989.
Pappazoglu, Maior D., Călăudă pe riul Dunări din Porta de fier pînă in Marea Negri, Bucureşti: Tipografia statului St. Sava şi Nifon, 1863.
Parczanin, Ratko, Za balkansko jedinstvo: osnivanje, program i rad Balkanskog instituta u Beogradu, 1934-1941, München: s.n., 1976.
Parker, J. S. F., „From Aeschylus to Kissinger", Gazelle Review, 1, 1980.
Parry, V. J., „Renaissance Historical Literature in Relation to the Near and Middle East", B. Lewis and M. Holt, eds., Historians of the Middle East, London: Oxford University Press, 1962.
Partsch, Joseph, Mitteleuropa, Gotha: J. Parthes, 1904.
Pashko, Gramoz, „The Role of Christianity in Albania's Post-Communist Vacuum", The Southeast European Yearbook 1993, Athens: ELIAMEP, 1994.
Patterson, David, „The Dangers of Balkanization", Peace & Change, vol. 20, No.1, January 1995.
Paton, James Morton, Chapters on Medieval and Renaissance Visitors to Greek Lands, Princeton, N. J.: The American School of Classical Studies in Athens, 1951.
Paulys Real-Encyclopädie der Classischen Altertumswissenschaft – Neue Bearbeitung, Stuttgart: J. B. Metzler, 1912.
Pelimon, A., Impresiuni de călătorie în România, Bucureşti: Imprimeria nationala alui Iosif Romanov et Comp., 1858.
Perdicaris, G. A., The Greece of the Greeks, New York: Paine & Burgess, 1946.
Perkin, Harold, The Origins of Modern English Society 1780-1880, London: Routledge and K. Paul, 1969.
Perry, Duncan, The Politics of Terror: The Macedonian Liberation Movements, Durham: Duke University Press, 1988.
Pertusi, Agostino, Storiografia umanistica e mondo bizantino, Palermo: Instituto siziliano di studi bizantini e neoellenici, 1967.
Pertusi, Agostino, ed. Venezia e il Levante fino al secolo XV, Firenze: L. S. Olschki, 1973-1974.
-----, ed., Venezia e l'Oriente fra tardo Medioevo e Rinascimento, Firenze: Sansoni, 1966.
Πεσμαζόγλου, Στέφανος, Εὐρώπη –Τουρκία. Ἀναναυλάσεις καί διαθλασεις. Ἡ σταδιοδρομή τῶν μειμένων, Ι, Ἀθήνα, Ἐυδόσεις θεμέλιο.
Petropulos, John, „The Modern Greek State and the Greek Past", Speros Vryonis, Jr., ed., The „Past" in Medieval and Modern Greek Culture, Malibu: Undena Publications, 1978.
-----, Politics and Statecraft in the Kingdom of Greece 1833-1843, Princeton, N. J.: Princeton University Press, 1968.

Petrovich, Michael Boro, The Emergence of Russian Panslavism 1856-1870, New York: Columbia University Press, 1956.
-----, „Eugene Schuyler and Bulgaria 1876-1878", Bulgarian Historical Review, 1, 1979.
-----, A History of Modern Serbia 1804-1918, New York: H. B. Jovanovich, 1976.
Peyssonnel, Charles de, Traité sur le commerce de la Mer Noire, Paris, 1787.
Pfaff, William, „The Absence of Empire", The New Yorker, vol. 68, # 25, 10 August 1992.
Picchio, Ricardo, „Un pamphlet epico de Propaganda Fide: 'La Bulgheria convertita' di F. Bracciolini. Relazioni storiche e culturali fra l'Italia e la Bulgaria, Napoli, 1982.
Pinson, Mark, „Ottoman Colonization of the Circassians in Rumili after the Crimean War", Études balkaniques, Sofia, 1972, # 3.
-----, „Russian Policy and Emigration of the Crimean Tatars to the Ottoman Empire 1854-1862", Güney-Doğu Avrupa Araştırmaları Dergisi, Istanbul, 1972, # 1.
Pipa, Arshi, „The Other Albania: A Balkan Perspective", Arshi Pipa and Sami Repishti, Studies on Kosova, Boulder: East European Monographs, No. 155, New York: Columbia University Press, 1984.
Plakans, Andrejs, „The Emergence of a field: twenty years of European family history", The Wilson Center. West European Program. Occasional paper, #1, Washington, D. C., 1986.
Porter, David, Constantinople and its Environs. In a Series of Letters, exhibiting the actual state of the manners, customs, and habits of the Turks, Armenians, Jews, and Greeks, as modified by the policy of Sultan Mahmoud. By an American, long resident at Constantinople, New York: Harper & Brothers. 1835.
„The Post-Communist Nightmare: An Exchange", New York Review of Books, vol. 41, no.4, 17 February 1994, 28-30.
Pounds, Norman, „Balkans", Academic American Encyclopedia, vol. 3, Danbury, Conn.: Grolier, 1994, 38-40.
Pouqueville, François. Voyage en Morée, á Constantinople, en Albanie, et dans plusieurs autres parties de l'Empire Ottoman pendent les années 1789, 1799, 1800 et 1801, Paris. 1805.
Pulaha, Selami, Aspects de démographie historique des contrées albanais pendant les XVe-XVIe siècles, Tirana, 1984.
-----, „Wissenschaftliche Forschungen über die osmanische Periode des Mittelalters in Albanien (15. Jahrhundert bis Anfang des 19. Jahrhunderts), Die Staaten Südosteuropas und die Osmanen, Hrsg. Hans Georg Majer, München: Selbstverlag der Südosteuropa-Gesellschaft, 1989.
Pundeff, Marin V., „Charles M. Dickinson and U.S.-Bulgarian Relations", Bulgaria in American Perspective. Political and Cultural Issues, Boulder: East European Monographs, CCCXVIII, New York: Columbia University Press, 1994.
-----, „Schuyler and MacGahan before 1876", Bulgaria in American Perspective. Political and Cultural Issues, Boulder: East European Monographs, CCCXVIII, New York: Columbia University Press, 1994.
Puto, Arben, „The London Conference in Two Editions", Kosova, 1993, No 1.
Rabelais, François, Gargantua and Pantagruel, Chicago: Encyclopedia Brittanica, 1952.
Ragsdale, Hugh, ed., Imperial Russian Foreign Policy, Woodrow Wilson Center Press and Cambridge University Press, 1993.
Rallet, D., Suvenire şi impresii de călătorie în România, Bulgaria, Constantinopole, Paris: Bouchet, 1858.
Ramet, Pedro, ed., Eastern Christianity and Politics in the Twentieth Century, vol. 1, Durham and London: Duke University Press, 1988.
Recueil d'études sociales publié à la mémoire de Frédéric Le Play, Paris: A. et J. Picard, 1956.
Redhouse, James W., A New Turkish and English Lexicon, Beirut: Librarie du Liban, 1974.
Redhouse Yeni Türkçe-Ingilizce Sözlük, İstanbul: Redhouse yayınevi, 1968.
Reed, John, The War in Eastern Europe, New York: Charles Scribner's Sons. 1919.
Reiter, Norbert, ed., Die Stellung der Frau auf dem Balkan, Wiesbaden: Otto Harrassowitz, 1987.
Remak, Joachim, „1914 - The Third Balkan War: Origins Reconsidered". Journal of Modern History, 43, 1971.
Renda. Günsel, Max Kortepeter, eds., The Transformation of Turkish Culture. The Atatürk Legacy, Princeton: The Kingston Press, 1986.
Répertoire d'études balkaniques, 1966-1975, 1-2, Sofia: Institut d'études balkaniques, CIBAL, 1983-1984.
Report of the International Commission To Inquire into the Causes and Conduct of the Balkan Wars, Carnegie Endowment for International Peace, Division of Intercourse and Education, Publication No.4, Washington, D. C., 1914.
„Responses to Samuel Huntington's „The Clash of Civilizations?", Foreign Affairs, vol. 72, no.4, Sept./Oct. 1993, 2-26.
RFE/RL Daily Report, no. 183, 26 September 1994.

Richardson, Michael, „Enough Said. Reflections on Orientalism", Anthropology Today, vol. 6, No. 4, August 1990.
Richter, Melvin, „Despotism", Dictionary of the History of Ideas, New York: Charles Scribner's Sons, 1973.
Robert, Cyprien, Le monde slave. Son passé, son état présent et son avenir, vol. I, Paris: Passard, 1852.
-----, Les Slaves de Turquie, 2 vols., Paris: E. Depée et Sceaux, 1844.
Roberts, Henry L., Eastern Europe: Politics, Revolution & Diplomacy, New York: Alfred A. Knopf, 1970.
Robinson, Gertrude, David Urquhart: some chapters in the life of a Victorian knight-errant of justice and liberty, Oxford: Blackwell, 1920.
Rohrbach, Paul, Balkan - Türkei. Eine Schicksalszone Europas, Hamburg: Hoffmann und Campe Verlag, 1940.
Roider, Jr., Karl A., Austria's Eastern Question 1700-1790, Princeton: Princeton University Press, 1982.
Roth, Klaus, ed., Mit der Differenz leben: Europäische Ethnologie und Interkulturelle Kommunikation, Munich and New York: Waxmann Münster, 1996.
Roth, Klaus, „Osmanische Spuren in der Alltagskultur Südosteuropas", Die Staaten Südosteuropas und die Osmanen, Hrsg. Hans Georg Majer, München: Selbstverlag der Südosteuropa-Gesellschaft, 1989.
Rothschild, Joseph, Return o Diversity: A Political History of East Central Europe Since World War II, New York: Oxford University Press, 1989.
Roucek, Joseph S., Balkan Politics. International Relations in No Man's Land, Westport, Connecticut: Greenwood Press, 1948.
Rouillard, Clarence Dana, The Turk in French history, thought, and literature (1520-1660), Paris: Boivin & Cie, 1940 (reprint, New York: AMS press, 1973).
Rubinstein, Richard E. and Jarle Crocker, „Challenging Huntington", Foreign Policy, No 96, Fall 1994.
Rufin, Jean-Christoffe, L'Empire et les nouveaux barbares, Paris, Hachettes-Pluriel, 1992.
Rupnik, Jacques, The Other Europe, London: Weidenfeld and Nicolson, 1988.
Ruskin, Jonah, The Mythology of Imperialism, New York: Random House, 1971.
Russel, Bertrand, The Scientific Outlook, New York: W. W. Norton and Company, Inc., 1931.
Rycaut, Paul, The Present State of the Ottoman Empire. Containing the Maxims of the Turkish Politie, the most Material Points of the Mahometane Religion, their Sects and Heresies, their Convents and Religious Votaries. Their military discipline, with an exact Computation of their Forces both by Land and Sea. Illustrated with divers Pieces of Sculpture representing the variety of Habits amongst the Turks, London: John Starkey and Henry Brome, 1668.
Safire, William, „Baltics Belong in a Big NATO", The New York Times, 16 January 1995.
------, „Hello, Central", The New York Times Magazine, 12 March 1995.
Said, Edward W., Culture and Imperialism, London: Chatto and Windus, 1992.
------, „East isn't East", The Times Literary Supplement, 3 February 1995.
------, Orientalism, New York: Pantheon Books, 1978.
------, „Representing the Colonized: Anthropology's Interlocutors", Critical Inquiry, 15, No.2, Winter 1989.
------, Representations of the Intellectual, New York: Pantheon Books, 1994.
Sandfeld, Kristian, Linguistique balkanique. Problème et résultat, Paris: Librairie ancienne Honoré Champion, 1930.
Saper, Craig Jonathan, Tourism and Invention: Roland Barthes's „Empire of Signs", Dissertation, University of Florida, 1990.
Sarup, Madan, Post-Structuralism and Postmodernism, Athens: The University of Georgia Press, 1993.
Saussure, Ferdinand de, Course in General Linguistics, London: Fontana/Collins, 1974.
Sauvebocuf, Ferrières de, Mémoires historiques et politiques de mes voyages faits depuis 1782 jusqu'en 1789, en Turquie, en Perse et en Arabie, melés d'observations sur le gouvernement, les moeurs, la religion et le commerce de tous les peuples de ces différents pays, avec les relations exactes de tous ces événements qui ont lieu dans l'Empire Ottoman depuis 1774 jusqu'à la rupture des Turcs avec les deux cours impériales; suivis de tous les détails de ce qui s'est passé de remarquable entre les deux armées de ces trois puissance belligérentes et d'un calcul raisonné des avantages que les Cours de Vienne et de Saint-Petersbourg peuvent retirer de leur victoires sur les Ottomans, Maestrücht et Paris, 1790.
Schama, Simon, Landscape and Memory, New York: A. A. Knopf, 1995.
Schefer, Ch., ed., Le voyage d'Outremer de Bertrandon de la Broquière, premier écuyer tranchant et conseiller de Philippe le Bon, duc de Bourgogne, Farnborough: Gregg, 1972.
Schepper, C. D., „Missions diplomatiques de Corneille Duplicius de Schepper dit Scepperus ambassadeur de Christien II, Charles V, de Ferdinand Ir et de Marie, reine de Hongrie, gouvernante des Pays-Bas, de 1523 à 1555. Par M. Le Bon de Saint Genois et G.-A. Issel de Schepper", Mémoires de l'Academie royale des sciences, des lettres et des beaux arts de Belgique. Classe des lettres, vol. XXX, Bruxelles, 1857.

Schöpflin, George, „Central Europe: Definitions Old and New", Schöpflin, George and Nancy Wood, eds., In Search of Central Europe, Cambridge, U. K.: Polity Press, 1989.
Schöpflin, George and Nancy Wood, „Milan Kundera's Lament", Schöpflin, George and Nancy Wood, eds., In Search of Central Europe, Cambridge, U. K.: Polity Press, 1989.
Schubert, Gabriella, „Berlin und Südosteuropa", Klaus Meyer, ed., Berlin und Osteuropa, Berlin: Colloquium Verlag, 1991.
------, „Das Bulgaren-Bild deutscher Reisender in der Zeit der Osmanenherrschaft", Zeutschrift für Balkanologie, 26, 1990.
Schwab, Raymond, The Oriental Renaissance: Europe's Rediscovery of India and the East 1680-1880, New York: Columbia University Press, 1984 (translation of the French original La Rénaissance Orientale, Paris, 1950).
Schwarz, Egon, „Central Europe – What It Is and What It Is Not", Schöpflin, George and Nancy Wood, eds., In Search of Central Europe, Cambridge, U. K.: Polity Press, 1989.
Schwarz-Salant,Nathan, and Murray Stein, eds., Liminality and Transitional Phenomena, Wilmette,Ill.: Chirow, 1991.
Schweigger, Salomon, Eine newe Reysbeschreibung auss Teutschland nach Konstantinopel vnd Jerusalem. Darinn die Gelegenheit derselben Laender/ Staedt/ Flecken/ geben etc. der innwohnenten Voelker Art/ Sitten/ Gebraech/ Trachten/ Religion vnd Gottesdienst etc. Nürnberg: Johann Lantzenberger MDCVIII (phototypic edition Graz, 1964).
Schwoebel, Robert, The Shadow of the Crescent: the Renaissance Image of the Turk (1453-1517), Niewkoop: B. de Graaf, 1967.
Scobel, Albert, ed., Geographisches Handbuch: Allgemeine Erdkunde, Länderkunde, und Wirtschaftsgeographie, Band 1, Bielefeld und Leipzig: Velhagen und Klasing, 1909.
Scotus Viator, „The Balance of Power in the Balkans", Cornelia Bodea, Hugh Seton-Watson, R. W. Seton-Watson şi Românii, 1906-1920, vol. 2, Bucureşti: Editura stiinţifică şi enciclopedică: 1988.
Searight, Sarah, The British in the Middle East, London: Weidenfeld and Nicolson, 1979.
XVIe congres international des sciences historiques, Rapports, I, 2. Grands thΠmes. L'image de l"autre: étrangers, minoritaires, marginaux, Stuttgart: Comité international des sciences historique, 1985
Seligman, Adam B., The Idea of Civil Society, New York: The Free Press, 1992.
Seton-Watson, Robert W., Disraeli, Gladstone and the Eastern Question, London, 1935.
-----, The Rise of Nationality in the Balkans, London: Constable, 1917.
-----, The Southern Slav Question and the Habsburg Monarchy, London: Constable & Co., 1911.
Setton, Kenneth M., „The Byzantine Background to the Italian Renaissance", Proceedings of the American Philosophical Society, No.100, 1956.
-----, The Papacy and the Levant, vol. 1 (1204-1402), vol. 2 (1402-1504), vol. 3 (1504-1552), vol. 4 (1551-1571), Philadelphia: American Philosophical Society, 1976-1984.
-----, Venice, Austria, and the Turks in the seventeenth century, Philadelphia: American Philosophical Society, 1991.
Seydlitz, Melchior von, Gründliche Beschreibung der Wallfahrt nach dem heiligen Lande neben Vermeldung der jemerlichen und langwierigen Gefengnuss derselben Gesellshaft. Gestellet durch den edlen ehrenvesten Melchior von Seydlitz aus Niklasdorf und Wirben in Schlesien, welcher persönlich solche Noth und Elend ausgestanden, Görlitz, 1580.
The Shade of the Balkans: Being a collection of Bulgarian folksongs and proverbs, here for the first time rendered into English, together with an essay of Bulgarian popular poetry, and another on the origin of the Bulgars, London: David Nutt, 1904.
Shannon, Richard, „David Urquhart and the Foreign Affairs Committees", Patricia Hollis, ed., Pressure From Without in Early Victorian England, London: Edward Arnold, 1974.
------, Gladstone and the Bulgarian Agitation 1976, Hamden: Nelson, 1975.
Shaw, George Bernard, Collected Plays with their Prefaces, vol. I, New York: Dodd, Mead & Company, 1975.
Shenon, Philip, „20 Years After Victory, Vietnamese Communists Ponder How to Celebrate", New York Times, 23 April 1995, 5.
Sherman. Laura, Fire on the Mountain: The Macedonian Revolutionary Movement and the Kidnapping of Miss Stone, Boulder: East European Monographs, New York: Columbia University Press, 1980.
Shils, Edward, Center and Periphery: Essays in Microsociology, Chicago: University of Chicago Press, 1975.

Šimečka, Milan, „Another Civilization? An Other Civilization?", Schöpflin, George and Nancy Wood, eds., In Search of Central Europe, Cambridge, U. K.: Polity Press, 1989.
-----, „Which Way Back to Europe? (A Reply to Mihály Vajda)", Schöpflin, George and Nancy Wood, eds., In Search of Central Europe, Cambridge, U. K.: Polity Press, 1989.

Simmons, Thomas W., Eastern Europe in the Postwar Period, New York: St. Martin's Press, 1991.
Συμόπουλος, Κυριάκος, Ξένοι Ταξιδιώτες στήν Ελλάδα, Αυήνα: [s.n.], 1970-1975.
-----, Πώς εἶδαν ξένοι τήν ζγγαδα roo 21`, Αθήνα: [s.n.], 1979-1980.
Skilling, H. Gordon, „T. G. Masaryk, Arch-Critic of Austo-Hungarian Foreign Policy", Cross Currents, No.11, 1992.
Συοπερέα, Ἑλλη; Ἡ Δύτη τῆε Ἀυαολῆς. Εἰυόνες ἀσό ró rέλος τῆε Ὀθωμανιυῆς Αύτουραυορίας. Ἀθήνα, Γνώση, 1992.
----, „Orientalizam i Balkan", Istorijski časopis, vol. XXXVIII, 1991.
Skowronek, Jerzy, Polityka balkanska Hotelu Lambert (1833-1856), Warszawa: Uniwersytet Warszawski, 1976.
Söz derleme dergisi, I, Istanbul, 1939.
Smith, Arthur D. Howden, Fighting the Turks in the Balkans. An American's Adventures with the Macedonian Revolutionaries, New York and London: G. P. Putnam's Sons, 1908.
Smith, Sheila Mary, The Other Nation. The Poor in English Novels of the 1840s and 1850s, Oxford: Clarendon Press, 1980.
Snyder, Jack, Myths of Empire. Domestic Politics and International Ambition, Ithaca and London: Cornell University Press, 1991.
Sorel, Georges, The Illusion of Progress, Berkeley: University of California Press, 1969.
Spurr, David, The Rhetoric of Empire. Colonial Discourse in Journalism, Travel Writing, and Imperial Administration, Durham and London: Duke University Press, 1993.
Staar, Richard F., The Communist Regimes in Eastern Europe, Stanford: Hoover Institution Publications, 1971.
Stadtmüller, Georg, Geschichte Südosteuropas, Munich: R. Oldenburg, 1950.
-----, „Osmanische Reichsgeschichte und balkanische Volksgeschichte", Grundlagen der Europäischen Geschichte, München-Wien: R. Oldenbourg, 1965.
Stafford, Mark C. and Richard R. Scott, „Stigma, Deviance, and Social Control. Some Conceptual Issues", Stephen C. Ainlay, Gaylene Becker and Lerita M. Coleman, The Dilemma of Difference. A Multidisciplinary View of Stigma, New York and London: Plenum Press, 1986.
Stavrianos, Lefter S., The Balkans since 1453, Hinsdale, Illinois: Dryden Press, 1958.
-----, Balkan Federation. A History of the Movement Toward Balkan Unity in Modern Times (2nd edition), Hamden, Connecticut: Archon Books, 1964.
-----, „The Influence of the West on the Balkans", The Balkans in Transition. Essays on the Development of Balkan Life and Politics Since the Eighteenth Century, ed. by Charles and Barbara Jelavich, Berkeley and Los Angeles: University of California Press, 1963.
St. Clair, Alexandrine, The Image of the Turk in Europe (Exhibition Catalogue), New York: The Metropolitan Museum of Art, 1973.
St. Clair, Stanislas G. B. and Charles A. Brophy, Residence in Bulgaria; or, Notes on the Resources and Administration of Turkey: The Condition and Character, Manners, Customs, and Language of the Christian and Mussulman Populations, with Reference to the Eastern Question, London: John Murray, 1869.
------, Twelve Years' Study or The Eastern Qyestion in Bulgaria, London: Chapman and Hall, 1877.
Steinbeck, John, Travels with Charlie. In Search of America, New York: Penguin Books, 1986.
Stephen, Leslie and Sidney Lee, eds., The Dictionary of National Biography, London: Oxford University Press, 1917.
Stern, Radu and Vladimir Tismaneanu, „L'Europe centrale. Nostalgies culturelles et réalités politiques", Cadmos. Cahiers trimestriel du Centre Européen de la Culture, no. 39, 1987.
Stettenheim, Julius, Bulgarische Krone gefällig? Allen denen, welche Ja sagen wollen, als Warnung gewidmet, Leipzig: L. Freund, Buch – und Kunst-Verlag, 1888 (Zweite Auflage).
Stewart, Cecil, Serbian Legacy, London: George Allen and Unwin Ltd., 1959.
Stiglmayer, Alexandra, ed., Mass Rape. The War against Women in Bosnia-Herzegovina, Lincoln, Nebraska: University of Nebraska Press, 1994.
Stoianovich, Traian, Balkan Worlds. The First and Last Europe, Armonk, N. Y, London: M. E. Sharpe, 1994.
------, Between East and West: The Balkan and Mediterranean Worlds, 4 vols, New Rochelle, N. Y.: Aristide D. Caratzas, 1992-1995.
Stokes, Gale, „East European History after 1989", East European Studies in the United States: Making Its Own Transition After 1989, ed. John R. Lampe and Paula Bailey Smith, Washington, D. C. Woodrow Wilson Center, 1993.
------, „The Social Origins of East European Politics", The Origins of Backwardness in Eastern Europe. Economics & Politics from the Middle Ages until the Early Twentieth Century, ed. Daniel Chirot, Berkeley etc.: University of California Press, 1989.

------, The Walls Came Tumbling Down. The Collapse of Communism in Eastern Europe. New York: Oxford University Press, 1993.
Stoneman, Richard, Land of Lost Gods: The Search for Classical Greece, London: Hutchinson; Norman, Okla.: University of Oklahoma Press, 1987.
Stoye, John Walter, English Travellers Abroad 1604-1667. London: Jonathan Cape, 1952.
Strangford, Viscountess, Report of the Expenditure of the Bulgarian Peasant Relief Fund, London: Hardwicke & Bogue, 1878.
Sturmberger, Hans, „Das Problem der Vorbildhaftigkeit des türkischen Staatswesens im 16. und 17. Jahrhundert und sein Einfluss auf den europäischen Absolutismus", Comité international des sciences historiques, XIIe congrès international des sciences historiques, Vienne 29 août – 5 septembre 1965. Rapport IV, Horn – Wien, s.a.
Südosteuropa unter dem Halbmond. Untersuchungen über Geschichte und Kultur der südosteuropäischen Völker wehrend der Türkenzeit. Prof. Georg Stadtmüller zum 65. Geburtstag gewidmet, München: Trofenik, 1975.
Sugar, Peter, Southeastern Europe under Ottoman Rule 1354-1804, Seattle: University of Washington Press, 1977.
Suleiman, Susan R. and Inge Crosman, eds., The Reader in the Text. Essays on Audience and Interpretation, Princeton, N. J.: Princeton University Press, 1980.
Suleri, Sara, The Rhetoric of English India, Chicago and London: The University of Chicago Press, 1989.
Szamota, István, Régi Utazások Magyarországon és a Balkán-félszigeten, 1054-1717. Budapest: Franklin-Társulat, 1891.
Szporluk, Roman, Communism & Nationalism: Karl Marx versus Friedrich List, New York: Oxford University Press, 1988.
Szücs, Jenö, „The Three Historic Regions of Europe. An outline", Acta Historica Scientiarum Hungaricae, vol. 29 (2-4), 1983, 131-184. (Hungarian original published in Történelmi Szemle, no. 24, 1981, 313-369, and as Vázlat Európa három régiójáról, Budapest: Magvetó, 1983).
Tanaskovic, Darko, „Les thèmes et les traditions Ottomans dans la littérature Bosniaque", Die Staaten Südosteuropas und die Osmanen, Hrsg. Hans Georg Majer, München: Selbstverlag der Südosteuropa-Gesellschaft, 1989.
Tezcan, Semih, „Kontinuität und Diskontinuität der Sprachentwicklung in der Türkei", Die Staaten Südosteuropas und die Osmanen. Hrsg. Hans Georg Majer, München: Selbstverlag der Südosteuropa-Gesellschaft, 1989.
Thomson, Harry C., The Outgoing Turk. Impressions of a Journey through the Western Balkans, New York: D. Appleton and Company, 1897.
Thurnher, Eugen, ed., Jacob Philipp Fallmerayer: Europa zwischen Rom und Byzanz, Bozen: Athesia, 1990.
-----, Jacob Philipp Fallmerayer: Wissenschaftler, Politiker, Schriftsteller, Innsbruck: Universitätsverlag Wagner, 1993.
Tismaneanu, Vladimir, „NYR, TLS and the Velvet Counterrevolution", Common Knowledge, Oxford University Press, 1994.
-----, „Romania's Mystical Revolutionaries", Partisan Review, vol. LXI, No.4, 1994.
Tismaneanu, Vladimir and Dan Pavel, „Romania's Mystical Revolutionaries: The Generation of Angst and Adventure Revisited", East European Politics and Societies, vol. 8, No.3, Fall 1994.
Todd, Emmanuel, The Causes of Progress. Culture, Authority and Change, Oxford: Blackwell, 1987 (First published as: L'enfance du monde, Paris: Editions du Seuil).
-----, The Explanation of Ideology. Family Structures and Social Systems, Oxford: Blackwell, 1985 (First published as: La troisième planète, structures familiales et systèmes idéologiques, Paris: Editions du Seuil).
Todorov, Nikolai, The Balkan City 1400-1900, Seattle and London: University of Washington Press, 1983.
-----, „Les tentatives d'industrialisation précoces dans les provinces balkaniques de l'Empire Ottoman, Jean Batou, ed., Between Development and Underdevelopment. The Precocious Attempts at Industrialization of the Periphery 1800-1970, Genève: Librairie Droz, 1991.
-----, „Social Structures in the Balkans during the Eighteenth and Nineteenth Centuries", Etudes balkaniques, 4, 1985.
Todorov, Nikolai, Asparukh Velkov, Situation démographique de la péninsule balkanique (fin du XVe s. début du XVIe s.), Sofia, 1988.
Todorov, Tsvetan, „Reading as Construction", Suleiman, Susan R. and Inge Crosman, eds., The Reader in the Text. Essays on Audience and Interpretation, Princeton, N. J.: Princeton University Press, 1980.
Todorov, Varban, Greek Federalism During the Nineteenth Century (Ideas and Projects), Boulder, Colorado, New York: Columbia University Press, 1995.

Todorov, Vladislav, Red Square, Black Square. Organon for Revolutionary Imagination, Albany, N. Y.: State University of New York Press, 1995.
Todorova, Maria, „The Balkans: From Discovery to Invention", Slavic Review, vol. 53, No.2, Summer 1994.
-----, Balkan Family Structure and the European Pattern, Demographic Developments in Ottoman Bulgaria, Washington, D. C.: The American University Press, 1993.
-----, „La Bulgarie – entre le discours culturel et la pratique politique", Politique étrangère, no. 1, Paris, 1998.
-----, „Language as Cultural Unifier in a Multilingual Setting: the Bulgarian Case during the Nineteenth Century", Eastern European Politics and Societies, 1990, vol. 4, number 3.
-----, „Die Osmanenzeit in der Bulgarischen Geschichtsschreibung seit der Unabhängigkeit", Die Staaten Südosteuropas und die Osmanen, Hrsg. Hans Georg Majer, München: Selbstverlag der Südosteuropa-Gesellschaft, 1989.
-----, „The Ottoman Legacy in the Balkans", Brown, L. Carl, ed., Imperial Legacy: The Ottoman Imprint in the Balkans and the Middle East, New York: Columbia University Press, 1995.
-----, „Zum erkenntnishistorischen Wert von Familienmodellen. Der Balkan und die „europäische Familie", Josef Ehmer, Tamara K. Hareven, Richard Wall (Hg.), Historische Familienforschung. Ergebnisse und Kontroversen, Frankfurt, New York: Campus Verlag, 1997, 283-300.
Todorova, Maria, Todorov, Nikolai, „The Historical Demography of the Ottoman Empire: Problems and Tasks", Richard B. Spence and Linda L. Nelson, eds., Scholar, Patriot, Mentor: Historical Essays in Honor of Dimitrije Djordjevic, East European Monographs, no. 320, New York: Columbia University Press, 1992, 151-172.
Tomaschek, W., „Zur Kunde der Hämus-Halbinsel", Sitzungsberichte der Kaiserlichen Akademie der Wissenschaften in Wien. Philosophischhistorische Klasse, 1887.
„Töten mit Messer", Österreichische Zeitschrift für Geschichtswissenschaften, Heft 1, 1994.
Tott, baron de, Mémoires de Baron de Tott sur les Turcs et les Tartares, Amsterdam, 1784.
Trease, Geoffrey, The Grand Tour, London: Heinemann, 1967.
Treptow, Kurt W., ed., Dracula: Essays on the Life and Times of Vlad Tepes, New York: East European Monographs, # 323, Columbia University Press, 1991.
Třestik, Dušan, „We are in Europe", Přitomnost, 1, 1991 (Преведено на български в Изток – Изток, 1993, бр. 9-10.)
Tsvetkov, Plamen, A History of the Balkans. A Regional Overview from a Bulgarian Perspective, vol. 1, Lewiston, N. Y.: The Edwin Mellen Press, 1993.
Turner, Bryan S., Marx and the End of Orientalism, London: George Allen & Unwin, 1978.
------, Orientalism, Postmodernism & Globalism, London and New York: Routledge, 1994.
Turner, Victor, The Ritual Process: Structure and Anti-Structure, Chicago: Aldine, 1969.
------, Dramas, Fields and Metaphors: Symbolic Action in Human Society, Ithaca, N. Y.: Cornell University Press, 1974.
Twain, Mark, The Innocents Abroad or the New Pilgrim's Progress, New York: Grosset & Dunlap, 1911.
Ugrešić, Dubravka, Have a Nice Day. From the Balkan War to the American Dream, New York: Viking, 1993.
-----, „Zagreb—Amsterdam—New York", Cross Currents, 1992, No. 11.
Upward, Allen, The East and Europe. The Report of an Unofficial Mission to the European Provinces of Turkey on the Eve of the Revolution, London: John Murray, 1908.
Urquhart, David, The Spirit of the East: a Journal of Travels through Roumeli, London: H. Colburn, 1838.
-----, Turkey and Its Resources, London: Saunders and Oatley, 1833.
Vajda, Mihály, „Who Excluded Russia from Europe? (A Reply to Šimečka)", Schöpflin, George and Nancy Wood, eds., In Search of Central Europe, Cambridge, U. K.: Polity Press, 1989.
Vajda, Mihály, „East-Central European Perspectives", Keane, John, ed., Civil Society and the State. New European Perspectives, London, New York: Verso, 1988.
Valensi, Lucette, „The Making of a Political Paradigm: The Ottoman State and Oriental Despotism". Anthony Grafton and Ann Blair, eds., The Transmission of Culture in Early Modern Europe, Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 1990.
-----, Venise et la Sublime Porte, Paris: Hachette, 1987.
Vaughan, Dorothy M., Europe and the Turk. A Pattern of Alliances 1350-1700, Liverpool: At the University Press, 1954.
Venturi, Franco, The End of the Old Regime in Europe 1768-1776, vol. 1, Princeton, N. J.: Princeton University Press, 1989.
Verdery, Katherine, National Identity under Socialism: Identity and Cultural Politics in Ceausescu's Romania, Berkeley: University of California Press, 1991.

Veremis, Thanos, „The Balkans in Search of Multilateralism". Eurobalkans, No.17, Winter 1994/95.
-----, Greece's Balkan Entanglement, Athens: ELIAMEP-YALCO, 1995.
Viljavec, Fritz, „Südosteuropa und Balkan", Ausgewählte Aufsätze, München: R. Oldenbourg, 1963.
Vivian, Herbert, The Servian Tragedy, with Some Impressions of Macedonia, London: Grant Richards, 1904.
Vocelka, Karl, „Das Türkenbild des christlichen Abendlandes in der frühen Neuzeit", Erich Zöllner and Karl Gutkas, eds., Österreich und die Osmanen – Prinz Eugen und seine Zeit, Wien: Österreichischer Bundesverlag, 1988.
Vodopivec, Alexander, Die Balkanisierung Österreichs. Die grosse Koalition und ihr Ende, Wien-München: Verlag Fritz Molden, 1967.
Volf, Miroslav, „Exclusion and Embrace: Theological Reflections in the Wake of 'Ethnic Cleansing', Communio Viatorum, XXXV, Nr.3, 1993.
Vopicka, Charles J., Secrets of the Balkans. Seven Years of a Diplomatist's Life in the Storm Centre of Europe, Chicago: Rand McNally & Company, 1921.
Vrančić, Anton, „Iter Buda Hadrianopolim anno 1553 exaratum a b Antonio Verantio tunc Quinqueecclesiensi, mox Agriensi episcopo, ac demum archiepiscopo Strigoniensi, regio in Hungaria locumtenenti, magno regni cancellario atque S. R. E. Cardinali electo. Nunc primum e Verantiano cartophilacio in lucem editum", Abb. Fortis, Viaggio in Dalmazia, Venezia, 1774.
Vranoussis, Leandros, L'hellénisme postbyzantin et l'Europe. Manuscrits, livres, imprimeries, Athènes: Centre de recherches médiévales et neo-helléniques de l'Academie d'Athènes, 1981.
Vryonis, Jr., Speros, The Decline of Medieval Hellenism in Asia Minor and the Process of Islamization from the Eleventh through the Fifteenth Centuries, Berkeley: University of California Press, 1971.
-----, „The Experience of Christians under Seljuk and Ottoman Domination, Eleventh to Sixteenth Century", Michael Gervers and Ramzi Jibran Bikhazi, eds., Conversion and Continuity. Indigenous Christian Communities in Islamic Lands, Eighth to Eighteenth Centuries, Toronto: Pontifical Institute of Mediaeval Studies, 1990.
-----, „Travelers as a Source for the Societies of the Middle East: 900-1600", A. E. Laiou-Thomadakis, ed., Charanis Studies. Essays in Honor of Peter Charanis. New Brunswick, N. J.: Rutgers University Press, 1980.
Vuchinich, Wayne S., „Some Aspects of the Ottoman Legacy", The Balkans in Transition. Essays on the Development of Balkan Life and Politics Since the Eighteenth Century, ed. by Charles and Barbara Jelavich, Berkeley and Los Angeles: University of California Press, 1963.
Walicki, Andrzej, The Slavophile Controversy: history of a conservative utopia in nineteenth-century Russian thought, Notre Dame: University of Notre Dame Press, 1989.
Waller, Micheal, „Groups, parties and political change in Eastern Europe from 1977", Geoffrey Pridham and Tatu Vanhanen, eds., Democratization in Eastern Europe, London and New York: Routledge, 1994.
Wallerstein, Immanuel, The Capitalist World-Economy; Essays, New York: Cambridge University Press, 1979.
-----, The Modern World-System, 3 vols., New York: Academic Press, 1974-1989.
-----, The Politics of the World-Economy: the States, the Movements, and the Civilizations; Essays, New York: Cambridge University Press, 1984.
-----, „The renewed concern with civilization(s?)", Geopolitics and geoculture. Essays on the changing world-system, Cambridge: Cambridge University Press, 1991.
Walsh, Robert, Narrative of a Journey from Constantinople to England, London: F. Westley and A. H. Davis, 1828.
Walzer, Michael, ed., Toward a Global Civil Society, Providence and Oxford: Berghahn Books, 1995.
Wandmayer, Alexander Grau, The Balkan Slavs in America and Abroad, New York: Columbia University 1922.
Wandycz, Piotr S., The Lands of Partitioned Poland 1795-1918, Seattle and London: University of Washington Press, 1974.
Ware, Ronald D., „Caesaropapis", Handbook of World History, ed. Joseph Dunner, New York: Philosophical Library, 1967.
Waxman, Chaim I., The Stigma of Poverty. A Critique of Poverty Theories and Policies, New York: Pergamon Press. 1977.
Weber, S. H., ed., Voyages and Travels in the Near East during the XIX century, Princeton, N. J.: The American School of Classical Studies in Athens, 1952-1953.
Webster's New World Dictionary of the American English, 3rd College Edition, Cleveland & New York: Simon and Schuster, 1988.
Webster's Ninth New Collegiate Dictionary, Springfield, Massachusetts: Merriam-Webster, Inc., 1991.
Weigand, Gustav, Aleko Konstantinofs „Baj Ganju", Leipzig: Johann Ambrosius Barth, 1908.

Weithmann, Michael, Balkan Chronik: 2000 Jahre zwischen Orient und Okzident, Graz, Wien, Köln: F. Pustet/Styria, 1995.

-----,ed., Der Ruhelose Balkan: Die Konfliktregionen Südosteuropas, München: Deutscher Taschenbuch Verlag, 1993.

West, Rebecca, Black Lamb and Grey Falcon, New York: Penguin, 1982.

Williams, Raymond, Culture and Society, 1780-1950, New York: Columbia University Press, 1958.

-----, Marxism and Literature, Oxford: Oxford University Press, 1977.

Wolandt, Gerd, „Kants Völkeranthropologie als Programm", Hugo Dyserinck and Karl Ulrich Syndram, Europa und das nationale Selbstverständnis. Imagologische Probleme in Literatur, Kunst und Kultur des 19. und 20. Jahrhunderts, Bonn, Bouvier, 1988.

Wolff, Larry, Inventing Eastern Europe. The Map of Civilization on the Mind of the Enlightenment, Stanford, C. A.: Stanford University Press, 1994.

Woodhouse, C. M., The Philhellenes. London: Hodder and Stoughton, 1969.

Woodward, Susan L., Balkan Tragedy. Chaos and Dissolution after the Cold War. Washington, D. C.: The Brookings Institution, 1995.

Wtulich, Josephine, American Xenophobia and the Slav Immigrant. A Living Legacy of Mind and Spirit, Boulder: East European Monographs, No.385, New York: Columbia University Press, 1994.

Zajimi, Gazmend, „Historical Continuity of the Question of Kosova", Kosova, 1993, No.1.

Zeman, Z. A. B., „The Balkans and the Coming War", The Coming of the First World War, R. J. W. Evans and Hartmut Pogge von Strandmann, eds., Oxford: Clarendon Press, 1988.

Zeune, August, Goea: Versuch einer wissenschaftlichen Erdbeschreibung, Berlin, 1808.

Zirojevic, Olga, „Die Bewahrung und Erforschung der osmanischen Hinterlassenschaft in Jugoslawien: Archive und Forschungseinrichtungen", Die Staaten Südosteuropas und die Osmanen, Hrsg. Hans Georg Majer, München: Selbstverlag der Südosteuropa-Gesellschaft, 1989.

Zlatar, Zdenko, Our Kingdom Come. The Counter-Reformation, the Republic of Dubrovnik, and the Liberation of the Balkan Slavs, Boulder: East European Monographs, No.CCCXLII, New York: Columbia University Press, 1992.

Zöllner, Erich, Karl Gutkas, eds., Österreich und die Osmanen – Prinz Eugen und seine Zeit, Wien: Esterreichisches Bundesverlag, 1988.

Мария Тодорова

БАЛКАНИ – БАЛКАНИЗЪМ

Българска
Второ преработено и допълнено издание

Преводач **Павлина Йосифова-Хеберле**

Формат 70x100/16
Печ. коли 25,125

Университетско издателство
„Св. Климент Охридски“

МАРИЯ ТОДОРОВА завършва история в Софийския университет „Св. Климент Охридски", където защитава докторска дисертация върху историята на танзиматските реформи в Османската империя (1977). Специализира в Института по ориенталистика (Ленинград), Института по славяноведение и балканистика (Москва), Лабораторията по историческа демография (Париж), Групата по история на населението (Кеймбридж) и др. Асистент и доцент (1985) в Софийския университет до заминаването ѝ в САЩ като стипендиант на Woodrow Wilson International Center for Scholars и Фулбрайтов професор. След гост-професури в университета на Мериленд, Калифорния – Ървайн, и Университета Райс в Хюстън получава постоянна професура в университета на Флорида (1992). От 2001 г. се премества в университета на Илинойс в Урбана-Шампейн. Междувременно е гост-професор в Харвардския университет, Университета Грац (Австрия), Босфорския университет (Турция) и е отличена със стипендии от Националния център по хуманитаристика в САЩ, фондацията Гугенхайм, IWM (Виена), Wissenschaftskolleg (Берлин).

Автор и съставител на многобройни трудове, сред които *Памет и идентичност на Балканите* (2003), *Балкани – балканизъм* (английски оригинал *Imagining the Balkans* 1997), *Балканското семейство* (1993 на английски *Balkan Family Structure and the European Pattern*, български превод 2002), *Историии за историята* (1988), *Английски пътеписи за Балканите* (1987), *Англия, Русия и Танзиматът* (1980 на български, 1983 на руски), *Подбрани извори за историята на балканските народи* (1977) и др.

Второто разширено и допълнено издание на *Балкани – балканизъм* излиза четири години след изчерпването на първото и шест години след публикуването на английския оригинал, последван от преводи на немски, италиански, гръцки, турски, румънски, сръбски, македонски, словенски и подготвян превод на албански. Основният акцент на книгата е поставен върху изграждането, кристализацията и трансмисията на западните стереотипи за Балканите, като се прави нюансиран анализ на историческите, етническите и социалните аспекти на този процес. Наред с това изследването предлага и оригинална интерпретация на Балканите като реалия. Второто издание е допълнено и с методологическо изследване върху историческото наследство като аналитична категория.

ISBN 954–07–1867–8